

T.C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

**TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN
ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ**

Ülkü İLERİ

Danışman
Prof. Dr. Fevzi DEMİR

2008

T.C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

**TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN
ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ**

Ülkü İLERİ

Danışman
Prof. Dr. Fevzi DEMİR

2008

Yemin Metni

Doktora Tezi olarak sunduğum “Türkiye’de Toplumsal Değişimin Çalışma İlişkileri Üzerindeki Etkileri” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

...../...../2008

Ülkü İLERİ

DOKTORA TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Ülkü İleri
Anabilim Dalı : Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı
Programı : Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Programı
Tez Konusu : Türkiye’de Toplumsal Değişimin Çalışma İlişkileri Üzerindeki Etkileri

Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü’nün ...../09/2008 tarih ve ..... Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 30. maddesi gereğince doktora tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini .... dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OLDUĞUNA	O	OY BİRLİĞİ	O
DÜZELTİLMESİNE	O*	OY ÇOKLUĞU	O
REDDİNE	O**		

ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

- * Bu halde adaya 6 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

	Evet
Tez, burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fulbright vb.) aday olabilir.	O
Tez, mevcut hali ile basılabilir.	O
Tez, gözden geçirildikten sonra basılabilir.	O
Tezin, basımı gerekliliği yoktur.	O

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	.....
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	.....
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	.....
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	.....
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	.....

ÖZET
Doktora Tezi
Türkiye’de Toplumsal Değişimin
Çalışma İlişkileri Üzerindeki Etkileri
Ülkü İLERİ

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Programı

Türkiye’de “çalışma ilişkileri” 1838’de İngiltere ile yapılan Ticaret Anlaşması sonucunda ülkeye giren Batı sermayesi nedeniyle doğmaya başlamış, ancak ülkede sanayileşme oluşturacak bir kapital birikimi gerçekleşmediği için bu dönemde (Osmanlı İmparatorluğu döneminde) bir toplumsal değişim meydana gelmemiştir diyebiliriz.

1923’te Cumhuriyet’in ilanından sonra uygulanan ekonomi politikaları özel teşebbüsü yaratmaya ve güçlendirmeye yönelik olmuş, kapital birikimi amaçlanmış, ancak bu doğrultuda başarı sağlanamamıştır.

1930’lu yıllarda uygulanan “devletçilik” politikasıyla devlet ekonomiye öncülük etmiş, işletmeler kurmuş, kapital birikimi sağlanmış ve bu bağlamda bir işçi kitlesi oluşmaya başlamıştır. Yani Türkiye’de “toplumsal değişim”nin bu dönemde başladığını kabul edebiliriz.

1946’dan sonraki “Çok Partili Dönem”de özel sektör de güçlenmiş, ancak kamu iktisadi teşebbüsleri ekonomideki ağırlığını korumayı sürdürmüştür.

Bu dönemde tarımın makineleşmesiyle köyden kente göç başlamış, kentlerde büyük bir emek arzı oluşmuştur. Yani bu dönemde “toplumsal değişim” hız kazanmıştır. Bu çerçevede çalışma ilişkileri gelişmiş, özellikle sendikalaşma yaygınlaşmıştır.

1960'dan sonraki dönem "toplumsal değişim"ın artarak sürdüğü gene ekonomide devlet yatırımları ile özel sektör yatırımlarının birlikte yer aldığı dönemdir. Çalışma ilişkilerinde 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlük ortamıyla ve 274 Sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunuyla çok mesafe alınmıştır.

1970'li yıllarda ekonominin bozulmasıyla ve gelişen siyasi olaylar sonucu özgürlüklerin kısıtlanmasıyla "çalışma ilişkileri" bir ara zayıflamış, 1980'deki 12 Eylül Askeri Müdahalesi ile ülke askeri yönetime teslim olmuştur.

Bu tarihten sonra uygulanan neo-liberal ekonomi politikalarıyla "çalışma ilişkilerinde" kırılma yaşanmış, sosyo-ekonomik değişimler geriye doğru işlemiş, bu bağlamda işsizlik artmış, özelleştirmeler, işgücü piyasasının kuralsızlaşması gibi küreselleşmeye has uygulamalarla sendikalı işçi sayısında önemli düşüşler kaydedilmiştir.

Günümüze kadar gerçekleşen bu olumsuz değişiklikler halen çalışma ilişkilerindeki ağırlığını korumaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Değişim, Çalışma İlişkileri, Türkiye, Etkiler, Politika

ABSTRACT

Doctoral Thesis

The Effects of Social Change on Labor Relations in Turkey

Ülkü İLERİ

Dokuz Eylül University

Institute of Social Sciences

Labor Economics and Industrial Relations Department

Labor Economics and Industrial Relations Program

Labor relations in Turkey began in 1838 Trade Agreement with United Kingdom. By means of this Agreement West capital entered Ottoman Empire. However, there is no capital accumulation on the country which creates industrialization we can say that social change was not realized in this period.

In 1923 after establishment of Republic, applied economy policy by which had been wanted to create undertaker, had not been successful.

In 1930 years, by means of applied “Etatism” policy, state guided economy, established enterprises, capital was accumulated. In this frame work labor mass began to be formed. So, we can assume that social change began in this period.

In “Multiparty Period”, which began in 1946, private enterprises grown as well, at the same time state enterprises kept on importance in the economy.

After 1950, by agriculture became mechanized, emigration began from rural areas to the cities and in the cities labor supply was formed. In this case, we can say that social change gained acceleration in this period. In this frame, “labor relations” developed, especially trade unionism became widespread.

In the period after 1960, social change went on growing and state enterprises and private enterprises located in the economy. Labor relations developed by means of 1961 Constitution which brought on freedoms and “274 Numbered Trade

Unionism Act” and “275 Numbered Collective Bargaining and Strike and Lockout Act”.

In 1970 years for a short period (1971-1973), “labor relations” were weakened due to destroyed economy and due to restricted freedoms which were created at result of applied policy. On September 12 th. 1980, military ruling came into force.

After 1980 Military Coup, by means of applied neoliberal economy policy breaking-point was created in “labor relations”, socioeconomic improvements were turned back. In this frame, unemployment increased, by means of privatization, deregulation of labor market which belong to globalization, number of trade union member was decreased remarkable.

These negative changes which have been realized until today, still are keeping importance in “labor relations”

Key Words: Social Change, Labor Relations, In Turkey, The Effects, Policy

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

YEMİN METNİ.....	ii
TUTANAK	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xvi
TABLO LİSTESİ.....	xviii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL DEĞİŞİM ANALİZİ

1.1. TOPLUMSAL DEĞİŞME	5
1.1.1. Tanımı ve Kapsamı	5
1.1.2. Toplumsal Değişme Kuramları.....	7
<i>1.1.2.1. Büyük Boy Kuramlar .....</i>	<i>7</i>
<i>1.1.2.2. Orta Boy Kuramlar .....</i>	<i>9</i>
<i>1.1.2.3. Küçük Boy Kuramlar .....</i>	<i>10</i>
1.1.3. Toplumsal Değişmenin Temel Dinamiği, Teknoloji-İdeoloji Etkileşimi	11
<i>1.1.3.1. İdeolojinin Kaynakları.....</i>	<i>12</i>
<i>1.1.3.2. Teknoloji-İdeoloji Etkileşimi .....</i>	<i>13</i>
1.1.4. Sosyal Değişme; Sosyal Değişmeyi Hazırlayan Şartlar ve Faktörler	14
1.1.5. Ekonomik Gelişme	18
<i>1.1.5.1. Ekonomik Gelişme Tanımı .....</i>	<i>18</i>
<i>1.1.5.2. Ekonomik Gelişmeye Etki Eden Fiziki, Ekonomik ve Teknolojik Faktörler .....</i>	<i>19</i>
<i>1.1.5.3. Ekonomik Gelişmeye Etki Eden Sosyal ve Kültürel Faktörler .....</i>	<i>24</i>
1.1.6. Sosyo-Ekonomik Kavramlar	28
<i>1.1.6.1. Sosyo-Ekonomik Yasa ve Kurallar.....</i>	<i>28</i>
<i>1.1.6.2. Sosyo-Ekonomik Davranışlar.....</i>	<i>29</i>

1.1.6.3. <i>Toplumsal Bütünün Analizi</i>	30
1.1.6.4. <i>Toplumsal Bütünün Yapısal Boyutu</i>	35
1.2. <i>ENDÜSTRİ TOPLUMU</i>	36
1.2.1. <i>Endüstri Toplumunun Ortaya Çıkışı</i>	36
1.2.2. <i>Rostow'un Gelişme Aşamaları Tezi</i>	38
1.2.3. <i>Endüstri Toplumunun Geleceği: Bilgi Toplumu</i>	40
1.3. <i>TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞME</i>	42

İKİNCİ BÖLÜM

1839 - 1920 (TANZİMAT FERMANI-T.B.M.M.'NİN KURULUŞU) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ

2.1. <i>1839 - 1908 (TANZİMAT FERMANI-İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ</i>	48
2.1.1. <i>Siyasal ve Toplumsal Değişimler</i>	48
2.1.2. <i>Ekonomik Değişimler</i>	52
2.1.3. <i>Demografik Değişimler</i>	57
2.1.4. <i>Çalışma İlişkileri</i>	57
2.1.4.1. <i>Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme ve Ücretliler</i>	57
2.1.4.1.1. <i>Ücretlilerin Çalışma Koşulları</i>	64
2.1.4.1.1.1. <i>Ücretler</i>	64
2.1.4.1.1.2. <i>Çalışma Süreleri</i>	66
2.1.4.2. <i>Örgütlenme ve İşçi Hareketleri</i>	67
2.1.4.2.1. <i>Örgütlenme</i>	67
2.1.4.2.2. <i>İşçi Hareketleri</i>	70
2.1.4.2.2.1. <i>Genel Bir Değerlendirme</i>	70
2.1.4.2.2.2. <i>Başlıca İşçi Hareketleri</i>	71
2.1.4.3. <i>Çalışma İlişkileri ile İlgili Hukuki Düzenlemeler</i>	73
2.1.4.3.1. <i>1845 Tarihli Polis Nizamnamesi</i>	73
2.1.4.3.2. <i>1867 Tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi</i>	74
2.1.4.3.3. <i>1869 Tarihli Maadin Nizamnamesi</i>	75
2.1.4.3.4. <i>Mecelle</i>	75
2.1.4.3.5. <i>1876 Tarihli Kanun-u Esasi</i>	77
2.1.5. <i>Değerlendirme</i>	78

2.2. 1908-1920 (İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI-T.B.M.M.'NİN KURULUŞU) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ	79
2.2.1. Siyasal ve Toplumsal Değişimler	79
2.2.2. Ekonomik Değişimler.....	83
2.2.3. Demografik Değişimler	86
2.2.4. Çalışma İlişkileri	88
2.2.4.1. Ücretliler	88
2.2.4.1.1. Ücretlilerin Çalışma Koşulları.....	89
2.2.4.1.1.1. Ücretler	89
2.2.4.1.1.2. Çalışma Süreleri	93
2.2.4.2. Örgütlenme ve İşçi Hareketleri	94
2.2.4.2.1. Örgütlenme	94
2.2.4.2.2. İşçi Hareketleri.....	99
2.2.4.3. Çalışma İlişkileri ile İlgili Hukuki Düzenlemeler	101
2.2.4.3.1. 1909 Tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu	101
2.2.4.3.2. 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu.....	103
2.2.5. Değerlendirme	104

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

1920-1960 (TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN KURULUŞU – 1960 ASKERİ DARBESİ) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ

3.1. 1920-1946 (T.B.M.M.'NİN KURULUŞU VE TEK PARTİLİ DÖNEM) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ	105
3.1.1. 1920-1923 Dönemi (Cumhuriyet'e Geçiş Süreci)	105
3.1.1.1. Siyasal ve Toplumsal Değişimler	105
3.1.1.1.1. T.B.M.M.'nin Kuruluşu	105
3.1.1.1.2. Kurtuluş Savaşı	107
3.1.1.1.3. Lozan Konferansı	108
3.1.1.2. Ekonomik Değişimler	109
3.1.1.3. Demografik Değişimler.....	110
3.1.1.4. Çalışma İlişkileri.....	110
3.1.1.4.1. İşçilerin Sayısal Varlığı ve İşçi Ücretleri	110
3.1.1.4.2. Örgütlenme	112

3.1.1.4.3. İşçi Hareketleri	114
3.1.1.4.4. Çalışma İlişkileri ile İlgili Hukuki Düzenlemeler	117
3.1.1.4.4.1. 28.4.1921 Tarih ve 114 Sayılı Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafi-i Umumiyesine Olarak Furuhtuna Dair Kanun	117
3.1.1.4.4.2. 10.9.1921 Tarihli ve 151 Sayılı Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun	118
3.1.1.4.4.3. 1921 Anayasa'sı	119
3.1.1.4.4.4. 1923 İzmir İktisat Kongresi	120
3.1.1.5. Değerlendirme	123
3.1.2. 1923-1946 Dönemi (Tek Partili Dönem)	125
3.1.2.1. Siyasal ve Toplumsal Değişimler	125
3.1.2.1.1. Halk Fırkasının Kuruluşu ve Cumhuriyet'in İlanı	125
3.1.2.1.2. Hilafetin Kaldırılması	126
3.1.2.1.3. Muhalefetin Örgütlenmesi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası	126
3.1.2.1.4. Bir Demokrasi Deneyi: Serbest Cumhuriyet Fırkası	127
3.1.2.1.5. Kemalist Devrimler	129
3.1.2.1.6. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı ve I. Dünya Savaşı Süreci	131
3.1.2.2. Ekonomik Değişimler	135
3.1.2.2.1. Liberal Ekonomi Dönemi (1923-1929)	135
3.1.2.2.2. Devletçilik Dönemi (1930-1938)	142
3.1.2.2.2.1. Devletçi Sanayileşmenin Araçları	143
3.1.2.2.2.2. Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Devletçi Sanayileşmenin Sosyal Boyutları	145
3.1.2.2.2.3. Bu Dönemdeki Ekonomik Göstergeler	147
3.1.2.2.3. Savaş Ekonomisi Dönemi (1939-1946)	152
3.1.2.3. Demografik Değişimler	154
3.1.2.4. Çalışma İlişkileri	155
3.1.2.4.1. İşçilerin Sayısal Varlığı ve İşçi Ücretleri	155
3.1.2.4.2. Örgütlenme	161
3.1.2.4.3. İşçi Hareketleri	166
3.1.2.4.4. Çalışma İlişkileri İle İlgili Hukuki Düzenlemeler	168
3.1.2.4.4.1. 1924 Anayasası	169
3.1.2.4.4.2. 1924 Hafta Tatili Kanunu	171

3.1.2.4.4.3. <i>Takrir-i Sükûn Kanunu (1924)</i>	172
3.1.2.4.4.4. 1926 <i>Medeni Kanun'u</i>	172
3.1.2.4.4.5. 1926 <i>Borçlar Kanunu</i>	172
3.1.2.4.4.6. 1930 <i>Umumi Hıfzıssıhha Kanunu</i>	174
3.1.2.4.4.7. 1932 <i>Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun</i>	175
3.1.2.4.4.8. 1935 <i>Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Yasası</i>	175
3.1.2.4.4.9. 1936 <i>İş Kanunu</i>	176
3.2.1.4.4.10 <i>Sınai Müesseselerde ve Maden Ocaklarında Mesleki Kurslar Açılmasına Dair Kanun (1938)</i>	180
3.1.2.4.4.11. 1938 <i>Cemiyetler Kanunu</i>	180
3.1.2.4.4.12. <i>Milli Korunma Kanunu (1940)</i>	181
3.1.2.5. <i>Değerlendirme</i>	185
3.2. 1946 - 1960 (ÇOK PARTİLİ DÖNEM) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ	186
3.2.1. Siyasal ve Toplumsal Değişimler	186
3.2.1.1. <i>1946-1950 Dönemi</i>	186
3.2.1.2. <i>1950-1960 Dönemi</i>	188
3.2.2. Ekonomik Değişimler	192
3.2.3. Demografik Değişimler	197
3.2.3.1. <i>Dış Göçler</i>	197
3.2.3.2. <i>İç Göçler</i>	198
3.2.4. Çalışma İlişkileri	200
3.2.4.1. <i>İşçilerin Sayısal Varlığı ve İşçi Ücretleri</i>	200
3.2.4.2. <i>Sendikal Örgütlenme</i>	204
3.2.4.2.1. <i>1946 Sendikacılığı</i>	204
3.2.4.2.2. <i>1946'dan Sonraki Sendikal Örgütlenmeler</i>	206
3.2.4.3. <i>İşçi Hareketleri</i>	210
3.2.4.4. <i>Çalışma İlişkileri ile İlgili Hukuki Düzenlemeler</i>	213
3.2.4.4.1. <i>5018 Sayılı Sendikalar Kanunu (1947)</i>	215
3.2.4.4.2. <i>Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu (1950)</i>	218
3.2.4.4.3. <i>İş Mahkemeleri Kanunu (1950)</i>	218
3.2.4.4.4. <i>İşçilere Hafta Tatili ve Genel Tatil Günlerinde Ücret Ödenmesi Hakkında Kanun (1951)</i>	219

3.2.4.4.5. Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki İlişkilerin Tanzimi Hakkında Kanun (Basın İş Kanunu) (1952).....	220
3.2.4.4.6. Garson ve Benzeri İşçilerin Hizmet Karşılıkları Hakkında Kanun (1953).....	222
3.2.4.4.7. Öğle Dinlenmesi Kanunu (1954)	222
3.2.4.4.8. Deniz İş Kanunu (1954)	223
3.2.4.4.9. Devlet ve Ona Bağlı Müesseselerde Çalışan İşçilere İlave Tediye Yapılması Hakkında Kanun (1956).....	224
3.2.4.4.10. Yıllık Ücretli İzin Kanunu (1960)	225
3.2.5. Değerlendirme	225

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M

1960 ASKERİ DARBESİ'NDEN GÜNÜMÜZE KADAR OLAN DÖNEMİN TOPLUMSAL ANALİZİ

4.1. 1960 – 1980 (1960 ASKERİ DARBESİ-1980 ASKERİ DARBESİ) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ.....	227
4.1.1. Siyasal ve Toplumsal Değişimler	227
4.1.1.1. 1960 – 1971 Dönemi (12 Mart'a Kadar Olan Dönem).....	227
4.1.1.2. 1971-1980 Dönem (12 Mart ve 12 Eylül Arası Dönem)	233
4.1.2. Ekonomik Değişimler.....	236
4.1.3. Demografik Değişimler	245
4.1.3.1. Yurtiçi Nüfus hareketleri ve İşgücü	245
4.1.3.2. Dış Ülkelere İşçi Göçü	248
4.1.4. Çalışma İlişkileri	249
4.1.4.1. İşçilerin Sayısal Varlığı ve İşçi Ücretleri	249
4.1.4.2. Sendikal Örgütlenme	252
4.1.4.3. Toplu Pazarlık.....	258
4.1.4.4. Grevler	260
4.1.4.5. Çalışma İlişkileri ile İlgili Hukuki Düzenlemeler	263
4.1.4.5.1. 1961 Anayasası	263
4.1.4.5.2. 274 Sayılı Sendikalar Kanunu	265
4.1.4.5.3. 275 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu	268
4.1.4.5.3.1. Toplu İş Sözleşmesi Hükümleri.....	268

4.1.4.5.3.2. <i>Grev ve Lokavt Hükümleri</i>	269
4.1.4.5.4. <i>506 Sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu</i>	272
4.1.4.5.5. <i>Devlet Personeli Sendikaları Kanunu</i>	273
4.1.4.5.6. <i>931 Sayılı İş Kanunu</i>	275
4.1.4.5.7. <i>1317 Sayılı Kanun</i>	276
4.1.4.5.8. <i>1475 Sayılı İş Kanunu</i>	277
4.1.4.5.9. <i>Dernekler Kanunu</i>	278
4.1.5. <i>Değerlendirme</i>	280
4.2. 1980 ASKERİ DARBESİN'NDEN GÜNÜMÜZE KADAR OLAN DÖNEMİN TOPLUMSAL ANALİZİ	281
4.2.1. <i>Siyasal ve Toplumsal Değişimler</i>	281
4.2.1.1. <i>Askeri Rejim Dönemi (1980-1983)</i>	281
4.2.1.2. <i>Demokrasiye Geçiş Dönemi (1983-1994)</i>	283
4.2.1.3. <i>Krizler Dönemi (1994-...)</i>	286
4.2.2. <i>Ekonomik Değişimler</i>	290
4.2.2.1. <i>İstikrar Programları Dönemi (1980-1989)</i>	290
4.2.2.2. <i>Neo-Liberal Politikalar (Küreselleşme) Dönemi (1989-1993)</i>	294
4.2.2.3. <i>Ekonomik Krizler Dönemi (1994-...)</i>	300
4.2.3. <i>Demografik Değişimler</i>	308
4.2.3.1. <i>İç Göçler</i>	308
4.2.3.2. <i>Dış Göçler</i>	310
4.2.3.2.1. <i>Türkiye'den Yurtdışına Göç</i>	310
4.2.3.2.2. <i>Yurtdışından Türkiye'ye Göç</i>	312
4.2.4. <i>Çalışma İlişkileri</i>	314
4.2.4.1. <i>Neo-Liberal Ekonomi Politikalarının (Küreselleşme) İşgücü Piyasası Üzerindeki Etkileri</i>	314
4.2.4.2. <i>Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Çalışma İlişkilerindeki Gelişmeler</i> ...318	
4.2.4.3. <i>İşsizlik, İşçilerin Sayısal Varlığı ve Ücretler</i>	320
4.2.4.4. <i>Sendikal Örgütlenme</i>	324
4.2.4.5. <i>Toplu Pazarlık</i>	331
4.2.4.6. <i>Grevler</i>	336
4.2.4.7. <i>Çalışma İlişkileri ile İlgili Hukuki Düzenlemeler</i>	342
4.2.4.7.1. <i>1982 Anayasası</i>	342
4.2.4.7.2. <i>2821 Sayılı Sendikalar Kanunu</i>	346

4.2.4.7.3. 2822 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu	351
4.2.4.7.4. 2821 Sayılı Sendikalar Kanunu'nda Yapılan Değişiklikler	358
4.2.4.7.5. 1983 Tarihli Dernekler Kanunu.....	360
4.2.4.7.6. İşsizlik Sigortası Kanunu (1999).....	361
4.2.4.7.7. Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu (2001)	363
4.2.4.7.8. 4857 Sayılı İş Kanunu (2003)	365
4.2.4.7.9. 4748 Sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun (26.3.2002, Uyum Yasaları).....	368
4.2.4.7.10. 4778 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun (2.1.2003, Uyum Yasaları).....	369
4.2.5. Değerlendirme	369
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	371
KAYNAKÇA	380

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AID	: Uluslararası Kalkınma Ajansı
ANAP	: Anavatan Partisi
ANAYOL	: Anavatan Partisi-Doğruyol Partisi Koalisyon Hükümeti
AP	: Adalet Partisi
ATC	: Amele Teali Cemiyeti
BYKP	: Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
CGP	: Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CİB	: Cari İşlemler Bilançosu
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DB	: Dünya Bankası
DEV-GENÇ	: Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	: Demokrat Parti
DP	: Demokratik Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSP	: Demokratik Sol Parti
DYP	: Doğruyol Partisi
GB	: Gümrük Birliği
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
HAK-İŞ	: Türkiye Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu
HP	: Halkçı Parti
IMF	: International Moneytary Fund (Uluslararası Para Fonu)
İT	: İttihat ve Terakki
İUAB	: İstanbul Umum Amele Birliği
KGSK	: Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KKBG	: Kamu Kesimi Borçlanma Gereği
KOBİ	: Küçük ve Orta Boy İşletmeler
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MÇP	: Milliyetçi Çalışma Partisi

MDP	: Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK	: Milli Güvenlik Konseyi
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MİSK	: Türkiye Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu
MNP	: Milli Nizam Partisi
MP	: Millet Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
NATO	: North Atlantic Treaty Organisation (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
PETROL-İŞ	: Türkiye Petrol, Kimya ve Lastik İşçileri Sendikası
R.G.	: Resmi Gazete
REFAH-YOL	: Refah Partisi-Doğru Yol Partisi Koalisyon Hükümeti
RP	: Refah Partisi
SHP	: Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SKD	: Sosyalist Kültür Derneği
SODEP	: Sosyal Demokrasi Partisi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSK	: Sosyal Sigortalar Kurumu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
TCMB	: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TEFE	: Toptan Eşya Fiyat Endeksi
T.İ.Ç.S.F.	: Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası
TİD	: Türkiye İşçi Derneği
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TKP	: Türkiye Komünist Partisi
TSEKP	: Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi
TSF	: Türkiye Sosyalist Fırkası
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TSP	: Türkiye Sosyalist Partisi
TUAB	: Türkiye Umum Amele Birliği
TÜRK-İŞ	: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
U.Ç.Ö.	: Uluslararası Çalışma Örgütü
YHK	: Yüksek Hakem Kurulu
YTP	: Yeni Türkiye Partisi

TABLO LİSTESİ

Tablo 1:	Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Bileşik Ücretler, 1839-1913	64
Tablo 2:	Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiltere'dekinin Yüzdesi Olarak Nominal Ücretler	65
Tablo 3:	Sanayi Kuruluşlarının 1915 Yılında Bölgelere Göre Dağılımı.....	88
Tablo 4:	1913 ve 1915 Yıllarında Çalışanların Sektörlere Göre Dağılımı.....	88
Tablo 5:	1913, 1915 Yıllarında Sanayi Kollarında İşçi Gündeliklerinin Ortalamaları (Kuruş olarak).....	89
Tablo 6:	Ereğli Kömür Havzasında Günlük Ortalama Ücretler (Kuruş olarak)	90
Tablo 7:	1913 Yılı İtibariyle Değişik Bölgelerde Ortalama Günlük İşçi Ücretleri (Kuruş olarak).....	91
Tablo 8:	1913-1915 Sanayi Sayımı Sonuçlarına Göre Kadın İşçilerin Miktarı	92
Tablo 9:	1913-1915 Sanayi Sayım Sonuçlarına Göre 1915'te Erkek Kadın ve Çocuk İşçilerin Ücretleri (Günlük, kuruş olarak).....	93
Tablo 10:	1913-1915 Sanayi Sayımına Göre Bazı Sektörlerdeki Günlük Çalışma Süreleri.....	94
Tablo 11:	Ülkedeki Sanayi İşyerleri ve Bunlarda Çalışan İşçi Sayısı (1922 yılı için).....	110
Tablo 12:	Türkiye'de İmalat Sanayi Ücretleri	111
Tablo 13:	1919-1922 Grevleri.....	116
Tablo 14:	1930 Sonrası Bütçe Değerleri (1000 lira olarak).....	147
Tablo 15:	Devletçilik Dönemi'nde İthalat-İhracat Değerleri (Kıymetler 1000 lira).....	148
Tablo 16:	GSMH İçinde Tarım ve Sanayi Payındaki Değişmeler: 1923-1948 (Cari Üretici Fiyatları İle)	149
Tablo 17:	İstihdamın Sektörel Dağılımındaki Gelişmeler (% olarak, 1924-1944).....	151
Tablo 18:	1923-1939, Alt-dönemler itibariyle İktisadi Göstergeler (Yıllık Ortalamalar)	151
Tablo 19:	Gayri Safi Milli Hasılda Meydana Gelen Gelişmeler (1933-1945) (1938=100).....	154
Tablo 20:	Kıvılcımlı'nın 1935 Yılı İtibariyle Ücretlilerin Sayısına İlişkin Tahmini	156
Tablo 21:	Değişik Yıllarda Sanayi İşyerleri ve Buralarda Çalışanların Sayısı (1937-1943)	156
Tablo 22:	Değişik Yıllarda Sanayiden Sayılmayan İşyerleri ve Buralarda Çalışanların Sayısı (1937-1943)	157
Tablo 23:	Değişik Yıllarda Sanayi ve Sanayiden Sayılmayan İşyerleri ve Buralarda Çalışanların Sayısı (1937-1943)	157
Tablo 24:	Üç Vilayetteki İşçi Sayıları ve Toplam İşçi Sayısına Oranları (1937-1943)	158
Tablo 25:	Türkiye'de İmalat Sanayii Ücretleri, (1914-1998)	158
Tablo 26:	1938 Yılında Muhtelif Sanayi Gruplarına Göre Ücretler	159
Tablo 27:	Muhtelif Sanayi Gruplarında 1943'te Ücret Durumu.....	160
Tablo 28:	İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği'ne 1.1.1935'ten 23.11.1935'e Kadar Üye Yazılmış Dernekler ve Üye Sayıları	163

Tablo 29:	1923-1960 Grevleri.....	166
Tablo 30:	ABD Tarafından Türkiye'ye Yapılan İktisadi Yardım ve Krediler (Milyon Dolar) ...	195
Tablo 31:	Hayat Pahalılığı Nasıl Arttı? (1948) 100	196
Tablo 32:	1950-1960 Döneminde Dış Ticaret Değerleri	197
Tablo 33:	Sanayi İşçilerinin Çoğalmas (İstihraç dahil).....	199
Tablo 34:	Büyük İmalat Müesseselerinin Sayısı.....	199
Tablo 35:	Şehirli ve Köylü Nüfus (Kentleşme olayı)	200
Tablo 36:	1950-1963 Döneminde İşçi Sigortaları Kurumu'na Tabi İşçi Sayıları.....	201
Tablo 37:	Sigortalıların Ücretlilere ve Faal Nüfusa Oranı (1955-1960).....	202
Tablo 38:	İktisadi Faaliyet Kolları İtibariyle İşyeri ve İşçi Sayısı, Saat Başına Ortalama İşçi Ücretleri ve Ortalama Haftalık Çalışma Saatleri (Aralık 1956)	202
Tablo 39:	İşçi Sigortaları Kurumuna Tabi Sigortalıların Nominal ve Gerçek Ücretleri (1951-1963)	203
Tablo 40:	İşçi Sendikaları ve Bunlara Kayıtlı Üyeler	208
Tablo 41:	Sendika Üyelerinin Ana Endüstrilere Dağılımı	209
Tablo 42:	1946-1960 Dönemindeki Grevlerin Dökümü	211
Tablo 43:	Türkiye'nin Başlıca Kalkınma Göstergeleri: 1950-1976.....	240
Tablo 44:	Krize Gidiş Yolunda Ekonominin Göstergeleri: 1975-1979	244
Tablo 45:	Türkiye Nüfusundaki Değişmeler.....	246
Tablo 46:	1965 Yılındaki Nüfus, İşgücü ve İşgücüne İştirak Oranları	247
Tablo 47:	Türkiye'de İşgücü İştirak Oranlarındaki Değişmeler	247
Tablo 48:	Yurt Dışına Gönderilen İşçilerin Gittikleri Ülkelere Göre Dağılışı.....	249
Tablo 49:	Türkiye Genelinde Sosyal Sigorta Kapsamındaki İşçi Sayıları ve Ortalama İşçi Ücretleri.....	249
Tablo 50:	Ekonomik Faaliyet Koluna Göre İstihdam Edilenler	250
Tablo 51:	Türkiye'de İmalat Sanayii Ücretleri, 1914-1980	251
Tablo 52:	1968 Şubat Ayı İtibariyle Sendikaların ve Çok Partili Organizasyonların Sayıları	254
Tablo 53:	1960-1980 Yılları Arasında Sendika Sayısı.....	255
Tablo 54:	1960 - 1980 Arasında İş Yasası Kapsamındaki İşçi Sayısı ve Sendikalı İşçi Sayısı	257
Tablo 55:	1963-1980 Yılları Arasında Kamu ve Özel İşyerlerinde İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri ve İşçi Sayıları.....	258
Tablo 56:	1960-1980 Yılları Arasında Grev Sayısı, Greve Katılan İşçi Sayısı, Kaybolan İşgünü Sayısı (Türkiye)	261
Tablo 57:	1960-1980 Yılları Arasında Grev Sayısı-Greve Katılan İşçi Sayısı, Kaybolan İşgünü sayısı (Kamu).....	262
Tablo 58:	1960-1980 Yılları Arasında Grev sayısı, Greve Katılan İşçi Sayısı, Kaybolan İşgünü Sayısı (Özel)	263

Tablo 59: Türkiye Ekonomisine İlişkin Temel Göstergeler: 1970-1993	297
Tablo 60: 1980-1989 ABD Dolarının TL Cinsinden Değerleri	298
Tablo 61: 1980-1989 Arasında Türkiye'deki Enflasyon Oranları	299
Tablo 62: 1980-1988 Yılları Arasında Türkiye Dış Ticareti.....	299
Tablo 63: 1980-1989 Türkiye'de Fert Başına Düşen Milli Gelir.....	300
Tablo 64: Temel Ekonomik Göstergeler (1998-2002).....	306
Tablo 65: İşsizlik Oranı, İmalat Sanayiinde İstihdam Koşulları (1997-2002)	307
Tablo 66: 1960-1990 Yılları Arasında Almanya'ya Göç (Bin)	310
Tablo 67: Türkiye'den Arap Ülkelerine Göç (Bin).....	311
Tablo 68: 1923-1990 Arasında Türkiye'ye Göç ve Sığınma (Nüfus).....	313
Tablo 69: İşgücü Piyasası (1978-1990).....	321
Tablo 70: 1984 ve Sonrası Türkiye'de İşçi Sayıları ve Sendikalaşma.....	321
Tablo 71: Kamu ve Özel İşyerlerinde Cinsiyet Ayrımına Göre İşçi ve Sendikalı Üye Sayıları ..	322
Tablo 72: 24 Ocak Dönemi Ücretler (Günlük)	323
Tablo 73: Gerçek Ücret Endeksleri 1983-1999	324
Tablo 74: İşten Çıkarmaların Konfederasyon ve Bağımsız Sendikalara Göre Dağılımı	326
Tablo 75: Sendika ve Üye Sayılarının Konfederasyonlara Göre Dağılımı	327
Tablo 76: İşçi ve İşveren Sendikaları ve Konfederasyonları (1963-1993)	329
Tablo 77: Toplam İşçi Sayısı, Sendikalı İşçi Sayısı ve Sendikalaşma Oranları (Ocak 2000 - Ocak 2008)	330
Tablo 78: Kamu ve Özel İşyerlerinde İşletme ve İşyeri Düzeyinde Akdedilen Toplu İş Sözleşmelerinin İşyeri ve İşçi Sayısı 1985	333
Tablo 79: Kamu ve Özel İşyerlerinde Bağitlanan Toplu İş Sözleşmelerinin ve İşçi Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı (1963-01.07.1991)	333
Tablo 80: Kamu ve Özel İşyerlerinde İşletme ve İşyeri Düzeyinde Bağitlanan Toplu İş Sözleşmeleri 2001.....	335
Tablo 81: Kamu ve Özel İşyerlerinde İşletme ve İşyeri Düzeyinde Bağitlanan Toplu İş Sözleşmeleri 2002.....	335
Tablo 82: Yıllar İtibarıyla Bağitlanan Toplu İş Sözleşmeleri (2003-2006).....	336
Tablo 83: Yıllara Göre Grevler-Greve Katılan İşçi ile Kaybolan İşgünü Sayısı	338
Tablo 84: İşkollarına Göre Grev Uygulamaları 01.01.1991 - 01.07.1991	339
Tablo 85: Yıllar İtibarıyla Grev Uygulamaları (1994 - 2002)	340
Tablo 86: Yıllar İtibarıyla Grev Uygulamaları (2003 - 2006)	341

GİRİŞ

Tez çalışmamızın konusu “Türkiye’de Toplumsal Değişimin Çalışma İlişkileri Üzerindeki Etkileri” olduğu için çalışmamızın Birinci Bölümü’nde “toplumsal değişim analizi” yapmayı uygun bulduk. Bu bağlamda toplumsal değişme kuramları, ekonomik gelişme ve sosyal değişmeyi inceledik, sosyo-ekonomik kavramlar, Endüstri Devrimi ve Türkiye’deki toplumsal değişme üzerinde durduk.

Bu bölümde ekonomik gelişme ve sosyal değişmenin birlikte “toplumsal değişme”yi meydana getirdiğini belirledik.

Bu bağlamda “Ekonomi bilimi konusunu, saf ekonomik ilişkilere indirgeyerek inceler. Oysa ekonomik faaliyetler, doğası gereği bir sosyal süreçtir. Ekonomik faaliyetler, bireysel amaçlarını gerçekleştirmek isteyen insanlar arasındaki etkileşim şeklinde gerçekleşir. Ekonomik faaliyet içindeki insanlar arasında belli zıtlık ve karşıtlıkların olmasına karşın sürekli olarak birbirleriyle bağlantılı ve bağımlı bir nitelik vardır. Bu nedenlerden dolayı her ekonomik faaliyet, aynı zamanda bir sosyal süreçtir”¹.

“Bilimsel Araştırma Yöntemi” açısından baktığımızda “çalışma ilişkileri”, “bağımlı değişken”; “toplumsal değişim” de “bağımsız değişken” olmaktadır. Yani tez başlığımızı, çalışma ilişkileri=f (toplumsal değişim) şeklinde ifade edebiliriz². Her ekonomik olayın aynı zamanda sosyal bir olay da olduğunu yukarıda belirttik. Ayrıca toplumsal değişim bileşenlerinin ekonomik gelişme ve sosyal değişme olduğunu ve bunların birbirlerinden etkilendiklerini bilmekteyiz. Sosyal değişimler kapsamında ideolojinin, ekonomik gelişmeler kapsamında da teknolojinin, buna bağlı olarak sanayileşmenin belirleyici olduğunu biliyoruz. Ekonomik kararları alanlar ve uygulayanlar da siyasi kadrolar olduğu için toplumsal değişimin bileşenlerinden birisi de siyaset uygulamalarıdır diye düşünmekteyiz. Ayrıca, çalışma ilişkilerinin gelişmesi için gerekli olan demokrasi ortamı da siyasi kadrolar tarafından gerçekleştirilmektedir.

---

¹ Hüsnü **Erkan**, “Ekonomi Sosyolojisi”. Tümüyle Yenilenmiş 5. Baskı, Barış Yayınları, İzmir 2004, s. 27.

² Niyazi **Karasar**, “Bilimsel Araştırma Yöntemi”. 14. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara Şubat 2005, s. 63-64

Bunun yanında çalışmamızda belirttiğimiz gibi demografik değişimlerin de, toplumsal değişimin belirleyicisi olduğu için toplumsal değişimin bileşenlerinden birisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda yukarıdaki bağımlı ve bağımsız değişkenlerimizi belirten ifadeyi; çalışma ilişkileri=f (siyasal ve toplumsal değişimler, ekonomik değişimler, demografik değişimler) şeklinde tarif edebiliriz diye düşünüyoruz. Bu bağlamda çalışmamızı dönemler itibarıyla bu bileşenlerden oluşturmuş bulunmaktayız. Çalışmamızda da belirttiğimiz gibi bu bileşenler birbirlerinden etkilenmektedirler.

Bağımlı değişkenimiz olan “çalışma ilişkileri” kapsamında ilgili dönemlerde; işçilerin sayısal varlığını, işçi ücretlerini, örgütlenmeyi, işçi hareketlerini ve hukuki düzenlemeleri inceledik.

İkinci bölümü ekonomik ve sosyal hayatta Batı etkisinin görülmeye başladığı ve bu bağlamda çalışma ilişkilerinin doğmaya başladığı 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlattık. Bu döneme ait alt dönemi 1876 Birinci Meşrutiyet'in ilanını da içine alarak 1908 İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile sonlandırdık. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları yoğun işçi hareketlerine sahne olduğu için çalışma ilişkileri açısından oldukça önemli bir süreçtir diyebiliriz. İkinci Bölüm'ün 1908 ikinci Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan ikinci alt dönemini ve İkinci Bölümü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşu ile sona erdirdik.

Çalışmamızın Üçüncü Bölümü'nü T.B.M.M.'nin kuruluşundan başlatıp 1960 Askeri Darbesi ile sonuçlandırdık. Bu süre içerisinde Cumhuriyet'in ilanına kadar bir geçiş süreci yaşanmış olup, gerek siyasi değişimler, gerek ekonomik değişimler ve gerekse çalışma ilişkileri açısından, kısa olmasına rağmen, oldukça karakteristik özellikleri olan bu dönemi ayrı bir alt başlık altında incelemeyi uygun bulduk.

Cumhuriyet'in ilanından 1946 yılına kadar olan “tek partili dönem”i de bir alt başlık altında inceledik. Bu dönemin, siyaseten olduğu kadar ekonomiye ve çalışma ilişkilerine de damgasını vurduğunu düşünüyoruz. Bir taraftan Kemalist devrimlerle bir değişim yaşanırken diğer taraftan devletin ekonomiye öncülük ettiği, çeşitli işletmeler kurduğu, polisiye tedbirler ve yasal düzenlemeler nedeniyle sınıf bilinci olmasa da, bir işçi kitlesinin oluşmaya başladığı bu dönemin, toplumsal değişim bağlamında sosyo-ekonomik değişimlerin başladığı bir dönem olduğunu düşünmekteyiz.

1946-1960 alt dönemi, siyasette (çok partili döneme geçilmesi) ve ekonomide yeni açılımların yaşandığı, köyden kente yoğun göç hareketlerinin meydana geldiği,

çalışma ilişkileri ile ilgili çeşitli yasal düzenlemeler yapıldığı, buna paralel olarak çalışma ilişkilerinin yoğunluk kazandığı, bu bağlamda yaygın olarak işçi örgütlenmelerinin gerçekleştiği bir dönem olarak Cumhuriyet tarihimizin önemli bir kesiti durumundadır. Bu dönem için toplumsal değişme bağlamında sosyo-ekonomik değişimler oldukça yoğundur diyebiliriz. Üçüncü Bölüm'ü 1960 Askeri Darbesi'yle sonlandırdık.

Dördüncü Bölüm, 1960-1980 ve 1980'den günümüze kadar olan dönemi içeren alt dönemlerden oluşmaktadır. 1960-1980 alt dönemi, ekonomide planlı kalkınmanın uygulanmaya başlandığı, yeni Anayasa'nın getirdiği özgürlük ortamı içinde çalışma ilişkileri ile ilgili yasal düzenlemelerin yapıldığı, toplu sözleşme ve grev hakkının kabul edildiği bir dönemdir. Gene bu dönemde, varılan özgürlük ortamı sonucu ve işçi hareketlerinin siyaseten de zemin kazanmasıyla (Türkiye İşçi Partisi-TİP'in kuruluşu) işçilerde sınıf bilinci oluşmaya başlamıştır diyebiliriz.

1960'ların sonlarına doğru başlayan toplumsal hareketlilik (gerek öğrenci olayları gerekse işçi hareketleri) ve 1970'den sonraki yıllarda ekonominin raydan çıkması ülkeyi neredeyse iç savaş ortamına sürüklemiş ve 1980'deki Askeri Müdahaleyle bu gidişe “dur” denilmiştir.

1980'deki Askeri Müdahale sonrası 1960'dan sonra gelen özgürlük ortamı önemli ölçüde sınırlandı. 1982 Anayasası ile bu sınırlamalar hayata geçirildi. Çalışma ilişkileri alanında yapılan yasal düzenlemeler de çalışma ilişkilerindeki sınırlamaları hayata geçirdi (2821 Sayılı Sendikalar Kanunu ve 2822 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu).

Dolayısıyla çalışma ilişkilerinde 1980'den sonra bir kırılma yaşandı diyebiliriz. Bunun yanında ekonomide uygulanan neo-liberal politikalar sonucu devletin ekonomiden çekilmesi, dış ticaretin serbestleştirilmesi, küreselleşmenin getirdiği acımasız rekabet ortamı, devletin tarıma desteğinin azalması sonucu bu kırılma daha da derinleşti diye düşünüyoruz.

Küreselleşme ile oluşan acımasız rekabet ortamında üretim maliyetlerinin düşürülmesinin tek yolu olarak işçi ücretlerinin düşürülmesinin öngörülmesi, özelleştirmeler nedeniyle işten atılmalar, esnek işgücü piyasası uygulamaları, sendikasızlaştırma uygulamaları, devletin tarıma desteğinin giderek azalması nedeniyle köyünde işsiz kalan köylünün kentlere göç etmesi ve kentlerde bir işsizler ordusunun

meydana gelmesi ve bu işsizler ordusunun enformal sektörü oluşturması, ekonomik krizler nedeniyle kapanan işyerleri; tabii ki bütün bunlara paralel olarak sendikalı işçi sayısının azalması 1980 sonrasında çalışma ilişkilerinde yaşanan olumsuz gelişmeler olarak belirtilebilir. Bu nedenlerle 1980 yılını çalışma ilişkileri açısından bir dönüm noktası olarak kabul edebiliriz diye düşünüyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL DEĞİŞİM ANALİZİ

1.1. TOPLUMSAL DEĞİŞME

1.1.1. Tanımı ve Kapsamı

İnsanlar, toplu olarak bir arada yaşarlar ve yaşamlarının bir düzeni vardır. İnsanlara ve oluşturdukları yaşam düzenlerine “toplum” diyoruz. Toplumun ne olduğu değil, ne tür temel özellikleri taşıdığı önemlidir. Bunların bir tanesi toplumun yerleştiği, yani işgal ettiği arazidir. Bir diğeri, işgal ettikleri arazinin üzerindeki nüfus ve nüfusun özellikleridir. Devamla nüfusun doğayı işleme tarzı ve bunlardan doğan insan ilişkileri, insan doğa ilişkileri içinde insanların doğayı değiştirmede kullandığı aletler (teknoloji), tüm bunların oluşturduğu sosyal olarak yarattığı değerler sistemi, inançları, düşünceleri hepsi bir bütündür. Bir yerde insanlar varsa, aynı anda bir yerleşme düzeni, bir nüfusu, bir sosyal örgütü, bir doğayı işleme tarzı ve değerler aynı anda simultane olarak doğar, birisi varken diğeri olmasın olmaz. Bu anlamda toplum bir bütündür. Bir tarafta bu bütünlük varken, her şey birbirine bağlı ve birbirini etkilerken, toplumun saydığımız temel özelliklerinde meydana gelen değişme, aynı zamanda diğeri özelliklerinin de zincirleme değişmesine neden olur. Yani doğayı işleme tarzınız değişirse, nüfusunuz değişir, nüfusunuz değişirse yerleşme tarzınız değişir, yerleşme tarzınız değişirse sosyal örgütlenme ve bunlarla ilgili olarak değerler, inanç sistemi değişir¹.

Binlerce yıl öncesinde ünlü filozof Heraklitos, “Aynı nehirde iki kez yıkanamazsınız; çünkü “her şey akar” diyordu. Bir başka sözünde de “Değişmeyen tek şey değişimdir” diyordu. Hiçbir toplum kendisini değişimin dışında tutamıyor.

Toplumsal değişme kavramını daha iyi anlayabilmek için evrim, gelişme, ilerleme, çağdaşlaşma, yozlaşma ve yabancılaşma gibi kavramlar üzerinde durmak gerekir. Örneğin “gelişme”, ekonomik anlamda büyüme, başarıma, endüstrileşme, ilerleme, kalkınma ve zenginleşme gibi pozitif anlamlar taşımaktadır. Bununla birlikte çizelgede de gördüğümüz gibi “çağdaşlaşma”, politik içerikli bir kavramdır. Daha çok bağımsızlaşma,

---

¹ Mübeccel B. **Kıray**, Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme. Birinci Basım, Kardeşler Matbaası, İstanbul Kasım 1999, s.312.

uluslaşma, uygarlaşma, laikleşme, modernleşme ve kentleşme gibi anlamları ima etmekte. “Yabancılaşma”, kuralsızlaşma, yalnızlaşma, saldırganlaşma, kaçış ve anlam yitimini ifade etmektedir. “Yozlaşma” ise, çözülme, materyalistleşme, sürüleşme ve ruhsuzlaşmayı ifade etmektedir. Yabancılaşmanın tartışmalı bir kavram olmasına karşın, yozlaşma olumsuzdur.

Bazı sosyologlar, toplumsal değişmeyi kültürel değişmeden farklı olarak kullanmaktadırlar. Onlara göre kültürel değişme, daha çok normlarda, sembollerde ve değerlerdeki değişmeyi ifade etmektedir. Ancak toplumsal değişme büyük ölçüde kültürel değişmeyi de kapsamaktadır. Toplumsal değişme, yerleşik insan ilişkileri ve davranış kalıplarındaki farklılaşmadır². Toplumsal değişme, toplumun yapısındaki değişmedir. Toplumun yapısı toplumsal kurumların belirlediği toplumsal ilişkilerden meydana geldiğine göre, değişme, ilişkilerin değişmesidir. Bütün bunların ardında da toplumsal bireylerin, yani aktörlerin davranış değişmeleri yatar³. Başka bir deyişle toplumsal değişme temelinde teknolojik değişimin yattığı insanlararası ilişkilerin değişmesidir⁴.

Çizelge 1: Değişme Olgusuyla İlgili Kavramlar, Süreçler ve Değerlendirmeler

Gelişme (Ekonomik)	Çağdaşlaşma (Politik)	Değişme (Sosyolojik)	Yabancılaşma (Psikolojik)	Yozlaşma (Teolojik)
Başarma Büyüme Genişleme Güçlenme İlerleme Kalkınma Kazanma Zenginleşme	Bağımsızlaşma Bilinçlenme Halklaşma Kentleşme Kurumsallaşma Kültürleşme Laikleşme Modernleşme Özgürleşme Uygarlaşma	Barış-savaş Topluluk-toplum olma Türdeşleşme-çoğullaşma Endüstrileşme-kentleşme Bütünleşme-çözülme Sınıflaşma-katmanlaşma Durağan-devingen olma	Dinsizleşme Kuralsızlaşma Saldırganlaşma Sığınma: Geçmişe İdeolojilere Geleceğe Tarihe Yalnızlaşma Yitirme: Değerlerini Güvenini Sağlığını Yaratıcılığını Yaşam gücünü	Çökme Çözülme Maddeleşme Ruhsuzlaşma Maddileşme Sürüleşme Yıkılma Yoksullaşma Yönsüzleşme
(Olumlu)	(Tartışmalı)	(Olgusal)	(Tartışmalı)	(Olumsuz)

Kaynak: **Bozkurt**, Bursa 2006, s.334.

² Veysel **Bozkurt**, Değişen Dünya’da Sosyoloji. Ekin Kitabevi, Bursa 2006, s.331-332.

³ Emre **Kongar**, Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği. Remzi Kitabevi 10. Basım, İstanbul Mayıs 2004, s.56.

⁴ **Kongar**, s.23.

Kültürde ve toplumsal kurumlarda zamanla dönüşümü ifade eden toplumsal değişme sürecinin Macionis ve Plummer'a göre dört temel karakteristiği vardır.

1. Boyutları toplumdan topluma farklılaşsa da toplumsal değişme her yerde olur: Bazı toplumlar hızlı, bazıları ise yavaş değişmektedir. Örneğin geleneksel toplumların temel karakteristiği, değişimin yavaşlığı olmasına karşılık, günümüz toplumlarında değişim çok daha hızlanmıştır. Yine aynı kültürün bazı unsurları yavaş değişirken, diğerleri çok daha hızlı değişmektedir. Örneğin tıp alanındaki teknikler, onların nasıl kullanılması gerektiğine ilişkin ahlaki standartlardan çok daha hızlı değişmektedir.

2. Toplumsal değişme bazen planlı; fakat çoğunlukla da planlanmamış bir şekilde olur: Endüstriyel toplumlar, herhangi bir tür değişmeyi aktif olarak destekler. Örneğin ulaştırma ve hayatı kolaylaştırmayı amaçlayan otomobil, yaygın olarak toplumu derinden etkilemiştir.

3. Toplumsal değişme uyumsuzluklar yaratır: Toplumsal değişme hem olumlu, hem de olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Kapitalistler, verimliliği ve kârları artırdığı için, endüstri devrimini memnuniyetle karşılamışlardır. Buna karşılık birçok işçi, işlerini ellerinden alacağı gerekçesiyle bu "ilerleme"ye direnmişlerdir. Yine bizde matbaa konusunda benzer bir direniş olmuştur.

4. Bazı değişmeler diğerlerinden daha önemlidir. Bazı toplumsal değişmeler sadece geçici bir öneme sahiptirler; buna karşılık bazılarının etkisi nesiller boyu devam eder. Örneğin kılık kıyafette yaşanan değişmelerin geçici olmasına karşılık, teknolojik gelişmeler (ör. TV, otomobil, internet), toplumsal değişmeyi çok daha köklü bir biçimde etkilemiştir⁵.

1.1.2. Toplumsal Değişme Kuramları

1.1.2.1. Büyük Boy Kuramlar

Bu kuramlar Organizmacı Modeller, Evrimci Modeller ve Diyalektik Modeller olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

---

⁵ **Bozkurt**, s.332-333.

Organizmacı Modeller: Büyük boy kuramların ilk grubu “Organizmacı Modeller”dir. Bu kuramlar, uygarlık ya da kültürleri, canlı organizmalar gibi doğan, büyüyen ve ölen varlıklar şeklinde ele aldıkları için organizmacı olarak nitelendirilmektedir. Büyük boy “organizmacı” modellerde beş kişiyi ele alıyoruz. Bunlar, İbn Haldun, Donilevsky, Spengler, Kroeber ve Toynbee’dir. Bu beş kişi arasında en büyük farklılık gösteren İbn Haldun’dur. İbn Haldun pek çok kavramı herkesten önce ortaya atmıştır⁶. İbn Haldun hariç diğer dört düşünür toplumlardan daha büyük olarak uygarlıkları ya da kültürel varlıkları kabul etmişlerdir.

Evrimci Modeller: Büyük Boy Evrimci Modeller, insanlığın doğrusal bir çizgi üzerinde geliştiği ana fikri etrafında şekillenmişlerdir. Bu modeller insanlığın gelişmesi çizgisini izlemekle onun gelecekte alacağı şekli de ortaya koymaya çalışırlar. Evrimci yaklaşımın temsilcileri olarak yedi model ele alınmıştır. Bunlar evrim fikri etrafında birleşmekle beraber, aslında birbirinden önemli ölçüde ayrılan modellerdir.

Örneğin Childe, insan-doğa ilişkisini teknoloji yolu ile açıklarken, Spencer, evrimin daha çok biçimi üzerinde durur. Comte, insanlık tarihini, üç aşamada incelerken Weber, toplumsal yapı ve kültürel yapı ayrımı yaparak karizmatik lider fikrini geliştirir. Durkheim, nüfus çoğalmasının önemli etkilerini işbölümünün gelişmesi çerçevesinde ortaya koyar. Gökalp, evrimci modelleri, Türklerin uluslaşması için kullanmış önemli bir Türk düşünürüdür. Getirdiği model özellikle bugünkü toplumumuzun biçimlenmesinde son derece önemli etkiler yapmıştır.

“Üçlü Devrim Komitesi Bildirisi”, evrimci bir görüşün, yirminci yüzyılın ikinci yarısında ve belli bir toplumda (A.B.D.) nasıl yansıdığına en güzel örneklerinden biridir⁷.

Diyalektik Modeller: Diyalektik Modeller, evrimci modellerin özel bir şeklidir. Evrim sırasında ortaya çıkan her aşamasının kendisini ortadan kaldıracak ve zıddını yaratacak öğeleri de beraberinde getirdiği fikrine dayanırlar.

Diyalektik anlayış, tarihsel olarak, hareket ve değişme anlamında ortaya çıkmıştır. Diyalektik kavramı birkaç kural çerçevesinde açıklanabilir. Bu kurallar şöyle özetlenebilir: 1) Her şey her zaman değişir, 2) Değişme sırasında, bütün varlık ve öğeler zıtlar da dahil

---

⁶ İbni Haldun, “Mukaddime I”. (Çev.) Zakir Kadiri Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul 1954, s.1-18.

⁷ Kongar, s.88.

olmak üzere birbirlerini etkiler, 3) Her şey kendi zıddını beraberinde getirir ve kendi zıddını yaratır (yadsınmanın yadsınması), 4) Nicelik değişmesi, belli bir aşamadan sonra niteliğe dönüşür. Genellikle diyalektik kavramının temelinde yatan değişme Herakleitos'a bağlıdır. Herakleitos gerçekten de zıtların birbirine dönüştüğü değişme kavramının yaratıcılarından sayılır.

Daha sonra Platon, Aristo, Kant tarafından farklı anlamlarda kullanılan diyalektik, bir düşünce tarzı olarak Hegel tarafından geliştirilmiştir.

Diyalektik bundan sonra Marx ve Engels tarafından izlenmiştir. Diyalektik yaklaşım ve özellikle diyalektiğin yadsınmasının yadsınması (inkarın inkarı) kanunu tez-antitez-sentez çözümlenmesi şeklinde tarihe uygulanınca, Marxizmin diyalektiğe vurduğu damga ortaya çıkmıştır.

Sorokin'in de Marx'ın da modeli, mevcut toplumsal gerçeğin, kendisinin zıddı olan ve kendisinin yerine geçecek olan gerçeği hazırladığı ilkesine dayanır⁸.

1.1.2.2. Orta Boy Kuramlar

Bu kuramlar Yapısal-Fonksiyonel Modeller ve Çatışma Modelleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Toplumu, değişimin birimi olarak ele alan kuramlardır.

Yapısal-Fonksiyonel Modeller: Yapısal-fonksiyonel Modeller bir ölçüde büyük boy kuramlara karşı zamanımız sosyolojisinde gelişen bir tepki olarak ortaya çıkan orta boy kuramların öncülüğünü yapmaktadırlar. Orta boy kuramların sahipleri, bugünkü bilgimizle, bütün insanlığı kapsayan değişme modellerine ulaşamayacağımız inancını geliştirmişlerdir.

Bu yaklaşım ile orta boy kuramlar daha çok demografik ve ekolojik değişmeler, iç göçler, kentleşme, alt kültürler ve sapan davranışlar, toplumsal tabakalaşma, toplumsal hareketlilik gibi konularda odaklanmışlardır.

Yapısal-fonksiyonel yaklaşıma göre her yapı, bir fonksiyon sahibi olduğu için gelişir. Yoksa yapılar var olduğu için belli fonksiyonlar ortaya çıkmaz. Yapılar fonksiyonları değil, fonksiyonlar yapıları yaratırlar. Yani insan ağız olduğu için konuşmaz,

---

⁸ Kongar, s.121-122.

konuşma fonksiyonunu yerine getirmek için ağız gelişmiştir. Bu görüş, yapısal-fonksiyonel modelin, yapısal farklılaşma fikrinin temelinde yatar.

Yapısal-fonksiyonel yaklaşımın temelinde yatan kavramların ikincisi bütün toplumsal yapı ve birimlerin, toplumsal sistem için fonksiyonel olduklarıdır. Bu yüzden her toplumsal birim, yapısal-fonksiyonel modele göre, toplumsal sistem için vazgeçilmez niteliktedir.

Rol kavramı yapısal-fonksiyonel modelin geliştiği ve kullanıldığı en önemli kavramlardan biridir. Bu kavramın temellerini Linton atmıştır.

Yapısal-fonksiyonel yaklaşımlar grubunda beş düşünür yer almaktadır. Bunlar Linton, Parsons, Merton, Cancian ve Ogburn'dür⁹.

Çatışma Modelleri: Toplumun ahenkli ve bütünleşmiş bir varlık olduğu görünüşünün antitezi çatışma modelleridir. Çatışma modellerine göre toplum, birbirleriyle çatışan birimlerden ve öğelerden kuruludur. Toplumun değişmesi bu öğelerin itici gücüyle meydana gelir.

Çatışma, yapısal-fonksiyonel yaklaşıma göre genellikle bir toplumsal hastalık gibi görülür. Buna karşılık, çatışma modelleri bunu, toplumun doğal bir niteliği sayarlar. Çatışma modellerine göre, toplumun içindeki çatışma yalnızca kaçınılmaz olmakla kalmayıp, aynı zamanda fonksiyoneldir. Yani toplumun amaçlarını yerine getirmesine, ilerlemesine yardım eder.

Bu yaklaşımın düşünürleri arasında, Pareto, Dahrendorf yer almaktadır¹⁰.

1.1.2.3. Küçük Boy Kuramlar

Bu kuramlar Grupsal Modeller ve Bireyci Modeller olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu kuramlar toplumsal değişmeyi grupsal süreçler ve psikolojik öğelere bağlayan sosyal psikolojik ve psikolojik kuramlardır. Bunlara etkileşimci modeller de diyebiliriz.

Grupsal Modeller: Grup düzeyinde değişme üzerinde odaklanan kuramlar genellikle günümüzde sosyal psikoloji tarafından geliştirilmiş modellerdir.

---

⁹ Kongar, s.153-154.

¹⁰ Kongar, s.185-186.

Grup kavramı, birbirleriyle temasta olan ve birbirlerinden etkilenen kişiler topluluğu olarak tanımlanabilir.

Sosyolojinin en çok kullandığı grup sınıflamalarından biri, birincil grup ikincil grup ayrımıdır. Birincil grup şöyle tanımlanabilir: a) Üyeleri nisbeten sabit, b) üyeler arasındaki ilişkiler duygusal nitelikte, c) belli amaçlara yönelmemiş, d) yaygın ve kendi hatırları için desteklenen ilişkilere sahip, e) üyelerin yüzyüze temasının sağlandığı grup birincil gruptur. Aile, arkadaş grubu gibi gruplar buna örnektir.

Buna karşılık ikincil grup: a) Üyeleri değişen, b) üyeler arasındaki ilişki belli alanları kapsayan, c) duygusal olmayan, d) ilişkileri yazılı kurallarla düzenlenen, e) belli amaçlara yönelen grup olarak tanımlanır. Bürokratik örgütler buna örnektir.

Grupsal modeller genellikle iki tip değişme üzerinde odaklaşırlar. Bunların birincisi, grup yoluyla bireyde sağlanan değişmedir. Grupsal modellerin üzerinde durduğu değişimin ikincisi, tüm grubun değişmesidir. Aslında bu iki değişme birbirinden çok da farklı değildir. Çünkü küçük bir grup içindeki tek tek bireylerin davranışlarının etkilenmesi ile tüm grubun davranışının değiştirilmesi birbirini çok yakından etkileyen iki süreçtir.

Bu gruptaki düşünürler arasında Moreno, Homans yer almaktadır¹¹.

Bireyci Modeller: Toplumsal değişmeyi en küçük düzeye indirgeyen bu modellerin temel yaklaşımı, toplumsal değişimin, bireyin temel kişilik niteliklerine bağlı olarak ortaya çıktığı şeklindedir. Burada tek yönlü bir etkiden çok, karşılıklı bir etki tepti, yani etkileşim vardır. Kişilik yapısı toplumu, toplum da kişilik yapısını etkilemektedir. Fakat bu etkileşimin temelinde bireyin kişilik nitelikleri en önemli öge olarak yatar.

Bu yaklaşımın düşünürleri arasında McClelland, Riesman, Zollschan, La Piere, Hagen yer almaktadır¹².

1.1.3. Toplumsal Değişimin Temel Dinamiği, Teknoloji-İdeoloji Etkileşimi

Toplumsal değişme sürecinin altında, insanlığın tüm birikimi yatar. Bu birikim maddi kültür alanında teknoloji, manevi kültür alanında da ideolojidir.

---

¹¹ George A. Lundberg, Clarence C. Shrag, Otto N. Larsen, "Sasiology". (Çev.) Özer Ozankaya, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, No.19, Ankara 1970, Cilt I, s.75-81.

¹² Kongar, s.213-214.

Toplumsal değişmeyi, insan-doğa çelişkisinin belirlediği teknoloji ile, insan-insan çelişkisinin belirlediği ideoloji arasındaki etkileşim biimlendirir¹³.

En kısa tanımla teknoloji, uygulamalı amaçların gerçekleştirilmesi için örgütlenmiş bilgidir. Bu bilgi her türlü araç, gereç ve makineleri olduğu kadar, bilgisayar dilleri ve matematik teknikler gibi zihinsel öğeleri de kapsar.

İnsanoğlu teknolojiyi, doğa ile mücadelesinde, ona egemen olmak için geliştirmiştir. Fakat gelişen teknoloji sadece insan-doğa çelişki ve ilişkilerini düzenlemekle kalmamıştır. İnsanların birbirleri ile olan ilişkilerini de etkilemiş ve giderek insan-insan çelişkilerine yol açmıştır. Gelişen teknoloji sonunda, üretim araçları ortaya çıkmış ve insanlar bu araçlara malik olup olmadıklarına göre belli toplumsal nitelikler kazanmışlardır. Teknolojik gelişme sonunda kazanılan bu nitelikler ise insanların birbirleriyle olan ilişki ve çelişkilerini ortaya çıkarmıştır.

Diğer yandan ideoloji en kısa biçimde, dünya ve toplum hakkında, birbiriyle tutarlı olan inanç ve bilgi sistemi olarak tanımlanabilir. Bu ideoloji, bir düşünürün çalışmaları ve fikirleri etrafında sistematik olarak örgütlenen katı bir nitelikten, sadece genel hayat görüşünün belirlediği esnek bir niteliğe kadar çeşitli özellikler taşıyabilir. İnsanın günlük davranışlarından, siyasal tercihlerine kadar pek çok eğilimi, aslında, sahip olduğu ideolojinin bir belirtisidir¹⁴.

1.1.3.1. İdeolojinin Kaynakları

İnsanın içinde bulunduğu dünya ve toplumla ilgili inanç ve bilgileri, yani ideolojisi algıladığı dış dünyadan gelir. Bir başka deyişle, insan çevresinde gördüğü, duyduğu olaylardan ve ilişkilerden, içinde bulunduğu dünya ve toplum hakkında çok genel olarak iki tip ideoloji geliştirebilir: Mevcut durumu kabul eden ve devam ettirmek isteyen ideolojiler ile mevcut durumu kabul etmeyen, dolayısıyla değiştirmek isteyen ideolojiler.

Farklı ideolojilere sahip olmamızın  nedeni vardır:

1. Sosyalizasyon (toplumsallaştırma) Süreci. Olaylar önceleri, toplum içinde, bize yorumlarıyla birlikte verilir. Sonra yaşımız bydk bu yorumlar daha azalır fakat

---

¹³ Kongar, s.60.

¹⁴ Kongar, s.343.

etkisini hiçbir zaman kaybetmezler. Aynı olayları farklı yorumlarla öğrenen ya da gören insanlar, farklı ideolojiler geliştirmeye doğru ilk adımları atmış olurlar.

2. Bilgi ve Haber Sınırlılıkları. Herkes, içinde bulunduğu toplum ve dünya hakkında tüm bilgilere ayrıntılı olarak sahip değildir. İnsanlar genellikle ancak bazı olayları ve bazı bilgileri öğrenebilirler. Bir başka deyişle herkesin dünyası, gördüğü, duyduğu, okuduğu olay ve bilgilerle sınırlıdır. İşte farklı olay ve bilgileri öğrenme, farklı ideolojilere sahip olmanın ikinci nedenidir.

Üçüncü olarak aynı dünya ve toplum içinde olan insanlar, aynı olaylardan farklı biçimlerde etkilenirler. Birinin kaybı, bir başkasının kazancı olabilir. İdeolojilerin belirlenmesinde en önemli rolü oynayan etken, bu üçüncü etken, yani aynı olayların farklı insanları farklı biçimlerde etkilemesidir. Bunun nedeni de mal ve hizmetlerin üretimi açısından değişik kurumlara sahip insanların birbirlerinden değişik ideolojilere sahip olmalarıdır¹⁵.

1.1.3.2. Teknoloji-İdeoloji Etkileşimi

Gelişen teknoloji sonunda insanoğlu doğa ile mücadele için bazı araç ve gereçler ortaya koymuştur. Bu araç ve gereçlere bazı insanlar sahip olmuş, bazıları sahip olamamıştır. Ayrıca bazı insanlar yönetici olmuş, ötekiler de yönetilen durumuna girmişlerdir. Araç ve gereçlerin, özellikle bunlardan üretime ilişkin olanların mülkiyeti ve yöneticilik, bazı insanları toplumun üst katlarına yerleştirmiş, ötekiler ise alttabakaları meydana getirmiştir. Teknoloji böylece sınıfların ortaya çıkışlarına yol açmıştır.

Fakat teknolojinin rolü burada da bitmez. Teknoloji düzeyi, bu sınıfların arasındaki ilişkileri, bir başka deyişle ideolojileri de etkiler. Tarım teknolojisinin yarattığı sınıflar ve ideolojiler, endüstri devriminden sonraki teknoloji döneminde değişmiş ve farklı nitelikler kazanmışlardır.

Bu aşamada teknoloji-ideoloji ilişkisi bir etki-tepki, ya da başka bir deyişle, etkileşim niteliği kazanmaktadır. Yani teknoloji ideolojiyi etkilerken, ideoloji de dönerek teknolojiyi etkilemeye başlar. Böylece önceleri teknolojinin büyük bir ağırlıkla belirlediği toplumsal yapı, belli gelişme aşamalarından sonra, teknoloji-ideoloji etkileşimi sonunda belirlenmeye başlar. Günümüzde, hemen hemen aynı teknolojiyi kullanan toplumların

---

¹⁵ Kongar, s.343-344.

hepsinin aynı toplumsal-ekonomik ve siyasal yapıya sahip olmamalarının nedeni işte bu benzer teknoloji ile etkileşimde bulunan ideoloji farklılıklarında yatar.

İdeoloji Teknolojiyi Nasıl Etkiler?

İdeolojinin teknolojiyi etkilemesi iki biçimde olabilir. Birinci biçim bir teknolojinin uygulanması için gerekli olan ön koşulların ideoloji yoluyla yaratılmasıdır. Bu durum genellikle, yeni teknoloji yaratmak yerine, başka yerlerde yaratılmış teknolojileri ithal etmek zorunda olan toplumlarda görülür. Her teknoloji belli toplumsal ve ekonomik birikimler sonunda ortaya çıkar. Bu birikimler sonucu gelişen teknoloji, uygulanması sırasında belli toplumsal ve bireysel davranış biçimleri gerektirir. İşte bu gerekler o teknolojinin uygulanması için zorunlu olan ideolojinin parçalarıdır. Gerekli ideolojik hazırlık olmadan belli bir teknolojinin bir topluma ithali son derece zor olur. Çünkü toplumsal yapı fonksiyonel bir bütündür. İthal edilen bir teknolojinin gerekli değişiklikleri yapması çok zaman alacağı gibi, ideolojik öğeler, böyle bir teknolojinin ithalini ve uygulanmasını olanaksız hale getirebilir.

İkinci biçim, bir teknolojinin yarattığı toplum yapısına olumsuz bir tepki olarak gelişen ideolojilerde görülür. Her toplumda, o toplumun yapısının devamında ve değiştirilmesine yönelik iki ayrı ideoloji gelişir. Bu ideolojiler de kendi grupları içinde farklılaşmalar gösterirler. Olumsuz gruptakilerin bir kısmı mevcut yapıyı tüm değiştirmek isterken, başka bir kısmı da bu yapının sadece bazı yönlerine karşı olabilirler. Ayrıca her ideoloji mevcut yapı ile etkileşim içinde başka başka çözümlere yol açabilir. Bu konudaki klasik örnek, kapitalist toplum, Marxist ideoloji etkileşiminin bazı yerlerde sosyalizm, bazı yerlerde ise neokapitalizm sonucuna ulaşmış olmasıdır.

İşte bu ikinci biçimde, ideoloji mevcut teknolojinin yarattığı toplumsal yapı aracılığı ile, önce biçimlenir, daha sonra da gene toplumsal yapı aracılığı ile, yani toplumsal yapıyı çeşitli biçim ve miktarlarda değiştirerek, teknoloji üzerinde etkili olur¹⁶.

1.1.4. Sosyal Değişme; Sosyal Değişmeyi Hazırlayan Şartlar ve Faktörler

Sosyal değişme baskın olarak ekonomik, teknolojik, politik, demografik, ideolojik, psikolojik faktörler gibi sosyal hayatın gerçeklerini çarpıtan faktörler neticesi

---

¹⁶ Kongar, s.345-346.

oluşur. Karl Marx sosyal değişimde merkezi dinamik rolde teknolojiyi işaret ederken Max Weber dine ve değerler sistemine öncelik vermiştir. Bu faktörlerin yanı sıra kentleşme bürokratikleşme, nüfus artışı rasyonelleşme de toplumsal değişme sürecini bütün olarak tanımlar.

Değişmenin kaynakları toplumun dışındaki güçlerden ya da içten olabilir. Bu durum; direkt ve şiddet içeren savaş şeklinde olabildiği gibi, indirekt olarak fikirlerin, geleneklerin değişmesini de içerebilir. Diğer taraftan toplumda bazı yenilikler yaptırımla karşılaşırken, bazıları cesaretlendirilir (Bilim ve teknoloji).

Hiçbir toplum tamamen statik değildir. Her toplumda potansiyel değişim teşkil eden gerilimler mevcuttur. Bu gerilimler rol uyumsuzlukları, değer sapmaları, menfaat çatışmaları şeklinde oluşabilir. Bunlar kültürel ve sosyal yapıda yer alırlar. Sosyal yapıda gerilimlerden meydana gelen baskı çeşitli şekillerde (politik baskılar, dini yaptırımlar gibi) drene edilir. Fakat bu baskılar telafi edilemediğinde gelenekler yerlerini yeni değerlere ve kurumlara bırakır¹⁷. Şimdi “sosyal değişme”yi daha ayrıntılı olarak incelemeye başlayabiliriz.

Bir sosyal olay olan “sosyal değişme”ye tesir eden faktörleri şöylece sıralayabiliriz: i) Fiziksel çevre, ii) faydacı ve teknolojik yapı, iii) kültür yapısı.

i. Fiziksel Çevre: Fiziksel çevre kapsamına insan faaliyetinin veya sosyal faaliyetin dışındaki bütün değişme faktörleri girer. Bu faktörleri doğal ortam ve “biyolojik koşullar” olarak iki başlık altında inceleyebiliriz.

a) Doğal Ortam

Toprakların çoraklaşması, ormanların tahribi, madenlerin tükenmesi, ticaret yollarının değişmesi; kültür tarzlarını ve bütün sosyal kurumlar sistemini değiştirir. Bugün bazı ülkelerde topraklar modern usullerle işlenmekte ve onlar üzerinde kontrol kurulmakta, böylece fiziki çevrenin sosyal değişmeye tesir edici gücü azalmaktadır. Fakat aynı şey, yeraltı servetleri için söylenemez. Demir, bakır, kömür, petrol gibi değerli ihtiyaç maddeleri dünya üzerinde gittikçe azalmaktadır. Bu cevherlerin azalması ve tükenmesi büyük sosyal değişmelere yol açacaktır.

---

¹⁷ Ely **Chinoy**, Society. Published in New York, Second Edition 1967, s.491-492.

İklim, fiziki çevre bilhassa yeraltı servetlerinin tesiri bilinmekle beraber, insanlar bilgi ve teknoloji sayesinde bu tabiiyeti kısmen azaltmışlardır¹⁸.

b) Biyolojik Şartlar

Nüfus hacmi, nüfusun sağlık durumu ve nitelikleri, sosyal değişimler üzerinde büyük rol oynar. Tarihte nüfus değişiklikleri, sosyal değişimleri hazırlamıştır. Nüfus hacmindeki bir düşüşün, ileri sanayi ülkelerini ekonomik ve siyasi bakımdan gerileteceğini belirtenler vardır. Ancak, ondokuzuncu asır ortasındaki “kara ölüm” sırasında Avrupa’da görüldüğü gibi, bulaşıcı hastalıklar yüzünden nüfustaki ani azalmalar, hayatta kalan insanlara daha geniş bir yaşama sahası ve imkanları vermek suretiyle bir gelişme hareketine yol açıyor.

Bilimin gelişmesi sosyal yapı ve kurumların kuvvetlenmesi; bulaşıcı hastalıkların önünün alınmasına, çocuk ölümlerinin oldukça önlenmesine imkan sağlamıştır. Doğum kontrolüne ait sınırlamalar nüfus hacmine ve nüfusun niteliklerine etki eder. Böylece biyolojik şartlar sosyal değişimlere tesir ederken, sosyal yapı ve kültürlerde meydana gelen değişimler de nüfus hacmini ayarlayıcı onun biyolojik niteliklerini tayin edici olur.

ii) Faydacı ve Teknolojik Yapı: Mekanikleşme çağında hayat tarzı değişmiş, düşünce tarzı dünya görüşü değişmiştir. Kadınlar evden fabrikaya geçmiş iş hayatına atılmıştır. Kendilerine yeni bir sosyal ortam doğmuş, sosyal statüleri değişmiştir. Bu hal, aile kurumunda, ailenin yapısında büyük dönüşümler yaratmıştır. Eski meslek ve zanaatlar tedricen silinmiş ve daha yüksek bir uzmanlaşma meydana gelmiş; sınıf yapı ve ölçüleri değişmiş, şehir hayatının köy hayatı üzerindeki tesiri artmıştır. Makinalaşmanın tarım ekonomisi üzerindeki tesiri, emek tasarrufu sağlamak ve verimi arttırmak olmuştur. Bunun sosyal sonuçları, köyde işsiz kalan nüfusun şehirlere göçmesi, orada iş araması olmuştur. Ülkelerin dört bir yanını saran yollar, sosyal ve kültürel farkları azaltmıştır. Modern sanayin hayati ihtiyaçlarının (petrol, kömür, madenler) karşılanması meselesi devletler arası ihtilaf ve savaşlara yol açmıştır.

Buhar makinasını icat edenler ve kullananlar bu icadın; adetleri, inanışları, kurumları, siyasi sistemleri sarsarak büyük sosyal değişimleri hazırlayacağını düşünmemişlerdir. W. F. Ogburn, radyonun, sabah jimnastiğinden, milletlerarası kültür

---

¹⁸ Mehmet **Eröz**, İktisat sosyolojisine Başlangıç. 2. Bası, Fakülteler Matbaası İstanbul 1977, s.302.

yayıncılığına kadar 150'ye yakın etkiye sahip olduğundan bahseder. Televizyonun yaygınlaşması, geniş kitlelerin duyuş, düşünüş, davranış biçimlerini çok büyük ölçüde etkilemiştir. Bugün Anadolu'nun en kenar köylerindeki çocuklar, büyük kentlerdeki yaşlıları ile aynı programları seyretmekte, aynı malları tüketmek istemektedirler¹⁹. Görülüyor ki, teknik buluş ve ilerlemelerin sosyal alandaki yankıları büyüktür²⁰.

iii) Kültür Yapısı: Bir “duyuş, düşünüş, davranış biçimi” olan kültür, insanın aynı zamanda kendi çevresini nasıl düzenlemesi gerektiğine dair değerlere sahiptir. İnsanlar nasıl düşünüyorlarsa genelde öyle davranırlar²¹. Kültür sosyal değişmeye etki eden diğer bir faktördür. Kültüre teknolojiden daha az kıymet atfetmek, sosyal değişmenin analizinde bizi hatalı sonuçlara götürebilir. İnsan akli hem etki altında kalır, hem etki eder. Ortamla hayat, insanla sosyal mirası arasında son derece güç karmaşık bir ilişki vardır. İnsanın iç yapısı, sanatı ve tekniği kadar, inançları, arzuları, korkuları ve emelleri tarafından kurulur.

Kültürün sosyal değişme ile olan ilişkisini, W. F. Ogburn'un kültür açığı kavramı ile izaha çalışanlar vardır. Bu teoriye göre “maddi” kültürdeki değişimler, “intibak edici (adaptive) adı verilen maddi olmayan kültürde de değişmeleri tahrik eder. Fakat maddi olmayan kültürde gecikme olabilir.

Fabrika sistemi iyice ilerledikten sonradır ki işçileri iş kazalarından, sanayi hastalıklarından koruma tedbirleri alınmış ve diğer sosyal güvenlik mevzuatı çıkarılmıştır.

Eski teknoloji, cari kültür içinde kaynaşmış halde bulunabilir. Örneğin ilkel cemiyetlerde, kültürle medeniyet birbirine bağlıdır; ayrılmalarına imkan yoktur. Bu ahenk, yabancı bir teknolojinin ithali ile tamamen yıkılır. Buna kültür etkisi, kültürün sosyal yapı üzerindeki etkisi denir.

İnançlarımız, kurumlarımız, değerlerimiz, sosyal ilişkilerimiz arasında sıkı bir bağ vardır. Onun için sosyal ile kültürel iç içe geçmiştir ve kültür değişmeleri, bu nedenle sosyal değişmeyi gerektirir. Kültür faktörü, sadece teknolojik değişmeye adım uydurmakla kalmaz, fakat ona etki de eder. Sınai etkiler; ihtiyaç maddeleri, lüks mallar, konfor sağlayan eşya veya savaş malzemesi üretir. Bu durum kültürünün aynı zamanda tayin edici

---

¹⁹ **Bozkurt**, s.336.

²⁰ **Eröz**, s.302-303.

²¹ **Bozkurt**, s.335.

bir faktör olduğunu gösterir. Yeni bir inanç, yeni bir makine eski düzeni karıştırır. Sanayi devrimi, maden köyleri, sanayi kasabaları yarattı. İnsanlar üzerindeki etkisi, hastalık, yorgunluk ve ümitsizlikten başka bir şey değildi. Bu durum, merhametsiz, zalim, kâr gâyesinden başka ideali olmayan “ekonomik adam” tipinin, bütün icat ve keşifleri elinde tutması, sınıai yatırımlar yapmış olmasından ötürü idi. Sonradan insani değerler kendisini kabul ettirdi; sosyal mevzuat gelişti, refah devleti doğdu. Görülüyor ki sosyal değişimin doğrudan doğruya bir kaynağı olan kültür, faydacılık nizamı (teknoloji) üzerinde de dolaylı bir etkiye sahiptir.

Dinin de sosyal değişimdeki tesiri bilinen bir gerçektir. Hindu toplumunda din, sosyal sistemi, sosyal tabakalaşmayı tayin eden, kuvvetli bir değişkendir. Protestanlığın, ekonomik faaliyetler üzerindeki tesiri Max Weber’e göre çok olumludur. İslamiyet ve Museviliğin de toplumun gelişmesi konusunda teşvik edici prensipleri vardır²².

1.1.5. Ekonomik Gelişme

1.1.5.1. Ekonomik Gelişme Tanımı

Sosyal ve kültürel bakımdan geri kalma ve ilerlemenin ölçülerini bulmak çok güçtür. Çünkü bir “kurum” “bir norm”, bir “kültür unsuru” ile ilgili olarak “ileri” ve “geri” şeklinde verilecek bir karar, değer yargılarından kolay kolay kurtulamaz. Buna karşılık ekonomi sahasında birtakım objektif ölçütlere sahip olmak mümkündür. Bunlar fert başına düşen milli gelir, fert başına çelik üretimi, fert başına enerji üretimi gibi ölçütlerdir²³.

“İleri”, “geri”, “gelişmiş” ve “gelişmemiş” şeklindeki ifadelerimiz, değer yargısı gerektirir. Ekonomik yapılarda, ölçülebilen ve rakamlarla ifade edilebilen ekonomik olaylara dayanarak bir gelişmeden söz etmek hatalı bir davranış değildir²⁴.

Profesör Alfred Amonn’un gelişme ve büyüme hakkındaki görüşleri şöyledir: “Millet ekonomisi zamanla iki yönde değişiklik gösterir: bir taraftan gövdesiyle genişler (nüfus, iş gücü çoğalır, üretim araçları artar). Diğer taraftan, yapı ve çatısı ile değişir. Birincisi “büyüme”, ikincisi “gelişme”dir. Büyüme ve gelişmeyi, diğer bir kısım iktisatçılar gibi, Schumpeter de farklı anlamlarda almıştır. Gelişme, ona nazaran ekonomik

---

²² Eröz, s.306-307-308.

²³ C. Orhan Tütengil, “Az Gelişimin Sosyolojisi”. İstanbul 1970, s.67-81.

²⁴ Eröz, s.293.

akımın alışılmış yolunu (yörüngesini) terk edip daha yüksek seviyede ikinci bir denge yüzeyine sıçraması demektir. bu sıçramanın arkasındaki kuvvet ise, ekonomik hayatın getirdiği yenilikler (innovations) ile piyasanın alışılmış düzenini temelinden sarsan ve kımıldatan girişimcidir. Ekonomik gelişme düz ve kesintisiz bir çizgi üstünde yürüyecek yerde, yığınlı ve dalgalı bir manzara gösterir. Gelişme, bu manzarasıyla ileri kapitalist ekonomilerde bildiğimiz “konjonktür” dalgalanmalarından başka bir şey değildir. Büyümeye gelince, ekonomik gelişmenin dalgalı ve arızalı seyrine karşılık ağır, yavaş ve sindirici ilerlemelere Schumpeter “büyüme” adını vermiştir. Ekonomik büyüme, kendi sözleriyle nüfus, toprak, teknik seviye ve teknolojik bilgi gibi ekonomik hayatın temel unsurlarında devamlı değişimlerdir. Schumpeter daha sonraki incelemelerinde “arızasızca sindirebilme” sözü üzerinde eskisi kadar durmayarak “büyüme”yi kısaca “nüfus başına (percapita) üretim indeksine ait değerlerin trendinde devamlı yükseliş” diye tanımlamıştır. Ölçülebilir bir olay olan “büyüme”nin arkasında, rakamla ifade edilemeyen, davranış, kurumlar (politik düzen, eğitim sistemi, halkın yenilik ve değişikliği benimseme derecesi, çalışmayı cazip kılan hususlar) vardır.

Sosyolojik bir gözle ele alınan “büyüme” ve “gelişme”nin arkasında, rakamla ifade edilemeyecek değer ve kurumlar olduğunu kabul edince, gelişmiş bir toplum olmanın, sadece bir ekonomik kalkınma meselesi olmadığı kolayca anlaşılır. Bu intikalin içinde ekonomik kurumlar kadar insan şahsiyetinin, insan bilgisinin ve hatta sosyal kurumların -aile, din, devlet, okul, üniversite- değişmesi de bahis konusudur. Mamafih, ekonomik gelişme büyük bir intikal hareketinin asli şartını ve belki de en önemli kısmını teşkil etmektedir. Ekonomik gelişmenin reçetesi gayet basittir: eldeki kıymetlerin yeteri kadar bir kısmını kalkınma hizmetine tahsis etmek²⁵.

1.1.5.2. Ekonomik Gelişmeye Etki Eden Fizik, Ekonomik ve Teknolojik Faktörler

a) Fiziki Şartlar

Geri ülkelerin çoğu, tabii kaynaklar bakımından fakirdirler. Tabii kaynakların fakirliği, susuzluk ve toprakların kısırlığı tabiatından gelme sebeplerdir. Bu memleket topraklarının bereketsizliği ve susuzluk, asırlardan beri kıtlık, açlık ve gıdasızlıklara yol

---

²⁵ Eröz, s.295-296.

açmaktadır. Bu fizyolojik etkilerin ötesinde ekonomik sonuçlar da doğabilir: gıda maddelerinde aşırı fiyat yükselişleri. Böylece zaten düşük olan satın alma gücü, bu gıda maddelerinin temini için sarfolunur ve zorunlu olmayan eşya talep edilmez olur (kesatlık doğar).

Bugün ekonomi dilinde sürüm tikanıklığı ve depresyon diye anlatılan, fakat halk dilinde “işlerin kesat gitmesi” şeklinde ifade edilen piyasa talebi, eski ve yeni buhranların ortak nitelikleri arasındadır. Şu farkla; kesat, burada anlatılan şekliyle, fazla üretimden ve fiyat düşüklüğünden dolayı piyasanın durgunluğa uğramasını değil, tersine zorunlu ihtiyaç maddelerinde aşırı darlık ve pahalılığın alım gücünü fazlasıyla massetmesinden dolayı diğer maddelerin “geçmez ve yürümez” olmasını ifade etmektedir. Kıtık, kuraklık ve ekonomi-sosyal yapı değişmelerinin doğurduğu aksamaların yarattığı dengesizlikleri, bilimsel nedenlere bağlayarak ilk defa açıklayan İbn Haldun’dur²⁶.

b) Nüfus ve Kalkınma

Afrika’nın çoğu ülkelerinde nüfus artış hızı çok yüksektir. Bu ülkelerde nüfus üretimden daha büyük bir şekilde artmaktadır. Halbuki ekonomi kurallarına göre ekonomik kalkınma, üretimin nüfustan daha büyük bir hızla artması halinde gerçekleşebilir.

Bununla birlikte kalkınmaya nüfusu azaltmakla değil, sanayileşmeye hız vermekle başlanabilir. Akıllıca sevk edildiği takdirde, kalabalık nüfusların ekonomik kalkınmaya olumlu yönde katkıları olabilir. Nüfus hacmindeki artışların, efektif talebi kamçılıyarak, yatırımları karlı ve cazip hale getireceğini, yatırımları karşılamak için verimsiz tasarrufların çözülüp piyasaya akacağını söyleyen bazı fikir adamları, bundan nüfus artışının ekonomik kalkınma bakımından teşvik edici bir rol oynayacağı fikrini çıkarmaktadırlar. Kalkınmaya azmetmiş bir ülkede fazla nüfus olumlu rol oynayabilir. Tabii buna diğer şartların yardımcı olması gerekir. Kalkınma için seferber olmuş bir siyasi kadro ve seçkinler zümresi, ileri bir teknik seviye ve doğal kaynaklar, kemerleri sıkmasını bilen bir halk, kalkınmayı başarabilir²⁷.

---

²⁶ Sabri F. Ülgener, “Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi”. İstanbul 1951, s.18.

²⁷ Eröz, s.324-325.

c) Sermaye Teşekkülü ve Kalkınma

Ekonomik analizde sermaye ile kalkınma ilişkisi ele alınırken az gelişmiş ülkeler diye, çok fakir ve sömürgecilikten yeni kurtulmuş ülkelerin içinde buldukları şartlar göz önünde bulundurulur. Bütün memleketler hakkında hüküm vermek çok zordur. Her ülkenin tarihi, sosyal, ekonomik ve doğal şartları başka başkadır. Hele sanayileşmekte olan ülkelerin durumu değişiktir. Fakat ekonomistlerin, az gelişmiş ülkeleri bir başlık altında, aynı şartlara tabi kılmaları, sayısız farkı suni olarak ortadan kaldırır. Bu ülkelerde, arz sahasında reel gelir seviyesinin düşüklüğü dolayısıyla asgari bir tasarruf kapasitesi bulunmaktadır. Reel gelir seviyesindeki bu düşüklük, üretim sahasında düşük üretimin doğal bir sonucudur. Düşük üretim ise sermaye azlığına dayanmaktadır. Sermayenin azlığı ise tasarruf kapasitesinin azlığı ile ilgilidir.

Talep sahasına gelince; fakir halkın satınalma gücü dolayısıyla yatırımların teşviki asgari bir seviyededir. Satın alma gücündeki bu zaaf, reel gelirdeki eksiklik ile ilgilidir. Bu da düşük üretimle ilgili bulunmaktadır. Buna da yatırımların yeter derecede teşvik görmemesini sebep olarak göstermek mümkündür.

Gelir vergisi düşük olduğu için, Keynes'in belirttiği gibi ortalama ve marjinal tüketim meyli yüksek, ortalama ve marjinal tasarruf meylinin sifıra yakın olduğu söylenebilir. Sermaye piyasaları teşekkül etmemiştir; zaten bu piyasaları besleyecek tasarruf mevcut değildir. Yeni gelir artışları israf harcamalarına gider.

Fakir ülkelerin karşılaştığı güçlükler daha pek çoktur. Sosyal sermaye yatırımları, alt yapı yatırımları hemen hemen yok denecek kadar azdır. Bunların olmayışı diğer yatırımların yapılmasındaki şartları ağırlaştırır. Teknik eleman teminindeki güçlük, teknoloji seviyesinin düşüklüğü diğer bir engeldir. Sermaye teçizatını sağlamak için gerekli olan dövizden mahrum bulduklarından, az gelişmiş ülkelerin kalkınma gayretleri, ödemeler bilançosundaki açıklara “dar boğazlara” gelip takılıp kalır. Arzda artış sağlanmadığı için, enflasyonist baskılara maruz kalırlar.

Bu şartlar sermaye talebini ve tasarruf imkanlarını baltalamaktadır. Şu üç faktör sermaye talebini düşük seviyede tutmaktadır: elastik olmayan tüketici talebi, teknik eksiklikler, teşebbüs eksikliği.

İleri ülkelerde yatırım şansı son derece artmış, bütün şartların yardımı ve girişimcilerin rizikoyu göze alan atılganlıkları ile büyük çapta gerçekleştirilir olmuştur²⁸.

d) Sanayileşme ve Kalkınma

Ekonomik gelişmeyi, sanayileşme ve şehirleşmeden (kentleşmeden) ayırmak güçtür. Aralarında karşılıklı sebep ve sonuç ilişkisi vardır. Sanayileşme yeni bir olay değildir, onu kapitalizmle yaşıt saymak hata olur. Sanayinin mazisini anlamak için bilimin mazisine bakmak gerekir. Modern teknolojiye imkan sağlayan bilimsel ilerlemelerin takip edilmesi için hiç değilse Rönesans'a kadar inilmelidir. Rönesans fikir ve sanat hareketleri, ekonomik ve sosyal hayatta da büyük değişmelere yol açmıştır. Bu hareketler genellikle şehirlerin alanını da genişletti. Yeni şehir duvarları ve köprüleri inşa edildi. Yeni tarzlarda binalar ve döşemeler daha çok hammaddeye ihtiyaç doğuruyordu. Aynı zamanda, ekserisi sanat gayesiyle icat edilen kristal cam imali, kurşun yardımıyla gümüşlü bakır cevherinden gümüş ve bakırı ayırma gibi yeni tekniklerin ortaya çıkması da üretimin çoğalmasını teşvik etti. 1460-1530 arasında Orta Avrupa'da bakır ve gümüş üretimi beş mislinden fazla artmıştı. Kağıt imali muhtemelen daha süratle arttı. Birçok şekilde eski binalar daha çok ışık alacak ve matbaa makinalarına ve diğer eşyaya uyacak şekilde restore edildi.

Bilimsel ilerlemelerle birlikte, ticari ve sınai servet merkezleri Güney ve Orta Avrupa'dan, İskandinav ülkelerine ve bilhassa Büyük Britanya'ya doğru kaydı. Merkezi Avrupa ve İspanya'da Rönesansla birlikte gelen zenginlik yerini bir durgunluğa terk etmiştir. İngiltere'de madencilik canlandı ve yakıt olarak odun ve kömür kullanılıyordu. Odun yerine maden kömürü kullanma gibi teknik bir problemin acil bir şekilde ortaya çıktığı tarih ile demir ve kömürün bir arada kullanıldığı devir arasında 200 yıl kadar geçti. Onyedinci asrın başında birçok kimseler kömür madenlerini kurutmak için buhar püskürtmek usulünü uygulamaya başladılar. O zamandan itibaren onsekizinci asır ikinci ve üçüncü on yılları içinde buhar makinaları İngiltere'nin pek çok maden bölgelerine keza İskoçya ve Avrupa'daki madenlere de yayıldı. Böylece ilk defa olarak daha ucuz ve daha çok üretim maksadıyla sınai teşebbüse olan ilgide büyük bir artış görüldü. Bir elli yıl daha hazırlık geçirdikten, 1780'lerde Watt tarafından icat edilen bir döner makine kullanılmaya başlandıktan sonra, buhar gücü bütün imalathanelerde makina kuvvetini temin eder oldu.

---

²⁸ Eröz, s.326-327.

Bu gelişmeler, onsekizinci asırda Büyük Britanya’da başlayan Sanayi Devrimi’nin meydana gelmesinde başlıca rolü oynamıştır. Demir metalürjisinde tamamen kömür kullanılması makine parçaları ve çok çeşitli inşa işlerinde demirin ve nihayet çeliğin artmasını mümkün kıldı. Buharla işleyen makinalar, madencilik kadar imalatçılığa da girince insanlar artık sanayileşmenin bir özelliği olan makine ekonomisi istikametine yöneldiler.

Buraya kadar göstermeye çalıştık ki, sınai devrimi birdenbire meydana gelmiş bir olay değildir ve sanayileşmenin sosyal ve kültürel alanda derin temelleri mevcuttur. Avrupa sanayileşmesinde gördük ki, Rönesans, Reform, zevk ve düşünce hareketleri rol oynamıştır. Bacon, Descartes, Newton’un bu “devrim”de hissesi vardır.

Modern sanayide sonsuz imkanlar yaratan teknoloji, üretimi de kitlevi hale getirmiştir.

Sanayileşme, köy nüfusunu şehirlere çekerek, şehirlerin büyümesine yol açmış ve şehirleşmeye etki eden faktörlerin en önemlilerinden biri olmuştur²⁹.

e) Kamu Maliyesinin kalkınmaya Yardımı

Keynes ve Hansen’in düşüncelerinin mahsulü olan yeni vergi teorilerinde, verginin konjonktür dalgalarını hafifletmeyi ve milli üretim unsurlarının “tam istihdam”ını temin etmeyi gaye edinen bir ekonomi siyasetinin hizmetine konulması esas görüş haline gelmiştir. Bu gayelere erişmek için vergiciliğe önemli görevler düşmektedir. Keynes’e göre “tüketim meyli” az çok istikrarlı olup, “tasarruf meyli” gelir arttıkça artmaktadır. Bu durumda depresyon esnasında yapılacak iş, yüksek gelirleri vergilendirmek veya mevcutları ağırlaştırmaktır. Bu yapılırken verginin yatırımlara zarar vermemesine de dikkat etmek gerekir. Yüksek vergiler teşebbüsün hevesini kırar; yatırımları önleyebilir veya firmaları kaçakçılığa itebilir.

Az gelişmiş ülkelerde vergi politikaları, kalkınma üzerinde tesirli olabilir. Az gelişmiş ülkeler, gelişmiş ülkelerin tüketim ölçülerini kolayca benimseyerek, esasen zayıf olan tasarruf meyillerini sıfıra indiriyorlar. İdeal bir vergi sisteminde, hazineye yüksek gelir temini yanında, tasarrufu teşvik edici ve yatırımlarda yüksek karlılığa imkan sağlayıcı vasıflar bulunmalıdır. Lüks mallar ve lüks inşaat üzerine konulacak yüksek vergiler,

---

²⁹ **Eröz**, s.331-332-333.

tüketim ve yatırıma etki eder. Ucuz meskenlere, temel sanayilere, imalat sanayine tanınacak imtiyazlar, vergi indirimleri, düşük vergi usulleri, diğer teşvik tedbirleri, bu alanlarda yatırımların canlanmasını sağlar. Verginin enflasyon ve deflasyonu azaltıcı, sosyal adalet temin edici kuvvetli bir araç olduğu da bilinmektedir³⁰.

1.1.5.3. Ekonomik Gelişmeye Etki Eden Sosyal ve Kültürel Faktörler

Bir sosyal değişmeden başka bir şey olmayan ekonomik değişimin, sadece ekonomik değişkenlerin bir fonksiyonu olamayacağını buraya kadar ifade etmiş bulunmaktayız. Ancak bu bölümde daha da geniş kapsamlı olarak bu konuyu incelemek istiyoruz.

Sosyal yapı, gelenekler, kültür kıymetleri, gelişmenin hızına ve yönüne etki eden unsurlardır. Bu bakımdan ekonomik gelişme meselelerinde sadece maddi ölçülerle uğraşmak, o ölçülerin ötesinde tüketici davranışını, tasarruf meylini, girişimcinin hamleciliğini meydana getiren insan ruhiyatını, toplum ve kültürünü görmemek meselenin iyice anlaşılması olur. Ekonomik gelişmeyi yaratan, teşkilat kuran, icat ve keşiflerde bulunan insandır. Onu tanımak için içinde yaşadığı toplumu ve ait olduğu kültürü yakından bilmek gerekir. Gelenekleri kırıp, yenilikler getiren yaratıcı insanlar da, bir dereceye kadar toplumun mahsulüdürler; kişilikleri üzerinde o toplumun kültürünün damgası vardır. Bu vasıfları ile toplumdan aldıkları kültürle, o toplum ve kültüre yeni şekil verme yönünde etkili olabilir. Kültür birikimi, sosyal değişmeler için hazırlanan potansiyel; dış etki ve temaslarla, yenilikçi kişiliklerin gayreti ile kıvamını bularak, değişimin hızlanmasına yol açar. Ekonomik gelişmede de durum aynıdır³¹.

Şimdi bu faktörleri sırasıyla inceleyelim.

a) Gelenekler ve Kültür Kıymetleri

Ekonomik yönden az gelişmiş toplumlar, gelenekçi toplumlardır. Ogburn'un dediği gibi bu toplumlarda “ekonomiyle hayat standartları arasında sıkı bağ” kurulmuştur. Ekonomik hayatla, aile, din, örf-adet ve gelenekler, iç içe geçmiş durumdadır ve birbirleriyle ayırteilmeleri zordur. Bu yakın bağ ekonomik faaliyetlerin yürütülmesinde çok etkili olur. İlkel kabilelerde, ekonomik faaliyetlerin; sihir, ayin, hediye gibi kültür

---

³⁰ Eröz, s.333-334.

³¹ Eröz, s.335.

unsurlarıyla ve kan bağları, akrabalık ilişkileri, kabile reisliği kurumu gibi sosyal yapı özellikleri ile şekillendiği bilinmektedir.

Bu toplumlarda gelirlerin düşük seviyede oluşu, tasarrufun ve sermaye birikiminin yetersiz oluşunun bir sebebi olmaktadır. Meselenin bir de geleneklerle ilgili yönü vardır. Birçok toplumda örf-adet ve geleneklere bağlı israfçı ve gösterişçi harcamalar, düğün dernek masrafları gibi harcama, gelirlerden bir kısmının tasarruf olarak ayrılmasını önler.

Bu örneklerden anlıyoruz ki, gelenek ve kültür kıymetleri, sosyal normlar, ekonomik gelişmeyi tayin edici rol oynayan birer değişkendirler. Hindu toplumunda din, sosyal yapı ve kültürün muhafazasını temin ederken, ekonomik bakımdan teşvikten uzak bir fonksiyon yerine getirmektedir. Max Weber, Protestanlığın ekonomik gelişmeyi mümkün kılmasından bahsediyordu. Keza İslamiyetin faizi yasak etmesine dayanarak, onun ekonomik gelişme üzerinde olumsuz etkiye sahip bulunduğunu iddia edenler vardır³².

b) Savaşlar, Ayaklanmalar, Grevler, Diğer Siyasi İdeolojik Hareketler ve Ekonomik Gelişme

Devlet, vazgeçemeyeceğimiz, siyasi, hukuki, sosyal bir kurumdur. Toplumların huzur ve sükunu, onun gücüne bağlıdır. İktidar ve güç sahibi bir devlet, bireysel ve sosyal mutluluğu tatmin ettiği gibi, ekonomik gelişmeyi de kolaylaştıracak havayı yaratır. Burada kastedilen müstebit bir devletin gücü değil, demokratik bir devletin iktidarındır.

Ekonomik gelişme içinde iktidarlara çok şey düşer. Bütün toplumların siyasi iktidarlarındaki gelişme güzel değişimler bile en sonunda kalkınmayı yaratacak bilgi ve irade sahiplerini iş başına getirecektir. Bununla birlikte siyasi buhran ve karışıklıklar ekonomik gelişmeyi durdurabilir, hatta tersine çevirebilir.

Hükümetlerin aktif veya pasif tutumu, gelişmenin kaderini tayin eder. Bilgili, tecrübeli, ülke hayrına kalkınma işine gönül vermiş plancılardan raporları, hükümete rehberlik, danışmanlık hizmeti görür. Aktif, iktidarlı, hamleci hükümetler, bu bilgilerden faydalanarak, ekonomik kalkınmayı gerçekleştirirler. İhtilaller, ayaklanmalar, anarşi hareketleri ürkek olan sermayeyi köşesine iter, yatırımları durdurur, ekonomik hayatı felce uğratar. Düzensiz, yarını karanlık bir ülkede ekonomik gelişme durur. İdeolojik, siyasi grevlerin etkisi de çok yıkıcıdır. Siyasi ve ideolojik grevler hukuken “gayrimeşru” sayılır.

---

³² Eröz, s.337-338.

İktidarda bulunan bir hükümetin şu veya bu yönde bir karar almasına etki etmek, dış siyasetini başka bir yöne çevirmek ve nihayet hükümeti düşürmek, başlamış bir savaşa son vermek gibi maksatlarla girişilen grevler bu çeşit grevlerin en çok rastlanılan şekilleridir. Tabii ki iş şartlarını düzeltmek ve ücretleri artırmak için yapılan mücadele ve grevler bunun dışındadır³³.

c) Eğitim ve Gelişme

Bugün gelişmeden ilk anlaşılan sanayileşmedir. Bazı hallerde de, siyasi ve ekonomik bağımsızlığın elde edilmesi anlamına gelir. Yahut eğitim fırsatları yaratılması veya dev barajlar kurulması, gökdelenler inşası, çelik fabrikalar yapılmasını suretiyle milli bir sermaye meydana getirilmelidir. Gelişme, köylerden şehirlere nakil ve haberleşme vasıtalarının yayılması anlamına da gelebilir. Sosyolojik bakımdan gelişme; modernleşme ve birçok kurumun değişmesi anlamına gelebilir. Bu bakımdan, sadece ekonomik ölçütlerden hareket etmeyen sosyolojik bir gelişme olmak zorundadır. Bu konu öğretim ve eğitimidir.

Klasik iktisatçılardan Adam Smith ve neoklasik iktisatçılardan Alfred Marshall insan kaynaklarının öneminin farkında idiler ve bu sebeple eğitim üzerinde duruyorlardı. Bilgi yetenek ve hüner elde edilmesini A. Smith, “sabit sermaye” unsuru olarak görüyordu. A. Marshall da, eğitim yatırımlarını, en değerli “milli bir yatırım” sayarak, eğitimin öneminden söz ediyordu. Uygulamada eğitim yatırımlarının ürününü, ekonomik yatırımlarda olduğu gibi ölçmek mümkün değildir, fakat toplumlar yalnız ekonomik varlık değildir. Günümüzde toplumların her meslekten yetişmiş elemana ihtiyaçları vardır. Modern toplumlarda eğitim sayesinde insan kapasitesi son derece gelişmiştir. Artık bugün toplumların gayeleri sadece ekonomik gelişme değildir. Onun yanında, siyasi, kültürel ve sosyal gelişmeler de söz konusudur.

Toplumların maddi varlığını, ekonomik gücünü yaratan insandır. Ekonomik gelişme, insan gayretinin eseridir. Sermayeyi seferber etmek, doğal kaynaklardan faydalanmak, pazarlar kurup ticaret yapmak insanların işidir. Onun için gelişmeyi eğitimden ayrı düşünmeye imkan yoktur. Eğitim yatırımları da, verimli sahalara yapılan fizik sermaye yatırımları ile bir arada yürümedikçe, ekonomik gelişme ve devamlı büyüme

---

³³ Eröz, s.341-342.

olmaz. O yüzden insan kaynaklarını geliştirememiş olan ülkeler, doğal kaynaklarını işlemek ve geliştirmek için, yabancı ülkelere hem maddi, hem de beşeri (vasıflı insan) ithal etmek zorunda kalırlar.

Demek ki eğitim yatırımları, ekonomik gelişmenin ve büyümenin ana unsuru olan insanın yetişmesinde mühim rol oynayan “sosyal yatırım”lardır. Ekonomik gelişmede eğitimin rolü; ekonomik seferberliği mümkün kılacak nitelikli insanları yetiştirip, ekonomik faaliyetleri sevk etmesi bakımından çok önemlidir³⁴.

d) Milliyetçilik ve Ekonomik Gelişme

Bugün dünyadaki milletlerin çoğu, asırlardır sürüp gelen fakirlik ve durgunluğa karşı ihtilal halindedirler. Her yerde hummalı bir kalkınma gayreti görülüyor. İleri ülkeler de büyüme yolunda seferber olmuşlar; dış ülkeleri ve hatta gezegenleri fethetmeğe çalışıyorlar. Bu dünya çapındaki ihtilalin sloganı “gelişme”dir. Bu kalkınma hamlesinin motor güçlerinden biri de milliyetçiliktir. Gerçi sömürge idareleri, sömürge halklarının kalkınma şevk ve gayretini kırmışsa da, milli duygu yavaş yavaş yaraları sarıp, gelişmiş milletlere benzeme hevesini canlandırıyor. Bugün bütün az gelişmiş ülkelerde görülebilen milliyetçilik, milli varlığı kuvvetlendirme şuur ve gayretidir.

Kalkınma üzerinde milliyetçiliğin güçlü tesirinin diğer canlı örneği İsrail tecrübesidir. 1948’de kurulan bu devlet, ekonomik mucizeler yaratıyor. Çölde ağaç yetiştiriyor; modern çiftçiliğin en son metodlarını uygulayarak çok verimli ve kaliteli zirai ürünler alıyor. Deniz suyunu tasfiye ederek, tarla sulamasında kullanıyor. Sanayi de ziraate dayalı olarak gelişiyor. Bu sonuçta insan bilgi uzmanlığının rolü büyüktür. Fakat asıl itici güç bu ülkede milliyetçiliktir. Dünyanın her yanındaki Yahudi ileri gelenleri, gönüllü olarak İsrail’e koşuyor. Çeşitli ülkelerdeki Yahudi milyonerler ve milyarderleri de, İsrail’e büyük mali yardımlarını bu duygu ile yapıyorlar.

Japonya’nın kalkınması da, milliyetçilik duygusundan alınan hızla başarılımıştır. Diğer faktörler yanında, milli duygunun, rekabetin payı, ekonomik gelişmede hatırı sayılır derecededir³⁵.

---

³⁴ Eröz, s.344-345.

³⁵ Eröz, s.346.

1.1.6. Sosyo-Ekonomik Kavramlar

1.1.6.1. Sosyo-Ekonomik Yasa ve Kurallar

Ekonomi teorisinin yasaları doğal bilimlerin yasaları gibi, genel geçerliliğe sahip bir biçimde formüle edilir. Yani, bu yasaların geçerliliği zaman ve mekanla sınırlı olmayıp, her zaman ve her yerde geçerli genel yasalar olarak ifade edilirler. Bu sayede, bir ekonomik yasa, değişmez bir durum olarak, geleceğin öngörülmesinde kullanılır. Ancak sosyo-ekonomik sürece ilişkin yasalar, doğal mekanik yasalar gibi bir içeriğe sahip olamaz. Eğer sosyo-ekonomik süreç; doğal mekanik yasalara uygun olarak işleseydi, değişmez ve aynı koşullarda ortaya çıkan değişmez ilişkiler ve bunlara bağlı olarak sosyo-ekonomik olayın aynı biçimde ortaya çıkması söz konusu olurdu. Ayrıca insanın ekonomik davranışı aynı biçimde oluşur ve geleceği kesin olarak öngörmek mümkün olurdu. Dolayısı ile aynı kültür ortamı içinde insan davranışının doğası aynı kalır ve bundan sapmalar, anormal durumlar olarak ortaya çıkardı.

Oysa, insan davranışları belli bir sosyal sistem içinde, onun kontrol ve normlarına bağlı olarak oluşur. Davranışlar doğal-mekanik davranışlar olmayıp, sosyal normlar tarafından belirlenen, belli uyarı-tepki ilişkisi içinde değişen davranışlar olarak ortaya çıkar. Bu nedenle ekonomik yasaların öngördüğü davranışlar ile gerçekleşen davranışlar arasında önemli farklılıklar oluşur. Bu farklılaşmaların belli kurallar içinde işleyiş ve açıklamasını veren yasalar da yoktur. Bu nedenle, sosyo-ekonomik davranış yasaları, ekonomik sürecin doğal mekanik yasalarının ortaya koyduğu belirginlik içinde değildir ve ona uygun olarak çalışmaz. Bu durum insan doğasından kaynaklandığı kadar, zaman ve mekan boyutlarının getirdiği farklılaşmadan da kaynaklanır. Her bilimsel araştırma belli bir zamanda ve belli bir mekanda gerçekleşir. Ayrıca, sosyal yaşam dinamik bir süreç olduğu için sürekli yeni değişkenler gündeme gelir ve eskileri önemini kaybeder. Diğer yandan, sosyo-ekonomik araştırmaların değişkenlerini ölçümlemede kullanılan tekniklerdeki yetersizlikler, sosyo-ekonomik yasaların kesinliğini engelleyen durumlardır.

Bu açıklanan nedenlerden dolayı, sosyo-ekonomik araştırmalarda ve ekonomi biliminin yeni yaklaşımlarında, kesin yasalardan değil, quazi-yasa yani yasa-benzeri; genel işleyiş kurallarından söz edilir. Yasa benzeri kurallara uygun olarak ortaya çıkan sosyal değişkenler, her zaman bir sapma ve hata payı içerir. Yani belli kurallara uygun olarak oluşan sosyal davranışlarda, aynı uyarı, zorunlu olarak ve aynı kesinlikle aynı neden-sonuç

ilişkinine yol açmaz. İnsan davranışlarında gözlenen paralellikler, belli sosyal durumlardaki geçerli olan quazi yasaların açıklanması ile ortaya konurken; dinamik etkiler bu kesinliği daha da azaltır.

Ekonomi sosyolojisinin sosyo-ekonomik yasalarının mantıksal açıdan tutarlı olduğu kadar, tarihi bir duruma ilişkin olarak empirik içerikli hipotezler olmaları da zorunludur. Bunların geçerliliği, tarihi durumun sürekli değişmesi yüzünden, mutlak ve kesin olmayıp görelidir. Ayrıca olayın ortaya çıkması ile araştırmanın yapıldığı zaman arasında bir zaman gecikmesi olması, tarihsel durumun bu dönem içinde yaşadığı değişimden dolayı bir hata payı içermesi doğaldır. Bu şekilde elde edilen tarihsel içerikli yasalar üzerine oturtulan öngörülerin eskimiş veya ölmüş tarihi davranış biçimlerine dayanması tehlikesi vardır. Böylece sosyo-ekonomik yasalar, geçmişteki bir durum için belirlenmiş kurallardır³⁶.

1.1.6.2. Sosyo-Ekonomik Davranışlar

Ekonomik olgular, insan davranışları ile başlar ve onunla tamamlanır. İnsan davranışları, belli bir çevre ve ortam içinde sosyal normlara bağlı olarak gerçekleşir. İnsan davranışları, bireyin öznel (sübjektif) tutumu ile nesnel (objektif) durum ve ortamların karşılıklı etkileşimi içinde oluşur. Bu etkileşim içinde oluşan insan davranışları “sosyal rol” şeklinde ortaya çıkar. Sosyal rol, bireyin öznel (sübjektif) tutumunu belirleyen motivasyon yapısı ile nesnel (objektif) durumu belirleyen çevre ve ortam tarafından birlikte belirlenir. Buna paralel olarak ekonomik davranışları ile ekonomik karar ve tercihler, sosyal süreç içinde gerçekleşir.

Ekonomi bilimi konusunu, saf ekonomik ilişkilere indirgeyerek inceler. Oysa, ekonomik faaliyetler, doğası gereği bir sosyal süreçtir. Bunu daha önce sosyal değişme ve ekonomik gelişme konularında ayrıntılı olarak inceledik. Ekonomik faaliyetler, bireysel amaçlarını gerçekleştirmek isteyen insanlar arasındaki etkileşim şeklinde gerçekleşir. Ekonomik faaliyet içindeki insanlar arasında belli zıtlık ve karşıtların olmasına karşın sürekli olarak birbirleriyle bağlantılı ve bağımlı bir birliktelik vardır. Bu nedenlerden dolayı her ekonomik faaliyet, aynı zamanda bir sosyal süreçtir.

---

³⁶ Hüsnü, **Erkan**, Ekonomi Sosyolojisi. Tümüyle Yenilenmiş 5. Baskı, Barış Yayınları, Fakülteler Kitabevi, İzmir 2004, s.26-27.

Ekonomik faaliyetini yürüten insan, otonom ve tek başına varolan birisi değil, topluma ait birisidir. Toplum dışında ekonomi ve ekonomik sorun söz konusu değildir.

Ekonomik davranışların sosyal yönü, insanların ekonomik davranışlarının diğer insanların davranışlarıyla karşılıklı etkileşim ilişkisi içinde birbirine bağlı olmasından kaynaklanır. Her ekonomik davranış, diğer birimlerin ekonomik davranışlarına yöneliktir ve bunlar birbirini tamamlar. Bu nedenle ekonomik davranışlar; ekonomik motivasyon ve amaçlara bağlı sosyal davranışlardır.

Ekonomik davranışlar, belli bir ekonomik durumun, ekonomik açıdan önemli görülen amaca uygun bir son duruma doğru dönüşümünü sağlayan davranışlardır. Ekonomik davranışlar, bir yandan ekonomik bir amacın (kazanç, fayda v.s.) ve diğer yandan bu amaca ilişkin kültürel değer ve normların varlığı ile belirlenir. Bu açıklamaların gösterdiği gibi ekonomik davranışlar, belli rollere bağlı olarak oluşan sosyal davranıştır³⁷.

Bu durumu genelleştirirsek; toplumda varolan değer ve norm sistemleri ekonomik karar birimlerinin davranışlarında etkilidir. Ekonomik faaliyetleri yönlendiren bu tür normlar iki türdür:

1. Sosyal süreç içinde oluşan sosyal normlar ve
2. Hukuk normları

İşte belli bir ekonomik birimin karar ve davranışlarında toplumsal bütünün koyduğu, sosyal normlarla hukuk normlarının şekillendirdiği çerçeve belirleyici ve yönlendirici olmaktadır³⁸.

1.1.6.3. Toplumsal Bütünün Analizi

Toplumsal bütünün analizine yönelik yeni yaklaşımlarda “ekonomik alan” genellikle toplumsal sistemin bir alt sistemi olarak ele alınmıştır. Parsons, Smelser ve Luhman gibi birçok yazar modern toplum yapısının temel alanları veya toplum bütününün alt sistemleri olarak sosyal, kültürel, politik ve ekonomik olmak üzere dört alanı birbirinden ayırarak analizlerini gerçekleştirmişlerdir.

Toplumsal alanın işleyişi, bu dört alanın ilişkilerine bağlı olarak şekillenmektedir. Bu bağlamda; ekonomik sistem ile toplumsal refahın yükseltilmesini sağlayan kıt

---

³⁷ Erkan, s.29-30-31.

³⁸ Erkan, s.46.

kaynakların kullanımına uyum sorunu çözülürken, politik sistem ile toplumda belirlenmiş amaçların gerçekleşmesi için güç ve iktidar kullanımı düzenlenmektedir. Kültürel sistem ile toplumun değer yargıları bireylere kazandırılır ve böylece toplumsal davranışlarda paralellik ve uyum sağlanırken, sosyal sistem ile karşılıklı davranış ve ilişkiler belirlenmekte ve böylece insanın topluma entegrasyonu sağlanmaktadır³⁹.

Buradaki düşünürlerin sistem analizi yaklaşımını toplumsal bütüne uyarlayarak, toplumsal alt sistemleri açıklamak istiyoruz.

Toplumsal sistemler, toplumu oluşturan insanların davranış, tutum ve kararlarına ilişkin kurallar bütünüdür. Bu nedenle toplumsal sistem, davranış ve karar sistemi şeklindeki alt sistemlerden oluşur.

İnsanın davranış ve kararları, belli ihtiyaçları gidermeye yöneliktir:

- Mal ve hizmetlerin üretim, dağıtım ve tüketimi yoluyla karşılanan ihtiyaçlar ekonomiktir.
- Yasaya dayalı egemenlik gücünün kullanımı ile ilgili ihtiyaçlar politiktir.
- İnsanlar ve gruplar arası ilişki ve bunun sağlanmasına yönelik ihtiyaçlar sosyaldir.
- Psikolojik doyumu sağlayan ihtiyaçlar kültürelidir.
- Doğayla ilişkide ona egemen olma fırsatı sağlayan ihtiyaçlar teknolojiktir.

Böylece, insan ihtiyaçlarının karşılanması, ekonomik, politik, sosyal, kültürel ve teknolojik olmak üzere beş alanda gerçekleşir. Bu yüzden “toplumsal bütün”,

- Ekonomik
- Politik
- Sosyal
- Kültürel ve
- Teknolojik

alt alan ve sistemlerden oluşur⁴⁰.

---

³⁹ Erkan, s.51-52.

⁴⁰ Erkan, s.55-56.

a. Ekonomik Alan

Ekonomik alan, toplumsal yaşamın maddi temelini oluşturur. Başka bir deyişle toplumsal ve bireysel yaşamın devamlılığını sağlayan mal ve hizmetlerin üretime ve tüketime hazır duruma getirilmesi yoluyla ihtiyaçları karşılar. Bu alana ilişkin davranışlar ve kurallar ekonomik sistemi oluşturur. Buradaki davranışlar, kaynakların üretimle artırılması ve çeşitli seçenekler için kullanımı yoluyla bireysel ve toplumsal refahın artırılmasına yöneliktir. Kaynakların rasyonel kullanımı, ekonomik sistem ve davranışların özünü oluşturur. Ancak insan davranışları her zaman rasyonel değildir. Sosyo-kültürel gelenekler, alışkanlıklar ve duygular rasyonel olmayan seçenekleri gündeme getirir. Bununla birlikte, gelişimi teknolojik yeniliğe dayalı olarak gerçekleştirilen ekonomik sistem sürekli artan ölçüde rasyonelleşir. Örneğin endüstrileşme süreci bir bakıma bir rasyonelleşme sürecidir.

Ekonomik kararların, planların, koordinasyon, enformasyon ve kontrolün, merkezi olmayan biçimde organize edilmesi piyasa ekonomilerini verir. Aksine bunların bir merkezden yönlendirilip koordine edildiği sistemler, merkezi yönetimli ekonomik sistemleri yaratır⁴¹.

b. Politik Alan

Toplumsal yaşamın yönetim ve yönlendirilmesi politikanın konusudur. İnsanların bir arada yaşayabileceği bir ortamın yaratılmasına ilişkin kuralların oluşturulması, korunması ve geliştirilmesi politik ilgi alanıdır. Daha açık bir deyimle, toplumsal yaşamı yönetme yönlendirme görevi, hukuk kurallarına bağlı olarak oluşturulup, işleyişi devlete bırakılır. Böylece devlet, toplumda siyasal güç ve iktidarı, toplum adına kullanma yetkisine sahip olan bir kurumdur. Devlete tanınan güç kullanma yetkisi, belli yasal kurallara bağlanarak meşruiyet kazanır. Böylece toplum, egemenlik yetkisini yasal kurallar içinde davranarak, meşruluğu koruyan bir kurum olması gereken devlete bırakır.

c. Sosyal Alan

Sosyal alan, toplumu oluşturan birey ve toplumsal grupların diğer birey, grup ve toplumla karşılıklı ilişkilerini içerir. Söz konusu karşılıklı ilişkiler, ya toplumsal

---

⁴¹ Erkan, s.56-57.

bütünleşmeyi ve kaynaşmayı sağlayacak biçimde, ya da tam karşıtı durum olarak çatışmacı ve zıtlaşmacı bir ilişki biçiminde gündeme gelir.

Toplumda farklı çıkar, inanç, ideoloji tutum ve davranışları, sosyal yaşamda zıtlasma ve çelişkileri kaçınılmaz kılar. Bu kaçınılmazlık durumu aynı şiddet ve derecesinde uzlaşmayı zorunluluk ve kaçınılmazlık olarak gündeme getirir. Böylece çağdaş toplumda, toplumsal bütünleşmeyi sağlama aracı sosyal uzlaşmadır.

Sosyal yapının fonksiyonel boyutunda aile, işletme, işçi, işveren, sosyal tabaka ve sınıflar yer alırken mekansal boyutunda, kentleşmenin yarattığı farklılaşma, örneğin gecekondulaşma ve kent içinde farklı sosyal kesimlerin yoğunlaştığı kentin sosyal deseni ve dokusu oluşur. Bu durum, sosyal bütünleşme veya sosyal zıtlaşmanın varlığını belirleyecek sosyal yapı ve sistemi gündeme getirir.

d. Kültürel Alan

Kültürel alan, toplumun bütünü için geçerli olan, geçmişten miras kalan ve öğrenilebilir olan değer, norm ve davranış kalıpları toplamından oluşur. Kültürel değer, norm ve davranışlar toplumda insanların manevi ve ruhsal ihtiyaçlarını karşılar. Toplumun ortak değer, norm ve davranış kalıpları, toplumda oluşan dünya görüşü, dinsel inanç, ahlak, milli duygular, tarih bilinci ve gelenekler şeklinde kurumlaşır. Bunlar topluca, insanların ve toplumun ortak ideal ve amaçlarının belirlenmesinde etkili olurlar. Toplumda genel geçerliliğe sahip değer, norm ve davranışlar ile bunlarla şekillenen dünya görüşü, din, ahlak gelenek ve milli duyguların, toplumun alt kesimlerine ve bireylere yansımada farklılıklar oluşur. Ayrıca bir ülke kültürü, sürekli olarak diğer kültürlerle karşılıklı etkileşim içinde onlardan etkilenir. Bu nedenle toplumda var olan değer, norm ve davranış sistemlerinde oldukça önemli farklılıklar oluşur. Bu farklılaşmaları ve farklı kültürleri hoşgörü ile karşılamak ya da mutlakçı bir tutumla dışlamak yine kültürel sistemin bir parçasıdır.

Ekonomi ve politikada çoğulculuk ve katılımcılık ile sosyal ilişkilerde uzlaşmacı yaklaşımın kültürel alana yansması hoşgörüyü gündeme getirir. Hoşgörüye dayalı çoğulcu kültür ise ancak demokratik ve katılımcı ortamda gerçekleşir. Demokratik ortam bireyin ve toplumun gelişmesine hizmet eder⁴².

---

⁴² Erkan, s.59.

e. Teknolojik Alan

Doğaya egemen olma uğraşı, insanların yeni alet ve teknik geliştirme yeteneğine bağlı olarak artar. Bu nedenle toplumsal yaşamda, doğası gereği dinamik ve değişken unsur teknolojidir. Teknoloji, öğrenilmiş ve sistemli olarak kullanılan bilgidir. Doğaya karşı mücadelede organize bilginin sürekli artması ve yenilenmesi gerekir. Bu nedenle teknoloji, yenilik ve yeni organize bilgi demektir. Bilgi ve teknoloji, bilimsel araştırma ve geliştirmenin konusudur. İnsanın bilim ve teknolojiye yönelimi, bilim bazlı dünya görüşü ile mümkündür. Mevcut bilginin artırılması teknolojik gelişme ve yenilikle ilgilidir.

Gelenekçi değerlere dayalı dünya görüşü bilim ve teknoloji üretmekte kısır kalırken, bilim bazlı dünya görüşü yeni bilgi ve teknolojiyi üretmeye açık bir sistem oluşturur.

Kültürel değerlere dayalı dünya görüşü; insanı, koruma davranışı ve tutuculuğa yönlendirirken, bilim ve teknoloji insanı değişme ve yeniliğe yönlendirir. İşte bu nedenle uygarlığın, bilim ve teknoloji ekseninde ilerleyebilmesi, bilim bazlı düşünce temelindeki bir dünya görüşüne dayanması gereklidir.

Eğer dünya görüşü (ideoloji) değerlere dayalı ise yani geleneksel dünya görüşü (ideoloji) egemen ise, insan yeniliğe ve ilerlemeye yönelemez. Ancak bilim bazlı dünya görüşüne dayalı düşünce kalıbına sahip insanlar uygarlık çizgisi üzerindeki ilerlemeye destek olabilirler⁴³.

f. Temel Alanların Birlikteliği

Toplumsal bütünü oluşturan ekonomik, politik, sosyal, kültürel ve teknolojik alanlar karşılıklı etkileşim ilişkisi içinde birlikte evrimleşip gelişirler.

Toplumun evrim sürecinde alt sistemler arasında ortaya çıkan karşılıklı etkileşimde, sistemlerden birinin diğerlerinden daha etkili olduğu görülebilir. Hatta bunların ağırlığı toplumların tarihi evrimi içinde farklılaşabilir. Örneğin; ilkel toplumlarda, doğal çevre, tarım toplumlarında, kültürel (dini) unsurlar, sanayi toplumunda, ekonomik (teknik) unsurlar, bilgi toplumunda, insani nitelik ve yetenek olarak bilgi ve bilgi teknolojileri diğerlerinden daha etkilidir⁴⁴.

---

⁴³ Erkan, s.59-60.

⁴⁴ Erkan, s.60-61.

1.1.6.4. Toplumsal Bütünün Yapısal Boyutu

Toplumsal bütünün yapılanmasında teknolojik alan merkezi bir konuma sahiptir. Bu nedenle köklü yapısal değişimler, teknolojideki gelişmelerden kaynaklanır. Toplumsal bütünü oluşturan alanlar kendi işlevleri açısından yapısal farklılaşma gösterirler. Buna bağlı olarak her bir alt alanda çeşitli boyutlarda yapılanma gerçekleşir. Yapılanmayı belirleyen unsurları:

- Fonksiyonel unsurlar,
- Kurumsal unsurlar,
- Örgütsel unsurlar,
- Mekansal unsurlar ve
- Sektörel/kesimsel unsurlar

olmak üzere beşli bir ayırım içinde ele alabiliriz. Bu yapılanmalar aşağıdaki çizelgede görülmektedir.

Çizelge 2: Toplumsal Bütünde Yapısal Unsurlar

Unsurlar	Ekonomik Alan	Politik Alan	Sosyal Alan	Kültürel Alan	Teknolojik Alan
FONKSİYONEL	Üretim, tüketim ve bölüşümün toplum içindeki görelî payı	Yasama, yürütme ve yargının ağırlığı	- Sosyal gruplararası etkileşim ilişkileri - Nüfusun işlevsel dağılımı Bağımlı bağımsız çalışan	- Kültürel birimlerarası etkileşim - Değer kökenli yönlendirme	- Üretim teknolojisi - Tüketim teknolojisi - Temel bilgi teknolojisi
KURUMSAL	Piyasa yapıları	Partiler ve politik birliklerin yapısı	Aile ve sosyal grupların yapısı	Cemaatlerin yapısı	- Geleneksel teknoloji - Bilimsel düşünce tekniği - Çağdaş teknolojiler
ÖRGÜTSEL	- İşletme büyüklüğü (küçük-orta-büyük) (şahıs veya sermaye şirketi) - Piyasa payları	Devlet yapısı (üniter-federal)	Sivil toplum örgütlerinin yapısı, sendikalar	- Kültürel birliklerin yapısı - Eğitim birimlerinin yapısı - Dini örgütler	- AR-GE Kurumlarının örgütlenmesi - Üniversiteler - Teknoparklar
MEKANSAL	- Ekonomik faaliyetlerin bölgesel yığılma/yoğunlaşma düzeyi - Mekansal alt yapı	Merkezi ve yerel yönetimin payı	- Yerleşim kademeleşmesi - Kentleşme	Kültürel faaliyetlerin bölgesel yığılma yoğunlaşma farklılığı	- Bölgesel AR-GE kurumları - Üniversite - Eğitim kurumları - Teknoparklar - Kalkınma ajansları

SEKTÖREL/ KESİMSSEL	- Sektörel ve kesimsel ekonomik yapılanma (tarım, sanayi, hizmet) - Girişimci tipi (kamu-özel)	- Destek alınan gruplar/sektörler	- Sınıfsal yapı - Nüfusun sektörel/kesimsel farklılaşması	- Sınıfsal ve kesimsel kültür ve davranış farklılıkları	- Tarım teknolojisi - Sanayi teknolojisi - Hizmetler teknolojisi - Bilgi teknolojisi
------------------------	---	-----------------------------------	--	---	---

Kaynak: **Erkan**, İzmir 2004, s.73.

Tabloda görüldüğü gibi toplumsal bütünün temel alanlarında fonksiyonel, kurumsal, örgütsel, mekansal ve sektörel (kesimsel) yapılanma söz konusudur. Örneğin ekonomik alanda fonksiyonel yapılanmayı üretim, tüketim ve bölüşümün toplum içindeki görece payları verirken,; politik alanda fonksiyonel yapılanma yasama, yürütme ve yargı tarafından belirlenir.

Benzer şekilde, her alanda örgütler açısından da belli bir yapılanma söz konusudur. Örneğin; işletme tipi, işletme büyüklüğü ve piyasa payları ekonomik yapıyı belirlerken partiler ve politik birlikler politik yapıyı; aile ve sosyal gruplar sosyal yapıyı; kültürel birlikler de kültürel yapıyı belirleyen unsurlardır⁴⁵.

1.2. ENDÜSTRİ TOPLUMU

1.2.1. Endüstri Toplumunun Ortaya Çıkışı

Modern endüstri toplumu 18. yy.ın sonlarına doğru yaşanan çifte devrimin sonucunda oluştu. Bunlardan birisi Endüstri Devrimi, diğeri de geleneksel-feodal toplumsal yapı yerine, liberal politik düzeni getiren Fransız Devrimi'dir. Sosyo-ekonomik gelişmenin maddi temelleri endüstri devrimiyle, toplumsal, politik ve düşünsel temelleri de Fransız Devrimi ile yapıldı.

Endüstri devrimi, kültürel açıdan daha gelişmiş olan merkezi Avrupa'da değil; kültürel ve teknolojik açıdan görece olarak geri olan İngiltere'de başladı. Bunun nedenleri henüz yeterince aydınlanmadı. Fakat gerçek olan, uygulanan yeni yöntemlerin ekonomik faaliyetleri hızlı bir biçimde arttırmış olmasıdır⁴⁶.

⁴⁵ **Erkan**, s.73.

⁴⁶ **Erkan**, s.180.

İlk çağlarda üretim esirler veya halkın aşağı sayılan kategorileri tarafından yapılmıştır. Genellikle “köle” adını alan bu tabakalar hür olmayan işçilerdir. Ortaçağın yeni sosyal ve ekonomik koşulları çalışanlar sınıfı olarak “serf”leri ortaya çıkarmıştır. Toprağa ve toprak sahibine bağlı olan serfler, bağımlı tarım işçileridir⁴⁷. Bu dönemde sosyal hayat, ekonomik olarak kendi kendine yetme esasına dayanıyordu ve toprak sahipleri tarafından kontrol ediliyordu. Ekonomik roller geleneklere bağlı idi ve iş bölümü sınırlıydı. Çiftçiler, kahyalar, askerler ve demirciler, nalbantlar, halıcılar ile duvarcı ustaları gibi köy zanaatları mevcuttu. Serfler toprak sahibine para veya eşya olarak vergi verirdi. Toprak sahibi de bunun karşılığında serfler arasındaki anlaşmazlıkları çözer, onları dışarıdan gelecek etkilerden korurdu. Feodalizmde kişinin statüsü gelenekler ve miras yoluyla belirlenirdi. Bir serfin oğlu da serfi ya da bir demircinin oğlu da demirci idi. Feodalizmin çöküşü işçilere farklı pozisyonlar aramaları için izin verdi. Yeni şartlar, özgür işçilik endüstriyel kapitalizm ile oluştu. Tabii ki endüstriyel kapitalizmin gelişmesi için başka değişiklikler de gerekiyordu. Üretime ve dağıtıma bilim ve teknolojinin uygulanması, serbest piyasanın ve dünya ticaretinin gelişmesi ve üretim birimleri olarak fabrikaların kurulması.

Toprak sahipleri ile o toprakta oturanlar arasında feodal haklar ve zorunluluklar kesintiye uğradıktan sonra işçiler serbest kaldılar ve kapitalist kuruluşların olduğu yerlere göç ettiler. Böylece mülksüz büyük işçi grupları endüstriyel kapitalizm için gerekli olan işgücünü oluşturdu⁴⁸. 18. yüzyılın ikinci yarısında Endüstri Devrimi meydana geldiğinde artık bu kitle bir sınıf olmanın koşullarını içinde taşımaktadır⁴⁹.

En yalın anlamı ile Endüstri Devrimi, zanaat ve basit aletlerle donatılmış tezgah ve atölye üretiminin yerine yeni buluşların oluşturduğu teknik ve makinelerle donatılmış fabrika üretiminin geçmesi, başka bir deyişle yeni enerji kaynağı buhar gücünün harekete geçirdiği makinenin insan, rüzgar, su ve hayvan gibi öğelerden kaynaklanan doğal enerjinin yerini almasıdır. Endüstri devriminin başka bir anlamı da yeni endüstrinin dayandığı tekniğin 18. yy.ın ikinci yarısından başlayarak şaşırtıcı bir hızla gelişmesi, bu gelişmenin derin ve büyük sosyal değişimlere yol açmasıdır. İşte bu teknik ve sosyal

---

⁴⁷ Oya **Sencer**, Türkiye’de İşçi Sınıfı. Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul 1969, s.11.

⁴⁸ Leonard **Broom-Philip Selznick**, Sociology. Harper&Row Publishers, Third Edition, New York 1963, s.627-628.

⁴⁹ **Sencer**, s.11.

gelişme ve değişimler, bir yandan yeni yaşama, çalışma koşulları yaratmış, bir yandan da kentlerin hızla büyüyüp iş aramaya gelen insanlarla dolup taşmasına neden olmuştur. Bu büyük ekonomik ve sosyal oluş içinde insanlık onurunu yaralayan insan takatini aşan çalışma koşulları egemen olmuştur. Erkek, kadın ve çocuk işçiler zor, ağır ve hızla yıpratıcı bir çalışma düzeni ile karşı karşıya bırakılmıştır. Ücretler sefalet ücretleri düzeylerine inerken, haksızlık, sömürü ve adaletsizliklere göz yumulmuştur. Bunun yanında işçi, çalışmasının somut sonucunu görmek gibi bir moral doyumdan, duygudan yoksun kalmış ve makinelerin sanki robotlaştırdığı bir yaratık olmuştur⁵⁰. Böylece ilk çağlarda kölelere, ortaçağların serflerine nazaran kişisel özgürlüğü olan, fakat yeni çalışma koşulları içinde büyük güvensizlik içinde bulunan yeni bir işçi sınıfı doğmuştur⁵¹.

Diğer taraftan nüfus artışı hızlanmış, tarımda yapısal değişme ile üretim artarken, ticaret, ulaşım ve banka sistemi yeni gelişmelere hızla ayak uydurmuştur. Belli endüstri dalları ve sektörleri çok hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu gelişmeler mülkiyet ve gelir yapısına yansiyarak, yeni sosyal sınıf ve tabakaların oluşmasına yol açmıştır. Bu gelişmeler toplumun kurumsal ve politik yapısı ile uluslararası ilişkilerini etkilemiştir. İngiltere'deki bu gelişmeler belli bir gerekçe ile Kıta Avrupa'sına da yansımıştır⁵².

1.2.2. Rostow'un Gelişme Aşamaları Tezi

Kalkınma konusunda çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Bunlardan “dengeli” ve “dengesiz” kalkınma teorileri en başta gelenleridir. Soruna endüstrileşme süreci açısından yaklaşan çalışmalar da yapılmıştır. Bunların başında Rostow'un “gelişme aşamaları” tezi gelmektedir. Rostow'a göre endüstrileşme süreci beş aşamada gerçekleşmektedir.

1. Çıkış Noktası: Geleneksel toplumdur. Üretim yapısının doğaya dayalı olduğu bu toplumsal gelişme aşaması bilim öncesi bir temele dayanır.

2. Kalkışa Hazırlık: Bu aşamada endüstriyel toplumun ön koşulları yaratılır. Tarımın önemi biraz azalmakta ve yatırımların sosyal hasıla içindeki payı % 5'in üzerine çıkmaktadır. Gelişen endüstri için tarımsal girdilerin sağlanması, altyapının oluşturulması, girişimcilerin ortaya çıkması ileriki gelişmelerin ön koşulu olarak oluşur.

---

⁵⁰ Cahit **Talas**, Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi. Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Ankara Şubat 1992, s.22-23.

⁵¹ Nusret **Ekin**, Endüstri İlişkileri. Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1. Bası, Eylül İstanbul 1994, s.11.

⁵² **Erkan**, s.180.

3. Kalkış-Take off Aşaması: Güçlü bir gelişme itişinin olduğu bu aşamada endüstriyel oluşum sağlanır. Buna uygun politik ve teknolojik değişmeler gerçekleşir. Yatırımlar %10'un üzerine çıkmakta, belli sektörler ön plana fırlayıp ekonominin politik, sosyal ve kurumsal çerçevesi gelişerek hızlanan büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Bu aşama modern endüstrinin ortaya çıktığı dönemdir.

4. Ekonomik Olgunluk Dönemi: Kalkış aşamasındaki hızlı kalkınma, ekonomiyi olgunluk dönemine getirir. Modern teknoloji ekonominin her türlü alanına girer. Kaynaklar etkin bir biçimde kullanılır. Bu dönemde artan sosyal güvenlik önlemleri, işçilerin sosyal durumunu düzeltir ve ekonomik sisteme karşı politik tutumları yumuşar. Endüstrileşme, cazibesini kaybederken, külfetleri daha çok dikkat çekmeye başlar.

5. Kitlevi Tüketim Aşaması: Son aşamadır. Toplumun özellikleri tüketim toplumunu yansıtır; özellikle dayanıklı tüketim malları ve hizmetler ön plana çıkar.

Bu teori büyük tartışmalara konu olmuştur. Gerek model yapısı, gerekse her aşamanın ortaya çıkış ve ön koşulları üzerine tartışmalar yapılmıştır. Endüstrileşmenin “genel” koşulları olmayıp, her ülkeye göre “Özel” koşulları olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıca kalkış-take off aşamasının varlığı şüphe ile karşılanmıştır. Nihayet endüstriyel gelişmenin sıçramalar şeklinde, basamak basamak olmayıp süreklilik gösteren bir süreç olduğu ileri sürülmüştür.

Endüstrileşme için pratikte şu koşulların gerekli olduğu görülmektedir:

1. Endüstri dışındaki sektörlerde, özellikle tarımda etkinlik artışı, endüstri için işgücü kaynağı yaratıyor.

2. Kaynaklardan yararlanma yeteneği gelişmelidir. Endüstriyel toplumun düşünce ve değer yargıları değişmedikçe; çalışma disiplini yerleşerek kaynaklardan kalitesine göre yararlanılması sağlanıyor.

3. Endüstriyel mallara karşı yeterli talep oluşuyor.

4. Girişimcilik yeteneği gelişmelidir. Yukarıdaki unsurların bulunması yeterli olmaz. Bunların bir araya getirilmesi için girişimciler bulunmalıdır⁵³.

---

⁵³ Erkan, s.180-181-182.

1.2.3. Endüstri Toplumunun Geleceği: Bilgi Toplumu

Endüstri devriminin yol açtığı köklü değişim ve dönüşüm, tarıma dayalı geleneksel toplum yapısını geride bırakırken, teknolojisi, ekonomisi, sosyal ve kültürel sistemleri ile eskisinden tamamen farklı bir toplum yapısı yaratmıştır. Aynı şekilde endüstri toplumundan bilgi toplumuna geçiş sürecinde de çok köklü toplumsal değişim ve dönüşümler yaşanmıştır.

Tarıma dayalı geleneksel toplum yapısında endüstri toplumuna geçiş uzun sürdü ve toplum yapısının kurumsallaşması zaman aldı. Ancak bugün, yeni teknolojilerin, endüstri devrimi koşullarına göre daha hızlı üretim yapılmasını sağlaması ve yaşam biçimini etkilemesi, endüstri toplumunun daha hızlı ve daha kısa sürede bir dönüşüm yaşamasına ve bilgi toplumuna yönelmesine yol açmıştır. Çünkü insan davranışlarını belirleyen bilginin kaynağı, yeniliklerdir. Yeniliklerle teknolojik gelişme ve bilgi düzeyi arasında karşılıklı ve kümülatif bir neden-sonuç ilişkisi bulunmaktadır.

Endüstri toplumundan bilgi toplumuna dönüşümün çok daha hızlı gerçekleşmesinin temel nedeni, yeni teknolojilerin gelişme hızı ile insanların bu teknolojilere uyum sağlama esnekliğinin yüksekliğinden kaynaklanmaktadır. Yüzyılı aşkın bir dönem içinde kurumsallaşmasını tamamlayan endüstri toplumu; yirminci yüzyılın son çeyreğine maddi, personel ve kurumsal alt yapı donatımı açısından teknolojik yeniliklere öncülük edebilecek ve yenilikleri özümseyebilecek bir düzeyde girmiştir.

Kurumsal alt yapı donatımı, yeniliklere öncü olabilecek bilginin, bilgiyle üretilmesine iletişim kanalları yoluyla da iletilmesine olanak tanıdı. Bilginin giderek yığılmalı (kümülatif) bir birikim göstermesine neden oldu. Böylelikle endüstri toplumunun iki kutuplu dünyası, bilginin yayılmacılığı ve paylaşılabirliği yoluyla globalleşen bir dünyaya doğru değişim göstermiştir. Geçmişin sanayi devi olan ulusları, artık bugünün birer enformasyon (bilgi) toplumu olma yolunda ilerlemektedir.

Bilginin üretildiği sektör olan bilgi sektörünün ürünü olan mallar arasında bilgisayar, iletişim ve elektronik araçlar, büro ve işyeri araçları, ölçü ve kontrol araçları, basın, basılmış her türlü yayın ile hizmet cepesinde elektronik haberleşme, reklam, eğitim, iletişim geliştirme araçları, kütüphanecilik, sigortacılık, danışmanlık ve araştırma geliştirme AR-GE firmaları yer almakta. Çalışan işgücünün büyük bir kısmının giderek bilgi bazlı işletmelerde çalışmaya yöneldiği görülmektedir. Tarım, sanayi, hizmetler

şeklinde üçlü sektörel ayrıma “bilgi sektörü” de eklenmiştir⁵⁴. Teknolojik yeniliklere dayalı olarak üretilen yeni maddeler, örneğin yeni plastik türleri, seramik ve metal karışımları; özellikle elektronik, iletişim, uzay araçları, otomobil ve tıp alanında yoğun olarak kullanılmaktadır⁵⁵.

Bilgi Toplumunda bilginin temel özellikleri, sürekli üretebilmesi ve artış göstermesi; iletişim ağları içinde taşınabilir, bölünebilir ve paylaşılabilir olması ile emek, sermaye ve toprağı ikame edebilmesi şeklinde özetlenebilir.

Bilgi toplumunun ilk döneminde, nitelikli işgücü ön plana çıkmakla birlikte, insan emeğinin bilişim teknolojisi ile artan ölçüde ikamesi ve tamamlayıcılık alanlarının daralması sonucunda, üretilmiş (programlanmış) bilişimsel bilginin ağırlığı daha da artacaktır. Sanayi toplumu ile, doğal girdilerden (topraktan) sanayiye kayan girdi ağırlığı; bilgi toplumunun ilk döneminde nitelikli insana, ileri döneminde ise bilişimsel bilgiye kayma durumundadır.

Küreselleşme sürecinde, girdilerin temini ve çıktıların pazarlanması için gündeme gelen piyasalar artık dünya çapında düşünülmektedir. Sanayi toplumunda fabrika üretimi, öncelikle ulusal sınırlar içindeki pazarlara yönelik ve onlara hitap ederken; bilgi toplumunda dünya standartları belirleyici konuma yükseldi.

Sanayi toplumunun maddi üretimi iş bölümünü getirmiş, üretim ve tüketim birbirinden ayrılmıştır. Bilgi toplumunun ise müşterek üretimi ön plana çıkmakta ve paylaşım, kullanımla gerçekleşmektedir.

Sanayi toplumunda işletmeler sosyo-ekonomik sürecin en önemli öznesi iken; bilgi toplumunda gönüllü topluluklar sosyo-ekonomik sürecin öznesi durumuna gelmektedir. Sanayi toplumunda özel mülkiyet, rekabet ve kâr maksimizasyonu ön plana çıkarken, bilgi toplumunda müşterek katılım ve sosyal yarar belirleyici olmaktadır. Ayrıca sınıflı toplum yapısı yerini çok merkezli fonksiyonel toplum yapısına bırakmaktadır. Politik sistem olarak da parlamenter demokrasinin, katılımcı demokrasiye dönüşümü gerçekleşmektedir. Toplumsal değişimin itici gücü, işçi hareketlerinden sivil hareketlere kaymaktadır. Sanayi toplumunun karşılaştığı işsizlik, savaş ve faşizm gibi sorunların

---

⁵⁴ Erkan, s.205-206.

⁵⁵ Hüsnü Erkan, “Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme”. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993, s.48.

yerini, daha çok gelecek şokları; kişisel terör ve sorunlar almaktadır. Sanayi toplumunun son aşaması olan kitlevi tüketim toplumu yerini kitlevi bilgi toplumuna bırakmaktadır⁵⁶.

1.3. TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞME

Kim tarafından üretilmiş olursa olsun bütün kuramsal modeller belli bir soyutlamaya dayandığından kimi zaman toplum gerçekleri ile çelişir. Bu nedenle, Türkiye gerçeğini, içinde bulunduğu bütün etkileşim sistemleri açısından, kendi geçmişini yadsımadan ele almak zorundayız⁵⁷.

Avrupa'nın feodaliteden mutlak monarşilere ve oradan da ulusal devletlere geçiş sürelerini, Osmanlılarda Meşrutiyet ve Cumhuriyet belirler. Fakat özellikle meşrutiyet dönemleri, toplumun içindeki ideoloji-teknoloji uyumsuzluğu toplumun kendi oluşturacağı çözümler yerine Batı etkisi ile çözülmek istendiği için, çok anlamlı ve fonksiyonel olamamıştır. Dinsel otoritenin halk egemenliği ile ikamesi hareketi olması gereken Meşrutiyetler, toplum üzerinde bir yama gibi kaldı. Çünkü Osmanlı'dan önce Doğu Akdeniz'de varolan Avrupa dengesini, Kanuni Sultan Süleyman'ın Osmanlılar lehine bozmak için önem verdiği kapitülasyonlar ve Osmanlı baskıları sonunda açılan Atlantığın Batı'ya getirdiği avantajlar sonunda Osmanlı Devleti gerek teknolojik, gerekse ideolojik üstünlüğü Batı'ya kaptırmıştı. Meşrutiyet dönemlerinde, bir ideolojiyi yaratan teknolojik dönemden geçmeden o ideolojiyi ithal etmeye çalışıyordu⁵⁸. Bu bağlamda sınırlı alanlarda ve yüzeysel olarak getirilmek istenen yenilik hareketleri, Osmanlı Toplumunun sorunlarını çözüp onu endüstri toplumuna taşıyabilmekten öte, çoğu kez çözümlenin daha da hızlanmasına neden oldu. Düşman işgali felaketi, Padişahın dinsel otoritesinin artık yeni bir otorite kaynağı ile ikame edilmesi gereğini ideolojik açıdan toplumsal bir oluşum olarak ortaya koydu.

Bu gerçeği gören Mustafa Kemal Atatürk, Samsun'a ayak bastığı andan itibaren, Padişah'ın otoritesine karşı halk iradesinin bir otorite kaynağı olarak kullanılabilmesi için sistematik ve planlı bir biçimde çalışmaya başladı. Yeni bir toplum yeni bir ideolojiyle doğuyordu. Bu ideolojinin temeli Padişah'a karşı kuramsal olarak "halk egemenliği" idi. "Altı ok" ile belirlenen Atatürk devrimlerinin ideolojik yönü dikkatle incelendiğinde,

---

⁵⁶ Erkan, "Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme", s.62-69.

⁵⁷ Kongar, s.315.

⁵⁸ Kongar, s.352.

hemen hepsinin bu temel ilke etrafında toplandığı görülür. Çünkü örnek alınan Batı modelinde bu ilke vardı ve aynı ilke (yani egemenliğin ulustan kaynaklandığı ilkesi) Atatürk'ün Halife Sultan'ı tahtından atıp, yerine oturması için yeterli bir gerekçe oluşturuyordu⁵⁹.

Mustafa Kemal, tek bir değişimi değil, toplumun bütününe kavrayan bir yaklaşımla toplumsal değişimi ele aldı. Osmanlı dönemindeki kısmi değişim ve yenileme yaklaşımlarının yetersizliklerini doğru kavramıştı. Bu nedenle toplumun topyekûn değişimi gibi gerçekten zor bir görev üstlendi.

Kurtuluş Savaşı'nın bitimiyle, büyük projeyi adım adım, tarihsel koşulların olgunluğunu da dikkate alarak uygulamaya aktardı.

Kurtuluş Savaşı'nı Meclis'le yürüterek, politik sistemde ve devlet sisteminde Osmanlı'dan farklı bir sistem istediğini ortaya koydu. Osmanlı'nın “kişi egemenliği” yerine “ulus egemenliği”ni esas aldı. Ulus egemenliğinin devamı olan adım Cumhuriyet'ti.

Cumhuriyetle, devletin biçimi ve yapısal kurumlaşması yeniden oluşturuluyordu. Sadece devletin yapılandırılması değil, politik alanın diğer ögeleri birlikte dikkate alındığı gibi, sağlanan ulusal egemenliğin ve Cumhuriyetin korunması için, ulusal bağımsızlığın korunması gerekiyordu.

Ulusal bağımsızlık ve güçlü bir toplum ancak güçlü bir ekonomiyle sağlanabilirdi. Bu nedenle politik alan yanında ekonomik alanın da yenilenmesi gerekiyordu.

Mustafa Kemal bunlarla da yetinmeyip, Osmanlı'nın kullarını, ulusal egemenlik ve Cumhuriyetin yönetim yapısı içinde bağımsız birey ve vatandaş yapmayı ihmal etmedi. Yalnızca bireyi değil, toplum bütününe ve halkı kavradı.

Kısacası Mustafa Kemal toplum bütününe tüm boyutlarını kavrayan, “bütüncül bir yaklaşım” içinde, toplumsal değişim projesini uygulamaya koydu.

Mustafa Kemal'in çağdaş uygarlık vizyonunun temelinde bilime ve teknolojiye olan inancı yatıyordu. Bu nedenle ideolojilere itibar etmiyor, bilimin ve fennin yaratıcılığına dayalı bir pragmatizmi benimsiyordu.

Sonuçta toplumu, sosyal, ekonomik, politik ve kültürel boyutlarda yeniden yapılandırdı.

---

⁵⁹ Erkan, s.261.

Bu projeye Türkiye, 20. yüzyılın en köklü ve en başarılı toplumsal değişim projesine sahip oldu⁶⁰.

Yeni devletin temelinde yatan ideoloji, Cumhuriyetin kuruluşundan oldukça sonra, 1930'larda tutarlı bir biçimde ortaya konuldu. Cumhuriyet Halk Partisi'nin altı oku ile simgelenen bu ideoloji, üst yapı olarak, çağdaş, laik, ulusal, demokratik bir devlet anlayışını içeriyordu. Alt yapı açısından öngörülen çözüm ise kapitalist ilişkilerin devlet eliyle geliştirilmesiydi⁶¹.

Atatürk devrimleri ve Cumhuriyet, Batı uygarlığını bir amaç ve yaşam biçimi olarak temel aldı. Getirilen reformlar, Fransız Devrimi'nin de izlerini taşımakta olup, endüstrileşme sürecimizin politik, düşünsel ve kurumsal temellerini oluşturmaya yöneliktir.

Ancak endüstrileşmenin maddi temelleri olan sosyo-ekonomik ve teknolojik gelişmeler daha sonradan geldi. Oysa Batı toplumlarında bu ilişki tersinedir. Önce ekonomik temeller geldi ve bunun üzerine politik yapılar kurumlaştı.

Böylece Türkiye'de geleneksel toplumsal yapının maddi temellerinde bir değişim olmadan, politik, kültürel ve kurumsal (hukuksal) çerçeve oluşturulmak istendi. Sonuçta, bu alanlardaki gelişmeler önemli ölçüde toplumun değer ve davranış sistemleri ile ilgili olduğu için, geleneksel değerlerle yenilikçi değerler arasında çatışmalar gündeme geldi. Bu ikili yapı toplumda anlamsız ve gereksiz bir "ilerici", "gerici", "sağcı", "solcu" ikilemi yarattı. Bu ikilem Osmanlı'dan beri varolan bir toplumsal gerilim olarak sürdü, gitti.

Endüstrileşmenin maddi temellerini yaratma yönündeki ekonomik kalkınma çabaları ise, 1920'li yıllarda daha çok kendi akışına bırakıldı; 1930'lu yıllarda "devletçilik" politikasıyla devletin sanayiye öncülük etmesiyle hızlandırıldı⁶².

Böylece feodal öğeleri de içinde barındıran bir merkezi imparatorluğun yapısında dışa bağımlı olarak filizlenmeye başlayan kapitalistleşme tohumları, çağdaş bir kapitalist ve ulusal devlete dönüştürülmeye başlandı. Anti-emperyalizm ve batıcılık, yeni toplumun biçimlendirilmesinde temel alınan ideolojinin iki temel ögesi idi.

---

⁶⁰ Hüsni **Erkan**, "Bilgi Uygarlığı İçin Yeniden Yapılanma-Cumhuriyetten Günümüze Değişim Süreci". İmge Kitabevi yayınları, Ankara Nisan 2000, s.54-57-61.

⁶¹ **Kongar**, s.353.

⁶² **Erkan**, "Ekonomi Sosyolojisi", s.261-262.

İsmet Paşa'nın iç ve dış etkenlerle giriştiği demokrasi atılımı yeni Türkiye'nin yeni ideolojisini tamamlamak bakımından tarihsel bir fonksiyona sahipti. 1950 yılında Türkiye halkı dine ve geleneğe bağlı, iktidarın kaynağının değiştiğinin en belirgin kanıtını verdi. Oy kullanma yolu ile iktidarı değiştirerek, Atatürk devrimlerini ideolojik yönden yeni bir aşamaya ulaştırdı. Yeni iktidar demokrasinin gereklerini ihmal etti. Anti-emperyalizm, baticılık uğruna kurban edildi. Çünkü devlet eliyle desteklenen burjuvazi artık Batı ile bütünleşme arzusunu belirtecek ölçüde güçlenmiş ve iktidarı doğrudan denetimi altına almıştı.

Demokrat Parti'nin yönetimi altında Atatürkçü ideoloji, Türkiye'ye özgü bütün nitelikleri bir yana itilerek, bütünüyle tam bir kapitalist ideolojiye dönüştürüldü. Kapitalist dünya içinde geri teknolojiyle yer alan Türkiye için sonuç, kaçınılmaz olarak uluslararası sömürü ilişkisinin sömürülen ucunda yer almaktı.

Türkiye'nin benimsediği kapitalist ideoloji, onu kapitalist dünyanın geri teknolojiye sahip ve sömürülen toplumlarından biri yaparken, aynı dünyanın sömürü ilişkisinin öteki ucunda yer alan toplumlar gerek teknoloji gerekse ideoloji bakımından Türkiye'yi çok geride bırakmışlardır. Teknolojik düzey uzay çağına ulaşırken Türkiye'nin içinde bulunduğu kapitalist dünyadaki ideolojik düzey demokratik hukuk devletini de aşmış ve sosyal refah devleti aşamasına ulaşmıştı. Oysa Türkiye vahşi kapitalist sömürünün sürdürülmesini artık palazlanmış olan burjuvazisi adına gerçekleştirilmesi gereken bir toplumsal işlev olarak algılıyordu. Teknolojik açıdan ise montaj sanayine bile geçememişti.

1960 eylemi, değişen teknoloji ve dış dünyanın kaçınılmaz etkileri sonunda yeni bir denge noktasına yöneldi. İleri teknoloji ve bunun gerektirdiği sınıfsal ilişkileri düzenleyecek olan ideoloji, bir yandan emperyalizm ile daha çok bütünleşilerek, öte yandan da demokratik sosyal hukuk devletinin mekanizmaları kurularak (Anayasa Mahkemesi, Devlet Planlama Teşkilatı, toplu pazarlık, grev ve lokavt hakkı), örnek kurumlar ve benzerleri yerleştirilmeye çalışıldı.

Sonuç olarak Türkiye'nin dış dünya ile etkileşimi kaçınılmaz biçimde daha da yoğunlaştı. Bu arada teknolojik ilerleme, evrensel sömürü ilişkisinden dolayı son derece ağır gelişirken, aynı nedenle ideolojik değişme, büyük bir hızla toplumu egemenliği altına aldı.

Kapitalist dünyanın en ileri teknolojisine sahip toplumların ürünlerinin (hem mal hem de hizmet olarak) özlemi bir yandan, gelişmemiş bir kapitalizm içindeki geri teknolojinin sınırlamaları öte yandan, Türkiye’yi çok ağır bir teknoloji-ideoloji dengesizliğine sürükledi.

1968’de başlayan öğrenci olaylarının ardında bu dengesizliğin bunalımı ve çıkmazı yatar. 12 Mart 1971 muhtırası, bu dengesizlikteki bunalımın, geri kalmış teknolojiden ve gelişmemiş kapitalist ilişkilerin desteklenmesinden yana olan çözüm çabasını simgeler. Bu çözüm, egemen sınıflarla, onların müttefiki olan bir kısım asker ve sivil bürokratin öncülüğünde topluma aşılacak istenmiştir.

1973 seçimleri, başka nitelikte bir çözüm önerisinin oluşturulmasına yol açabilecek bir siyasal koalisyonun ortaya çıkmasına neden oldu. Fakat, ideolojik bilinçsizlikten dolayı yeni çözüm önerilerinin biçimlenmesine fırsat bulunamadan koşullar değişti. Bundan sonra 12 Mart’ta önerilen çözümün uzantısı niteliği taşıyan önerilerin savunucusu olarak, Birinci ve İkinci Milliyetçi Cephe dönemleri yaşandı.

12 Eylül 1980 müdahalesi, teknoloji-ideoloji dengesizliğinin doğurduğu bir “iç savaş” durumunun doğal sonucu olarak ortaya çıktı.

İçerdeki teknoloji-ideoloji dengesizliği, gerek Ortadoğu’nun özel, gerekse iki kutuplu Dünyanın genel sorunlarından kaynaklanan biçimde, dışarıdan da desteklenince, tam bir “iç savaş”a dönüşmüştü.

Her bunalımın şiddeti, bunalımdan çıkış için uygulanan reçetenin şiddetini de belirler. 12 Eylül 1980 müdahalesine yol açan şiddetli bunalım da, 1982 Anayasası’nın “merkeziyetçi” ve “kısıtlayıcı” niteliğinin şiddetini belirledi. Böylece (aralarında üniversitelerin de bulunduğu) pek çok kurum, “merkeziyetçi” ve “hiyerarşik” bir yapıyla denetim altına alındı⁶³.

Bütün bu teknoloji-ideoloji dengesizliğine rağmen 1950’li yıllarda ulaşım alt yapısı genişletildi ve 1960’lı yıllardaki planlı dönemde ise daha hızlı bir sanayileşmeye yönelme oldu. 1980’lere gelindiğinde tüketim malları üreten imalat sanayinden, ara malları ağırlıklı bir sanayi yapısına geçiş sağlanmıştır. 1980’li yıllarda ise, ithal ikamesi sanayileşmeden, ihracata yönelik sanayileşmeye dönüşüm gerçekleşti. 1980’li yıllar,

---

⁶³ Kongar, s.354-355-356.

piyasa sistemine geçiş için arayış yılları oldu. İletişim alt yapısında hızlı bir gelişme gerçekleşti.

Bu gelişme sureci içinde Türkiye'nin kalkınması, Rostow'un deyimi ile "take-off" aşamasını aşıp, daha olgunluk donemini tamamlamadan "kitlevi tuketim" aşamasına yonelişmiştir. Rostow'un ilk çalışmalarında Türkiye'nin take-off aşamasına girişi 1938 olarak gosterilirken, daha sonraki çalışmalarında 1950'li yılların sonu olarak duzeltilmiřtir⁶⁴.

---

⁶⁴ **Erkan**, "Ekonomi Sosyolojisi", s.63.

İKİNCİ BÖLÜM

1839-1920 (TANZİMAT FERMANI-TBMM'NİN KURULUŞU) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ

2.1. 1839-1908 (TANZİMAT FERMANI-İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ

2.1.1. Siyasal ve Toplumsal Değişimler

Bu dönem Tanzimat'ın ilanıyla başlamaktadır. Tanzimat padişahı Abdülmecitdir. Abdülmecit II. Mahmut'un büyük oğlu idi. Tanzimat'ın ilan edilmesinde Mustafa Reşit Paşa önemli rol oynamıştır. Mustafa Reşit Paşa Hariciye Nazırı idi. Aynı zamanda Londra'da elçi idi. İngiliz siyasetine taraftardı ve Rus aleyhtarı idi. Londra'da Mısır Valisi Mehmet Ali aleyhinde İngiltere ile hazırladığı antlaşma Mahmut tarafından ülke menfaatlerine aykırı bulunarak onaylanmadı. Mustafa Reşit Paşa çabalarında başarılı olmuş 3/11/1939'da Tanzimat ilan edilmiştir¹.

Tanzimat Fermanı'na Gülhane'de okunduğu için Gülhane Hatt-ı Hümayunu da denir.

Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yeniliklerden birincisi “can ve mal güvenliği” idi. Can ve malından güvenli olan, kendisini işine gücüne verir, “devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti” artardı. Can ve mal güvenliğine en çok ihtiyacı olan, ekseri (yönetenler) sınıfının ulema dışında kalan icrai askeri kesimdi.

Tanzimat Fermanı'nda ikinci olarak ele alınan konu, “vergi” konusuydu. Vergi herkesin kudretine göre belirlenmeli ve bundan fazlası da alınmamalıydı. Üçüncü husus askerlikti. O sırada bazı yerlerden nüfusunun kaldırılabilceğinden fazla, bazı yerlerden az asker alınıyor, alınanlar ömürlerinin sonuna dek asker kalıyorlardı. Bu uygulama haksız olduğu kadar, tarım ve ticaret işlerinin aksamasına yol açtığı ve nüfus üremesine engel olduğu için, bu duruma son verilecek ve askerlik süresi 4-5 yıl ile sınırlandırılacaktı. Bu düzenlemelerden Müslümanlar kadar “milleti saire” (sair milletler) de istisnasız yararlanacaklardı. Bu cümlecikle Müslüman olmayanlara yasalar önünde eşitlik ilkesi

---

¹ Sina Akşin, Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti (1600-1908). Cem Yayınevi 7. Basım, İstanbul Ekim 2002, s. 124.

getirilmiş oluyordu. Bütün bu ilkeler çerçevesinde serbestçe müzakere edecek olan Meclis-i Ahkam-ı Adliyece kanunlar yapılacak ve bunlara uygun davranılacağına dair başta Padişah, ulema ve vekiller Hırka-i Şerif odasında yemin edeceklerdi. Dördüncü olarak, Şeriat kanunlarına aykırı davrananların, “rütbeye ve hatır ve gönüle” bakmadan cezalarını vermek üzere bir ceza kanunnamesi yapılacaktı. Fermanın sonunda “normal” bir zaman ve devlette son derece garip kaçacak bir ifade yer alıyordu. “Dost devletler bu usulin ilelebet bekasına tanık olmak üzere Ferman, İstanbul’daki bütün elçilere resmen bildirilecekti”. Yani, devletin bu ıslahatı, bu düzenlemesi dolayısıyla dış devletlere bir çeşit “noterlik”, hatta belki “garantörlük” işleri yükleniyordu. Başka bir deyişle Tanzimatın yaptırımını, Avrupa devletlerinin ağırlığı oluyordu. Tanzimatın bir yaptırımını Avrupa devletleri idiyse, diğer bir yaptırımını da Allah’tı. Ferman aykırı davranışta bulunanlara “Allahın-Teala Hazretlerinin lanetine mazhar olsunlar ve ilelebet felah bulmasınlar” diye beddua ediyordu. Bu sırada iktisadi ve askeri iflaslar sonucunda Osmanlı bağımsızlığının önemli ölçüde azalmış olması, Tanzimatın büyük mimarı Reşit Paşa’nın siyasetini İngiliz desteğiyle yürütmüş bulunması, Tanzimat ve onun getirdiklerini reddetmemiz için bir neden olamaz. Tanzimat’ın uygarlaştırıcı, toplumu geliştirici yönlerini görmemek, bunları takdir etmemek bağınazca bir davranış olur. Ama devletin düştüğü durumu, dış etkenin olağanüstü ağırlığını da görmemezlikten gelmek, en azından gerçekçi olmaz. Gayrimüslimlerin eşitlik ilkesinin ilan edilmesi, şüphesiz ki sevinilecek bir olaydı, ama onların ya da bir bölümlerinin ayrıcalıklı zümreler oluşturmaları eleştiriye değer bir noktadır. Aynı şekilde, lonca sanayinin yıkılıp yerine çağdaş bir sanayi kurulmadan Osmanlı ülkesinin Batının sanayi ürünlerine açık Pazar olması da tepkisiz karşılanabilecek bir durum sayılmaz².

Tanzimat Fermanı’ndan sonra yapılan yenileşme hareketleri maliye, idare, hukuk, askerlik, askeri ve sivil eğitim alanlarındadır. En önemli yenilik Mayıs 1840’da Ceza Kanunnamesi’nin çıkarılmasıdır. Kısmen Fransız hukukundan esinlenen bu Kanunnamede, bütün Osmanlı uyruklarının yasa önünde eşitliği vurgulanıyordu.

18/2/1856’da Islahat Fermanı ilan edildi. Fermanda birçok hükümler arasında en çok göze çarpanlar, “Müslüman olmayanların askeri ve sivil bütün okullara girme hakkını elde etmeleri”; “Müslümanlarla Müslüman olmayanlar veya Müslüman olmayanlar arasında ceza ve ticaret davalarının “Muhtelit divanlarda” (ki bunlar laik mahkemeler

---

² Akşin, s. 125.

olacaktır) görülmesi ve bunlar için ceza, ticaret ve usul kanunlarının hazırlanması; “Müslüman olmayanların da askerlik hizmetiyle yükümlü olması, fakat “bedel” vererek askerlikten kaçınmak imkanının tanınması”; “yerli mevzuata uymak şartıyla yabancılara gayrimenkul edinme hakkının tanınması”ydı. Islahat Fermanı’nda iltizam usulünün son bulması, maaşların muntazam ödenmesi, rüşvetle mücadele gibi Tanzimat Fermanı’nda bulunan hükümler teyit olunduğu gibi, devletin bütçe yapmasını öngören yasanın da özenle uygulanması emrediliyordu. Islahat Fermanı Müslüman olmayanların cemaat kurumlarında da laikleşme ve demokratikleşme yönünde değişiklikler öngörüyordu³.

Daha sonra Abdüzzaziz padişah oldu (1861). Abdülaziz II. Mahmut’un ikinci oğlu, Abdülmecit’in kardeşiydi. III. Napalyon’un çağrısı üzerine Fransa’yı, ardından İngiltere, Prusya, Avusturya’yı ziyaret etmesi (1867), Osmanlı sarayında ilk kez görülüyordu.

Bu arada tarih sahnesinde Yeni Osmanlılar hareketini görüyoruz. Yeni Osmanlılar hareketi Osmanlı tarihindeki ilk Batılı (Avrupalı) anlamdaki özgürlük hareketidir. Hareketin ikinci özelliği gazetecilerden oluşması ve mücadelesini basın yoluyla yapmasıdır. Basındaki bu hareketlenmeler karşısında 1846’da Matbuat Nizamnamesi çıkarıldı. Artık basın mensupları için gazete kapama, para ve hapis cezaları gündeme girmiş bulunuyordu. Yeni Osmanlılar hareketi doğrudan iktidara yönelik olmaktan çok, bir düşünce ve propaganda hareketi olarak önemlidir. Osmanlı dertleri (azalan nüfus, ahlaksızlık, fikri durgunluk, memur yolsuzlukları, mali bunalımlar, sınai, tarımsal, ticari gelişme olmaması) karşısında gerçekleşme olanağı bulmuştur. Bu arada padişahın sorumsuz israfı baş dert idi. Böylelikle 1. Meşrutiyetin alt yapısı oluşmuştur.

Abdülaziz’den sonra V. Murat, daha sonra da II. Abdülhamit tahta çıktı. Abdülhamit anayasa ilan edeceği vaadinde bulunarak tahta getirilmiştir.

Sonuç olarak Abdülhamit, Anayasayı hazırlayacak komisyonun kurulmasını emretti ve komisyon bir tasarı oluşturdu. Kanun-u Esasi “klasik” özgürlükleri hayli ayrıntılı biçimde işliyor, teminat altına alıyordu. İslamiyet devletin resmi dini olmakla birlikte, din özgürlüğü kabul ediliyordu. Devletin resmi dili Türkçeydi. Padişaha çok geniş yetkiler tanınıyordu. Meclis-i Umumi (parlamento) Mebusan ve Âyan meclislerinden oluşuyordu. 113. maddeye göre ise, “zabitanın belgelendirilmiş soruşturmasıyla hükümetin

---

³ Akşin, s. 132.

güvenliğini bozdukları sabit olanları, padişah ülke dışına sürebilecekti”. Böylece seçimler yapıldı ve 20 Mart 1877’de Meclis-i Umumi törenle çalışmalarına başladı.

Meclis-i Mebusan, demokratik ve ilerici düşüncelerin dile getirildiği bir kürsü olarak, demokrasi tarihinde önemli ve şerefli bir yere sahiptir. Mizah gazetelerinin yasak olmaması, seçmenlik yaşınının 24’ten 21’e indirilmesi, oy verme hakkının mülk sahiplerine inhisar ettirilmemesi, mebus olmak için vergi vermek gerekmediği, seçimlerin tek dereceli olması, mahalli idarelerde daha da demokratikleşme savunulmuştur. İktisadi kalkınmanın, yol yapımının, eğitimin önemi çok kez vurgulanmıştır. Zaman zaman laik görüşler ileri sürülmüştür. Memur teminatı, yüksek memurların maaşlarını azaltma, küçük memurların maaşlarını yükseltme, İstanbul’un ve İstanbulluların ayrıcalıklarına son verme gereği üzerinde durulmuştur. 1. Meşrutiyet Meclisinin çalışmaları 13 Şubat 1878 günü sona ermiştir⁴.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti girdiği savaşlarda yenilgiye uğramakta ve Osmanlı Maliyesi aşırı derecede iç ve dış borç yükü altına girmektedir. 1789 Fransız İhtilalinin sonucu oluşan milliyetçilik akımları İmparatorluğa bağlı ülkelerde bağımsızlık hareketlerinin gelişmesine yol açmaktadır. İmparatorluk içte ve dışta ağır yenilgiler almaktadır. Osmanlı maliyesinin iflası sonucu 20 Aralık 1881 günü Düyun-u Umumiye (genel borçlar) İdaresi kurulmuştur.

Abdülhamit Meclis-i Mebusanın çalışmalarına son verildikten sonra ülkeyi adeta bir polis rejimi ile yönetmiştir. 1889’a kadar Abdülhamit mutlakiyetine karşı örgütlü bir çalışma olmamıştır. O yıl 5 Askeri Tıbbiye öğrencisi İttihad-ı Osmanî adında gizli ve hücre usulüyle genişleyen bir örgüt kurdular. Bu örgüt İttihad ve Terakkinin çekirdeğini oluşturacaktır. 1896’da İT önemli bir örgüt haline gelmiş bulunmaktadır. Ancak 1899’a kadar özgürlükçü hareket dağılma ve uyuşukluk halinde kalmıştır. 1906’da bu hareketler yeniden canlandı ve İkinci Meşrutiyetin alt yapısı hazırlandı. 23 Temmuz 1908’de 2. Meşrutiyet ilan edildi⁵.

---

⁴ Akşin, s. 161.

⁵ Akşin, s. 183.

2.1.2. Ekonomik Değişimler

Osmanlı ekonomisi kuşkusuz çok eski dönemlerden beri Batı ile temastadır. Ancak, bu ilişki kapitalizmin olgunluk çağında Osmanlı'da yapısal dönüşümlere yol açacak niteliğe bürünür. Osmanlı 16. yüzyıldan itibaren parasallaşma sürecine girmiştir. Bu parasallaşma klasik yapıyı çözücü etkide de bulunmuştur. Fakat yeni bir yapının oluşması, yapısal dönüşümlerin oluşması ancak 19. yüzyılda gündeme gelebilmiştir.

Klasik Osmanlı, pre-kapitalist özellikler gösteren bir toplumsal yapıdır. Geçimlidir; provizyonisttir; fiskalisttir. Yönetimin temel kaygısı siyasi düzeni ekonomik dengelerle sürekli kılmaktır. Provizyonizm başta payitaht olmak üzere kentlerin iaşesine öncelik tanır. Fiskalizm devlet varidatını azamileştirerek siyasi yapıya istikrar kazandırır.

Klasik düzende toprak düzeni parasallaşmamıştır. Aynı ilişkiler hakimdir. Üretici yükümlülüklerini, çoğu kez aynı olarak yerine getirir. Tüketim yapısının son derece kısıtlı olduğu bir dönemde üreticinin pazardan talep edeceği “mal” türü hemen hemen yok gibidir. Bu nedenle “meta” üretimi sınırlıdır. Üretici tüketeneğini üretir. Kazanç tutkusu kapalı bir toplum için anlam ifade etmez.

Tarım dışı üretim zanaat düzeyinde örgütlüdür. Kent düzeyinde örgütlü loncalar aracılığıyla yürütülür. Piyasa göstergelerinden çok “ahlak” normları etkindir. Üretim kıt kaynakların adil bir biçimde kullanımını esası üzerine kuruludur. Dikey bir bütünleşme söz konusudur. Usta-kalfa-çırak ilişkisi mesleki dayanışmayı sağlar.

Ticaret yükte hafif, pahada ağır mallar için geçerlidir. Toplumsal kuruluşun geniş kesiminin geçimlik yapısı ticari ilişkileri sınırlı tutar. Öte yandan hinterlandta ulaşım teknolojisinin ilkelliği hacimli malların sevkini caydırır. Ancak kıyı boyu ticaret etkindir. Osmanlı tüccarı yakın mesafelerle ticari ilişkileri sürdürür. Deniz ötesi ticaret genellikle yabancı tüccarlarca yürütülür.

Osmanlı, 18. yüzyılda Batı ile diyalogunu geliştirmeye başlar. Ancak, yoğun bütünleşme süreci 1820'lerde başlar 1838 ve onu izleyen ticaret sözleşmeleri bu bütünleşmenin yasal düzenlemeleridir. Bundan böyle Osmanlı, geleneksel, kapalı, fiskalist ekonomik düzenini bırakarak dışa açılacaktır⁶.

---

⁶ Zafer **Toprak**, Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti (1600-1908). Cem Yayınevi 7. Basım, İstanbul Ekim 2002, s. 221-222.

Sanayi Devrimi'nin getirdiği koşullarla dünya pazarlarına açılan ve bunları adım adım çevreleştiren ya da sömürgeleştiren İngiltere'yle imzalanan 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması ve 1838-1841 arasında Fransa, bir dizi Alman prensliği, İskandinav ülkeleri, İspanya, Felemenk, Prusya, bir dizi İtalyan krallığıyla imzalanan anlaşmalar mal, hizmet, insan hareketlerinde tek taraflı serbestliği getiriyordu. 1838 Anlaşması bir kere eski kapitülasyonların aynen devamını ve bunlara yenilerinin eklenmesini kabul ediyordu. Ayrıca gerek ihracat, gerek ithalat olanaklarını yabancılar için sınırlayan yerli tüccarlara tanınan tekelin kaldırılmasını, iç ticareti yerli tüccara inhisar ettiren uygulamanın değiştirilip yabancı tüccarın da aynı imkana kavuşturulmasını ve ruhsatların iptalini getiriyordu. Anlaşma daha bir dizi yabancılar için imtiyaz içermekte Osmanlı'yı Avrupa'nın açık pazarı haline getirmekteydi⁷. Bu anlaşmalarla bir yandan üstün İngiliz ve Avrupa sanayine kapılar ardına kadar açılırken, öte yandan sanayileşme çabasına girildi. Bu ters deneme, tabii ki, eski-yeni sanayi yok olması ve gelişme olanaklarının yitirilmesi ile sonuçlandı. Önce pamuk, sonra ipek sanayii buhrana sürüklenmiştir. Daha sonra da tiftik ve tabaklık sanayi çökmüştür. Bu arada 1839'da İnsan Hakları Bildirgesi rengini taşıyan Tanzimat Fermanı ilan edildi.

Şüphe yok ki, Türkiye, bağımsız kapitalist gelişme olanaklarına sahip olup modern bir sanayi kurmayı gerçekleştirebilseydi, geleneksel sanayi yine de ciddi bir sarsıntı geçirecek ve fabrika üretimine uymak zorunda kalacaktı. Ne var ki serbest ticaret yönünden geleneksel sanayini yitiren Türkiye'nin, modern bir sanayi kurma çabaları da, serbest ticaret yönünden iflasa mahkum olmuştur. Bununla birlikte, serbest ticaretin nimetlerinden yararlanarak Batı uygarlığına erişme hevesleri içinde, modern bir sanayi kurmak için çabalar gösterilmiştir. Ancak fabrikaların ekserisi hiçbir varlık gösteremeyip, devletin mütemadiyen parasını yiyen müesseseler olmanın ötesine geçememiştir⁸.

Osmanlı Devleti, Fatih'in İstanbul'u almasıyla birlikte, kendi içindeki azınlıklardan oluşan Galata Bankerlerinden borç alarak yaşamını sürdürmüştü. Bunların etkileri de kapitülasyonlara ve Osmanlı'nın mali sorunlarına karşıt biçimde artmıştı. Kırım Savaşı (1853-1856) Rus Çarlığı'yla hesaplaşma içindeki İngiltere ve Fransa'yla

---

⁷ Gülten **Kazgan**, Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2. Baskı, İstanbul Ocak 2004, s. 19-20.

⁸ Doğan **Avcıoğlu**, Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın. Tekin Yayınevi Onüçüncü Basım, İstanbul 1979, s. 111-112.

Osmanlı'nın ittifakını, savaşın arttırdığı askeri harcamaların karşılanması sorunuyla birlikte getirdi. Zaten hazinesi perişan durumda olan, para-maliye sorunlarını çözümleyememiş, Galata Bankerleri'nin ağına düşmüş ve bu nedenle sürekli İngiltere ve Fransa tarafından dış borca yönelme baskısına giren Osmanlı'nın Avrupa devletleri karşısında direnecek gücü yoktu. Osmanlı Kırım Savaşı'yla birlikte 1854'te dış borca açıldı.

1856 yılının Şubat ayında Osmanlı daha önce belirttiğimiz gibi Islahat Fermanı'nı ilan etti; izleyen ay içinde de savaşın bitişinin hesaplamasını yapan Paris Barış Antlaşması imzalandı. Paris Barış Antlaşması, Osmanlı'yı "lafta" Avrupa devletleri ailesine dahil ederken, toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı göstermeyi yine "lafta" ihmal etmiyordu.

Osmanlı 1854-1875 arasındaki yirmi yılda 16 kez "istikraz" (borç alma) yaptı. Osmanlı 1875'te bu borçlarını ödeyemez durumda kaldığı için moratoryum ilan etti, çok yönden bunalıma girdi. Osmanlı'nın Avrupa'dan silah ithal etme gücünün kalmadığını gören Rusya, 1877-1878 savaşını başlatıp İstanbul'un kapısına kadar gelmişti. Nihayet, 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde borçların ödenebilmesini sağlamak üzere önce Rüsum-ı Sitte İdaresi (1877) kuruldu ve bazı gelirler alacaklı yerli bankerler ve Osmanlı Bankası'na bırakıldı. Bunun iyi işlemesi üzerine, bu kez İdare, Avrupalı alacaklıların oluşturduğu bir "mali yönetim konsorsiyumuna", yani Düyunu Umumiye (Genel Devlet Borçları) İdaresi'ne dönüştürüldü (1881). Osmanlı böylece politik gücü olan alacaklı devletlerin temsil edildiği bu konsorsiyum karşısında tam bir mali tutsaklığa düşürüldü⁹.

Düyunu Umumiye devlet bütçesini yapacak ve uygulanmasını denetleyecekti. Sistemin temel taşı, Düyunu Umumiye Meclisi'ydi. Meclis alacaklıların temsilcilerinden oluşmaktaydı. İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya, İtalya gibi ülkeler Meclis'te temsil edilmekteydi. Ayrıca Osmanlı Bankası ve Osmanlı Devleti delegeleri de Meclis'te yer almaktaydı.

Düyunu Umumiye örgütü, Osmanlı Devleti'nin şerefini kurtarmak için devletin bir dairesi sayılmıştır. Aslında tamamen bağımsızdır. Batı devletlerinin ortak çıkarlarını temsil etmektedir. Meclis'in asli görevi, borçlara karşılık gösterilen vergi gelirlerini toplamak ve alacaklılara dağıtmaktır. Tuz ve tütün tekelleri, pul, müskirat, balık resimleri,

---

⁹ Kazgan, s. 22-23.

bazı illerin ipek öşürleri ve daha başka vergiler, Düyunu Umumiye'ye bırakılmıştır. Bu anlamda Düyunu Umumiye ikinci bir maliye Bakanlığı'dır.

Diğer taraftan, Düyunu Umumiye, yalnız devlet borçlarına karşılık gösterilen gelirleri toplayıp dağıtmakla yetinen bir kurum değildir. Tuz gibi bazı kaynakları kendi işletmektedir. İdareye tahsis edilen tütün gelirini, kurduğu başka bir şirket aracılığıyla sağlamaktadır. Ayrıca, yabancı sermayenin riziko yüklenmeden imparatorluğa gelmesini gerçekleştiren bir garanti kurumudur. Meclis üyelerinin hemen hepsi, demiryolu şirketlerinin ve öteki yabancı sermaye kuruluşlarının yönetim kurullarında yer almışlar ve şirketlerin isteklerini devlete karşı başarıyla savunmuşlardır¹⁰.

Borçlanmanın başlamasından moratoryum ilanına kadar arada geçen yirmi yıllık sürede alınan borçlar, büyük ölçüde, değişen tüketim kalıplarına uygun mallarla silah alımı ve kışla, saray yapımı gibi işlerde çarçur edilmişti. Zaten ihrac fiyatının düşüklüğü, faiz haddinin ve aradaki komisyonların yüksekliği büyük çapta sabit yatırım yapılmasına olanak bırakmamıştı. Gelir artışı olmayınca, faizin dahi yeni bir borçla ödenmesi gereği doğmuş, Avrupa'daki krizle birleşince, bileşik faizle büyüyen borç ödenemez hale gelmişti. Ancak bu arada Osmanlı topraklarının değişik yörelerinde bazı demiryolları, tersaneler ve limanlar yapıldığı da görülüyordu. Başlıca hammaddeleri (pamuk gibi) üreten bölgeleri limanlara bağlarken ihracatı etkin bir ulaştırmaya kavuşturmak, getirilen malları da iç pazara sürmeyi kolaylaştırmak ve etkinleştirmek bu ağın kurulmasının gerisindeki ekonomik gerekleri oluşturuyordu¹¹.

Osmanlı'ya Düyunu Umumiye'nin varlığı sayesinde artan güven bir yandan, sermayenin kâr haddini artırmak için ortaya çıkan ekonomik baskılar diğer yandan 1881 sonrası yıllardan itibaren önemli çapta yabancı dolaysız yatırımların altyapıya; banka-sigorta, iç-dış ticaret, eğitim, sağlık, liman işletmeciliği, lotaryacılık, tiyatro, su sağlanması gibi bir dizi hizmetlere ve bir miktar da madencilikle basit sanai işlemlere ve tarıma akmasını sağladı. Gelen dolaysız yatırımlar içinde 1890'da en büyük pay Fransız şirketlerine aitti. Fransız sermayesi kadar Fransız kültürü ve dili imparatorluğun her yanında egemen oldu.

---

¹⁰ **Avcıoğlu**, s. 127-128-129.

¹¹ **Kazgan**, s. 24-25.

Gelen dolaysız yabancı yatırımların yarısından çoğu, dönem boyunca, demiryollarına yapıldı. Düyunu Umumiye İdaresi'nin bunda küçümsenmeyecek bir rolü oldu. Vergi gelirlerinin artmasını isteyen idare demiryollarının, tarımı pazara açarken üretimi ve bu yoldan Aşar Vergisi gelirini artıracığını hesaplamıştı; II. Abdülhamit'i, bunları davet etmek için şirketlere büyük imtiyazlar vermeye ve çıkarlar sağlamaya ikna etti.

Zaten Sultan da demiryolları yapımının, imparatorluğun dört bir yanında ikide bir patlak veren ayaklanmalara karşı merkezi devleti güçlendireceği, asker-silah sevkini kolaylaştıracağı kanısındaydı. Nitekim demiryollarının uzunluğu 1861'den 1908'e kadar katlanarak artmıştı.

Düyunu Umumiye'nin kurulmasını izleyen yıllarda Osmanlı küçümsenmeyecek çapta doğrudan yatırıma, düşük oranlarda da olsa tarımda ve sanayide büyüme siyasal ve ekonomik düzlemde yüksek bedeller ödeme pahasına tanık oldu. Eldeki tahminlere göre 1889-1914 yılları arasında Osmanlı topraklarının her yöresinde, küçük oranlarda olsa da, milli gelir artışı olmuştu. 1889/1890=100 kabul edilirse, 1914/1915'te milli gelir endeks sayısı "harici" itibariyle 156'ya çıkarak yılda ortalama yüzde 2 oranında büyümüşü; nüfus yılda yüzde 1 oranında arttığına göre, kişi başına gelir artışı yılda yüzde 1 oranında olmuştu. Büyük kısmı yabancı sermayeden kaynaklanmak üzere, yatırımların GSMH'ye oranı 1900'lü yılların başında yüzde 8 civarında seyretti. Milli sermayeye dolaylı bir yatırım etkinliği ancak ikinci Meşrutiyet (1908) dönemiyle başlayabildi. Bundan önce, bireysel tasarruflar altına akmayı, devlet bütçesinden yatırıma ayrılan pay da yüzde 3 civarında seyretmeyi sürdürmüştü.

Osmanlı'da yabancı sermayeyle ortaya çıkan bu gelişme, toplumdaki çelişkileri giderek derinleştirdi. Bir yandan büyük kentlerde yerleşen Avrupa'lı tüccarlar (Levantenler), bir yandan onlarla işbirliği içindeki Avrupalılaşmaya çalışan gayri Müslim azınlıklar "ticaret-finans" temeline dayalı merkantil (ticari) kapitalizm aşamasına geçiyor, iç sömürü yoluyla gelirlerini artırıyorlardı. Vergi ödemedikleri, büyük sayıda işçi kullanan sınai üretime geçmeyip ürünleri ithal ettikleri için, topluma doğrudan katkıları çok sınırlı kalıyordu. Devletin neredeyse bütün vergi gereksinimini fakir köylünün ödediği Aşar Vergisi'nin karşılması, bu durumda kaçınılmazdı; üstelik bunun önemli bölümü de iltizam sistemini yürüten mütegalibenin cebine girmektedir¹².

---

¹² Kazgan, s. 29-30.

Ne tımar-zeamet düzeni, ne yeniçeri ocağı, ne para basma yetkisi olan darphane, ne Ahilik ve esnaf loncaları vb. 1800-1908 arasındaki “imparatorluğun en uzun yüzyılı”nda ayakta kalabilmişti. Buna karşılık, aynı ölçüde çağdışı olan diğer bir kısım eski kurumlar, sırf Batı sermayesine hizmet ettiği için dipdiri ayakta kaldı: Kapitülasyonlar, Aşar vergisi ve iltizam sistemi, hilafet ve mutlakiyet rejimi bunların en dikkate değer olanlarıydı. Ayrıca bunların etkenliğini pekiştiren Batı sermayesi kaynaklı kurumlar da eklenmiş bulunuyordu. Osmanlı Bankası, Düyunu Umumiye İdaresi, imtiyazlı demiryolu şirketleri, başta Deutsche Bank yabancı bankalar, Fransız reji İdaresi’nin tütün tekeli bunların başlıcalarıydı¹³.

2.1.3. Demografik Değişimler

Bu dönemde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonucu Balkan Türklerinin herhalde en yoğun oldukları, Bulgaristan Osmanlı egemenliğinden çıktı¹⁴. 1878 Berlin Andlaşması’ndan sonra burada yaşayan Türkler zamanla anavatana göçmeye başlamışlardır¹⁵. Bunun yanında 1874 ve 1880 yılları, Anadolu’da kıtlık ve açlık yılları olduğundan bir sürü aç insan şehirlere akın etmekte ve fabrika kapılarına birikmektedir¹⁶. Bu arada yukarıda da belirttiğimiz gibi 1878 yenilgisi, Balkanlar’da toprağını kaybeden halkın Anadolu’ya göçünü hızlandırmış ve yüzbinlerce işsiz insan ülkeyi doldurmuştur. İstanbul’da bu yıllarda Belediye tarafından yerleştirilen göçmen sayısının 110 bin olduğu sanılmaktadır. 1891’de Bursa’ya 151 bin göçmen gelmiştir¹⁷.

2.1.4. Çalışma İlişkileri

2.1.4.1. Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme ve Ücretliler

Çalışma yaşamının belirleyici ögesi “ücretliler”dir. Ücretliler, diğer ülkelerde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nda da sanayileşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bizim çalışmamız çerçevesinde daha çok sanayi işçileri önemli olmakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu’nda, sanayi işçileri dışında da bir ücretliler kesimi bulunmaktadır.

---

¹³ **Kazgan**, s. 32.

¹⁴ **Akşin**, “Türkiye Tarihi 3”, s.161.

¹⁵ Kemal H. **Karpat**, “Türk Demokrasi Tarihi”. İstanbul Matbaası, İstanbul 1967, s.86.

¹⁶ Oya **Sencer**, “Türkiye’de İşçi Sınıfı-Doğuşu ve Yapısı-“. Habara Kitabevi Yayınları, İstanbul), s.144.

¹⁷ **Sencer**, s.118.

En genel çizgileriyle bir değerlendirme yapacak olursak, Osmanlı İmparatorluğu'nda bağımlı çalışmaların, şu kategorilerden oluştuğu görülecektir:

- i. Sanayi İşçileri,
- ii. Hizmetler Sektöründe Çalışan İşçiler,
- iii. Madencilik Sektöründe Çalışan İşçiler,
- iv. İnşaat İşçileri,
- v. Kapitalist Ev Sanayi İçerisinde Ücretli Olarak Çalışanlar,
- vi. Tarım Sektöründeki Ücretliler,
- vii. Devlet Memurları¹⁸.

i. Sanayi İşçileri

Osmanlı sanayi geleneksel olarak, büyük ölçüde el sanatlarına ve esnaf biçimi örgütlenmeye dayanıyordu. Bu yapı, Osmanlı sanayinin dışa açılması sonucunda değişime uğramaya başlamış ve bu sürecin sonunda, yıkımla karşılaşmıştır. Bu yıkım sürecinde, Osmanlı pazarının kapitülasyonlar ve liberal nitelikli dış ticaret anlaşmaları ile Avrupa ülkelerinin sanayi mallarına açılması belirleyici etkenlerden biridir. Ülkenin Avrupa sanayi ürünlerine açılmasında, daha önce belirttiğimiz gibi önce İngiltere ile 1838 yılında, daha sonra da diğer Avrupa devletleri ile imzalanan ticaret sözleşmelerinin büyük etkisi olmuştur. Bu süreç içerisinde, 1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüzyıl boyunca Batı Avrupa ülkelerinden ithal edilen mamul malların hacmi hızla genişledi. Sanayi Devriminin ürünlerinin rekabeti karşısında, zanaatlara dayalı üretim faaliyetleri kimi dallarda direnebilmiş, pek çok dalda gerilemiş, kimi dallarda da tümüyle yıkılıp gitmiştir. Örneğin, tekstil alanında, İşkodra'da 1812'de 600 tezgah çalışırken, 1821'de tezgahların sayısı 40'a inmiştir. Tırnova'da 1812'de 2000 dokuma tezgahı varken, 1830'da bunların mevcudu 200'den ibarettir. 1850'de Selanik'te 25 ila 28 ipekli dokuma tezgahı bulunurken, 5 yıl içerisinde bu rakam 18'e düşmüştü. Anadolu'nun Diyarbakır, Bursa gibi bölgeleri de dahil olmak üzere, değişik yörelerinde, 1850'lerde tekstil ürünleri üretimi, 30-40 yıl öncesine göre onda birine düşmüştü. Bu olumsuz gelişmeden etkilenen zanaatlar arasında, sadece dokumacılık değil, dericilik, bakır işleme gibi diğer dallar da

---

¹⁸ Ahmet **Makal**, Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri: 1850-1920. İmge Kitabevi Yayınları 1. Baskı, Ankara Mayıs 1997, s. 132.

bulunuyordu. Bu gelişimin, istihdam üzerinde de çok ciddi düzeyde olumsuz etkiler yaptığı gözlenmektedir. 1820-1822 yıllarında, sadece pamuklu tekstil alanında tam-gün istihdam edilen kişilerin sayısı 280.000 dolaylarındaydı. Bunun, ülkenin o zamanki nüfusuna oranı, % 2,08 idi. Aynı alanda 1909-1911 yıllarında, gene tam zamanlı olarak çalışanların sayısı ise 104.400 dolaylarında inmişti. Bunun dönem nüfusuna oranı ise % 0,41 idi.

Osmanlı İmparatorluğu, bu süreç içerisinde “yarı-sömürge” bir nitelik edinmiş ve sınai ürünler ithal eden, tarımsal kaynaklı hammadde ihraç eden bir ülke konumuna düşmüştür. Örneğin ülke, 19. yüzyıl başlarında tekstil ürünleri açısından kendi kendine yeterli iken, 20. yüzyıl başlarında iç tüketiminin % 80-90’lık bölümünü ithal iplik ve kumaşlarla karşılar duruma gelmiştir. Ekonomik planda olduğu kadar siyasal palanda da, Osmanlı İmparatorluğu’nun zayıflaması ve dışa bağımlılığının artması çerçevesinde ortaya çıkan oluşumlar ve dış borçlanma, aşama aşama 1881 yılında Düyunu Umumiye’nin kurulmasına kadar ulaşan bir sürece yol açmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu’nun sadece iktisadi değil, siyasi bağımlılığını da açıkça gösteren bir aşamaya gelinmiştir.

1863 yılında sanayileşme doğrultusundaki faaliyetleri olumlu yönde etkileyecek önlemleri almak ve uygulamak amacıyla yönelik bir “İslah-ı Sanayi Komisyonu” kuruldu. Devlet, kendi ihtiyaçlarını, özellikle de dönemin çalkantılı koşullarında olmazsa olmaz bir nitelik gösteren askeri ihtiyaçlarını karşılamak için, sınai kuruluşlar kurmaya başladı. Devletçe kurulan ve işletilen bu sınai kuruluşların, o döneme göre büyük ölçekli ve ileri teknikler kullanan kuruluşlar olduğu söylenebilir¹⁹.

Bu sınai kuruluşlar aracılığıyla devlet iktisadi hayata aktif olarak katılmıştır. Bununla birlikte iktisadi yaşamda dolaysız biçimde işveren olarak üstlendiği rolü iki farklı dönem itibarıyla ele almak yararlı olacaktır: Tanzimat’tan önce ve Tanzimat’tan sonra. Devletin bu rolü, özellikle Tanzimat’a kadar, büyük ölçüde, devletin modernleştirmeye çalıştığı orduya ait araç-gereç ihtiyacını karşılama amacıyla yönelik kuruluşların işletilmesi biçiminde olmuştur. Örneğin, yüzbinlik orduları giydirebilmek için gereken yünlü dokuma ve çuha üretimi, çok önem verilen bir devlet işi olagelmıştır. Bu bağlamda 1804 yılında III. Selim döneminde ülkede tüketim ve ithalatı artan iki madde olan çuha ve kağıdın üretilmesi için kapsamlı bir sanayi kuruluşunun oluşturulmasına karar verilmiştir. Aslında bu büyük ihtiyacın çözümü için çok daha önceleri 1703, 1777 yıllarında da İstanbul’da

---

¹⁹ Makal, s. 138-139.

çuha imalathanesi, kurma girişimi yapılmıştır. Ancak genel çizgileriyle, devletin “makine kullanan ve fabrika ismine hak kazanan sınaî işletmeler”i 19. yüzyılda kurulmaya başlanmıştır. Özellikle de Tanzimat’tan sonra, devletin iktisadi yaşam içerisindeki yeri, daha öncesinden farklı bir konum kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde “fabrika-i Hümayunlar” olarak nitelendirilen çok sayıda devlet fabrikaları kurulmuştur. Tanzimat döneminde kurulan 160 civarındaki fabrikanın çoğu, devlete aittir. Bunun nedenlerinden birisi, daha önceki dönemde olduğu gibi, devletin askeri ihtiyaçlarının yurt içi üretimle sağlanması düşüncesidir. Ancak, bunun yanında, devletin iktisadi yaşamdaki yerini, yeni koşullarda sağlamlaştırmak amacı da gözlenmektedir. Bu çerçevede, ordunun silah ve diğer araç gereç ihtiyaçlarını karşılama amacına yönelik kuruluşlar yanında, çeşitli dokuma dalları ve deri-kundura fabrikaları da kurulmuştur. Bu kuruluşlar, askeri açıdan sahip oldukları stratejik önem yanında, daha önce de belirttiğimiz gibi kullandıkları teknoloji ve üretim değerleri açısından da, dönemin sanayi kuruluşlarından daha önemlidirler.

Bu önemli tesislerin, rasyonel biçimde işletilebilmeleri ise mümkün olmamıştır. Bu tesislerin bir kısmı rantabl koşullar altında çalışmaya devam etmiş, bir kısmı zararını sürekli olarak hazine yardımıyla kapatmış, fakat tekstilde öncülük etmesi düşünülen önemli bir kısmı ise yolsuzluk ve rezaletler serisi ile iflas edip kapanmıştır. Bu kuruluşların büyük bölümünün iflas etmeleri, birkaç yıllık bir süre içinde gerçekleşmiştir. Bu oluşum üzerinde kısmen devletin idaresizliği, kısmen de kapitülasyonların milli sanayi himayeye imkan bırakmaması nedenleri bulunmaktadır²⁰. (Sanayi kesimine ilişkin rakamları içeren tabloları bundan sonra 1908-1923 döneminde incelerken ele alacağız.)

ii. Hizmetler Sektöründe Çalışan İşçiler

Osmanlı İmparatorluğu’nda ücretliler değerlendirilirken göz ardı edilmemesi gereken bir iktisadi faaliyet alanı da, hizmetlerdir. Ancak, hizmetler sektörünü diğer kesimlerden ayıran çok önemli bir özellik bulunmaktadır. Bu alandaki yatırımlar, büyük ölçüde yabancı sermaye tarafından gerçekleştirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı’na kadarki dönemde dolaysız (dış) yatırımlar tarım ve sanayi gibi üretim faaliyetlerine değil, büyük çoğunluğuyla demiryolları, limanlar gibi ihracata dönük altyapı tesislerine yönelmişlerdir. Aynı biçimde çevre devletlerine verilen borçların cari harcamalara değil de, yatırımlara yönelen bölümü yine demiryolları gibi alt yapı tesislerine gitmiştir. Bu nedenle çevre

²⁰ Makal, s. 155.

ekonomilerinin dünya pazarlarına yönelmesi sürecine merkezden sermaye ihracının katkısı, doğrudan doğruya üretimi arttırmak değil, söz konusu ticareti kolaylaştırmak yönünde olmuştur. Nihayet çevre ülkelerine sermaye ihracı, merkez ülkeleri sanayine ek Pazar yaratmıştır. Bu olgunun iki ana boyutu vardır. Birincisi, altyapı yatırımlarının ulaştırma masraflarını düşürmesi ile zanaatlara dayalı üretim yıkılırken, Avrupa sanayisinin tüketim mallarına olan talep genişlemiştir. İkinci olarak, demiryolları gibi yatırımlar Avrupa demir-çelik sanayi için önemli boyutlarda ek talep yaratmışlar, bu dalın uzun bir süre Avrupa'daki sanayileşmenin itici gücünü oluşturmasını sağlamışlardır.

Kuşkusuz yabancı sermaye yatırımlarının bu alanlara yönelmesinin önemli nedenlerinden biri de, bu kesimlerde kâr oranının yüksekliği olmalıdır.

İktisadi plandaki bu gelişmenin önemli sonuçlarından biri, hizmetler sektöründe geniş bir bağımlı çalışanlar kitlesinin ortaya çıkması ve gelişmesidir²¹. Bununla ilgili rakamları içeren tabloları bundan sonra 1908-1923 dönemini incelerken ele alacağız.

iii. Madencilik Sektörü İşçileri

Madenler açısından zengin bir ülke olan Osmanlı İmparatorluğu'nda madenciliğin önemli bir gelişme gösterdiği söylenemez. İmparatorluk topraklarındaki madenlerin işletilmesine de oldukça geç tarihlerde başlanmıştır. Birçok madenin keşfi ve işletilmeye başlanması, 19. yüzyıl ortalarından itibaren gerçekleşmiştir. Örneğin Zonguldak'ta maden kömürünün keşfi 1829'da, işletmeye başlanması ise 1848 tarihinden sonra sözkonusu olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda madenlerin hızla işletilmeye başlanmasında iki faktörün önemli rolü olmuştur. Bunlardan birincisi 1829'dan itibaren Osmanlı donanmasının buharlıya çevrilmesidir. İkincisi ise; Tophane, Tersane, Darphane ve diğer devlet tesislerine yakıt sağlama gereksinimidir.

20. yüzyıl başlarında, maden sanayinde ortalama 25.000 kişi çalışmaktadır. Taş ocaklarında ve tuz üretiminde çalışanlarla birlikte bu miktar 30.000'e yükselebilir. Fakat bunların yalnız yarısını daimi maden işçisi sayabiliriz. Diğer yarısı madenlerde birkaç ay çalıştıktan sonra köyüne dönen ve yerini aynı nitelikte geçici işçilere terk eden kimselerdir²².

---

²¹ Nusret Ekin, "Endüstri İlişkileri", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1976, s.224.

²² Makal, s. 160.

iv. İnşaat İşçileri

Osmanlı İmparatorluğu'nda, sanayi ve madencilik kesimleri dışında, ücretlilerin geniş bir biçimde varolduğu iktisadi faaliyet alanlarından biri de inşaat işleridir. İnşaat işlerinde ücretli olarak çalışanların toplam sayısına ilişkin kesin rakamlar bulmak olanaklı değildir. Ancak 16. yüzyılda hemen tüm Anadolu kentlerinde inşaat işleri için mevsimlik vasıfsız emek talebi olduğu tahmin edilmektedir. Ancak Osmanlı devletine ve vakıflara ait inşaatlarda iş bulma olanağı daha fazlaydı. 16. yüzyılda inşa edilen Süleymaniye camii'nin kayıtları incelenmiş ve ücretli işçilerin varlığına ilişkin saptamalar yapılmıştır. Buna göre nitelikli işgücü gerektiren işçilerin tamamı ile, niteliksiz işgücünün yeterli olduğu hamallık, ırgatlık gibi işlerin % 23,8'i ücretle çalışan serbest işçiler tarafından yerine getirilmiştir. Ancak bu işçilerin çalışma koşulları açısından, günümüzdeki işçilerden önemli farklılıkları bulunmaktaydı. Bu kesim, statü olarak ücretli olmakla birlikte, çalışıp çalışmama özgürlüğüne sahip değildi. Ne zaman ve ne kadar çalışacaklarına devlet tarafından karar veriliyordu. Ayrıca, bu işçiler, çalışıp çalışmamakta hür olmama yanında, istedikleri çalışma şartlarını kabul ettirmede de hür değillerdi. Buna karşılık ücretler çok düşük değildi.

Cami yapımı dışında; kale, köprü, gemi inşası gibi işlerde de, benzeri yöntemlerle ücretli işçi kullanılmaktaydı. İmparatorluğun daha sonraki dönemlerinde, giderek gelişen kanal, demiryolu, liman, yol yapımı gibi iktisadi faaliyetlerde de ücretli işçi çalıştırıldı.

v. Kapitalist Ev Sanayi İşçileri

Kapitalist ev sanayi olarak tanımlanan sistemde başlıca halıcılık alanı yer almaktaydı. Halıcılık kesiminde 1910-1913 yıllarında, 19445 tezgahta, 60.082 işçi çalışmaktadır. Bu tezgahların ve çalışanların büyük bölümü; İstanbul, Ege ve İç Anadolu bölgelerinde bulunmaktadır. Bu sistemde, kullandıkları aletleri ve hammaddeleri halı imalatçılarından sağlayan, ürünleri üzerinde mülkiyet hakkı iddia etmeksizin parça başı ücret karşılığı halı dokuyan, kendi evlerinde çalışan ve hemen hemen tamamı kadın ve genç kızlardan oluşan "kapitalist ev sanayi işçileri" bulunmaktadır. Halıcılık alanında çalışanların ücretleri ise bölgeden bölgeye değişmektedir ve 1908 yılı itibariyle günlük ortalama ücret; Hereke'de 4, Uşak'ta 2,5, Isparta'da 2.1, Sivas'ta 1,8 kuruştur²³.

---

²³ Vedat Eldem, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik". İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.85.

vi. Tarım Sektöründeki Ücretliler

Osmanlı İmparatorluğu'nda 20. yüzyıl başlarında tarım kesiminde, küçük üreticilik, tarımsal yapıların temelini oluşturuyordu. Bu kesimde, uzun yıllar varlığını korumuş olan tımar sisteminin çözülüşü, tarımda büyük işletmelerin yaygınlaşarak başat hale gelmesi sonucunu doğurmamıştı. Her ne kadar büyük toprak sahipliği önemli ise de, bunlar tarımda, geniş ücretliler kitlesinin ortaya çıkması sonucunu doğurmamıştır. Çünkü büyük çiftlikler milyonlarca küçük işletme arasında boğulmuştur. Büyük tarımsal işletmelerin sahiplerinin, topraklarını, ücretli emek kullanan kapitalist işletmeler biçiminde değil; ortakçılık gibi geleneksel yöntemlerle işletmeyi tercih etmeleri sonucu, Çukurova'daki pamuk üretimi gibi istisnaların dışında, ücretli işçiler kullanan kapitalist işletmelerin yaygınlaşması mümkün olmamıştır. Çukurova bölgesinde ise 19. yüzyılın ikinci yarısında pamuk üretimine geçilmesiyle birlikte, mevsimlik de olsa tarım kesiminde ücretli işçilik ortaya çıkmaya başladı. Bu işçilerin sayısının 50.000-100.000 dolayında olduğu tahmin edilmektedir²⁴.

vii. Devlet Memurları

Devlet memurlarını Osmanlı İmparatorluğu'nda günümüz anlamında bağımlı çalışanlar olmaktan çok, toplumun temel ve egemen sınıflarından biri olan asker-sivil bürokrasinin bir parçası olarak ele almak daha uygun olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda asker-sivil bürokrasinin tüm toplumsal katmanlar içerisinde ayrıcalıklı bir konumu olmuştu. İmparatorluk'ta asker-sivil bürokratlar, büyük bölümü itibariyle, iktisadi anlamda ücretli olmalarına karşın, siyasi ve sosyal olarak geleneksel “yönetenler-yönetilenler” ayrımı çerçevesinde yönetenler içerisinde düşünülüyorlardı²⁵. Yapılan araştırmalar, Osmanlı toplumunda egemen bir konuma sahip olan asker-sivil bürokrasinin büyük bölümünün, diğer toplum kesimlerinden daha çok gelir elde ettiğini ve daha yüksek yaşam standartlarına sahip olduğunu göstermektedir²⁶.

---

²⁴ Yüksel **Akkaya**, Metin **Altıok**; “Çukurova’da İşçi Hareketi ve Sendikacılık”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, Birinci Cilt, İstanbul 1996, s.249.

²⁵ Sina **Akşin**, “Türkiye’nin Yakın Tarihi”. İkinci Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara 1996, s.7.

²⁶ Ahmet **Makal**, “Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963”, 1. Baskı, Ankara Ekim 2002, s.438.

2.1.4.1.1. Ücretlilerin Çalışma Koşulları

2.1.4.1.1.1. Ücretler

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ücretlerin 1839-1913 yılları arasında uzun dönemli gelişimini ve bunun üzerinde etkili faktörleri inceleyen bir çalışmada kapsamlı sonuçlara ulaşılmaktadır. Bu çalışmada kullanılan ücret serileri, büyük ölçüde fabrika işçilerinin ücretlerini içermemektedir. Ancak, ücretlerin genel seyrini temsil edici olarak kabul edilebilirler. Aşağıdaki tabloda, bu yıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda ücretlerin gelişimi gözlenmektedir.

Tablo 1: Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Bileşik Ücretler, 1839-1913

Yıl	Kuruş	Yıl	Kuruş
1839	6,01	1873	8,17
1841	6,33	1874	7,11
1846	4,51	1875	6,87
1848	5,98	1876	8,13
1850	5,83	1878	10,67
1851	5,87	1879	12,67
1853	6,27	1882	11,21
1854	5,80	1883	12,88
1856	7,42	1884	11,71
1857	10,09	1889	11,37
1858	8,16	1891	11,08
1859	8,23	1892	12,81
1861	8,20	1893	11,26
1862	7,94	1896	9,48
1863	11,05	1898	9,40
1864	7,12	1899	10,52
1866	8,89	1900	10,91
1868	8,57	1905	9,85
1869	9,05	1908	11,29

1870	7,25	1910	10,32
1871	8,95	1911	13,71
1872	10,64	1913	13,40

Kaynak: Korkut **Boratav**, Gündüz **Ökçün**, Şevket **Pamuk**; “Osmanlı Ücretleri ve Dünya Ekonomisi 1839-1913”. Yapıt, Sayı 49-4, Nisan-Mayıs 1984, s.66.

Bu tabloya göre 1839-1913 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu’nda ücretler, yıllık nominal olarak % 1,1’lik bir artış göstermektedir. 74 yıllık artış miktarı ise % 118’dir, bu bilgilerden hareketle, reel ücret rakamlarına ulaşabilmek için aynı dönem içerisindeki fiyat hareketlerinin değerlendirilmesi gerekmektedir. İngiltere ile karşılaştırmalı olarak yapılan bir fiyat hareketleri değerlendirmesi sonucunda bu artışların aynı zamanda reel ücret artışlarına da tekabül ettiği sonucuna varılmıştır.

Tablo 2: Osmanlı İmparatorluğu’nda İngiltere’dekinin Yüzdesi Olarak Nominal Ücretler

Yıllar	İngiltere’dekinin yüzdesi olarak Osmanlı Ücretleri
1839-1849	0,32
1850-1859	0,39
1860-1869	0,43
1870-1879	0,37
1880-1889	0,46
1890-1899	0,40
1900-1913	0,41

Kaynak: **Boratav, Ökçün, Pamuk**; 1984, s.70.

Bu durumda, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ücret düzeyleri, İngiltere’dekinin yaklaşık % 40’ı dolaylarındadır. Yaşamın İngiltere’de daha pahalı olduğu varsayımıyla, iki ülke arasındaki ücret farklılıkları; beklenenden daha az olmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nda, hem ücretlerin dönemin görece olarak gelişmiş bir ülkesiyle yapılan karşılaştırmada beklenenden daha yüksek çıkmasını, hem de zaman içerisinde reel olarak da artışlar göstermesini nasıl açıklamak gerekecektir?

Kuramsal olarak, ücret düzeyleri üzerine etkili olabilecek faktörlerden biri, sendikal örgütlenmedir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu’nda, söz konusu dönem içerisinde, bu tür etkilere yol açacak bir örgütlenmenin sosyo-ekonomik koşullarının büyük ölçüde mevcut olmadığı ifade edilebilir. Bu alana yönelik olarak yapılan hukuksal düzenlemeler

de, işçi kesiminin örgütlü mücadelesini engelleyici ve yasaklayıcı niteliktedir. Bu çerçevede, özellikle 1870'lerden başlayarak örgütlenme çabaları ve bazı işçi hareketleri gözleniyorsa da, bunların ücret düzeyleri üzerinde etkili olduğunu savunmak mümkün değildir. Ancak 1908'de İkinci Meşrutiyet sonrası gerçekleşen işçi hareketleriyle ücret düzeyleri arasında anlamlı bir bağ kurulabilmektedir. Dolayısıyla, genel olarak, ücret düzeylerini etkileyen faktörleri, başka yerlerde aramak gerekecektir. Ücret düzeylerinin, geniş ölçüde iktisadi faktörlerle açıklanacağı sonucuna varılmıştır. Buna göre bir çevre ülkesi olarak, dünya pazarları ile bütünleşmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, fiyat hareketlerinin dünyayı izlemesi, reel ücret artışlarının önemli sebeplerinden biri olmaktadır. Buna ilave olarak, savaşlar ve kıtlık gibi nedenlerle ortaya çıkan emek kıtlığının da, bu oluşum üzerinde etkili olduğu tahmin edilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ücretlerin seyri üzerinde etkili olan iktisat-dışı faktörler de bulunmakla birlikte, bunların etkilerinin daha çok, özel nitelikler taşıyan tek bir dönemle sınırlı olduğu ifade edilebilir. Özellikle 1908-1913 döneminde gerçekleşen ücret artışlarında, 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra gerçekleşen işçi hareketleri de etkili olmuştur²⁷.

Ücretler hakkında daha geniş açıklamayı 1908-1923 Dönemini incelerken yapacağız.

2.1.4.1.1.2. Çalışma Süreleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda, çalışma sürelerine ilişkin olarak devlet tarafından konulan üst sınırlar, Mecelle tarafından belirlenmektedir. 1869-1876 yılları arasında hazırlanan Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, ya da kısa ismiyle Mecelle, Osmanlı İmparatorluğu'nun medeni kanunu niteliğindedir. Dolaysız bir biçimde çalışma ilişkileri alanını düzenlemek gibi bir amacı olmayan Mecelle, bazı maddeleriyle, bu alana yönelik düzenlemeler de yapmaktadır. Çalışma süreleri 495. madde ile düzenlenmektedir. Bu hükümde, "bir kimsenin, bir gün çalışmak üzere işçi tuttuğunda, gün doğumundan ikindiye veya gün batışına kadar çalışması hususunda, o yerdeki gelenek nasılsa, ona göre hareket edeceği" belirtilmektedir.

---

²⁷ **Makal**, s. 186-187-188.

Mecelle'nin hazırlandığı 1869-1876 yılları itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu toprakların oldukça geniş olduğu düşünülecek olursa; İmparatorluk topraklarının değişik bölgelerinde, “güneşin doğuşu ile batışı arasındaki zaman”ın çok farklı olacağı görülür. Bu nedenle Mecelle'nin, tüm İmparatorluk'ta geçerli üniform bir çalışma süresi belirleyeceği söylenemez.

Doğallıkla, Mecelle tarafından konulan bu sınırlar, hukuki sınırlar olup, fiili çalışma süreleri, bu sınırlar çerçevesinde değişkenlik gösterebilmektedir²⁸.

2.1.4.2. Örgütlenme ve İşçi Hareketleri

2.1.4.2.1. Örgütlenme

Günümüz itibariyle baktığımızda, işçi örgütlenmelerinin büyük bir ölçüde kurumsallaştığını, yani yasalarla getirilen düzenlemeler ve sınırlamalar çerçevesinde, işçilerin sendikalar ve onların üst örgütlerinin çatısı altında organize olduklarını söyleyebiliriz. Bunların dışında, işçi kesiminin başka biçimlerde, örneğin Dernekler Kanunu'na göre dernekler; ya da Kooperatifler Kanunu'na göre kooperatifler biçiminde örgütlenmeleri olabilirse de, en azından çalışma ilişkileri alanına yönelik olarak başat olan örgütlenme biçiminin sendikal örgütlenme olduğunu söyleyebiliriz²⁹.

Sendikal örgütlenme demokratik bir oluşumdur. Bunun hemen ardından belirlenmesi gerekir ki sendikacılık, ancak demokratik kurum ve kuralların belli bir düzeyin üzerinde gerçeklik kazanmış olduğu toplumlarda varlık kazanabilir. Bunun tersi de doğrudur. Demokrasinin oluşumu ve gelişimi, sendikacılığın ve daha genel bir unsur olarak işçi hareketlerinin gelişimiyle yakından bağlantılıdır.

Demokratikleşme yoluna bizden önce girmiş ve sendikacılık olgusuna bizden çok daha önce sahne olmuş bulunan Batı toplumlarının tümü açısından geçerli olabilecek bir gelişim şeması aramak gerekirse, önce sanayi devrimi olgusuyla karşılaşırız. Sanayi devriminin sonucunda oluşan işçi sınıfı, adeta, yumurtasının kabuğunu kırıp dünyaya ayak basan bir yaratık gibi, bir yandan ayak altında ezilmemek için uçmaya benzer bir çaba içine girerek sendikalaşma mücadelesini başlatmış, diğer yandan da güvenle sığınabileceği bir yuva olarak demokrasinin kurulması mücadelesine koyulmuştur.

---

²⁸ **Makal**, s. 201.

²⁹ **Makal**, s. 240-241.

Başlıca Batı toplumlarının evrimini açıklamak açısından geçerli olabilecek böyle bir şemanın, bizim toplumumuzun gelişim çizgisiyle tümüyle çakıştığını söylemek mümkün değildir. Sanayileşmedeki gecikmenin, en azından Batıdaki kadar belirgin bir biçimde işçi hareketinin gücüne dayanmayan bir demokratikleşme sürecinin ve her zaman etkileri hissedilen bir Batı örneğinin varlığının sonucu olarak, demokrasi ve sendikacılık ilişkilerinin evrimi açısından bizim toplumumuzu Batı toplumundan ayıran bazı derin farklılıklar bulunmaktadır³⁰.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma ilişkileri alanında, formel anlamda, yani sendikalar içerisindeki işçi örgütlenmeleri, değişik tarihlerde yapılan hukuksal düzenlemelerle yasaklanmış durumdaydı. Örneğin, 1845 tarihli "Polis Nizamnamesi", işçi örgütlenmelerini ve işçi hareketlerini yasaklamaktaydı. 1909 tarihli "Tatil-i Eşgal Kanunu" da, kapsamına giren işyerlerinde, işçi sendikaları konusunda yasaklayıcı düzenlemeler yapmaktaydı. Bu hukuksal düzenlemeler dışında, uygulama itibariyle, dönemin koşullarından kaynaklanan yasaklama ve sınırlamalar da mevcuttu. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi kesiminin örgütlenmeleri, günümüzdekinden daha değişik biçimler de alabilmiştir. Bu örgütlenme biçimlerini, ana çizgileriyle belirleyecek olursak,

- a. Sendika niteliğini taşıyan, ama dernek çerçevesinde gerçekleştirilen örgütlenmeler,
- b. Sendikal bir nitelik taşımayan, dernekler biçiminde gerçekleştirilen örgütlenmeler (örneğin, işçi yardımlaşma kuruluşları bu çerçevede değerlendirilebilir) olarak ikiye ayrılacaklarını görüyoruz.

Hukuki düzenlemelerden kaynaklanan bu durum dışında, işçi örgütlenmeleri üzerinde etkide bulunan toplumsal faktörler de bulunmaktadır. Uzun yıllar geleneksel yapısını koruyan, tarım-dışı uğraşlarda lonca ya da benzeri sınırlayıcı örgüt yapılarının hakim olduğu toplumsal kuruluşlarda Batıda izlenen sanayileşmeyle hızlı bütünleşme, sendikal yapılarda "geleneksel" yapıların uzantılarını da içeren "geçiş" örgütlerinin doğuşuna neden olmuştur. Usta-kalfa-çırak bütünselliği işçi-işveren ayrışmasının kristalleşmesine gölge düşürmüştür. Zanaat zihniyeti uzun zaman etkinliğini sürdürmüştür ve işçi örgütlenmelerini de etkilemiştir. Nitekim birçok işçi örgütü, 1325 tarihli "Esnaf

---

³⁰ Alpaslan **Işık**, "Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi". T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 2. Baskı, Ankara 2002, s. 1-2.

Cemiyetleri talimatnamesi” uyarınca kurulmuştur. Örneğin 1910 yılında kurulan Ekmekçi Esnafı Amele Cemiyeti gibi. 57 cemiyetten oluşan İstanbul Esnaf Teşkilatı, işçilerden ustalara ve işverenlere kadar, değişik statülerdeki çalışanları içeriyordu³¹. Sendika şeklinde olmayan işçi kuruluşları arasında fırıncılar, tramvay işçileri, pamuk bükümcüleri, imalat-ı Harbiye işçileri, tütün rejisi işçileri, sigara kağıdı işçileri, matbaa işçileri, garsonlar sayılabilir³².

Osmanlı İmparatorluğu’nda, bu örgütlenme biçimlerinin dışında, işçilerin formel anlamda örgütlenmeleri söz konusu olmamıştır. Doğallıkla burada, sosyolojik anlamda, bir örgütsüzlükten söz etmek doğru olmayacaktır. Özellikle işçi hareketlerinin arkasında varolan bir doğal örgüt yapısını da göz önünde bulundurmak yararlı olacaktır. Bu nedenle işçi örgütlenmeleri incelemesinin bu tür toplumlar ve dönemler açısından, formel anlamdaki sendikalar dışındaki örgütlenme biçimlerini de dikkate alacak biçimde yapılması zorunludur. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki işçi örgütlenmelerinin, bu biçimleri de kapsayacak şekilde, geniş bir yelpazede ele alınması gereklidir³³.

Özellikle İkinci Meşrutiyet öncesi dönemdeki bazı kuruluşların, isimlerinde “amele” sözcüğünü taşımalarına karşın, birer işçi kuruluşu olarak nitelendirilmeleri zordur. Bunlar dönemin şiddetli baskı koşullarında, dernek biçiminde kurulmuşlardır ve daha çok hayır ve yardımlaşma kuruluşu niteliğini taşımaktadırlar.

Osmanlı İmparatorluğu’nda işçiler tarafından kurulan ilk derneğin; adı, kuruluş tarihi ve niteliği konusunda tartışmalar vardır. Başlangıçta 1 Nisan 1866 yılında kurulan “Ameleperver Cemiyeti”nin, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ilk işçi kuruluşu olduğu kabul edilmiştir. Ancak, daha sonraki araştırmalar, adından da anlaşıldığı gibi, bu kuruluşun gerçek bir işçi kuruluşu değil, daha çok bir hayır kuruluşu niteliğinde olduğunu ortaya koymuştur. Yakın tarihteki bir araştırma, Ameleperver Cemiyeti’nin, “başta Rumlar olmak üzere, Osmanlı üst tabakasında yer alan bazı kişilerin hayırseverlik duygularını tatmin etme amacıyla oluşturdukları bir örgütlenme” olduğu savını güçlendirmektedir. Bu cemiyetle aynı nitelikleri taşıyan başka kuruluşlar da zaman içerisinde kurulmuş ve ortadan

---

³¹ **Makal**, s. 242.

³² Oya **Sencer**, “Türkiye’de İşçi Sınıfı-Doğuşu ve Yapısı”. Habora Yayınları, İstanbul 1969, s.228.

³³ **Makal**, s. 240-241-242.

kalkmışlardır³⁴. Bunlar arasında İtalyan Operaaja Derneği (1866; la Societa Operaaja Italiana), Emek Dostları (1866, Amis du Travail), Yunan Derneği “Omonia” sayılabilir.

“Sınıf bilinci” taşıdığı söylenebilecek gerçek anlamdaki ilk işçi örgütü İstanbul Tophane fabrikalarında çalışan işçiler tarafından 1894’te gizlice kurulan “Osmanlı Amele Cemiyeti”dir. (Amele-i Osmani Cemiyeti). Harbiye Nezaretine bağlı Tophane fabrikalarında 4.000’den fazla işçi çalışıyordu³⁵. Cemiyet varlığını, sadece bir yıl sürdürebilmiştir. Cemiyetin yöneticilerinin tutuklanmaları ve “Kanun-u Esasi”nin 113. maddesinde bulunan hükme göre sürgün edilmeleriyle, kuruluş ortadan kalkmıştır. (113. madde, Padişaha, dilediği kimseleri sürgün etme yetkisi tanıdı)³⁶.

2.1.4.2.2. İşçi Hareketleri

2.1.4.2.2.1. Genel Bir Değerlendirme

Öncelikle işçilerin yapmış olduğu hareketlerden hangilerinin “işçi hareketi” sayılıp sayılmayacağını belirlemek için, bir ölçütün varlığı gerekmektedir. Burada kaçınılmaz olarak “amaç” unsuru gündeme gelmektedir. Buna göre, işçiler tarafından yapılan hareketlerin amacını belirlemek gerekecektir. Dolaylı ya da dolaysız biçimde, endüstri ilişkileri alanına yönelik olarak yapılan hareketler, “işçi hareketi” olarak değerlendirilecek; bu alana yönelik olmayan hareketler “işçi hareketi” sayılmayacaktır.

İşçi hareketi denildiği zaman, genellikle; grev, boykot, işyeri işgali, iş yavaşlatma gibi etkinlikler anlaşılmaktadır. Ancak, kavramı daha geniş biçimde tanımlamakta yarar vardır. Çünkü, bunların dışında da işçi hareketleri bulunmaktadır. İşçi hareketlerinde bir sınıflandırmaya gitmemiz gerekirse; “dar anlamda işçi hareketleri” ve “geniş anlamda işçi hareketleri” olarak ikili bir ayırım yapabiliriz. Dar anlamda işçi hareketleri, büyük ölçüde, az önce belirlediğimiz ve genellikle herkes tarafından tartışmasız bir biçimde işçi hareketi kabul edilen hareketlerdir. Bu hareketleri, endüstri ilişkileri sisteminin içinde yer alan hareketler olarak tanımlayabiliriz. Geniş anlamda işçi hareketlerini ise, biraz daha geniş bir çerçevede düşünmeliyiz. Bu anlamda işçi hareketleri, endüstri ilişkileri sisteminin

---

³⁴ **Makal**, s. 243-244.

³⁵ Yavuz Selim **Karakışla**, “Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’si’ne İşçiler (1839-1950)” Derleyenler Donald **Quataert**, Eric Jan **Zürcher**, Çeviren: Cahide **Ekiz**, İletişim Yayınları 1. Baskı, İstanbul s. 38-39.

³⁶ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Birinci Cilt, 1996, s.40-41.

dışındaki etkinlikleri de içermektedir. Kavram bu kullanımıyla, tarafların devlet, siyasi partiler ve kamuoyu ile olan ilişkilerini de kapsayacak biçimde ele alınmaktadır.

Bu çerçevede, Osmanlı İmparatorluğu'nda sınırlı bir biçimde gerçekleşen işçi hareketlerini, dar anlamda işçi hareketleri olarak nitelemek doğru olacaktır. Çünkü mevcut siyasi çerçeve ve ülkenin monarşik yapısı içerisinde, geniş anlamdaki işçi hareketlerinin gerçekleşmesi için gerekli koşulların varlığını sağlamak olanaklı görünmemektedir. Siyasal yapı, genel işleyişi yanında, kendi niteliklerine uygun hukuksal düzenlemeler aracılığıyla da çalışma ilişkileri alanını belirlemekte, bu yapı içerisinde formel anlamda işçi kuruluşlarının örgütlenmeleri de son derece sınırlı olduğu için, geniş anlamda işçi hareketlerinin gerçekleşme olanağı bulunmamaktadır.

İşçi hareketlerinin kurumsallaşması çerçevesinde giderek, işçi hareketleri de kurumsallaşmıştır ve günümüzdeki işçi hareketlerinin en büyük özelliklerinden birisi, “örgütlü hareketler” olarak ortaya çıkmasıdır. İşçi hareketlerinin arkasında yer alan bu örgütler ise doğallıkla, sendikalarlardır.

İşçi örgütlenmeleri, işçi hareketlerinin olmazsa olmaz koşulu mudur? Eğer, durum böyle olsaydı, sendikal örgütler dışında işçi hareketlerinin ortaya çıkmaması gerekirdi. Tarihsel gelişmeler, bunun böyle olmadığını göstermektedir. Formel anlamda bir işçi örgütlenmesinin olmadığı durumlarda, mutlak anlamda bir örgütsüzlükten söz etmenin doğru olmadığını ifade etmeliyiz. Formel örgütlenmenin yanında, ya da formel örgütlenmenin olmadığı durumlarda, sosyolojik anlamda bir “doğal örgüt yapısı”ndan söz etmek olanaklıdır. “Doğal örgüt” kavramı, işyerinde beliren tüm kümeleşmeleri, doğal ilişkileri, küme ve kişi değerlerini, fizik ve fizyolojik değişkenlerin bireylere ve bireysel davranışa etkilerini kapsamaktadır³⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi hareketleri çoğu zaman formel örgüt yapısı dışında, “doğal örgüt yapısı” ve “doğal liderlik” çerçevesi dahilinde gerçekleşmiştir.

2.1.4.2.2.2. Başlıca İşçi Hareketleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda, işçi hareketlerinin 1870'lerde ortaya çıkmaya başladığını ifade etmek yanlış olmaz. Ancak, burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, kayda değer işçi hareketleri ortaya çıkmadan önce, bu konulara ilişkin yasal bir

---

³⁷ Makal, s. 248-249-250-251.

düzenlemenin yapılmış olmasıdır. 1845 tarihli “Polis Nizamı” çalışma ilişkileri açısından “dolaylı” bir düzenleme olarak nitelendirilmektedir.

Gerçekleşen ilk grevin hangisi olduğu konusunda tartışmalar olmakla birlikte, 1872 yılında “Beyoğlu Telgraf İşçileri” tarafından yapılan grevin “ilk” olduğu genel bir kabul görmektedir. İlk grevin gerçekleştiği 1872 yılından, 1908 yılına kadar gerçekleştiği saptanabilen toplam grev sayısı 23’tür³⁸.

Diğer taraftan modern anlamda ilk işçi hareketleri, Osmanlı toplumunun ülkeye yeni giren Batı teknolojisi ve makinalarına bir tepkisi olarak ortaya çıkan makinaları tahrip hareketleridir. 1839’da Slevne’de Dobrijokeslov’un fabrikasında kadın işçiler kendilerini işlerinden edeceğine inandıkları makinalara karşı isyan etmişlerdir. 1861’de mezarlık üzerinde kurulu olduğu gerekçesiyle Bursa’da bir fabrika ateşe verilmiştir. 1873 yılında Haydarpaşa-İzmit demiryolunun yapımında çalışan bir grup işçi, taşeron tarafından işten çıkarılınca demiryolunu tahrip etmişti.

İstanbul Tersanesinde çalışan 500-600 işçi Ocak 1873’te işlerini bırakarak, Babıali önünde protesto düzenlemişler, sadrazama bir dilekçe verip on bir aydan beri ödenmeyen ücretlerini talep etmişlerdir. Tersane işçileri 1875’de yeni bir greve gitmişler bu sefer altı aylık alacaklarını istemişlerdir. Osmanlı hazinesinin 1875’te iflas etmesiyle bu tür olaylara daha sıkı rastlanır olmuştur. 1876 yılının ilk aylarında Haydarpaşa İstasyonu, tersane (üçüncü kez) ve Fişekhanedeki işçiler birikmiş ücretlerini talep ederek greve gitmişlerdir.

Osmanlı hükümeti 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının yenilgiyle sonuçlanmasından sonra parasının değerini bir kez daha düşürmüştü ve zamanın kağıt parası olan “kaime”nin satın alma gücü kat kat gerilemişti. 1878 Ekim’inde İstanbul’daki terzi işçileri işlerini bırakarak ücretlerinin yüzde 70 arttırılmasını istemişlerdir. Ücret artışı talebiyle ortaya çıkan ilk grev muhtemelen bu grevdir. Mart 1879’da Şirket-i Hayriye vapur işletmelerindeki dökümhane işçileri ücretlerinin kaime olarak ödenmesini protesto etmek için greve gitmişlerdir. Temmuz 1879’da Tersane işçileri yedi yılda dördüncü kez greve giderek, ücretlerinin kaime veya bakır para ile değil, altın parayla ödenmesini talep etmişlerdir. Kasım 1880’de ise bu defa aynı istek Haliç gemilerinde çalışan işçiler tarafından tekrarlanmıştır.

---

³⁸ Makal, s. 260.

1877-78 savaşının devletin gücü üzerindeki etkileri ile savaşı takip eden ekonomik kriz işçilerin taleplerine de yansımıştır. 1878 yılı Ekim ayının ortalarından itibaren duvar işçileri, terziler ve ayakkabı tamircileri hep ücret artışı talebiyle greve gitmişlerdir. Mart 1879’da 500 kadar inşaat işçisi ücretlerinin arttırılması yanında iş saatlerinin de kısaltılması için grev yapmışlardır. 1908 öncesi grevlerin ortak noktası, ekonomik nedenli olmaları, yani ücret konusu üzerinde odaklanmalarıdır³⁹.

2.1.4.3. Çalışma İlişkileri ile İlgili Hukuki Düzenlemeler

2.1.4.3.1. 1845 Tarihli Polis Nizamnamesi

1845 tarihli Polis Nizamnamesi’nin önemi, Osmanlı İmparatorluğu’nda, çalışma ilişkileri alanına yönelik düzenlemeler yapan ilk hukuksal belge olmasıdır. Bu Nizamname 1 Haziran 1800 tarihli Fransız Polis Kanununun bire bir tercümesi idi⁴⁰. Nizamnamenin 12. maddesinde, “işini bırakarak, greve gitmeyi amaçlayan işçilerin dernek ve toplulukları ile buna benzer kamu düzenini bozucu fitne, fesat, derneklerini ortadan kaldırmak ve yok etmek böylelikle ihtilalin önünü almak için devamlı suretle uğraşmak ve çaba harcamak” polise verilen görevler arasında sayılmaktadır.

1845 tarihli Polis Nizamı’nın düzenlemeleri, Türk çalışma ilişkileri literatüründe, iki farklı görüş çerçevesinde açıklanmaya çalışılmaktadır. Görüşlerden birincisi, değişik biçimlerde, Polis Nizamı’nın çıkarılmasına gerekçe teşkil edebilecek içsel nedenlerin varlığını savunmaktadır. Bu gerekçeler, araştırmacıdan araştırmacıya farklılık göstermektedir. Gerekçelerin, Polis Nizamı ile en yakından bağlantılısı, aynı ya da daha önceki dönemlerde, bu düzenlemeyi haklı kılacak işçi hareketlerinin gerçekleşmiş olduğudur. Gerçekten ilk işçi hareketleri 1830’larda, Osmanlı toplumunun ülkeye yeni yeni giren Batı teknolojisi ve makinalarına bir tepkisi olarak ortaya çıkan, makineleri tahrip hareketleridir⁴¹.

Bunun dışındaki bir görüşse, hükümetin Osmanlı İmparatorluğu dışındaki, özellikle Avrupa ülkelerindeki işçi hareketlerinden ürkererek önlemler almış olması olasılığıdır. Yönetimin, İmparatorluk içinde yatırım yapacak yabancı sermayeye güvence

---

³⁹ Karakışla, s. 29-30-31-32.

⁴⁰ Karakışla, s. 45.

⁴¹ Karakışla, s.29.

vermek istemesi de, Polis Nizamına ilgili maddenin konulmasının gerekçeleri arasında görülebilmektedir.

Bununla birlikte, araştırmacıların değerlendirmelerinin, Polis Nizamı'ndaki 12. maddeden hareket edilerek yapılan bir akıl yürütme olduğu, somut verilerle çok fazla desteklenmediği söylenebilir⁴².

2.1.4.3.2. 1867 Tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi

Bu Nizamname 1867 yılında çıkarılmıştır. Dönemin Ereğli Sancağı Kaymakamı Dilaver Paşa tarafından düzenlendiği için bu adla anılır. Dilaver Paşa, aynı zamanda, madenlerin de müdürlüğü görevini üstlenmişti. Nizamname, her ne kadar, sosyal politika önlemleri getirmek temel amacına yönelik olmasa da, getirdiği düzenlemelerin, geçmişin kuralsız uygulamalarına göre daha ileri ve modern olduğu ifade edilebilir.

Dilaver Paşa Nizamnamesi'nin, çalışma koşulları konusundaki düzenlemelerini, başlıca şu kategorilerde ele alabiliriz.

a. Ücretler: Nizamnamede “ücret” konusu, değişik maddelerde ele alınmıştır. 22. madde ile, ücretin “liyakat”a göre ödenmesi esası getirilmektedir. 75., 76., 77. maddeler ile, “işçi ücretlerinin ödenmesinin diğer ödemelere göre öncelikli olacağı” belirtilmektedir.

81. ve 84. maddelerle de, değişik nedenlerle çalışamayan işçilerin ücret koşulları düzenlenmektedir. 81. maddeye göre, “maden ocağına getirildikleri halde çalışma olanağı bulamayarak, boşa kalan işçilere ücret ödenmesi zorunludur”. 84. maddede ise, “maden ocağının çalıştırılmaması durumunda, işçilerin diğer ocaklarda çalıştırılarak ücretlerini almaları sağlanmalıdır” denilmektedir.

b. Çalışma Süreleri: 29. maddede günlük çalışma süresi 10 saat olarak saptanmaktadır. 56. madde ise “işçilere hafta tatili olanağının sağlanmayacağı”na ilişkindir. “İşçilere sadece dini günlerde izin sağlanacağı” da hükme bağlanmaktadır.

c. Diğer koruyucu önlemler: Bu hükümlerde “işçilerin barınma ihtiyaçlarını sağlayacak işçi koğuşları yaptırılması”, “işçilere ihtiyaç maddeleri satan dükkan sahiplerinin aşırı kazanç elde etmelerinin önlenmesi” ifade edilmekteydi.

---

⁴² Makal, s. 257-258.

Buna karşılık, Nizamname, özellikle işçi sağlığı ve iş güvenliği gibi temel bazı konularda koruyucu hiçbir kural içermemekteydi.

Dilaver Paşa Nizamnamesi, Ereğli Kömür Havzasındaki en temel sorunlardan biri olan, madenlerde çalışacak işgücünün sürekliliğini sağlama açısından da düzenlemeler yapıyordu. Buna göre, daha önceki dönemlerde büyük ölçüde kuralsız olarak yürütülen “zorunlu çalıştırma”yı (angarya) düzenleyen, ama ortadan kaldırmayan hükümler getiriliyordu. Köyler, muhtarlar aracılığıyla, madenlerde çalışacak işçileri sağlamakla yükümlüydüler. Nizamnamenin 21. maddesine göre, 13-50 yaş arasındaki erkekler için, gene Nizamname’nin değişik maddelerinde belirlenen sürelerle, madenlerde çalışmak zorunluluğu getiriliyordu⁴³.

2.1.4.3.3. 1869 Tarihli Maadin Nizamnamesi

Bu Nizamname, Dilaver Paşa Nizamnamesi’nde mevcut olmayan bazı yeni önlemlerle, madencilik kesimindeki koruyuculuk düzeyini yükseltmiştir. Bunların başında, çalışmayı işçinin kendi rızasına bağlayarak “zorunlu çalışma” (angarya) yöntemine son vermiş olması gelmektedir. Bunun dışında, daha önceki nizamnamede (Dilaver Paşa Nizamnamesi) yokluğu gözlenen işçi sağlığı ve iş güvenliği ile ilgili önlemler de getirilmektedir. Bunlar arasında, özellikle, iş kazalarının önlenmesi ve iş kazası durumunda bunun tazminine ilişkin hükümler yer almaktadır⁴⁴.

2.1.4.3.4. Mecelle

Mecelle, tam ismiyle “Mecelle-i Ahkam-ı Adliye”, Osmanlı İmparatorluğu’nda, Tanzimat sonrası yoğunlaşan yasalastırma çabalarının en önemli ürünlerinden biridir. 1868 yılında oluşturulan bir kurulun, 1869-1876 yılları arasında tamamladığı bir çalışmadır. Kurul, “kitap” adı verilen her bölümü hazırladıkça beklenilmeden ya bakanlar kurulu ya da şeyhülislam aracılığı ile padişaha sunuldu ve onun onayı ile hemen kanunlaştı. Kurulun çalışmaları 1889 yılına kadar sürmüştü, bu tarihte, Sultan Abdülhamit tarafından lağvedilerek ortadan kalmıştır. Mecelle, dolaysız bir biçimde, çalışma ilişkileri alanına yönelik düzenlemeler yapan bir yasa değildir. Değişik bölümlerinde, çalışma ilişkileri ile

---

⁴³ Cahit **Talas**, “Sosyal Güvenlik ve Türk İşçi Sigortaları”. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1953, s.73.

⁴⁴ **Makal**, s. 287.

ilgili tekil düzeyde, dağınık düzenlemelere rastlanmaktadır. Mecelle, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun "Medeni Kanun"u, yani yurttaşlar arasındaki ilişkiyi, değişik yönleriyle düzenleyen bir yurttaşlık yasası niteliğindedir.

Mecelle, hukuk tarihi bakımından son derece önemli bir kanun olarak nitelenmektedir. Bunun nedeni, örf ve adet hukukunun geçerli olduğu bir dönemde, yazılı hukuk düzenine geçişte, Mecelle'nin önemli bir adım olmasıdır. Mecelle, bu hükümleri ile iş hayatını bir düzene sokmuş, kati ve sağlam esaslara bağlamış ve meslek ve sanat nevine bakmaksızın mütecanis (üniform) kaideler getirmiştir.

Çalışma ilişkileri alanına ilişkin olarak yaptığı düzenlemeleriyle, Mecelle, bütün eski medeni kanunlar gibi, işçi ve iş sahibi münasebetlerini tanziminde fertçi ve liberal bir telakkiden hareket etmekte ve bu münasebetleri geniş bir irade muhtariyeti ve mukavele hürriyeti prensibine bağlamakta idi.

Mecelle'nin çalışma ilişkileri alanına yönelik maddeleri, eserin, "kira sözleşmeleri"ne (icarat) ayrılmış olan ikinci kitabında yer almaktadır. Burada Mecelle ile Roma Hukukunun düzenlemeleri arasında ilginç bir paralellik gözlenmektedir. Çünkü, Roma Hukukunda olduğu gibi Mecelle'de de insan çalışması, kira akdi içinde düzenlenmiştir. Mecelle'ye göre, kira sözleşmesi ikiye ayrılmaktadır:

a. Eşya kirası

b. İnsan kirası

Bu düzenlemelere göre, Mecelle konusu itibarıyla, eşya ve insan kirası arasında bir ayırım yapmamaktadır. Mecelle'nin 413. maddesine göre, "işçi (ecir), nefisini kiraya veren kimse" olarak tanımlanmaktadır. "Ecir", aynı zamanda "mecur"dur. Yani kiraya verilen şeydir. Kiralanan husus iş ve faaliyet değil, fakat şahsın bizzat kendisidir.

Mecelle, gene değişik maddelerinde, dağınık olarak, ücret konusuyla ilgili düzenlemeler de yapmıştır. Bu düzenlemelerde ücret, "kira yani bedel-i menfaat" olarak tanımlanmıştır. 563. maddede, "iş sözleşmesinin ancak işçiliği meslek olarak edinen kişilerce yapılabileceği hükmü" getirilmişti. "Ücretin aynı olarak ödenmesini yasaklayan" bir hüküm de bulunmaktaydı.

Mecelle, varlığını 57 yıl boyunca sürdürmüş ve 1926 yılında Medeni Kanun ve Borçlar Kanununun yürürlüğe girmesiyle, 4 Ekim 1926 tarihli ve 864 sayılı “Kanun-u Medeni’nin Suret-i Meriyet ve Şekl-i Tatbiki Hakkında Kanun” ile ortadan kaldırılmıştır⁴⁵.

2.1.4.3.5. 1876 Tarihli Kanun-u Esasi

Bu ilk Türk Anayasası sosyal haklar bakımından fazla bir şey getirmemiştir. Çünkü Anayasanın hazırlandığı dönemde dünyada liberal düşünce egemendir. Devletin ekonomik ve sosyal yaşama karışması sakıncalı sayılmaktadır. Sadece ilköğretim ile ilgili bir madde Anayasada yer almaktaydı. Bu hükme göre “ilköğretim zorunlu” idi.

Anayasa, toplumun korunmaya gereksinim duyan kesimlerini ve özellikle işçiler için yaşamsal nitelikler taşıyan sendika, toplu pazarlık ve grev hakkını ve özgürlüğünü ele almamıştır.

Anayasa, ekonomik ve sosyal haklar konusunda ciddi bir düzenleme getirmemekle birlikte, diğer ülkeler Anayasalarıyla karşılaştırıldığında, en azından bu açıdan, onlardan çok geride sayılmaz. Dönemin Avrupa ülkelerinin, Anayasacılık ve çalışma ilişkileri alanında yaşadığı uzun süreç ve bu açıdan Osmanlı İmparatorluğu’nun farklılığı göz önüne alınırsa, bu durumu anlayışla karşılamak da olanaklıdır. Sosyal hakların doğumu, ancak sınıf mücadelelerinin gözlemlenmesinden hareketle kavranabilecek bir olaydır. Diğer faktörler sabit kalmak kaydıyla henüz cılız bir sanayileşmenin olduğu, geniş bir bağımlı çalışanlar kitlesinin var olmadığı bir durumda, sosyal hakların gelişimini ve Anayasalara girmesini hazırlayan koşulların oluşmaması doğaldır.

1876 tarihli Kanun-u Esasi ile aynı tarihi taşıyan ve yapılacak iki dereceli seçimlerin esaslarını belirleyen “Geçici Yönetmelik” (Talimat-ı Muvakkate), bu seçime ilişkin değişik düzenlemeler yaparken, “mülkiyet”e ilişkin hükümler de getirmiştir. Bu hükümler çalışma ilişkilerinin taraflarından birini oluşturan ücretliler açısından önemli düzenlemeler yapmaktadır. Geçici Yönetmeliğin hükümlerine göre, “Meclis-i Mebusan’a seçilmek için, memleketinde az çok emlak sahibi olmak ve devlete bir miktar vergi ödemiş olmak” gibi koşullar bulunmaktaydı. Kanun-u Esasi’nin kendisi ise 68. maddesiyle, “bir

---

⁴⁵ Hayrettin **Karaman**, “Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi”. İrfan Yayınevi, İstanbul Tarihsiz, s.205.

kimsenin hizmetkârlığında bulunmama” koşulunu getirmektedir. Bu düzenlemelerin, dönem koşullarında, bu nitelikleri taşımadıkları kabul edilebilecek olan bağımlı çalışanların siyasal etkinliklerini tümüyle ortadan kaldırdığı ifade edilebilir⁴⁶.

2.1.5. Değerlendirme

Osmanlı İmparatorluğu’nda İngilizlerle yapılan 1838 Ticaret Anlaşması ve Tanzimat Fermanı ile ekonomik ve sosyal alanlarda Batı etkisi görülmeye başlamıştır. Bu bağlamda Osmanlı iç pazarı Avrupa’dan ithal edilen mallara açılıyordu. Zaten cılız olan Osmanlı sanayisi bu darbe ile tamamen silinmeye yüz tutmuştur. Özellikle de dokumacılık ağır bir darbeye maruz kalmıştır.

19. yüzyılda Osmanlı sanayisi, Devletin askeri gereksinimleri karşılamak için açtığı ileri teknoloji kullanan fabrikalar, gayri Müslim girişimci Osmanlıların kurdukları işletmeler, mahalli diyebileceğimiz dokuma tezgâhlarından ibaretti. 19. yüzyılın sonlarına doğru ülkeye Batı sermayesinin girmesiyle hizmet sektöründe (demiryolu taşımacılığı, banka sigorta, eğitim sağlık, liman işletmeciliği, su sağlanması) bir canlanma görülmüştür.

Bu bağlamda işçi sayısı oldukça sınırlı ve bir sınıf teşkil etmekten oldukça uzaktı. Devlet işletmeleri zaten bir süre sonra iyi işletilemedikleri için kapandılar. İşçiler sadece gayrimüslim Osmanlıların işletmelerinde ve yabancı girişimcilerin yer aldığı hizmet sektöründe faaliyet gösteriyorlardı.

Ülkede kapital birikimi sağlayacak bir ekonomik gelişme yaşanmadığı için, sanayileşme, paralelinde sosyo-ekonomik değişimler de yaşanmamıştır diyebiliriz.

Bu dönemde ücretler makul düzeydedir. Çok düşük ücretlere rastlanılmamaktadır.

Örgütlenmeler genelde hizmet sektöründe yabancı girişimcilerin işletmelerinde çalışan işçiler arasında yaygındı. İşçi hareketleri ve grevler de 19. yüzyılın sonunda bu işletmelerde yaygınlaşmıştır. 1876’da Birinci Meşrutiyetin ilanı ile oluşan görece özgürlük ortamında grevler yoğunluk kazanmıştır.

Bu çerçevede, bu dönemdeki işçi örgütlenmelerini ve grevleri sosyo-ekonomik değişimlerin bir sonucu olarak değil, daha çok yabancı sermayeye başkaldırı olarak düşünüyoruz.

---

⁴⁶ Makal, s. 227-228-229.

2.2. 1908-1920 (İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI-TBMM'NİN KURULUŞU) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ

2.2.1. Siyasal ve Toplumsal Değişimler

Osmanlı toplumu geleneksel bir toplumdur ve bu tür toplumlarda gençlerin başa geçmesi yadırganır. Bu yüzden İttihat ve Terakki, Meşrutiyetin ilanından sonra hükümeti kuramadı. Zaman zaman bazı İT'liler nazır (bakan) olabildilerse de 1913'e değin sadrazamlardan hiçbiri İT üyesi değildi. Ama İT için iktidarda değil de denemezdi. Çünkü hükümete “şunu yap”, “bunu yapma” tarzında talimat verebiliyordu. Buna daha çok “denetleme iktidarı” denebilir.

Meşrutiyetin gelmesiyle birlikte toplum yaşamında büyük bir canlanma oldu. 24 Temmuz 1908'de gazeteler yazılarını sansüre göndermediler. Gazete, dergi, kitap olarak büyük bir yayın furyası başladı. Kadın hareketleri (örgütler, yayınlar), işçi hareketleri (örgütlenmeler ve grevler) ortaya çıktı.

Seçimlerde İT'in listeleri genellikle “silme” kazandılar. Bu listelerde Müslüman olmayanlar da yer alıyordu.

Bundan sonra 31 Mart Olayı'nın çıktığını görüyoruz. Bu, ordudaki er ve erbaşların ayaklanması olayıdır. Hürriyetin ilanından hemen sonra İttihatçılar ordudan alaylı, yani Harboku mezunu olmayan subayları tasfiye ettirdiler. İttihatçılar bir hamlede orduda mektepliliği tümüyle egemen kılarak bir devrim yapmış oluyorlardı. Onun için isyan, er ve erbaşlar tarafından gerçekleştirilmiştir⁴⁷.

24 Nisan günü Hareket Ordusu İstanbul'u işgal etti. Şeyhülislamın verdiği fetvaya dayanarak Abdülhamit tahttan indirildi, yerine V. Mehmet olarak Veliht Mehmet Reşat padişah oldu (1909-1918).

Yeni dönemde Meclis olağanüstü bir etkinlik göstererek, çağdaş bir hukuk devletinde gerekli birçok temel yasaları çıkarttı. Bunların önemli bir bölümü Cumhuriyet döneminde de yıllarca yürürlükte kalacaklardı. Örneğin İçtimaat-ı Umumiye (Toplantı),

---

⁴⁷ Sina **Akşin**, Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye (1908-1980). Cem Yayınevi 7. Baskı, İstanbul Ekim 2002, s. 27-28.

Matbuat (Basın), Matbaalar, Tatil-i Eşgal (Grev), Cemiyetler Yasaları. Çok önemli bir iş de, Kanun-u Esasi'nin geniş çapta değiştirilmesi oldu. Anayasa demokratikleştirildi⁴⁸.

Bu arada Osmanlı İmparatorluğu Trablusgarp ve 1. Balkan Savaşına girdi ve önemli ölçüde toprak kaybetti (1911-1912).

İttihat ve Terakki'nin "Denetleme İktidarı" döneminde düşünce hayatında da bir takım gelişmeler olmuştur. İT siyaset alanında ne denli kısıkanç ve baskıcı olursa olsun, düşünce alanında özgürlükçü bir tutumu vardı. Yıllarca düşüncenin baskı altında tutulduğu Abdülhamit döneminden sonra, yayın hayatında adeta bir fişkıma oldu. Gazeteler, dergiler, kitaplar bir furya halinde ortalığı kapladı. Birçok düşünce akımları serpiydi, gelişti, ürün verdi. Bunlar: İslamcılık, Garpcılık, Türkçülük ve Sosyalizm akımlarıdır. Burada konumuzla ilişkili olduğu için sosyalizm akımı üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Eylül 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası kuruldu. Fakat hareket zayıf bir hareketti. Bu, genel olarak Osmanlı ve özellikle Türk toplumunun toplumsal-iktisadi bakımdan az gelişmişliği ile açıklanabilir. Başka bir deyişle, sanayi gelişmediği için işçi sınıfı da gelişmemişti, sosyalizmin gelişmemiş olması temelde buna bağlanabilir. Tabii toplumsal, kültürel eksiklikleri de hesaba katmak gerekir. Örneğin, o dönemde işçi sayısı Selanik'te İstanbul'dakinden az olmasına rağmen, toplumsal ve kültürel bakımdan daha gelişmiş olduğu için, oradaki işçi hareketi ve dolayısıyla sosyalist hareket daha canlıydı⁴⁹.

Bu gelişmeler devam ederken Osmanlı İmparatorluğu 2. Balkan Savaşı'na girdi ve Edirne geri alındı (29 Eylül 1913).

11 Kasım 1914'te Osmanlı İmparatorluğu 1. Dünya Savaşı'na girmiş bulunuyordu.

1. Dünya Savaşı'nın başlamasından bir ay sonra, Osmanlı Hükümeti, tarihi bir karar aldı ve 9 Eylül 1914 günü ilan edilen karara göre mali, iktisadi, adli ve idari kapitülasyonlar tamamen kaldırıldı. 1838 iktisadi ve 1839 askeri iflastan sonra Osmanlı Devleti yarı bağımlı bir hale düşmüştü. Bağımlılık, yabancılara tanınan ve bir bölümü İmparatorluğun ilk yüzyıllarından süregelen, kapitülasyon denen bir takım ayrıcalıklarla somutlaşıyordu. İmparatorluğun güçlü dönemlerinde ticareti kolaylaştırmak ve özendirmek için benimsenen sistem, düşkünlük dönemlerinde sömürünün, bağımlılığın, Avrupa

⁴⁸ Akşin, Türkiye Tarihi 4, s. 32.

⁴⁹ Akşin, Türkiye Tarihi 4, s. 47-48-49.

hegemonyasının bir aracı haline gelmişti. Osmanlı Devleti yabancılardan istediği vergiyi, gümrüklerinden geçen mallardan istediği gümrükleri alamıyordu. Avrupa devletlerinin kendi postaneleri, konsolosluk mahkemeleri, hapishaneleri vb. vardı. Bu kararlarla İT. tam bağımsızlık ilan etmiş oluyordu.

Tam bağımsızlık hedefine yaklaşabilmek için bir de toplumun toplumsal-iktisadi yapısının da çağdaş olması, yani kapitalizme geçmesi gerekiyordu. Bu alanda da, denetleme iktidarı zamanında başlayan çabalar bu dönemde arttırılarak sürdürüldü⁵⁰. Bu konuyu “Ekonomik Değişimler” bölümünde ayrıntılı olarak ele alacağız.

Savaş sırasında İttihat ve Terakki diktatörlüğünün varlığı, İttihat ve Terakki'nin programının birçok yönlerinin serbestçe uygulanmasına imkan verdi. 1916 İttihat ve Terakki Kongresi'nin kararı üzerine bütün Şer'iyehane Mahkemeleri Meşihattan (Şeyhülislamlık) ayrılıp Adliye Nezareti'ne bağlandı (25.3.1917'de kanun çıktı). Şüphesiz ki bu laikleşme yönünde çok önemli bir adımdı ve İttihat ve Terakki'nin burjuva zihniyetinin bir sonucuydu. Buna benzer cesur bir uygulama, Hukuk-u Aile Kararnamesi'dir (7.11.1917). Kararname, Müslüman olsun, olmasın, bütün Osmanlıların aile hukukunu düzenleyen bir sistem getiriyordu. Zaman zaman kadını kayıran kurallar da getiriliyordu. Bu arada 1 Mart 1917'den itibaren Milâdî ve Rûmî takvimin gün ve ayları özdeşleştirildi. Fakat Rûmî yıl muhafaza ediliyordu.

Başka bir ıslahat hareketi, 2 Nisan 1917'de çıkarılan Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun'du. Bu Kanun ve ona bağlı nizamnameyle medreselerin çağdaş din eğitimi kurumları haline dönüşmesi için bir sistem getirilmeye çalışılıyordu.

Kadınların hayatında da önemli değişiklikler oldu. Kadın iş hayatına girdi. Fabrikalarda, dairelerde, sokakta (mesela İstanbul'da çöpçülük), tarlada, kadın savaşın getirdiği zorunluluklar yüzünden ister istemez çalışmak durumundaydı. İttihat ve Terakki de bunu teşvik ediyordu. Ordunun himayesi altında Kadınları Çalıştırma Cemiyeti kuruldu. Cemiyet, ordu için uniformalar, çamaşır, kum torbaları dikiyordu. Atölyelerinde 6.000-7.000 kadın günde 10 kuruş yevmiye alıyor ve yemek yiyorlardı. Zaman zaman 7000-8000 kadın da evlerinde Cemiyet için çalışıyorlardı. 1. Orduda bir kadın taburu kuruldu. Bunlar tamamen asker gibi yaşıyorlardı. Kadınlar bu yıllarda birçok okullara ve Darülfünun'a

---

⁵⁰ Akşin, Türkiye Tarihi 4, s. 55-56.

(Üniversite) girdiler. Bir süre sonra Darülbedayi sahnelerinde ilk Müslüman kadın tiyatro oyuncularını rol almaya başladılar⁵¹.

3 Temmuz 1918’de Sultan Reşat öldü, yerine Vahdettin (VI. Mehmet) geçti. Vahdettin, Reşat’ın tersine, siyasetle yakından ilgili ve İT’ye düşman bir padişahtı.

30 Ekim 1918 günü Limni adasının Mondros Limanı’nda bırakışma (mütareke) anlaşması imzalandı. Mondros Mütarekesi imzalanınca 1 Kasım gecesi İT’nin “A takımı” diyebileceğimiz, Talat, Enver, Cemal Paşalar, Dr. Nazım gibi kişiler bir Alman gemisiyle Rusya’ya kaçtılar. İT 5 Kasım 1918’de son bir kongreyle kendini dağıtmış ve yerine Teceddüt Fırkası kurulmuştur.

15 Mayıs 1919’da Yunanlılar İzmir’e çıktılar. Mustafa Kemal de aynı gün İstanbul’dan Anadolu’ya gitmek üzere ayrıldı. Amasya toplantısı 19 Haziranda başladı. 21 Haziranda sona erdi. Erzurum Kongresi 10 Temmuzda toplandı. Sivas Kongresi 4 Eylül 1919 günü başladı, 11 Eylülde son buldu. 16 Mart 1920’de İstanbul işgal edildi. 23 Nisan 1920’de TBMM açıldı, Mustafa Kemal başkan seçildi. TBMM 24 Mayıs’ta, 16 Mart 1920’den sonraki İstanbul hükümetinin karar ve düzenlemelerini geçersiz saydı. Bu arada 24 Nisan 1920’de İtilaf Devletleri tarafından Sevr Antlaşması düzenlendi. 10 Ağustos 1920’de Sevr (Sevres) Antlaşması Osmanlı temsilcileri Rıza Tevfik, Reşat Halis ve Hadi Paşa tarafından Paris Barış Konferansı’nda imzalandı.

Bunda sonra, kurulan düzenli ordunun savaşlarını görüyoruz. 3 Aralık 1920’de Ermenilerle Gümrü Anlaşması imzalandı, Oltu, Sarıkamış, Kars Türkiye’nin oldu. Daha sonra 1. İnönü Zaferi gerçekleşti (6-10 Ocak 1921).

1. İnönü Zaferinden sonra Sovyet Rusya ile ilişkilerde önemli gelişmeler oldu. Sovyetlerle ilişkilerin ilk önemli adımı, 1920 ilkbaharında Mustafa Kemal ile Lenin’in mektuplaşmaları oldu. İki ülke de Batı Avrupa’nın yoğun düşmanlığına hedef olmuşlardı. Bu bakımdan yakınlık kurmaları doğaldı. 16 Mart 1921’de imzalanan Moskova Dostluk Anlaşmasıyla Sovyetler Birliği ile sınır belirleniyor (Batum Sovyetler’de olmak üzere), Sovyetler’in Türkiye’ye para ve savaş malzemesi yardımı yapmaları kararlaştırılıyordu.

Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkilerinin gelişmesi Türkiye’de kimi çevrelerde sosyalizme, hatta komünizme karşı ilgi uyandırdı. Çerkez Ethem’in de içinde bulunduğu

---

⁵¹ Akşin, Türkiye Tarihi 4, s. 63-64.

Yeşilordu örgütü kuruldu. 14 Temmuz 1920’de gizli Türkiye komünist Fırkası doğdu. Daha sonra bu örgüt Türkiye Halk İştirakiyun Fırkasına dönüştü. Bütün bu çalışmalardan rahatsız olan Atatürk, hareketi denetleyebilmek için “resmi” Türkiye Komünist Fırkası’nu kurdurdu. Çerkes Ethem’in ayaklanmasından sonra bütün bu örgütler kapatıldı. Bu arada Bakü’de Mustafa Suphi tarafından Türkiye Komünist Fırkası kurulmuştur. Daha sonra Türkiye’ye gelen Mustafa Suphi ve arkadaşları Trabzon açıklarında Yahya Kahya tarafından pek anlaşılamayan nedenlerle öldürüldüler⁵².

Kurtuluş Savaşı’ndaki gelişmeleri bundan sonraki bölümde ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

2.2.2. Ekonomik Değişimler

1908-1913 arası dönemde, Trablus ve Balkan savaşlarında yenilginin getirdiği felaketler, toprak kaybı yanında Anadolu-Trakya topraklarına akan milyonlarca göçmenin yarattığı ekonomik bunalım sonucunda, toplum ulusçu girişimlerin sahnesi olmaya başladı. Azınlıklara ve Avrupalılara karşı yerli malı kullanma kampanyaları ve şirketleşerek sanayileşme girişimleri, finans kapitale karşı milli bankacılık hareketinin başlatılması, Müslüman milli burjuva yetiştirme çabaları, esnafı, çiftçileri örgütleyerek azınlık ve yabancı tüccarların tekelci gücünü kırma deneyimleri “ulusçu” hareketin egemenlik kazanacağına habercileriydi. Fakat ulusçu akımların bilinçle şekillendirilmesi ve izleyen döneme aktarılması, temelde I. Dünya Savaşı yıllarında oldu; çünkü bu dönemde, hedeflenen politikaları dış güçler karışmadan özgürce uygulama görelisi olarak kolaylaşmıştı⁵³.

Birinci Dünya Savaşı sırasında bir yandan Çanakkale, Kafkasya ve Arap çöllerinde dövüşülürken, öte yandan bir “milli iktisat” kurma çabasına girişilmiştir. Savaş sayesinde kapitülasyonların kaldırılması ve enflasyon kazançları, böyle bir denemeye imkan vermiştir.

Savaş dolayısıyla, İngilizler ve Fransızlar, Türkiye’nin kapitülasyonları kaldırmasına pek fazla itiraz edememişler, direnme Almanlardan gelmiştir. Sonunda Avrupalı devletler savaştan sonra hesaplaşmak üzere, kapitülasyonların kaldırılmasını

---

⁵² Akşin, T.T.4, s. 93-94.

⁵³ Kazgan, s. 39-40.

kabullenmek zorunda kalmışlardır. Böylece Türkiye 1914 yılı sonbaharında kapitülasyonlardan kurtulmuş bulunuyordu⁵⁴.

“Milli İktisat” bağlamında, hükümet çevrelerinde sanayileşmeyi özendirmek amacıyla, girişimcilere “imtiyaz” ya da “inhisar” türü ayrıcalıklar önerildi. İki teşvik yasa taslağı hazırlandı.

1913 Aralık ayında “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı” yayınlanır. Onu 1914 başlarından “Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi” izler. 1 Ocak 1917’de “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatının Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname” çıkarılır.

Daha önce 1909 tarihli “Sanayin Terakkisi Hakkında Kanun Layihası” sanayileşmenin önemini vurgular. Avrupa mallarıyla rekabet edebilmesi için Osmanlı sanayine bazı ayrıcalıklar tanınması gerektiğine değinir.

1911 yılında, bütçe yasasıyla, Osmanlı topraklarında fabrika kuranlardan alınan 10 lira ruhsat resmi kaldırılarak girişimcilerin vergi yükü hafifletilir.

1913 mevzuatı, teşvik tedbirlerinden yabancıların da yararlanabileceğini hükme bağlamışken, Cihan harbi yıllarında çıkarılan bir kanun-ı muvakkatla bağışıklık ve ayrıcalıkların yalnız Osmanlı tebasına ve Osmanlı anonim şirketlerine hasretilmesi kararlaştırılır. O güne kadar kazanılmış haklar mahfuz tutulur.

Mevzuat kapsamına giren fabrikalara tanınan bağışıklık ve ayrıcalıklara göre, “fabrika ve müstemilatının kurulacağı ve genişleyeceği alan boş mirî arazi olduğu takdirde, bu topraklar, devlet tarafından parasız olarak fabrika sahiplerine devredilecektir, ancak bedelsiz verilecek arazi beş dönümü aşamaz”.

1913 mevzuatı fabrikalara gerekli hammaddelerin, yurt içinde çıkarılamaması, yetişmemesi ya da üretilmemesi koşuluyla ithalini gümrük ödmeden serbest bırakır.

1913 mevzuatı Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan tüm fabrika ve tezgahların ihraç edecekleri mallar için gümrük bağışıklığı getirir.

1909 layihasında Osmanlı malları yüzde 10 daha pahalı da olsa, ithal malları yerine tercih edilecektir. 1910’da bu oran yüzde 15’e çıkarılır. Ancak 1913 mevzuatında böyle bir oran yer almaz. 1917 tarihli nizamnamede ise, fiyat farkı ve kalitesi ne olursa olsun yerli ürünlerin tercih edileceği belirtilir.

---

⁵⁴ Avcıoğlu, s. 263-264.

1913 mevzuatı bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanma süresini 15 yıllla sınırlamıştır. 1913 mevzuatı 1927'da yayınlanan "Teşvik-i Sanayi Kanunu"na kadar yürürlükte kalır. 1917'de hazırlanan sanayi istatistiklerine göre bu tarihte 117 sınai kuruluş mevzuattan yararlanmaktadır. Bunların 63'ü İstanbul'da 15'i İzmir'dedir.

1913 Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı ve ona ilişkin talimatname ve nizamname, II. Meşrutiyet öncesi imalat sanayinde dağınık bir surette uygulanagelmekte olan bağışıklık ve ayrıcalıkları aynı mevzuatta toplar. Bu arada bazı yeni özendirici unsurlar getirir.

Bununla birlikte sınai üretimin teme girdilerinden emek konusunda mevzuat herhangi bir yenilik getirmemiştir. Bilgi beceri sahibi işgücünün nasıl sağlanacağı mevzuatta yer almaz, kuruluş ve işletme sermayesi sorununa da değinilmemiştir. Osmanlı'da emeğin yanı sıra sermaye de kıttır.

II. Meşrutiyet yıllarında Osmanlı sanayinin nicel boyutlarını belirleyebilmek için istatistiğin önemi giderek artar. İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, Karamürsel, Bandırma ve Uşak'ta sanayi sayımı yaptırılır. Toplanan bilgiler 1917'de 1329, 1331 seneleri Sanayi İstatistiği adı altında yayınlanır (1913 ve 1915 Sanayi Sayımları).

Sanayi sayımı Osmanlı topraklarının sınırlı bir alanında gerçekleştirilmiş; ispirotolu içkiler, ayakkabı, hazır elbise, çamaşır gibi bazı kesimler istatistik kapsamına alınmamıştır. Ancak, yine de Osmanlı Sanayi üzerine genel bir fikir verebilecek niteliktedir.

Bu istatistiklere göre Osmanlı topraklarında sanayi kuruluşlarının önemli bir kısmı İstanbul ve İzmir çevresindedir. Adana ve Tarsus'taki dört iplik fabrikasıyla bazı kentlerdeki un ve deri fabrikaları dışında Anadolu'nun başka yörelerinde sınai işletmeye pek rastlanmaz. Suriye'de istatistikte yer alabilecek işyerleri olmasına karşın savaş nedeniyle sayım dışı bırakılmıştır⁵⁵. Ayrıca bu istatistiklere göre gerçek kişilere ait işyerlerinin ancak yüzde 19,6'sı Türk-İslam unsurunun mülkiyetinde, yüzde 80,4'ü gayr-ı müslimlerin elindedir⁵⁶.

Diğer taraftan II. Meşrutiyetin liberal dönemi olarak bilinen ilk beş yılında kurulan anonim şirketlerde yabancı gayr-ı Müslim unsur ortaklığı hakimdir. Şirketlerin

---

⁵⁵ Toprak, T.T.3, s. 248-249-250.

⁵⁶ Zafer Toprak, "Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)". Yurt Yayıncılık A.Ş., Ankara 1982, s. 191.

çoğunda 19. yüzyılda olduğu gibi, yabancı sermaye ağırlığını korur. “Milli İktisat” dönemi diye adlandırılan 1914-1918 döneminde ise faaliyete geçen anonim şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman-Türk eşraf tarafından gerçekleştirilir. Bu yıllarda kurulan şirketlerde yabancı sermayeye ender rastlanır.

II. Meşrutiyet yıllarında şirketçilik İstanbul dışına da taşar. O güne değin şirketlerin büyük çoğunluğu İstanbul’da kurulmuştur. Oysa, I. Cihan harbi yıllarında, Osmanlı ekonomisinin dışa kapanışı sonucu, Anadolu mahsulü revaç bulmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin taşra teşkilatlarının da katkısıyla taşra eşrafı servet edinmiştir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası verilerine göre 1920 yılında Anadolu’da 76 anonim şirket faaliyette bulunmaktadır⁵⁷. 1908-1918 döneminde ise Türkiye’de 139 anonim şirket ortaya çıkmıştır. Bunların 3’ü 1909’da, 13’ü 1910’da, 22’si 1911’de, 8’i 1912’de, 5’i 1913’te, 10’u 1914’te, 15’i 1915’te, 15’i 1916’da, 29’u 1917’de ve 19’u 1918 yılının ilk aylarında kurulmuştur⁵⁸.

2.2.3. Demografik Değişimler

19 uncu Yüzyıldan beri Türkiye siyasi ve tarihi olayların etkisiyle büyük nüfus hareketlerine maruz kalmıştır. 1978 Berlin anlaşmasından ve bilhassa 1913 Balkan Harbi’nden sonra Osmanlı İmparatorluğu Avrupa’daki topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiş ve buralarda yaşayan Türkler zamanla anavatana göçmeye başlamışlardır. 1912 ile 1920 arasında Balkanlar’dan 557.111 (bir başka sayıma göre 413.992) Türk, Türkiye’ye gelip yerleşmiştir.

Türkiye’ye Birinci Cihan Harbinden önce gelen göçmenler arasında nisbeten varlıklı gruplar vardı. Bunlar şehirlere yerleşerek yeni gelişmekte olan tüccar ve sanayici sınıflara katıldılar. Sonraki göçmenler ise genellikle ziraat bölgelerindendi ve memleketlerinde iken mallarını kaybetmişler veya çok ucuza elden çıkarmışlardı. Türkiye’ye fakir gelmişlerdi. İlmi esaslara dayalı bir iskan planı bulunmadığından bu son gelen göçmenler maddi sıkıntı çektiler. Çoğunluğu ziraat bölgelerine yerleştirildiler. Geldikleri memleketin şartlarından genellikle daha zor buldukları yeni ekonomik ve toplumsal şartlara kendilerini uydurmayarak bazıları şehirlere göç ederek fabrikalarda ve

---

⁵⁷ Toprak, T.T.3, s. 246.

⁵⁸ Avcıoğlu, s. 269.

zenaatlerde çalışmaya başladılar. Şehirlerdeki işçi sınıfının büyük bir kısmı bu göçmenlerden meydana gelmiştir.

Anadolu'nun öz sınırları içinde de nüfus hareketleri olmuştur. Karadeniz bölgesinin fazla nüfusu Anadolu içerilerine yerleştirildiği gibi diğer bölgelerde de geçim sebepleriyle tümü birden başka bölgelere göçen köyler olmuştur. Bazı hallerde de orman bölgelerindeki köyleri, hükümet ormanları harap etmekten alıkoymak için ziraate daha elverişli yerlere yerleştirmiştir. Diğer yandan çalışma ihtiyacı ile dağ köyleri halkı iş mevsimlerinde ovalara iniyor (mesela pamuk toplamak için Adana'ya) belirli işlerde ihtisası olanlar da (Bolu'nun aşçıları, Konya'nın hamalları, Karadeniz bölgesinin denizcileri) kendilerine uygun işler peşinde memleketin dört bucağına dağılıyorlardı⁵⁹.

Bu dönemde ayrıca savaşlardaki kayıplar çerçevesinde nüfus hareketleri gerçekleşmiştir. Balkan Savaşı'nda (1911) Çatalca Hattı'nda ordu 20.000, Edirne Muhasarası'nda 15.000 zayıat vermiştir. Savaşın yanı sıra salgın hastalıklar kayıplar verilmesine neden olmuştur. Çatalca hattında kolera'nın orduda kaydettiği zayıat yekûnu 40.000'den fazla olarak hesaplanmıştır⁶⁰.

Birinci Cihan Savaşı'nda Ağustos 1914'den, yani seferberlik başlarından, 1918 Kasım'ına kadar çeşitli şekilde asker kayıpları ise şöyledir:

Şehit ve vefat	325.000
Yaralı	400.000
<u>Hasta ve kayıp</u>	<u>1.565.000</u> (Esirler buraya girse gerek)
TOPLAM	2.290.000

Bu rakamlar orduya ait olup, göçlerde, tehcirlerde ölenler, kaybolanlar, elbette ki bu rakamların dışındaydı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi zayıatını genel olarak 3.000.000 sayanların tahmininde bir mübalağa olmasa gerektir. 1913 yılındaki Osmanlı nüfusu ise 22.000.000 idi⁶¹.

---

⁵⁹ **Karpat**, s.86-87-88.

⁶⁰ Şevket Süreyya **Aydemir**, "Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt II 1908-1914". Remzi Kitabevi, İstanbul 1971, s.328-363.

⁶¹ Şevket Süreyya **Aydemir**, "Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa Cilt III 1914-1922". Remzi Kitabevi, İstanbul 1972, s.489-490.

2.2.4. Çalışma İlişkileri

2.2.4.1. Ücretliler

Bu bölüme başlarken öncelikle ücretlilerin yoğun olarak yer aldığı sanayi kuruluşlarını incelemeye çalışalım. Aşağıdaki tabloda sanayi kuruluşlarının 1915 yılında bölgelere göre dağılımı görülmektedir (1915 sanayi Sayımı verileri).

Tablo 3: Sanayi Kuruluşlarının 1915 Yılında Bölgelere Göre Dağılımı

Sanayi Türü	İstanbul ve Çevresi	İzmir Kenti	Diğer Yerler	Toplam
Gıda sanayii	45	23	10	78
Toprak sanayii	20	1	-	21
Deri sanayii	11	2	-	13
Ağaç sanayii	15	9	-	24
Dokuma sanayii	15	8	55	78
Kırtasiye sanayii	44	11	-	55
Kimya sanayii	5	8	-	13
Toplam	155	62	65	282

Kaynak: Zafer **Toprak**, Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918), Ankara 1982, s. 186.

Tabloda en fazla sanayi kuruluşunun gıda sanayii ve kırtasiye sanayiinde bulunduğunu görüyoruz. En az sanayi kuruluşu ise kimya sanayiinde bulunmaktadır.

Çalışanların bu sanayi kuruluşlarındaki dağılımı ise aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 4: 1913 ve 1915 Yıllarında Çalışanların Sektörlere Göre Dağılımı

Sanayi Türü	Çalışanların Toplamı		Yüzde Oranı	
	1913	1915	1913	1915
Gıda sanayii	4281	3916	25,2	27,8
Toprak sanayii	980	336	5,8	2,4
Deri sanayii	930	1270	5,4	9,0
Ağaç sanayii	705	377	4,1	2,8
Dokuma sanayii	7765	6763	45,8	48,0
Kırtasiye sanayii	1897	1267	11,2	9,0
Kimya sanayii	417	131	2,4	0,9
Toplam	16975	14060	99,9	99,9

Kaynak: **Toprak**, Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918), Ankara 1982, s. 187.

Dokuma sanayiinde çalışanların her iki yılda sayısı olarak en fazla yeri işgal ettiğini görüyoruz. Bunu gıda sanayi izlemektedir. En az çalışan kimya sanayiinde bulunmaktadır.

2.2.4.1.1. Ücretlilerin Çalışma Koşulları

2.2.4.1.1.1. Ücretler

Osmanlı İmparatorluğu'nda "ücretlerin düzeyi"ne ilişkin en somut ve güvenilir veriler 1913-1915 Sanayi Sayımı'nda elde edilebilmektedir. Aşağıdaki tabloda 1913-1915 yıllarında sanayi kollarında işçi gündelikleri ortalamaları görülmektedir.

Tablo 5: 1913, 1915 Yıllarında Sanayi Kollarında İşçi Gündeliklerinin Ortalamaları (Kuruş olarak)

	Sanayi türü	1913	1915
Gıda Sanayii	Değirmencilik	15,1	16,2
	Makarna üretimi	13,9	15,2
	Şekercilik ve tahin üretimi	7	12,7
	Konserve üretimi	5	9
	Bira üretimi	14,4	19,6
	Buz üretimi	15	-
Toprak	Tuğlacılık	14,2	-
	Kireç sanayi	13,5	17
	Çimento üretimi	11,4	-
	Çimento yan ürünleri	15,8	18,4
	Porselen ve elmastraşçılık	14	-
	Deri sanayii	13,6	13,9
Ağaç	Marangozluk	16,3	14,2
	Kutu üretimi	17,5	19
	Sair ağaç sanayii	-	15
Dokuma	Yün iplik ve yünü dokuma	8,4	9,5
	Pamuk ipliği ve pamuklu dokuma	-	7,8
	Ham ipek üretimi	4	4
	İpek dokuma	6,8	7,6
	Sair dokuma üretimi	5,4	5

Kağıt	Sigara kağıdı ve üretimi	9,8	11,4
	Matbaacılık ve sair kağıt üretimi	13,6	11,1
Kimya	Yağ üretimi	17,1	-
	Sabun üretimi	11,3	11,1
	Pamuk üretimi	12,9	-
	Diğer kimyasal üretim	14	-

Kaynak: **Toprak**, 1982, s. 339.

Tablodan gözlediğimize göre en düşük ücretler dokuma sanayiinde bulunmaktadır. Bu sanayi kolunda en fazla kadın işçi çalıştırılmakta idi. Genelde 1915 yılında ücretlerin artış gösterdiği gözlenmektedir. Ortalama ücret 1913 yılında 12-14, 1915 yılında ise 14-16 kuruş arasında değişmektedir.

En yüksek ücretler vasıflı işçi çalıştıran ağaç sanayiindeydi. Ancak, 1915 yılında marangozluk kesiminde işlerin azalması sonucu gündelikler düşmüştü. Değirmencilik, basımevi, bira ve çimento fabrikalarında vasıfsız işçi oranının düşük oluşu nedeniyle ücretler görece daha yüksekti⁶².

Değişik dönemler itibariyle elimizde olan veriler, Osmanlı İmparatorluğu'nda, tarım dışı sektörlerin kendi içinde olduğu kadar, bunlarla tarım sektörü arasında da ücret farklılıkları olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ücret farklılıklarının, tarım dışı sektörlerin lehine olduğu gözlenmektedir⁶³. Aşağıdaki tabloda ise sanayi ve tarım dışındaki bir faaliyet alanındaki, Osmanlı İmparatorluğu açısından özel bir önem taşıyan madencilik alanındaki ücret düzeylerine ilişkin veriler görülmektedir.

Tablo 6: Ereğli Kömür Havzasında Günlük Ortalama Ücretler (Kuruş olarak)

<u>Yıllar</u>	<u>Ücret</u>
1900	7,6
1905	8,6
1911	9,7
1913	10,2

Kaynak: **Makal**, 1997, s. 180.

⁶² Zafer **Toprak**, Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918), Yurt Yayıncılık A.Ş. Ankara 1982, s. 338.

⁶³ **Makal**, Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri, s. 180.

Hemen her toplumda, her dönemde, ücretlere ilişkin olarak sektörel farklılıklar yanında, coğrafi düzeyde de farklılıklar gözlenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda da, sektörel ücret farklılıkları yanında, bölgesel ücret farklılıkları mevcuttur. İmparatorluğun geniş coğrafyası içerisinde, değişik bölgeler itibariyle büyük ücret farklılıklarının oluşması doğaldır. Bu ücret farklılıkları, salt bölgesel olmanın ötesinde, sektörel dağılım tarafından da etkilenmektedir. Yukarıda belirtilen kömür havzasındaki ücretler, belirli bir coğrafi bölgedeki ücretleri göstermenin yanında, daha çok farklı bir faaliyet alanındaki, yani madencilik alanındaki ücretler olarak düşünülmelidir. Bu nedenle rakamların, mutlak anlamda sadece bölgesel farklılıkları gösterdiği düşünülmemelidir⁶⁴.

Aşağıdaki tabloda, Osmanlı İmparatorluğu'nda bölgesel ücret farklılıklarına ilişkin veriler görülmektedir.

Tablo 7: 1913 Yılı İtibariyle Değişik Bölgelerde Ortalama Günlük İşçi Ücretleri (Kuruş olarak)

İstanbul	14,1
İzmir	12,4
Kömür Havzası	10,1
Beyrut	9,4
Şam	8,5
Adana	7,2
Halep	7,2
Bursa	5,3
Humus ve Hama	5,0

Kaynak: **Makal**, 1997, s. 181.

Yukarıdaki tabloda en yüksek ortalama ücretin İstanbul'da bulunduğu gözlenmektedir.

Endüstri Devrimi tartışılırken, genel olarak bağımlı çalışanların durumları yanında, özel bazı işgücü kategorilerinin durumları ayrıca ele alınır ve incelenir. Bu kategoriler içerisinde, özellikle kadın ve çocuk işçilerin durumları önemlidir. Endüstri Devrimi sonrasında bu kesimlerin, yoğun bir biçimde ve genel olarak düşük olan ücret ortalamalarının da altında ücretlerle istihdam edildikleri bilinmektedir⁶⁵.

⁶⁴ **Makal**, s. 180-181.

⁶⁵ **Makal**, s. 190.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyıldan başlayarak kadın işçilerin sayısının arttığını söyleyebiliriz. Bunun nedenlerinden birisi, sürekli yaşanan savaşlar dolayısıyla erkek işgücünde ortaya çıkan kayıplardır. Fabrikalardan atölyelere, yol yapımından sokak temizliğine kadar birçok iş sahasında kadın işçi çalıştırılmaya başlanmıştır. Aşağıdaki tablodan 1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre kadın işçilerin sayısı ve oranları verilmektedir.

Tablo 8: 1913-1915 Sanayi Sayımı Sonuçlarına Göre Kadın İşçilerin Miktarı

Sanayi kolları	1913			1915		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Gıda sanayii	2676	1194	3870	1467	1144	2492
Toprak sanayiii	-	-	913	-	-	306
Deri sanayii	-	-	886	-	-	1223
Ağaç sanayii	-	-	672	-	-	356
Dokuma sanayii	-	-	7667	-	-	6660
Yün, iplik imalatı ve yün dokumacılığı	-	-	2347	-	-	2306
Pamuk ipliği imalatı ve pamuk dokumacılığı	% 50	% 50	604	% 45	% 55	1240
Ham ipek imalatı	% 5	% 95	-	% 5	% 95	-
İpek dokumacılığı	-	% 63	731	-	% 43	427
Sair dokuma imalatı	-	-	283	-	-	88
Kırtasiye sanayii	-	-	1796	-	-	1173
Sigara kağıdı	-	-	-	-	-	-
Matbaacılık ve sair kağıt mamulâtı	-	-	1276	-	-	898
Kırtasiye benzeri imalat	164	227	501	-	-	-
Kimya sanayii	-	-	336	-	-	131

Kaynak: **Makal**, 1997, s. 193.

Yukarıdaki tabloda özellikle dokuma sanayiinde yoğun olarak kadın istihdam edildiğini görüyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın işçilerin istihdamındaki artışın altında büyük ölçüde, ücretlerin düşüklüğü yatmaktadır. Bu çözümlemenin, kadın işçiler yanında çocuk işçiler için de geçerli olduğunu belirtmeliyiz.

Aşağıdaki tabloda 1913-1915 Sanayi sayımı sonuçlarına göre erkek, kadın ve çocuk işçilerin ücretleri görülmektedir.

Tablo 9: 1913-1915 Sanayi Sayım Sonuçlarına Göre 1915'te Erkek Kadın ve Çocuk İşçilerin Ücretleri (Günlük, kuruş olarak)

Sektörler	Erkek	Kadın	Çocuk
Şekercilik	17-25	8-10	-
Konserve	25-30	8-10	-
Dokuma	10-13	4-6	2-4
Kırtasiye	10-15	-	-
Matbaacılık	8	3-5	2-4
Sabunculuk	12-15	2-6	-
Kimya	13-15	-	2-5

Kaynak: **Makal**, 1997, s. 195.

Her ne kadar tablodaki bilgiler, ücret farklılıklarını gösteren net oranlar hesaplamamızı mümkün kılmıyorsa da 20. yüzyıl başları itibariyle, sanayi kesiminde kadınlarla erkekler ve her iki cinsle çocuklar arasında ciddi ücret farklılıkları olduğu ifade edilebilir⁶⁶.

2.2.4.1.1.2. Çalışma Süreleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma sürelerine "Mecelle" ilk bir hukuksal üst sınır getirildiğini 1839-1908 dönemini incelerken belirtmiştik. Ancak fiili çalışma süreleri, bu sınırlar çerçevesinde değişkenlik gösterebilmektedir. Mecelle, çalışma sürelerine ilişkin üst sınırın yanında, hükmi (farazi) çalışma süresine ilişkin düzenleme de yapmıştır. 425. madde yapılan bu düzenlemeye göre, "ecirin (işçinin) işgücünü işverenin (kiracının) emrine hazır tutmuş olması, onun işgörme borcunu ifa ederek ücrete hak kazanması için yeterli kabul edilmektedir.". Bugün de işçinin işverence verilecek işin görülmesine ilişkin

⁶⁶ **Makal**, s. 195.

talimatlara uyma borcu işgörmeye borcunun içinde yer almaktadır. Ücret de işçiye “işgörmeye borcu”nu yerine getirdiğinde ödenmektedir⁶⁷.

Aşağıdaki tabloda 1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre değişik sektörlerde, günlük çalışma süreleri görülmektedir.

Tablo 10: 1913-1915 Sanayi Sayımına Göre Bazı Sektörlerdeki Günlük Çalışma Süreleri

<u>Sektörler</u>	<u>Günlük Çalışma Saatleri</u>
Makarna imalatı	10-12
Şekercilik	9-11
Toprak	10-11
Dericilik	Yazın 11,5-12 Kışın 9-9,5
Ham ipekçilik	12
Matbaacılık	9-10

Kaynak: Gündüz **Ökçün** (Yayına Hazırlayan), “Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, Ankara 1970, değişik sayfalar.

Osmanlı İmparatorluğu’nda, rahatlıkla “yüksek” olarak tanımlayabileceğimiz çalışma süreleri, değişik dönemlerde, bağımlı çalışanlar kesiminin tepkilerine de neden olmuştur. Ancak, endüstrileşmenin ilk yıllarında İngiltere’de (18.y.y.’in 2. yarısında) 20 saate varan çalışma süresi söz konusu idi⁶⁸. Çalışma sürelerinin azaltılmasını amaçlayan işçi hareketlerinden bir bölümünü “İşçi Hareketleri” başlıklı bölümde aktaracağız.

2.2.4.2. Örgütlenme ve İşçi Hareketleri

2.2.4.2.1. Örgütlenme

Osmanlı solunun ilk canlılık evresi, Hürriyetin İlanından itibaren beş yıl içinde - Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasından önce- Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesiyle (29 Mayıs 1329 - 11 Haziran 1913) bitmektedir. Bu tarihten sonra, yine beş yıl boyunca hiçbir

⁶⁷ Sarper **Süzek**, “İş Hukuku”, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1. Baskı, İstanbul Eylül 2002, s.288.

⁶⁸ Meryem **Koray**, “Endüstri İlişkileri”. İzmir Kasım 1996, s.23.

siyasal muhalefete imkan bırakmayan İttihat ve Terakki diktatörlüğü Meşrutiyet'in Mondros Mütarekesi'ne (30 Teşrinievvel 1334-30 Ekim 1918) kadar süren bölümünü niteliklendirir. Mütareke döneminde de, Osmanlı solunun dört yıllık ikinci bir yaşamı olmuştur. Anadolu milli mücadelesi başlarken, İstanbul'da eski sosyalistler yeniden faaliyete geçmişler ve Osmanlı solculuğunu devam ettirmişlerdir.

İkinci Meşrutiyet dönemiyle birlikte, Osmanlı devletinin her köşesinde, özellikle büyük şehirlerde, çok hareketli bir toplumsal ve siyasal yaşayış başlamıştır. Geleneksel iktidar yapısının yıkıldığı ve yerine nasıl bir rejim kurulacağına daha belli olmadığı bu özgürlük günlerinde her çeşidinden dernekler kurulmuş gazeteler çıkarılmış, kitaplar yayımlanmıştır. Solun gelişimi açısından bakılırsa, Hürriyetin İlanı'ndan 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) olaylarına kadar geçen süreyi bir yana ayırmak gerekir. Gerçi, hemen 1908 yazı, işçi sınıfında birtakım kaynaşmalara tanık olmuştur, ama bu hareketlerde sosyalist bir bilinç yoktur. Birtakım aydın çevrelerinde türeyen Osmanlı solculuğu ise, II. Abdülhamit'in hâl'inden sonraki zaman içinde oluşmuştur⁶⁹. Türkiye'de solun, asıl ikinci Meşrutiyetten sonra ortaya çıkması bir rastlantı değildir. 1908 hareketini, burjuva devrimleri kategorisinde görmek gerekir. Bunun içindir ki çağdaş sol, Batıda 1789 devriminin ertesinde olduğu gibi, Türkiye'de de yaklaşık 120 yıl kadar sonra 1908-1925 döneminde doğmuştur⁷⁰.

Bu bağlamda oluşan işçi örgütlenmeleri 1908 öncesi işçi örgütlenmelerinden hem nicelik, hem de nitelik olarak farklılık göstermektedir. Nicelik açısından, bu kuruluşlar, daha önceki dönemlere göre sayıca daha fazladırlar ve daha sürekli hale gelmişlerdir. Kuşkusuz, bu oluşumda çeşitli faktörlerin etkisi bulunmaktadır.

a. Osmanlı İmparatorluğu'nda söz konusu dönem itibariyle, ilk işçi kuruluşlarının kurulduğu yıllara göre sanayileşme ve buna bağlı olarak işçi sayısındaki artış.

b. İkinci Meşrutiyet'in, tüm yasal ve fiili sınırlamalarına rağmen getirmiş olduğu görece özgürlük ortamı.

c. Bağımlı çalışanların örgütlenme konusundaki deneyimlerinde artış. İkinci Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan işçi kuruluşlarında, daha önceki dönemlerdeki işçi

---

⁶⁹ Mete **Tunçay**, Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925). BDS Yayınları, Çetin Matbaası 1 Basım, İstanbul 1991, s. 29.

⁷⁰ **Tunçay**, s. 21.

örgütlenmelerinin de etkisi olduğu gözlenmektedir. Örneğin, Meşrutiyet'ten sonra kurulan Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti, 1895 yılında kapatılan Osmanlı Amele Cemiyeti'nin devamı niteliğindedir. Bu kuruluş, daha sonra 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'na uymadığı gerekçesiyle kapatılmış ve yerine 1910 yılında, Osmanlı Sanatkarlar Cemiyeti kurulmuştur.

Niteliksel açıdan da farklılıklar olduğu gözlenmektedir. Bu kuruluşların örgütlenme düzeyleri 1908 öncesi örgütlenme düzeylerinden farklıdır. Daha önceki kuruluşlar, genellikle bir iş yerinde çalışan işçiler tarafından kurulurken, boyutların genişlediği ve üst örgütlere ulaştığı gözlenmektedir.

Bir başka farklılık, İkinci Meşrutiyet sonrası kurulan işçi kuruluşlarında, yukarıda belirttiğimiz gibi, siyasal akımların etkinliğidir. Özellikle sosyalist nitelikli akımlar, bu kuruluşlarda, yaygın bir biçimde varolmuşlardır.

1910 yılı ortalarında İstanbul ve Selanik başta olmak üzere, İzmir, Zonguldak, Drama ve Kavala gibi İmparatorluk kentlerindeki demiryolu, tütün, yükleme ve maden işçileri ile marangozlar, terziler, kunduracılar, fırıncılar, matbaa işçileri, garsonlar ve pamuk ipliği bükümcüleri sendikalarda ve sendika dışı işçi kuruluşlarında örgütlenmiş durumda idiler. Hatta işçilerin Rumeli kesimindeki örgütlenme girişimleri, 1909 yılı ortalarında kurulan ve üyelerinin çoğunluğu Yahudi nüfus tarafından oluşturulan Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu ile bir üst düzey kuruluşlarının doğmasıyla da sonuçlanmıştır. Bu dönemde sınıf temeline ve sosyalist düşünceye dayanan ilk işçi örgütleri, Selanik ve Makedonya'da Bulgar işçilerince kurulmuş, Bulgar Sosyal Demokrat Partisi'nin ve Sosyalist İşçi Birliğinin üyesi olan Bulgar işçileri, Türk ve Makedonya işçisinin mesleki örgütlenmesine geniş ölçüde katkıda bulunmuşlardır⁷¹.

Diğer yandan, dünyadaki işçi örgütleriyle ilişki kuran ilk Osmanlı sendikası Osmanlı Mürettepler Derneği (Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti) de 1908'de kurulmuştu. Anadolu Osmanlı Demiryolu Memur ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi adlı işçi derneği gerek lideri olan Dr. Arhangelos Gabriel'le gerekse talepleriyle şirkette de Osmanlı hükümetinde de huzursuzluk yaratıyordu. Öte yandan Şark Demiryolu işçileri bir Dayanışma Cemiyeti çatısı altında örgütlenmişlerdir. Selanik'teki 3.200'den fazla tütün işçisi bir sendikada örgütlenmişti. Manastır'da işçiler Sınıf Bilinci adında bir örgüt kurarak

---

⁷¹ Makal, s. 244-245.

işçiler arasındaki etnik çatışma ve gerginliklere karşı mücadele etmeyi amaçlamışlardı. İskeçe tütün fabrikalarındaki işçiler Türk Bulgar Tütün İşçileri Sendikası'nı (Le Syndicat Turca-Bulgare des Ouvriers de Manufactures de Tabac) kurdular. 1909'da sosyalizm sempatzanı bir öğretmen Vodina'da Takstil İşçileri Sendikası'nı kurdu⁷².

1912'ye geldiğinde sol hareketler ve işçi örgütlerinde canlanma görülür. Ancak ardı ardına patlak veren savaşlar -1911-12 Trablusgarp Savaşı, 1912-13 Balkan Savaşı ve 1914-18 Birinci Dünya Savaşı- sonrası iyice artan İttihat ve Terakki İstibdadı Osmanlı'da yeni yeni serpiyen işçi örgütü hareketinin sonunu getirmiştir.

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ardından sol hareketler muhtemelen Bolşevik İhtilali'nin de olumlu etkisiyle İstanbul'da tekrar boy göstermeye başladı. 1918-23 döneminde özellikle de İttifak Güçlerinin işgalinden sonra Osmanlı işçileri ve onların örgütleri sosyalist harekete iyice yakınlaşmıştır.

Ekim 1919'da Umum Türkiye İşçiler Derneği örgütlenir. Aynı dönemde Beynelmilel İşçiler İttihâdi'nin iki şubesi ve 1000'i Türk olmak üzere 4.000 üyesi vardır⁷³.

Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'daki en önemli işçi grupları, demiryolcular, imalat-ı harbiye işçileri ve madencilerdir. Devlet girişimlerinde sendika kurma hakkı olmamakla birlikte, Kemalist hükümet, karşılıklı yardımlaşma örgütleri kurmalarına engel olmuyordu. Demiryolculara ve imalat-ı harbiye işçilerine günde 3 lira gibi yüksek bir ücret ödeniyordu. Madenciler için, ocağa iniş çıkış süresi dahil 8 saatlik işgünü kabul edildi. İktisat Vekâletinin başındaki Mahmut Esat işçiler için bir sigorta tasarısı hazırladı⁷⁴. Aynı yıllarda Ankara'da İstanbul milletvekili Numan Usta'nın yönettiği Türkiye İşçileri Birliği sendikası bulunuyordu⁷⁵. 1922 yazında İstanbul'da, belli başlı iki Marksist işçi kuruluşu vardı. Bunlardan biri yerli azınlıkların hakim olduğu "Beynelmilel İşçiler İttihadi" (yukarıda değinmiştik), öteki de "Türkiye İşçiler (veya İşçi) Derneği"dir. Bunlardan başka aslında sendika niteliği taşıyan ("Osmanlı") sosyalist fırkaları, onlara bağlı cemiyetler, 1.500 kadar işçi üyesi bulunan Ermeni Sosyal Demokrat Fırkası (Taşnaksuyun), uyanık bir usta-işçi kuruluşu olan Osmanlı Mürettepler Cemiyeti, Reji tütün İşçileri Cemiyeti gibi

---

⁷² **Karakışla** (Der.: D. Quataert), s. 40.

⁷³ **Karakışla** (Der.: D. Quataert), s. 41-42.

⁷⁴ **Tunçay**, s. 136.

⁷⁵ **Tunçay**, s. 159.

genellikle sola yatkın daha başka birtakım teşekküller de, İstanbul işçilerini aralarında paylaşmışlardı.

Türkiye İşçi Derneği Merkez-i Umumîsi, 1922 Temmuz ayı başında, İstanbul'daki bütün solcu partilere ve işçi kuruluşlarına birleşmek üzere konuşmak için yazılı bir çağrıda bulunmuş, fakat “Amele Sıyanet Cemiyeti” ile Türkiye Sosyalist Fırkası daha baştan bu toplantıya katılmayı reddetmişlerdir. Çağrıya uyan Beynelmilel İşçiler İttihadı (ve üç sendikası), Mürettepler Cemiyeti, Müstakil Sosyalist ve Ermeni Sosyal Demokrat Fırkaları tarafından gönderilen delegeler, 21 Temmuz 1922'de konferans masasına oturmuşlardır. Ancak, umulan birlik gerçekleştirilememiş ve bu yolda bazı hazırlık çalışmaları yapmak kararıyla yetinilmiştir⁷⁶.

Son olarak Osmanlı sendika hareketinin genel özellikleri üzerinde durmak istiyoruz. Osmanlı sendika hareketi çok cılız olmakla birlikte görüldüğü gibi kendisinden sonra gelecek hareketlere harç olmuştur. 1924'te İstanbul'da 10, İzmir'de 9, Edirne'de 2 ve Adana, Konya, Bursa ile Eskişehir'de de birer sendika vardı. Sendikalaşma, işçi derneklerinde ve yardımlaşma sandıklarında örgütlenen işçiler toplam Osmanlı işgücü içerisinde küçük bir azınlıktı. Ayrıca ilginçtir ki, örgütlü işçilerin büyük kısmı gayrimüslimdi. Örneğin işçi kuruluşlarının daha etkin ve yaygın olduğu Balkan yarımadasında Türk işçiler, işçi sınıfı içinde azınlık olmaları bir yana örgütlenmede de en yavaş davrananları idi.

İşçi kuruluşlarının diğer önemli zaafı da kendi aralarında bağlantısız olmalarıdır. Mevcut sendikaları çatısı altında toplayacak bir konfederasyon veya federasyon yoktu. Reji tütün işçileri ve demiryolu işçilerinde olduğu gibi aynı şirketin farklı şehirlerindeki şubelerinde çalışan işçiler ancak mahalli sendikalar kurabilmişlerdir. Benzer bir şekilde, aynı şehirde ve aynı sektördeki şirketlerde çalışan işçiler ayrı ayrı örgütleniyorlardı. Talepleri, direnişleri ve grevleriyle en radikal tavrı sergileyen demiryolu işçileri bile konfederasyon oluşturma girişiminde hiç bulunmamışlardır.

Osmanlı işçileri veya hiç değilse işçi örgütleri arasında sınıf dayanışması olduğu yolunda elimizde veri bulunmuyor. Neredeyse hiçbir işçi grubu aynı şehir ve sektörde ön plana çıkan diğer bir grubu desteklemedi. Hatta işçiler aynı şirketin başka bir fabrikasında dikkate değer bir işçi örgütlenmesinin ön ayağı olmadılar.

---

⁷⁶ Tunçay, s. 172.

İşçiler çoğu zaman önceden örgütlenmeksizin greve gitti. Kimi zaman bir işçi, hareketin lideri olarak öne çıkıp, grevi yönlendirir ve işçi kardeşleri adına sözcülük yapardı. Grevlerin sadece küçük bir kısmı işçi sendika ve derneklerince yürütülüyordu. Sol örgütlerin zayıflığı düşünülecek olursa, bu pek de şaşırtıcı sayılmaz.

Genel olarak grevler, profesyonel örgüt ve liderlik bulunmadığı için ya başarısızlıkla sonuçlanırdı ya da istenenler kısmen elde edilirdi. Öte yandan işçiler grev sırasında kendilerini geçindirecek birikimden yoksundular. Grev beklenenden uzun sürdüğünde pes ediyorlardı. Üstelik iş garantileri olmayan ve grev sırasında geçici işler bulamayan grevci işçilerin yerine şirket rahatlıkla yenilerini koyabiliyordu. Ayrıca pek çok grevin ve işçi örgütünün başarısızlığa uğramasında devletin olumsuz tavrının da altını çizmek gerekir⁷⁷.

2.2.4.2.2. İşçi Hareketleri

1872-1908 tarihleri arasında saptanabilen grev sayısı 23 iken, 1908 sonrasında, bir grev patlaması yaşanıyor. Bu grevlerin, İkinci Meşrutiyet'in ilanını takibettiğini, bu nedenle de "İlan-ı Hürriyet" grevleri olarak anıldıklarını belirtmek gerekir. Meşrutiyetin hemen arkasından, 2-2,5 aylık bir sürede, birçok iş kolunda, onbinlerce işçinin katıldığı grevler gerçekleştirildi. Bu grev patlamasının nedenlerinden biri, zaman içerisinde işçi sorunlarının, büyük ölçüde de ücret konusuna ilişkin sorunların çözülmeden birikmiş olmasıdır. Ancak, bu birikimi harekete geçiren ve grevler biçiminde tezahür etmesine olanak sağlayan, kuşkusuz İkinci Meşrutiyet'in getirmiş olduğu görece özgürlük ortamıdır.

1908 yılında gerçekleşen grevlerin nedenleri, büyük ölçüde, 1908 öncesinde gerçekleşen grevlerin nedenleriyle ortaktır. Bunlar da öncekiler gibi, büyük ölçüde ücret konusuna ilişkindir. Geçmiş dönemlerde hak kazanıldığı halde ödenmeyen işçi ücretlerinin ödenmesini sağlamak amacı yanında, daha önceki dönemlerde fiyat artışları nedeniyle gerileyen satın alma güçlerindeki düşüşü, sağlanacak yeni ücret artışlarıyla telafi etme düşüncesi de egemen olmuştur. Bu grevlerin gerçekleştiriliş biçimleri dönemin koşullarından da etkilenecek, siyasi olarak nitelendirilebilecek görünüm taşıyorsa da, özünde, ekonomik amaçlı oldukları söylenebilir⁷⁸.

---

⁷⁷ Karakışla (Der.: D. Quataert), s. 42-43-44.

⁷⁸ Makal, s. 262-263.

İkinci Meşrutiyet'in ikinci ayında, Rumeli'den İstanbul'a ilk grev haberleri gelmeye başlamıştır. Çalışma koşullarının düzeltilmesiyle ilgili istemleri karşılanmayan, çeşitli işletmelerin işçileri, Selanik'te Varna'da, Manastır'da, Üsküp'te vb. greve başvurmuşlardır. Az zamanda yaygın bir durum alan demiryolu grevlerinden başka, örneğin Selanik'te tramvay, havagazı, reji, tütün, sigara kağıdı, deri, şeker, fırın, tuğla işçileri de işleri bırakmışlardır.

İstanbul'da bu devirde çıkan grevlerin en önemlileri, ulaştırma ve özellikle demiryolu alanında olmuştur. 17 Ağustos 1908 tarihinde Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemîn Cemiyet-i Uhuvvetkârîsi kumpanya müdüriyetine bir istida vererek, “memurin için birer sefalet evi olan yurtlarının birer saadet evine dönüştürülmesini, lüzumlu olduğu kadar tahammül edilemez hayatlarına bir parça refah saçmasını talep” etmiştir. Girişilen müzakereler uzayınca, Sadriazam Kâmil Paşa hükümetine başvurulmuş fakat böyle de sonuç alınamayınca greve gidilmiştir. Kumpanyanın direnmesi karşısında, grevcilerin avukatı Sadrazamla bir saat süren bir görüşme yapmış ve bunun üzerine Anadolu hattının, devlet tarafından işgali talep edilmiştir. Tehdit etkisini göstermiş olacak ki, kumpanyanın bir takım zamlar yapmasıyla, üç gün sonra grev sona erdirilmiştir. Fakat Haydarpaşa'da grevin bittiği gün Sirkeci'de bir başkası başlamıştır. Önce Rumeli hatlarında göze çarpan huzursuzluk, İstanbul'daki Şark Şimendiferleri'ne sıçramış, burada çalışanlar da ileri sürdükleri istekler kabul edilmeyince greve gitmişlerdir. Ancak, yine üç gün süren bu grevde, hükümetin baskısı sonucunda anlaşmazlığın hakeme götürülmesi kararıyla bırakılmış ve bu çözüm yolu amacına ulaşmıştır.

İstibdat devrinde, rahatlıkla az paraya çok çalıştırılan Osmanlı işçisi, Meşrutiyet'ten sonra, demiryolu grevleriyle Alman sermayedarlarından kendi haklarını istediği gibi, İstanbul Tramvay Şirketi'nin kişiliğinde Fransız sermayedarlarına karşı da başkaldırmıştır. Nitekim Tramvay amelesi, Ağustos-Eylül aylarında zaman zaman grevlere başvurmuştur. Yine bu sıralarda deniz ulaştırma işçileri de durumlarının düzeltilmesi yolundaki isteklerle İdare-i Mahsusa'nın ve Şirket-i Hayriye'nin karşısına dikilmişlerdir. İstanbul'da ulaştırmadan başka alanlarda çalışanların da (reji, matbuat, fırın işçileri gibi) bir kısmı bu dönemde grevler düzenlemiştir.

1908 Ağustos-Ekim grevleri, yalnızca Rumeli ve İstanbul'da kalmamıştır. İzmir tramvay işçileri, günlük mesailerinin 10 saate indirilmesi ve ücretlerine zam yapılması için topluca işlerini bırakmıştır, Adana'daki bazı pamuk fabrikalarında çalışanlar da aynı yola gitmişlerdir. Asayişin korunması gerekçesiyle üstlerine yollanan ordu birliklerine rağmen, Zonguldak madencileri ile Aydın demiryolu işçileri Eylül sonuna kadar devam eden uzun grevlerle haklarını kazanmaya uğraşmışlardır.

Meşruti idare, daha başlangıcından itibaren bir çığ gibi karşısına dikilen bu olaylara karşı insafli davranmamış ve işçilerin üstüne polis ve asker göndererek grevleri zorla bastırmıştır. Hükümet bir yandan bu hareketlerinde hukuki bir belgeye dayamak gereğini duyduğu, bir yandan da yabancı sermayeye teminat vermek zorunda kaldığı için, 25 Eylül 1324 (8 Ekim 1908) tarihinde “Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkatı”nı tanzim ve ilan etmekle grev dalgasının önünü alabilmiştir⁷⁹. Daha sonra ise, 27 Temmuz 1909 tarihinde Tatil-i Eşgal Kanunu çıkarılmıştır⁸⁰. Paralel bir düzenleme ile getirilen Cemiyetler Kanunu'ndan yararlanan Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamındaki işçiler “sendika” niteliği taşıyan “cemiyetler” kurarak getirilen yasakları aşmaya çalışmışlardır.

2.2.4.3. Çalışma İlişkileri ile İlgili Hukuki Düzenlemeler

2.2.4.3.1. 1909 Tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu

Bu kanun, Türkiye çalışma ilişkileri tarihinde, toplu iş ilişkileri konusunda, dolaysız bir biçimde düzenlemeler yapan ilk kanundur. Tatil-i Eşgal Kanunu, bunun yanında, içeriği itibariyle de, çalışma ilişkilerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda o tarihe kadar düzenlenmeyen temel konuları üzerinde önemli hükümler getirmiştir. Bu konular arasında “sendikalar”, iş uyuşmazlıkları konusunda bir “uzlaşma” süreci ve “grev” bulunmaktadır. Kanunun, çalışma ilişkilerinin bu temel konuları hakkındaki düzenlemelerinin bir bölümünün, Cumhuriyet dönemine de sarkarak, 1936 yılında çıkarılan 3008 sayılı İş Kanunu'na kadar yürürlükte kalması da, uygulama açısından yasanın önemini arttırmaktadır.

---

⁷⁹ **Tunçay**, s. 29-30

⁸⁰ **Makal**, s. 269.

Kanunun temel düzenlemelerini dört ayrı açıdan değerlendirmek yararlı olacaktır:

- a. Kapsam açısından,
- b. İşçi örgütlenmeleri ve sendikalar açısından,
- c. Grev konusundaki düzenlemeleri açısından

a. Kapsam Açısından

Tatil-i Eşgal Kanunu, tüm bağımlı çalışanları kapsamına almamaktadır. Yasa kapsamına, “kamuya yönelik hizmet veren kuruluşlarda çalışanlar” girmektedir. Kamuya yönelik hizmet veren bu kuruluşlara örnek olarak, yasanın 1. maddesinde, “demiryolu, tramvay, liman, genel aydınlatma kuruluşları” gösterilmektedir. Dönem itibariyle, Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamına giren kuruluşların ortak özellikleri arasında, çok sayıda işçi çalıştırıyor olmaları ve sermaye paylarının daha çok yabancı işverenlere ait olması bulunmaktadır⁸¹.

b. İşçi Örgütlenmeleri ve Sendikalar Açısından

Tatil-i Eşgal (Grev) Kanunu 8. maddesinde, “kendi kapsamına giren kuruluşlarda sendika kurulmasını yasaklamaktadır”. Madde ile bu kuruluşlarda sendika kuran kişiler açısından cezai düzenlemeler de getirilmektedir.

Tatil-i Eşgal Kanunu 11. maddesi ile de, “yayınlandığı tarihten önce, kapsamına giren kuruluşlarda amele ve müstahdem ile sermayedarlar tarafından kurulan sendikaların da, yasanın yürürlüğe girmesi ile ortadan kalkacağı” hükmünü getirmektedir.

Böylece 1909 tarihli Tatil-i Eşgal (Grev) Kanunu ile, çalışma ilişkileri alanında, işçi ve işverenlerin formel bir biçimde sendikalar kurması yasaklanıyordu. Her ne kadar bu yasaklama, yasanın kapsamına giren kuruluşlarla sınırlıysa da, dönem itibariyle bu kuruluşların gerek sayıca, gerek çalıştırdıkları işçi sayısı açılarından taşıdığı ağırlık, bu yasağın önem derecesini de yükseltmektedir⁸².

c. Uyuşmazlıkların Çözümü Açısından

İş uyuşmazlıklarının barışçı çözüm yollarından biri olan uzlaştırma kurumu, ilk kez 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu ile düzenlenmiştir. Yasaya göre, “kapsama giren

---

⁸¹ **Makal**, s. 270-271-272.

⁸² **Makal**, s. 272.

kuruluşlarda işçilerle işverenler arasında çıkan iş uyuşmazlıkları, yasa ile getirilen mekanizmalarla çözülmeye çalışılacaktır”.

ç. Grev Konusundaki Düzenlemeleri Açısından

Taraflar iş uyuşmazlığını yasadaki mekanizmalarla gideremezler ise, “o andan itibaren işçi sınıfı terk-i hizmetle (yani işi bırakmada) muhtar (yani özgür), olacak”dı. Bununla birlikte 6. maddenin son fıkrası “çalışma özgürlüğünü ortadan kaldırmaya yönelik her türlü hareketi ve gösteriyi yasaklamakta” idi. 8. maddeyle ise, “çalışmak isteyen işçilere yönelik korkutma, cebir, şiddet kullanma gibi, greve zorlama suçu niteliğindeki eylemler cezaya tabi kılınmakta” idi. 10. madde ile de, “genel hizmetlerde istikrarı sağlamak için, gerekli olduğu takdirde, kamu güçlerinin kullanılacağı, savaş veya savaş tehlikesi durumlarında hükümetin işçi taleplerini incelemeyi ertelemesi veya tamamen vazgeçmesinin mümkün olduğu” konusu düzenlenmekte idi⁸³.

2.2.4.3.2. 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu

Cemiyetler Kanunu, Tatil-i Eşgal Kanunu ile durumları düzenlenen kamuya yönelik hizmetlerde çalışanlar dışındakilerin örgütlenmeye ilişkin durumlarını düzenlediği için, çalışma ilişkileri açısından önem taşıyan bir hukuksal düzenlemedir.

Bu Kanun önemlidir, çünkü, İkinci Meşrutiyet sonrası ortaya çıkan çok sayıdaki partinin faaliyetleri de bu kanuna göre gerçekleşmiştir. Meşrutiyet hukukunda tüm kuruluşlar, Cemiyetler Kanununa bağlı oldukları için, dernek-parti ayırımı olmamıştır. Diğer yandan Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamındaki işçiler, bu kanunla getirilen sendika kurma yasağını aşmak için, Cemiyetler Kanunu çerçevesinde cemiyet olarak, ama sendika niteliğini taşıyan örgütler oluşturmaya çalışmışlardır. Yasa dernekler konusunda “serbest kuruluş” ilkesini getirmektedir. Bununla birlikte madde 3 ile, “genel ahlak kurallarına aykırı bir temele dayanan, ülkenin düzen ve geleneği, devletin bütünlüğü açısından bozucu, devlet biçimini değiştirme amacına yönelik, çeşitli Osmanlı unsurlarını siyasal yönden ayırmaya yönelik dernekler kurmak yasaklanmakta” idi. 18. maddeye göre ise, “dernek konutlarının güvenlik güçlerine her zaman açık bulundurulması gerekmekte”dir.

---

⁸³ Mesut **Gülmez**, “Türkiye’de Çalışma İlişkileri, (1936 Öncesi)”. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2. Bası, Ankara 1991, s.312.

Cemiyetler Kanunuyla güvenlik güçlerine tanınan bu yetkiler, kanunda daha sonra 1919 ve 1923 yıllarında yapılan değişikliklerle, daha da genişletilmiştir⁸⁴.

2.2.5. Değerlendirme

1908 İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan bu dönemin başlarında İttihat ve Terakki'nin milli iktisat politikaları uygulanmıştır. Bu bağlamda milli girişimci yetiştirme ve yerli girişimcilerde kapital birikiminin sağlanması hedeflendi. Ancak başarılı olunamadı. Daha sonra başlayan Birinci Cihan Savaşı ile ekonomi çıkmaza girdi. Dolayısıyla 1908'den önceki ekonomik tablo bu dönemde de pek değişmedi diyebiliriz.

İşçiler gene daha çok, yabancı girişimcilerin yer aldığı kamu hizmet sektöründe faaliyet gösterdiler. Gayri Müslim Osmanlıların işletmelerinde de bir miktar işçi çalıştırılmakta idi.

Bu dönemde yaşanan savaşlar nedeniyle önemli ölçüde işgücü kaybı meydana gelmiştir.

1908'deki İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile meydana gelen görece özgürlük ortamında grevler hızla arttı. Ancak 1909'daki Tatil-i Eşgal Kanunu ile kamu kesiminde sendikalaşma yasaklanıyordu, grev özgürlüğüne de sınırlamalar getiriliyordu. Bununla birlikte kamu sektöründeki işçiler gene 1909'da çıkarılan Cemiyetler Kanunu'na göre örgütlenerek bu yasağı aşmaya çalışmışlardır.

---

⁸⁴ **Makal**, s. 280-281.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1920-1960 (T.B.M.M.'NİN KURULUŞU-1960 ASKERİ DARBESİ) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ

3.1. 1920-1946 (T.B.M.M.'NİN KURULUŞU VE TEK PARTİLİ DÖNEM) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ

3.1.1. 1920-1923 Dönemi (Cumhuriyet'e Geçiş Süreci)

3.1.1.1. Siyasal ve Toplumsal Değişimler

3.1.1.1.1. T.B.M.M. 'nin Kuruluşu

Mustafa Kemal Atatürk Nutuk'ta 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıktığında ülkenin durumunu şöyle anlatmaktadır:

“1919 yılı Mayısının 19'uncu günü Samsun'a çıktım. Ülkenin genel durumu ve görünüşü şöyledir: Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu grup, I. Dünya Savaşı'nda yenilmiş, Osmanlı Ordusu her tarafta zedelenmiş, şartları ağır bir ateşkes anlaşması imzalanmış. Büyük Savaş'ın uzun yılları boyunca millet yorgun ve fakir bir durumda. Milleti ve memleketi I. Dünya Savaşı'na sürükleyenler, kendi hayatlarını kurtarma kaygısına düşerek memleketten kaçmışlardır. Saltanat ve hilafet makamında oturan Vahdettin soysuzlaşmış, şahsını ve bir de tahtını koruyabileceğini hayal ettiği alçakça tedbirler araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın başkanlığındaki hükümet aciz, haysiyetsiz ve korkak. Yalnız Padişah'ın iradesine boyun eğmekte ve onunla birlikte kendilerini koruyabilecekleri herhangi bir duruma razı.

Ordunun elinden silahları ve cephanesi alınmış ve alınmakta...

İtilaf Devletleri, ateşkes anlaşmasının hükümlerine uymayı gerekli bulmuyorlar. Birer bahane ile itilaf donanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana ili Fransızlar; Urfa, Maraş, Ayıntap (Gaziantep) İngilizler tarafından işgal edilmiş, Antalya ve Konya'da İtalyan askeri birlikleri, Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor. Her tarafta yabancı subay ve mezunlar ile özel ajanlar faaliyette. Nihayet, konuşmamıza başlangıç

olarak aldığımız tarihten dört gün önce, 15 Mayıs 1919'da, İtilaf Devletleri'nin uygun bulması ile Yunan ordusu da İzmir'e çıkartılıyor..."¹.

1919 yılına kadar Anadolu'da çeşitli kuruluşlar oluşmuştu. Bunlardan en önemlileri "Trakya-Paşaeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti ve Erzurum ve Şark Vilayetleri Müdafa-i Hukuk Cemiyeti" idi. Mustafa Kemal Atatürk Samsun'a ulaşır ulaşmaz yerel liderleri toplayıp bundan sonra takip edilecek hareket yönünü belirlemek istedi. Daha sonra Haziran 1919'da Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Hüseyin Rauf (Orbay) ve Refet (Bele) ile Amasya'da gizli bir toplantı yaptı. 22 Haziran 1919'da "Amasya Tamimi" olarak bilinen telgrafi ülkenin birçok sivil ve askeri otoritesine gönderdi. Bu telgraf metninde; "Ülkenin bütünlüğü, ulusun bağımsızlığı tehlikededir. Merkezi hükümet sorumluluğu kapsamındaki görevlerini yapamamaktadır. Ulusun bağımsızlığını, yine ulusun azim ve kararı kurtaracaktır" denilmekte idi.

Telgraf daha sonra herhangi bir etkiden ve müdahaleden bağımsız bir kongrenin toplanmasını talep ediyordu.

Mustafa Kemal'in aktiviteleri hakkındaki haberler İstanbul'a ulaştı. Harbiye Nazırı onun İstanbul'a dönmesini istedi. Mustafa Kemal görevinden istifa etti ve sivil elbiselerini giydi².

23 Temmuz 1919'da doğu vilayetlerinden delegelerin katılımıyla Erzurum'da Erzurum Kongresi toplandı. Mustafa Kemal Kongre başkanı seçildi. 7 Ağustos'a kadar devam eden Kongre'nin en önemli başarısı Misak-ı Milli'nin ilk defa tasarlandığı zemin olmasıdır. Yabancı mandasını kabul eden her politika reddedilmiştir. 4 Eylül 1919'da ikinci ve daha önemli ulusal kongre Sivas'ta bütün ülkeden delegelerin katılımıyla açıldı. Mustafa Kemal bir kez daha kongre başkanı seçildi. Bu Kongre'de Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti ile Heyet-i Temsiliye oluştu ve başkanlığına Mustafa Kemal getirildi.

12 Ocak 1920'de Ulusalıcıların baskı ve iknası sonucu Osmanlı Parlamentosu (Meclis-i Mebusan) için yeni seçimler yapıldı. Kemalistler ve sempatizanları büyük çoğunluk kazandı. 28 Ocak 1920'de Parlamento Misak-ı Milli'yi oyladı. Misak-ı Milli,

---

¹ Mustafa Kemal **Atatürk**, "Nutuk". Uğur Matbaası, İstanbul, s. 5. (Tarihsiz)

² İsmet **Giritli**, "Fifty Years of Turkish Political Development 1919-1969". Fakülteler Matbaası, İstanbul 1969, s. 6-7.

Erzurum ve Sivas deklarasyonlarını temel alıyordu ve toprak bütünlüğü ve ulusal bağımsızlık taleplerini dile getiriyordu. Mustafa Kemal ve Ankara'da kurulmuş olan Heyet-i Temsiliye büyük güç kazandı. İstanbul'daki sempatizanları daha aktif oldular ve Kemalist'lere yardım ettiler.

16 Mart 1920'de İstanbul işgal edildi. Ulusalçı sempatizanlar işgal kuvvetlerince tutuklandı ve bazıları (örneğin Rauf Bey) Malta'ya sürüldü. 18 Mart 1920'de Meclis-i Mebusan İstanbul'da son toplantısını yaptı. Bu toplantıda Meclis kendini sonsuz olarak erteledi, bir daha toplanmadı ve sonunda padişah tarafından dağıtıldı.

23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi Ankara'da toplandı³.

3.1.1.1.2. Kurtuluş Savaşı

10 Ağustos 1920'de Sevr (Se'vres) Antlaşması Osmanlı temsilcileri Rıza Tevfik, Reşat Halis ve Hadi Paşa tarafından Paris Barış Konferansı'nda imzalandı⁴. Bu antlaşma Türkiye'nin ölüm emri olarak tarif edildi. Bununla birlikte asla uygulanmadı⁵.

24 Eylül 1920'de Ermenistan saldırıya geçti. 3 Aralık 1920'de Ermenistan ile Gümrü Antlaşması imzalandı. Oltu, Sarıkamış, Kars Türkiye'nin oldu. Bu zafer, düzenli ordunun ilk zaferiydi.

6-10 Ocak 1921 tarihlerinde Türk ve Yunan orduları Eskişehir'e yakın İnönü Mevkiinde karşılaştılar. Yunan kuvvetleri sayı ve donanım bakımından üstün durumda olmalarına rağmen başarı elde edemediler.

I. İnönü zaferinden sonra Sovyet Rusya ile ilişkilerde önemli gelişmeler oldu. Sovyetler 3 Haziran 1920'de Misak-ı Milli'yi kabul ettiklerini açıkladılar. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Dostluk Antlaşmasıyla Sovyetler Birliği'yle sınır belirleniyor (Batum Sovyetler'de olmak üzere), Sovyetler'in Türkiye'ye para ve savaş malzemesi yardımı yapması kararlaştırılıyordu.

Sakarya Meydan Muharebesi 22 gün 22 gece süren bir savaşın sonunda 13 Eylül 1921'de kazanıldı.

---

³ **Giritli**, s. 8-9.

⁴ Sina **Akşin**, "1908-1980 Çağdaş Türkiye", Cem Yayınevi, 7. Basım, İstanbul Ekim 2002, s. 94.

⁵ **Giritli**, s. 12.

26 Ağustos sabahı Dumlupınar'da başlayan Büyük Taarruz 30 Ağustos günü Mustafa Kemal Paşa'nın zaferiyle sonuçlandı. 9 Eylül 1922'de İzmir alındı⁶.

3.1.1.1.3. Lozan Konferansı

Lozan Konferansı 22 Ekim 1922'de toplandı. Türkiye'yi ulusal delegasyonun başı olan İsmet Paşa temsil ediyordu. Konferans birkaç aylık bir aradan sonra tekrar devam etti. 24 Temmuz 1923'de sona erdi.

Lozan Konferansı'nda bugünkü sınırlar esas olarak kabul edildi, Türkiye ve Yunanistan arasında nüfus mübadelesine karar verildi. Boğazların silahsızlandırılması kararlaştırıldı. Boğazlardaki kabotaj sorunu daha sonra (1936) Montreux'de son bir toplantı yapılarak karar bağlanmıştır. Kapitülasyonlardan dolayı yabancılar Türk hukukuna maruz değildi. Kapitülasyonlar ilk defa Türkler tarafından iyi niyet ve ticareti cesaretlendirmek için bir jest olarak yabancılarla bağışlanmıştı. Sonraları bu gerçek unutulmuştur. Lozan'da kapitülasyonlar kaldırıldı ve Türkiye kendi payına düşen Osmanlı borçlarını ödemeyi kabul etti. Yabancı askerler Türk toprağını altı hafta içinde terk edecekti ve Türkiye'nin Irak sınırı daha sonra İngiltere ile kararlaştırılacaktı⁷.

Sevr Antlaşmasında Fırat'ın doğusunda ve Ermenistan ile Irak ve Suriye arasında kurulması için kararlar alınan Kürdistan meselesi, Lozan Konferansı'nda pek tartışma konusu olmadı. Ortadan silindi. Çünkü Türkiye'de yaşayan Kürtler namına Lozan Konferansı'na yapılan bir müracaatta kendilerinin Türkiye'den ayrılmak istemedikleri ve Türkiye sınırları içinde Türkiye vatandaşı olarak yaşamak arzuları bildirilmiş bulunuyordu⁸.

Bu arada 1 Kasım 1922 günü alınan kararla 600 küsur yıllık Osmanlı Saltanatı sona erdirildi. Osmanlı Hanedanı halifelik yetkisini sürdürecekti, ama hanedandan kimin halife olacağına TBMM karar verecekti⁹.

---

⁶ Akşin, s. 101-102-103.

⁷ Giritli, s. 18.

⁸ Şevket Süreyya Aydemir, "Tek Adam Mustafa Kemal 3. Cilt 1922-1938", Beşinci Baskı, Yükselen Matbaacılık Limited Şirketi, İstanbul 1975, s. 118.

⁹ Akşin, s. 108.

3.1.1.2. Ekonomik Değişimler

Yok düzeyindeki Osmanlı Sanayisi 1. Dünya Harbi badiresini, arkasından Kurtuluş Savaşı'nı yaşadı.

İşyerlerindeki sermayenin ve çalışan sayısının yarısından çoğu Rumlara ait iken; Kurtuluş Savaşı ertesinde bunların önemli bir kesiminin ülkeyi terk etmesi, cumhuriyet öncesi ekonominin durumunu gözler önüne serer.

İmparatorluğun devlete ait fabrikalarından cumhuriyete devredileni ancak 4 tanedir. Cumhuriyet Osmanlıdan, geri kalmış, yanmış ve yıkılmış bir tarım ekonomisi devraldı. Osmanlı ekonomisi ve maliyesi tamamen yabancı ülkelerin kontrolünde bulunuyordu. Kurtuluş Savaşı sırasında harb sanayisi dışındaki sektörler daha da gerilemek zorunda kaldı. Yabancıların denetimindeki ekonomide, halıcılık ve dokumacılık bile yok olmaya yüz tutmuştu, kalanlar da yabancı şirketlerin elindeydi. 1923'te milli denebilecek birkaç fabrika vardı. Dış ticaret genelde, iç ticaret ise büyük kentlerde önemli ölçüde yabancıların elindeydi.

İç ticaret ve ulaşımı gelişmemiş olan ülkede sahillerde kurulmuş olan büyük kentlerde yiyecek ve içeceğin bile önemli bir kesimi ithal ediliyordu. Dış ticaret açık veriyordu.

Düyun-u Umumiye yeni yönetime 86 milyon altın lira borç bırakmıştı. Varolan demiryollarının büyük çoğunluğu Almanların elindeydi. Deniz ulaşımı yetersizdi, toplam tonaj 22 bin tonu geçmiyordu.

Nüfusun yüzde 75'i tarımda çalışıyordu. Tarımsal teknolojinin ilkel, ekonominin kapalı olması nedeniyle tarımsal ürünleri pazarlama olanakları yoktu. 1923 yılında milli gelir içinde sanayinin payı yüzde 13,2, imalat sanayinin payı yüzde 12,3 idi¹⁰.

Lozan Konferansı kesildikten 2 hafta sonra İzmir İktisat Kongresi toplandı (17 Şubat - 4 Mart 1923). Kongreye tüccar, işçi, sanayici, zanaatkar, çiftçi temsilcilerinden birçok kişiler katıldılar. Kongre başkanlığını Kazım Karabekir yapıyordu. Atatürk açış konuşmasında “iktisadi zaferlerle sonuçlandırılmayan askeri zaferlerin kalıcı olamayacağını” belirtti. Oysa yeni Türk devleti bir iktisat devleti olacaktı. Kongre yeni

---

¹⁰ Hüsnü **Erkan**, “Bilgi Uygarlığı İçin Yeniden Yapılanma, - Cumhuriyetten Günümüze Değişim Süreci”. İmge Kitabevi Yayınları, 1.Baskı Ankara Nisan 2000, s. 46.

iktisat devletinin esaslarını saptamaya çalıştı. Ama önemli bir işlevi de Batı'ya, Türk-Sovyet işbirliği ve dostluğuna rağmen, Türkiye'nin kapitalist yoldan şaşmayacağı iletisini göndermekti¹¹.

İzmir İktisat Kongresi'ne bu dönemdeki Çalışma İlişkileri'ni incelerken tekrar döneceğiz.

3.1.1.3. Demografik Değişimler

Bu kısa dönemde demografik değişim olarak, 1922-1924 yılları arasında toplu olarak 1.040.120 kişinin Türkiye'ye göç ettiğini, bunların yarısının 1922-1924 yıllarında Türkiye'yi terk etmiş olan 1.300.000 Rum ile mübadele edilen Türkler olduğunu¹² söyleyebiliriz.

3.1.1.4. Çalışma İlişkileri

3.1.1.4.1. İşçilerin Sayısal Varlığı ve İşçi Ücretleri

Kurtuluş Savaşı içinde ve Ankara'nın kontrolü altında kalan topraklarda 1921 yılında yapılan sanayi sayımında sanayi işletmeleri yani esnaf dükkanları dahil olduğu halde 33.085 müessesede 76.216 işçi sayıldı. Beher işletmeye 2-3 işçi düşüyordu. Bunlardan 35.316 işçi 20.057 dokuma işyerinde çalışıyordu. Bu iş yerlerinin hepsi basit el ve halı tezgahı imalathanelerinden ibaretti. 17.964 işçi de 5347 tabakhane ile birkaç deri atölyesinde çalışmaktaydı¹³.

Bir diğer kaynaktan aldığımız aşağıdaki tabloda verilen değerler, yukarıdaki bilgilerle aşağı yukarı örtüşmektedir.

Tablo 11: Ülkedeki Sanayi İşyerleri ve Bunlarda Çalışan İşçi Sayısı (1922 yılı için)

İktisadi Çalışma Kolu	İşyeri Sayısı	İşçi Sayısı	İşyeri Başına İşçi Sayısı
Tekstil	20.057	35.316	1.76
Deri İşleme	15.347	17.964	3.35
Metalurji	3.272	8.021	2.45

¹¹ Akşin, s. 111.

¹² Kemal H. Karpat, "Türk Demokrasi Tarihi". İstanbul Matbaası, İstanbul 1967, s. 87.

¹³ Aydemir, s. 374.

Ağaç ve Marangoz İşl.	2.067	6.007	2.91
Gıda Sanayisi	1.274	4.493	3.52
Çömlek vs.	704	3.612	1.93
Toplam	32.721	75.411	2.30

Kaynak: **Çavdar**, 2001, s. 63.

Burada görülen işyeri başına düşen işçi sayısı bir ortalamadır ve işyerlerinin büyüklüğü konusunda kaba bir fikir elde edebilmek için hesaplanmıştır. İşyeri sayısının yaklaşık 30.000 olmasına karşılık bütün iş kollarında işçi açısından işyeri büyüklüğü 5 işçinin altındadır. Yani hepsi “küçük zanaat” diye adlandırabileceğimiz hücre imalathaneleridir¹⁴.

Bu dönemdeki imalat sanayi işçi ücretlerini ise aşağıdaki tabloda görmekteyiz.

Tablo 12: Türkiye’de İmalat Sanayi Ücretleri

Yıl	Normal Ücretler	Fiyat Endeksi	Reel Ücretler
1914	4.65	1.00	1.00
1915	4.79	1.20	0.86
1916	-	2.13	-
1917	10.0	6.38	0.34
1918	20.0	15.30	0.28
1919	-	13.30	-
1920	-	12.92	-
1921	38.0	11.50	0.71
1922	38.5	11.10	0.75

Kaynak: Şevket **Pamuk**, “İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler”, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara Aralık 2000, s. 84.

Bu tabloda ücretler TL./Ay olarak verilmiştir. Bu durumda 1922 yılında fiyatlar 1914 yılına göre 11 kat arttığı halde ücretler yaklaşık 7 kat artmıştır. Yani tablodan da gördüğümüz gibi reel ücretler 1914 yılı ücretlerinin % 75’ine gerilemiştir.

¹⁴ Tevfik **Çavdar**, “Milli Mücadele’ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm I”, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti., İstanbul Mayıs 2001, s. 63.

3.1.1.4.2. Örgütlenme

Bu yıllar, işçi örgütlenmelerinin görece olarak canlı olduğu yıllardır. Bunda, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemleriyle Kurtuluş Savaşı sırasında ve savaşın hemen sonrasında yaşanan canlı düşünsel ortamın ve farklı düşünceler taşıyan grupların varlığının önemli rolü olmuştur. Bu nedenle, bu yıllardaki örgütlenmelerin büyük ölçüde siyasi etkiler taşıdığı ve ağırlıklı olarak İstanbul'da gerçekleştiği gözlenmektedir¹⁵.

1919-1923 işçi örgütlenmesi a) Meslek ve işyeri örgütleri b) Genel işçi birlikleri kurma çabaları, olmak üzere iki kolda incelenebilir.

Genel işçi birlikleri kurma çabaları 1919-1923 döneminde bir varlık göstermeğe başlayan sol eğilimli siyasal kuruluşlarla birlikte gerçekleşmiştir.

Belli mesleklerden işçileri içine alan veya belli bir şirketin işçileri tarafından kurulmuş bulunan çeşitli cemiyetlere, 1919 döneminden sonra, kimisi 1910'lardaki cemiyetlerin yeni ad ve biçimler altında devamı, kimisi ise yeni kurulmuş dernekler şeklinde sık sık rastlanır. Siyasal ortam gereği bu türlü derneklerin çoğu, yardım ya da hayır dernekleri biçiminde görünmektedir. Her işkolu veya her işyerinde böyle bir derneğe rastlanmakla birlikte Anadolu Şimendifer Amelesi Cemiyeti, Kasımpaşa Seyrisefain Amelesi Cemiyeti, Beynelmilel Deniz İşçileri İttihadı, Beynelmilel Marangoz İşçileri İttihadı, İst. ve İzmir İşçileri Cemiyeti, Aydın Demiryolları İşçileri Cemiyeti, Şark Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyeti (1921'den sonra Şark Şimendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti adını alır), Zonguldak Amele Birliği, Balya Karaaydın Amele Birliği gibi dernekler bunların başlıcalarıdır.

1924 yılında bu türden derneklerin listesi aşağıdadır:

İstanbul: Haliç Şirketi Amelesi Cemiyeti, Şark Şimendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti, Silahtarağa Elektrik Fabrikası İşçileri Cemiyeti, İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye İşçileri Cemiyeti, Dersaadet ve Biladiselase İnşaat, Tarık, Irgat ve Rençber Amele Cemiyeti, Tütün Fabrikası Amele İttihad Cemiyeti, İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti, Mürettepler Cemiyeti, Anadolu Bağdat Şimendiferciler Cemiyeti...

---

¹⁵ Ahmet **Makal**, "Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946", İmge Kitabevi, Ankara, Aralık 1999, s. 451.

İzmir: Aydın Demiryolları İşçileri ve Memurlar Birliği, Mülteci ve Muhacirin Amele Cemiyeti, Tütün Amele Cemiyeti, Şimendifer Fabrikası Amele Birliği Tramvay İşçileri Cemiyeti, Liman Cemiyeti, Liman Rıhtım İthalat ve İhracat Amele Cemiyeti, Müstakil Liman Vapur Amele Teavün Cemiyeti, İnşaat ve Madeni Mevad Amele Teavün Cemiyeti.

Edirne : Şark Şimendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti

Adana : Amele Teali Cemiyeti

Konya : İşçiler Derneği

Bursa : Yaprak Tütün Amelesi Cemiyeti

Eskişehir : Anadolu Bağdat Şimendiferciler Cemiyeti

Bu cemiyetlerin hemen hepsi 1919-1923 döneminin ürünü olduklarından bu dönemin işçi örgütlenmesi hakkında bir fikir verebilecek niteliktedirler¹⁶.

Bir diğer kaynaktan aldığımız bilgiye göre de; Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'daki en önemli işçi grupları, demiryolcular, imalat-harbiye işçileri ve madencilerdir. Devlet girişimlerinde sendika kurma hakkı olmamakla birlikte, Kemalist hükümet karşılıklı yardımlaşma örgütleri kurmalarına engel olmuyordu. Daha önceki bölümde de belirttiğimiz gibi demiryolcular ve imalat-ı harbiye işçilerine günde 3 lira gibi yüksek bir ücret ödeniyordu¹⁷.

İstanbul'da bulunan sol siyasal kuruluşlar, işçiler üzerinde somut eylemlerde bulunabilmiş ve hele 1920-1921 döneminde etkili bir hareket niteliği kazanabilmiştir. Bu hareketin, işçi hareketlerini ve grevleri yönetmek ve işçi örgütlerini sınıf bilinci temeline dayanan büyük sol birliklerde toplamak çabaları olmak üzere iki yönü vardır.

Dönemin bu türden siyasal kuruluşlarından ilki, 20 Şubat 1919'da kurulan ve gerçekte 1910'da kurulmuş Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın devamı olan Türkiye Sosyalist Fırkası'dır. Başkanı Hüseyin Hilmi (İştirakçi Hilmi, Hilmi Arkadaş)dir. Partinin kuruluşundan hemen sonra, Kazlıçeşme tabakhane işçileri grev ilan ederek T.S.F'na başvurmuşlar ve Hilmi Arkadaş işçileri Veliefendi Çayırı'na götürerek bilinmeyen bir

¹⁶ Oya Sencer, "Türkiye'de İşçi Sınıfı". Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul 1969, s. 265-266.

¹⁷ Mete Tunçay, "Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)" BDS Yayınları, Çetin Matbaası, 1. Basım, İstanbul 1994, s. 136.

kaynaktan gelen 800 altın ile 10 gün beslemiş, bunun sonucunda grev başarıya ulaşmış ve bu başarı H. Hilmi'nin ve partisinin yıldızının parlamasına yol açmıştır.

1919 ortalarından 1921 ortalarına kadar, T.S.F.'nin parlak dönemidir. İşçiler, özellikle de Tramvay, Seyrisefain, Şirketi Hayriye, Haliç şirketleri işçileri, partiyi desteklemekte ve Parti için örgütlenmektedirler.

Aynı yıllarda İstanbul'da, ikinci bir sosyalist kuruluş da sol işçi derneklerini birleştirme ve bir sosyalist işçi federasyonu şekline getirme çabası içindedir. Bu siyasal kuruluş, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'dır. Teorik doktriner temel bakımından, H. Hilmi'den çok üstün olan kimselerin yönettiği bu kuruluş T.S.F.'nin elinde olan işçi hareketleriyle ilgilenmek yerine, daha sistemli bir yoldan giderek İşçi Dernekleri'ni ele geçirmek istemiştir¹⁸. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, Türkiye İşçi Derneği adı altında kendi işçi örgütünü kurup işçileri örgütlemeye çalışmıştır. Bu iki örgütün amacı Türkiye'deki bütün işçi örgütlerini ulusal düzeyde bir işçi kuruluşunda bir araya getirmektir. Bu amaçla diğer işçi örgütleriyle birçok toplantı düzenlenmesine karşın istenen sonuca ulaşılamamış ve bu dönem içinde merkezi bir işçi örgütü kurulamamıştır¹⁹.

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası 22 Eylül 1919'da kurulmuş, 1924 yılında kapatılmıştır. T.İ.Ç.S.F. çevresi T.S.F.'nin aksine, Ulusal Kurtuluş Savaşı ve Ankara Hükümeti'ni hep desteklemiştir²⁰.

3.1.1.4.3. İşçi Hareketleri

1. Dünya Savaşı boyunca sürmüş işçi hareketleri, 1919 başında yeniden canlanmış ve yeni bir grev dalgası görülmüştür. Savaşın yarattığı ortam şüphesiz ki işçilerin içinde buldukları sefalet ve güçlükleri arttırmış ve onları 1908'de olduğu gibi patlamaya hazır bir hale getirmiştir.

Mayıs ayında İzmir'in işgali üzerine, her yerde, özellikle İstanbul'da yüzbinlerce kişinin katıldığı mitinglerde işçiler de yer alırlar. Özellikle 30 Mayıs'taki Sultanahmet mitingine binlerce işçi katılmıştır. Temmuz ayı içinde grev haberleri birbirini izler²¹.

---

¹⁸ Sencer, s. 268-272.

¹⁹ Şehmus Güzel, "Türkiye'de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler)". Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1993, s. 97.

²⁰ Sencer, s. 278.

²¹ Sencer, s. 244-245.

1919-1922 döneminde ondokuz grev düzenlenmiştir (Tablo 13). Özellikle 1920 yılı, yedi grevle işçi hareketinin yoğunluk kazandığı bir yıldır. Grevlerin işkollarına göre dağılımında başı sekiz grevle (toplamın % 42,10'u) demiryolu taşımacılığı çekmektedir. Kentler arasında İstanbul onsekiz grevle (%90) işçi eylemlerinden en çok etkilenen kenttir. Aslında bütün grevler İstanbul'daki işletmelerden kaynaklanmıştır. Bu dönemin grevlerinde TSF'nin büyük rolü olmuş; İstanbul'daki grevlerin birçoğu TSF'nin destek ve yönetiminde yapılmıştır. Başarıyla sonuçlanan her grev yüzlerce işçinin TSF'ye katılımını da peşinden getirmiştir. Böylece TSF'nin üye sayısı alabildiğine artmıştır. Bunun TSF'nin yeni şubeler açmasında ve işçi örgütleri kurmasında büyük rolü olmuştur. TSF 1 Mayıs 1921'in örgütlenmesini de üstlenmiş ve gösteriler işgalcilere karşı büyük bir kuvvet gösterisine dönüşmüştür.

Grevlerde yabancı sermayeye karşı mücadele siyasi bir biçime de bürünüyordu. Grevlerin yarısından fazlası yabancı sermayeye ait şirketlerde örgütlenmiştir²².

---

²² **Güzel**, s. 102, 106.

Tablo 13: 1919-1922 Grevleri

Grev No	Yıllar	Başlangıç ve Bitiş Tarihleri	İşkollar	İşletme Şirketi/Şeyhliği/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
1	1919	18 Şubat	Gıda	Tütün rejisi işçileri	İstanbul	
2	1919	10 Mayıs	Demiryolu taşımacılığı	İstanbul tramvay işçileri	İstanbul	
3	1919	Temmuz	Genel işler	Belediye temizlik işçileri	İstanbul	
4	1919	13 Temmuz	Ardıye ve antrepoculuk	Hisar iskelesi hamalları	İstanbul	
5	1919	Ekim ortası	Gemi (yapımı)	Kasımpaşa tersanesi işçileri	İstanbul	1300
6	1919	30 Ekim	Ardıye ve antrepoculuk	Rıhtım hamalları	İstanbul	
7	1920	Nisan	Deniz	Kazlıçeşme debbaganeleleri işçileri	İstanbul	90
8	1920	17 Nisan	Basın ve yayın	Fransız ve Rum gazeteleleri müredipleri	İstanbul	
9	1920	23 Nisan	Demiryolu taşımacılığı	Beyoğlu "TüneF" işçileri	İstanbul	
10	1920	Nisan	Gemi (yapımı)	Kasımpaşa Tersane işçileri	İstanbul	
11	1920	Mayıs	Ardıye ve antrepoculuk	Vapurlara kömür yükleyen işçiler	İstanbul	
12	1920	10-15 Mayıs	Demiryolu taşımacılığı	Devsaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	700
13	1920	13 Ekim	Demiryolu taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi işçileri	İstanbul ve Edirne	
14	1921	Temmuz	Metal	Zeytinburnu Fabrikaları işçileri	İstanbul	
15	1921	20 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	Devsaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	
16	1921	1-2 Ekim (36 saatlik)	Demiryolu taşımacılığı	Devsaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	
17	1921	9 Ekim	Demiryolu taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi işçileri	Edirne ve Çatalca	
18	1922	26 Ocak-8 Şubat	Demiryolu taşımacılığı	Devsaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	1500
19	1922	8 Şubat	Genel işler	Belediye temizlik işçileri	İstanbul	1000

Kaynak: Güzel, 1993, s. 11.

3.1.1.4.4. Çalışma İlişkileri ile İlgili Hukuki Düzenlemeler

Kurtuluş Savaşı devam ederken, Meclis tarafından çıkarılan yasalarla işçiler yararına düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar 28.4.1921 tarih ve 114 sayılı “Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafi-i Umumiyesine Olarak Furuhtuna dair Kanun” ve 10 Eylül 1921 tarihli ve 151 sayılı “Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun”dur. Bu çerçevede, Türkiye’de ilk sosyal politika düzenlemelerinin, sınırlı bir biçimde de olsa madencilik kesimine yönelik olarak gerçekleştirildiği görülmektedir²³.

Bu bölümde çalışma ilişkileri ile ilgili olan yukarıda belirtilen yasalar ile, hak ve özgürlükler konusu ele alınmamasına rağmen²⁴ temel bir yasal düzenleme olduğundan 1921 Anayasası ve bir yasal düzenleme olmamasına, hükümete iletilen öneriler niteliğinde olmasına rağmen²⁵ çalışma ilişkileriyle de ilgili olduğu için 1923 İzmir İktisat Kongresi üzerinde duracağız.

3.1.1.4.4.1. 28.4.1921 Tarih ve 114 Sayılı Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafi-i Umumiyesine Olarak Furuhtuna Dair Kanun

Dört maddelik bu kısa yasayla, elverişli olmadığı için madenciler tarafından kullanılmayan ve maden ocakları civarına bırakılan kömür tozlarının satılıp, bu satıştan sağlanacak gelirin işçi yararına kullanılması doğrultusunda düzenlemeler yapılmıştır.

114 sayılı Yasa, yürürlüğe girmiş, ancak, Havzada daha sonraki dönemlerde kömür yıkama ve değerlendirme lavvarları yapıldıktan sonra söz konusu tozlar biriktirilememiş, bu sebeple de yasanın düzenlemesi işlemez hale gelmiştir. Yasa 3 Mart 1954 tarihli ve 6309 sayılı Maden Kanunu’yla yürürlükten kaldırılmıştır²⁶.

---

²³ **Makal**, s. 320.

²⁴ Cahit **Talas**, “Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi”, Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Ankara Şubat 1992, s. 64.

²⁵ **Güzel**, s. 139.

²⁶ **Makal**, s. 323-324.

3.1.1.4.4.2. 10.9.1921 Tarihli ve 151 Sayılı Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun

Bu yasanın yeni devletin sosyal politika tarihi içinde ayrı ve önemli bir yeri vardır. Çünkü bu yasa dış ve iç düşmanlara karşı bir ölüm kalım savaşının sürdürüldüğü bir dönemde oluşmuştur. Bu yasa kapitülasyonlara karşı ilk büyük tepki, ilk isyandır. Kömür havzasında yabancı şirketlere verilen ayrıcalıkların kaldırılmasına dönük ilk adımdır. Yeni devletin emeğe, çalışanlara karşı hakça ve dostça yaklaşımının anlamlı bir belgesidir²⁷.

Cumhuriyet Türkiyesinde ilk sosyal politika tedbirleri Kömür Havzasını konu olarak ele almıştır. Zira bu havza ilk defa Türkiye’de büyük bir işçi kitlesini sinesinde toplamıştır. Bu sebepten ötürüdür ki işçileri koruma zarureti önce bu havzada kendini göstermiştir²⁸.

Alan olarak Ereğli Havza-i Fahmiyesi, faaliyet alanı olarak madencilik ile sınırlandırılan bu yasayla; bireysel iş ilişkileri alanında geniş koruyucu önlemler getirilmekte, sosyal sigortalar konusunda düzenlemeler yapılmaktaydı²⁹. Şimdi bunlara kısaca değinelim.

Konut sorunu: Konut sorununu ele alan yasa, birinci maddesi ile işverenleri işçi koşulları yapmaya zorunlu tutmuştur. Aile ile birlikte oturacak nitelikte evler henüz bu aşamada söz konusu olmamaktadır. Görüldüğü gibi yasanın birinci maddesi kömür işçilerinin acıklı ve ivedi bir durum gösteren konut sorununu ele almıştır.

Çalışma süreleri: Yasanın 8. maddesi ile günlük en yüksek çalışma süresi kömür madenlerinde 8 saat olarak saptanmıştır. İşçiler bu süreden daha fazla çalışmaya zorlanmayacaklardır.

Ücret: Birinci Büyük Millet Meclisi, 1921’de sözünü ettiğimiz 151 sayılı Yasanın 11. maddesi ile kömür madeni ocaklarında çalışan işçilerin en az (asgari) ücretlerinin üçlü, yani hükümet, işçi ve işveren temsilcilerinden oluşan bir komisyon tarafından saptanmasını öngörmüştür.

---

²⁷ **Talas**, s. 79-80.

²⁸ Cahit **Talas**, “Sosyal Politika”. Yenilenmiş Üçüncü Bası, Sevinç Matbaası, Ankara 1967, s. 183.

²⁹ **Makal**, s. 324.

Çalışma Yaşı: 1921 Yasası 2. maddesi ile kömür ocakları içinde 18 yaşından küçük çocukların çalıştırılmasını yasaklamıştır. Bu, Büyük Millet Meclisi için büyük bir onur sayılmalıdır.

Zorunlu Çalıştırmanın Yasaklanması: Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu çalışma hemen hemen bir kural idi. 151 sayılı Yasanın 2. maddesi yerinde bir düşünce ile maden işlerinde işçilerin zorla çalıştırılmasını ve angarya suretiyle bir işe yollanmasını yasaklamıştır. Böylece, insan haklarının bu önemli ilkesini benimseme yoluna daha 1921'de girilmiştir.

İş Kazaları: Yasa maden işleticilerinin, başka bir deyişle işverenlerin iş kazalarına karşı gerekli önlemleri almalarını zorunlu tuttuğu gibi, kaza geçiren işçilere gerekli parasal yardımların yapılmasını öngörmektedir.

Yardımlaşma Sandıkları ve Sağlık Önlemleri: Yasanın 4. maddesi yardımlaşma sandıklarını düzenlemekteydi. Bu sandıklar kendi mensuplarına yaşlılık, hastalık, işgörmezlik durumlarında yardımda bulunacaklardır. Böylece kömür madenlerinde çalışan işçiler açısından sosyal sigortalara doğru ilk adımların atıldığını görüyoruz. Ayrıca yasanın 6. maddesi de parasal yardımlar yanında sağlık yardımları yapılmasını da öngörmüştür. Hastalık ve kaza sırasında işçi gerekli sağlık bakımlarına ve tedaviye ulaşacaktır³⁰.

Bu açıklamalardan sonra, 151 sayılı Yasanın çalışanları koruyucu önlemleri görelî olarak bir düzeyde getirdiği söylenebilir. Bu nedenle bazı sosyal politikacılar bu yasanın Türkiye'nin ilk İş Yasası olduğunu savunmaktadırlar. Gerçekten de, 151 sayılı yasa, tüm Türkiye ölçeğinde geçerlilik taşısaydı bir İş Kanunu olma niteliğinden söz edilebilirdi. Ancak yasanın geçerlilik alanı coğrafi olarak bir tek bölge ile, faaliyet alanı olarak sadece madencilik ile sınırlı olduğu için bu görüşe katılmak zorlaşmaktadır. Ayrıca, yasanın hükümlerinin tümüyle uygulanarak yaşama aktarılması da mümkün olmamıştır³¹.

3.1.1.4.4.3. 1921 Anayasa'sı

13 Eylül 1920'de Mustafa Kemal bir proje hazırladı ve BMM'ne sundu. Meclis bir özel komite tayin etti. Bu özel komite projeyi inceledi. Tasarının son hali Mustafa Kemal'in ulusal egemenlik tezi üzerine oturmaktaydı. 1. madde "egemenliğin kayıtsız

---

³⁰ **Talas**, "Türkiye'nin...", s. 85

³¹ **Makal**, s. 328.

şartsız ulusa ait olduğu”nu hükme bağlıyordu. 20 Ocak 1921’de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tasarısı BMM’de kanunlaştı³². Ongün içinde yayımlanarak yürürlüğe girdi. İstilacı düşmana karşı bir ölüm kalım savaşımının yürütüldüğü bu dönemde devletin hukuksal yapısının düzenlenmesi, hak ve özgürlükler konusu ele alınmamış, bu, sonraya bırakılmıştır³³.

1921 Anayasası ile getirilen ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adını alan yeni yönetim bütün Anadolu’ya egemen olan saf bir “meclis hükümeti” rejimi gerçekleştirmiştir. Buna göre Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin üstünde bir organ yoktur; yasama, yürütme ve yargı güçleri Büyük Millet Meclisi’nde toplanmaktadır. Yargı yetkisi, Meclisin kendi bünyesinde kurduğu “İstiklal Mahkemeleri” aracılığıyla kullanılabilir. Yürütme yetkisi, meclis içinden çıkan ve meclis tarafından seçilen milletvekillerine verilmektedir. Bunların görevi, Meclisin aldığı kararları uygulamaktan ibarettir. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Başkanı, aynı zamanda yürütme yetkisini kullanan hükümetin de doğal başkanıdır³⁴.

3.1.1.4.4.4. 1923 İzmir İktisat Kongresi

İktisat siyasetleri, toplumsal (sosyal) siyasetlerin saptanmasında etkin rol oynarlar. Toplumsal siyasetler, iktisat siyasetlerinin türevidir dense yeridir. Bu bağlamda, iktisadi ve toplumsal siyasetlerin belirlendiği iktisat kongreleri, bütün toplumu, bu arada özellikle çalışanları, yani işçi, memur ve diğer bağımlı çalışanları kalfa-çırak, çırak vb. yakından ilgilendirmektedir.

Kongre kararlarının tüzel bağlayıcılığı, zorlayıcılığı yoktur. Kararlar daha çok yasa koyucuya yöneltilen öneriler niteliğindedir³⁵.

Lozan’dan sonra bir iktisat nizamı üzerinde ilk çabalar, 17 Şubat ile 4 Mart 1923 günlerinde toplanan İzmir İktisat Kongresi’nde görüldü. Resmi bir niteliği olmayan, önceden kararlaştırılan bir program olmadan kongre Gazi’nin bir nutku ile açıldı. Başkanlığa daha önce de belirttiğimiz gibi Kazım Karabekir Paşa seçildi. Kongreye, bir kısmının temsil yetkileri pek zayıf olmakla beraber, tarım, sanayi, ticaret ve işçi grubu

---

³² **Giritli**, s. 16

³³ **Talas**, “Türkiye’nin...”, s. 64.

³⁴ **Fevzi Demir**, “Anayasa Hukukuna Giriş”. Dokuz Eylül Üniversitesi, 6. Bası, İzmir Mart 2005, s. 187.

³⁵ **Güzel**, s. 115.

mümessilleri katıldılar. Çeşitli raporlar sunuldu. Çeşitli kararlar alındı ve sonunda, Misak-ı Milli gibi, bir de Misak-ı İktisadi kabul edildi³⁶.

İzmir İktisat Kongresi'nin önemini aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

1) İzmir İktisat Kongresi'nin ekonomik alandaki önemi, Erzurum Kongresi'nin siyasi alandaki önemine denktir. İktisat Kongresi, iktisadi savaşta Erzurum Kongresi'nin sahip olduğu yere layık önemde görülmüştür. Bunun böyle olduğunu, Gazi Mustafa Kemal Paşa, Kongre'yi açış konuşmasında belirtmektedir.

2) İktisat Kongresi'nin o sırada ertelenmiş bulunan Lozan görüşmeleri bakımından da önemi vardır. İktisat Kongresi, Lozan'da barış yapmak istemeyen emperyalistlere karşı hissedilenlerin dile getirildiği bir forum gibi kullanılması bakımından önemlidir.

3) İktisat Kongresi, ilk kez ülkenin tüccar, çiftçi, sanayici ve işçilerini bir araya toplaması bakımından da önem kazanmaktadır. Böylece ülkenin dört bir yanından gelen aynı meslek sahipleri birbirini tanımak, sorunlarını tartışmak, deneyimlerini aktarmak olanağını bulmuştur.

4) İktisat Kongresi'nde ilk kez tüccar, çiftçi ve sanayici sorunlarının ulusal düzeyde tartışılması başlı başına bir olaydır. Hele ilk kez işçi sorununun ulusal düzeyde tartışılması da başlı başına bir olaydır.

5) İktisat Kongresi'nin bir başka önemi 9 Eylül 1923'te kurulduğu kabul edilen Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programı üzerine yaptığı etkidir.

6) Mustafa kemal Paşa, Kongre'nin açılışından önce uzun bir yurt gezisi yapmış, "tetkikat-ı iktisadiye"de bulunmuştur. Bu da Kongre'ye verilen önemi gösterir³⁷.

İzmir İktisat Kongresi'ndeki işçi sorunlarına gelince; kongrenin üçlü bir yapısı olmuştur. Kongre genel kurulu ve kararları alıp kongrenin onayına sunmuş olan uzmanlık komisyonları da hükümet, işçi ve işveren temsilcilerinden oluşmuştur. Kendilerini ilgilendiren konularda ve kararlarda işçilerin de söz sahibi durumuna gelmiş bulunmaları yukarıda da belirttiğimiz gibi önemli bir gelişmedir. Hemen başlangıçta, bundan böyle

---

³⁶ Aydemir, s. 368-369.

³⁷ Güzel, s. 119-120.

amele yerine, işçi sözcüğünün kullanılması ilkesi benimsendikten sonra, çalışma koşulları, sosyal güvenlik ve sendika hakkı konularında önemli kararlar alınmıştır.

Çalışma Süreleri: Tarım kesimi dışındaki kesimlerde günlük çalışma süresi 8 saat olarak kabul edilmiştir. 1920'li yıllarda 8 saatlik çalışma süresi henüz dünyada yaygınlaşmamıştı. Öte yandan maden ocaklarında çalışma süreleri, işin niteliği, yani işin ağır ve tehlikeli oluşu göz önünde bulundurularak 6 saat sınırı içinde saptanmıştır. Bu da toplumsal politika açısından bir başka ileri adımı yansıtıyordu.

Çalışma Yaşı: Bu konudaki kararda oniki yaştan söz edilmekte fakat bir kesinlik getirilmemektedir. Buna karşılık maden ocaklarında onsekiz yaşından küçük olanların çalıştırılmamalarına ilişkin kesin kararlar alınmıştır.

Kadın İşçiler: İzmir İktisat Kongresi'ne kadın işçi temsilcisi de katılmıştır. Kadınların maden ocaklarında çalıştırılmalarının yasaklanması istenmiş, bütün işyerlerinde sürekli işçi olarak çalışan kadınlara doğumdan önce ve sonra toplam sekiz hafta ve her ay üç gün izin verilmesi ve bu süreler içinde de ücretlerinin ödenmesi önerilmiştir. Çok sonraları gerçekleşebilecek bu öneriler hem ulusal, hem de uluslararası alanda ileri bir düşüncenin ürünü olarak değerlendirilmelidir³⁸.

Ücretler: İzmir İktisat Kongresi'nde en az ücretlere ilişkin önemli ilkeler kabul edilmiştir. Kongre'de benimsenen bu ilkelere göre, 1) İşçi ücretlerinin en az düzeyi ülkenin geçim durumu ile orantılı olarak saptanmalı, 2) Bu saptama her üç ayda bir yapılmalı, 3) Dernekler (sendikalar) kuruluncaya kadar işçi temsilcileri Belediye Meclisince saptanmalı, 4) Kurum ve işyerlerince ödenmesi zorunlu olmalı ve 5) Saptanan en az (asgari) ücretler ilan olunmalı ve yayımlanmalıdır.

İşçi ücret ve aylıklarının her yerde para olarak ve düzenli bir biçimde ödenmesi de kongrenin kararları arasında yer almaktadır.

Dinlenmeler: Kongre 8 saatlik bir çalışma günü içinde, çalışma süresi dışında olmak üzere, bir saat dinlenme öngörmüştür. Bunun yanında haftada 1 gün dinlenme günü kabul edilmiştir. Hafta tatilinde, resmi tatillerde ve işçi bayramında ücretlerin tam olarak ödenmesi de kongre kararları arasında yer almıştır. Bunun gibi bir işyerinde sürekli olarak

---

³⁸ Talas, "Türkiye'nin...", s. 92-93.

çalışan işçilere 1 ay ücretli izin hakkının tanınması da İzmir İktisat Kongresi'nin bir başka önemli kararını oluşturmuştur.

Kimi sosyal sigorta dallarının kurulmasına ilişkin ve bütün grupların oybirliği ile alınan karara göre, “sürekli büyük sanayi kurumlarında, gümrüklerde, demiryolları, elektrik ve tramvay gibi şirketlerde, maden ocaklarında çalıştırılan işçilerin kaza ve yaşlılık dahil olduğu halde yaşam sigortasına bağlanmaları ve sigorta primlerinin işverenler ile işçiler tarafından yan yana ödenmesi” esası kabul edilmiştir. Görüldüğü üzere burada iş kazası, meslek hastalıkları, yaşlılık maluliyet ve ölüm sigortaları ele alınmıştır. Öte yandan, hastalık sigortasının da kurulmasına ilk adım oluşturucu nitelikte kimi önlemler kabul edilmiş, örneğin ikiyüz elli işçi çalıştırılan fabrikalar, şirketler kendi işyerlerinde ya da yakınlarında bir dispanser; maden ocakları ile büyük orman işletmelerinin, tuzlaların yakınlarında da birer hastane kurmaya ve ayrıca maden ocaklarında işçiler için parasız hamamlar yaptırmaya işverenler zorunlu tutulmuşlardır.

Sosyal güvenlik içinde düşünülebilecek konut konusuna da kongre kararlarında yer verilmiştir. Kongrenin kararına göre büyük sınai kuruluş ve işletmeler, şirketler, madenler, orman işletmeleri çalıştırdıkları işçiler için işyerlerinin yakınlarında sağlıklı konutlar yapmaya da zorunlu tutulmuşlardır. Bu yerine getirilmezse işçilere konut kirasını karşılayacak bir ödenek verilmesi öngörülmüştür.

Sendika Hakkı: Kongre, herhangi bir sınırlama getirmeyerek işçilere sendika hakkının tanınmasını oybirliği ile kabul etmiştir. Bu nedenle, bir yandan sendika hakkını kısıtlayan (kamu hizmetlerinde çalışan işçiler bakımından), bir yandan da grev hakkını düzenleyen “Tatil-i Eşgal Kanunu'nun yeniden işçilerin hakkını tanımak üzere tetkik ve tanzimi” benimsenmiştir.

Tarım kesiminde çalışan işçiler yukarıdaki bütün düzenlemelerin dışında tutulmuştur³⁹.

3.1.1.5. Değerlendirme

Bu dönem siyaseten çok yoğun olarak yaşanmış, gerek bağımsızlık savaşları, gerekse T.B.M.M.'nin kuruluşu ülke tarihinde Cumhuriyet'e bağlanan süreçte bir dönüm noktası oluşturmuştur. Dönemin sonlarında yer alan ve T.B.M.M.'nin diplomatik başarısı

---

³⁹ Talas, “Türkiye'nin...”, s. 94-95-96.

konumunda olup, bugünkü sınırlarımızı belirleyen ve bağımsızlığımızı tescil eden Lozan Konferansı da siyaseten bu döneme damgasını vuran bir olaydır.

Hal böyle iken, pek tabiidir ki dönem içinde toplumsal değişimler gerçekleşmemiştir.

Ekonomik tabloya gelince; ekonomik açıdan bu kısa dönemde İmparatorluk'daki mevcut iktisadi durum muhafaza edilmiş, bir dönüm noktası olarak kabul edilmese de bundan sonraki dönemin iktisat politikasında belirleyici olacak olan İzmir İktisat Kongresi gerçekleşmiştir. İzmir İktisat Kongresi işçiler açısından da önemli kararların alındığı bir platform olmuştur. Ancak bu kararlar konuyu incelerken de belirttiğimiz gibi birer temenniden öteye geçememiştir.

Yani bu dönem içinde ekonomik değişimler de yaşanmamıştır.

Yukarıdaki veriler ışığında çalışma ilişkileri açısından dönemin çok durağan geçmesi gerekirken, dönem çalışma ilişkilerinin çok yoğun olarak yaşandığı bir dönem olarak gerçekleşmiştir. Burada belirleyici olan sosyo-ekonomik değişimler değil, 1917 Bolşevik İhtilali ile işçiler arasında oluşan sosyalist fikirler ve bu bağlamda oluşan işçi örgütlenmelerini ve grevleri yöneten, sol partilerdir diyebiliriz.

Diğer taraftan 1908 öncesi ve sonrası dönemde oluşan fakat sonra Tatil-i Eşgal Kanunu ve daha sonra 1. Dünya Savaşı ile kesintiye uğrayan işçi hareketleri ve örgütlenmeleri de bu dönemde tekrar canlanmıştır. İşçi örgütlenmelerinde üst örgütler de önem kazanmıştır.

Çalışma ilişkileri ile ilgili yasal düzenlemeler açısından dönem çok önem arz etmektedir. Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği günlerde T.B.M.M.'nin madenlerde çalışan işçiler için önemli sosyal politika önlemlerini kapsayan 114 ve 151 sayılı Kanunları çıkarmış olması gerçekten üzerinde durulması gereken bir durumdur. Madenlerdeki işverenlerin yabancı olması açısından (birçok işverenin olduğu gibi), bu olayı Ankara Hükümeti'nin iktisaden de yabancılara başkaldırması olarak düşünebiliriz.

Bu dönemde 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu uygulamaya konmuştur. Yeni devletin ilk Anayasası olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu pek tabiidir ki dönemin siyasi konjonktürü nedeniyle hak ve özgürlüklere yer verememiştir.

Tekrar özetleyecek olursak, 1920-1923 Cumhuriyet'e geçiş sürecinde sosyo-ekonomik değişimler yaşanmamış olmakla birlikte işçi örgütlenmeleri ve işçi hareketleri imparatorluğun her tarafında (fakat grevler daha çok İstanbul'da) yaşanmıştır. Bunun nedeninin ise 1917 Bolşevik İhtilali ile birlikte oluşan sosyalist fikirlerin işçiler arasında yayılması ve 1914-1918 arasında 1. Dünya Savaşı nedeniyle yavaşlayan işçi hareketlerinin 1918'den sonra tekrar canlılık kazanmasıdır diyebiliriz.

3.1.2. 1923-1946 Dönemi (Tek Partili Dönem)

3.1.2.1. Siyasal ve Toplumsal Değişimler

3.1.2.1.1. Halk Fırkasının Kuruluşu ve Cumhuriyet'in İlanı

24 Temmuz'da Lozan Barış Antlaşması imzalandı.

9 Ağustos'ta Anadolu Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti üyesi bazı milletvekillerinin katılımı ile Ankara'da bir toplantı yapıldı; toplantının amacı yeni kurulması düşünülen fırkanın (Halk Fırkası) nizamnamesini hazırlamaktı. Nizamname 9 Eylül'de kabul edildi. Halk Fırkası ise ancak 11 Eylül'de resmen kuruldu, bununla birlikte daha simgesel bir tarih olan 9 Eylül günü Halk Fırkası'nın kuruluş günü olarak kabul edildi.

Yeni kurulan partinin henüz bir programı yoktu. Ancak kabul edilen nizamnamenin "umumi esaslar" kısmında partinin amaçları belirtiliyordu. Buna göre, Halk Fırkası, ulusal egemenliğin halk tarafından ve halk için uygulanmasına yol gösterecek, Türkiye'yi çağdaşlaştıracak ve hukuk devletini egemen kılacaktı. Parti, halk tanımını herhangi bir sınıfa mal etmiyor, aksine sınıflar üstü bir halk tanımından yola çıkarak, her cins ayrıcalığına karşı olduğunu açıklıyordu⁴⁰.

2 Ekim'de son itilaf askerleri de İstanbul'u terk etti. 6 Ekim 1923'de Türk askerleri Şükrü Naili Paşa kumandasında İstanbul'a girdi⁴¹.

28 Ekim akşamı Çankaya'da yapılan toplantıda ertesi gün Cumhuriyet ilan edilmesi kararlaştırıldı. O gece Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa birlikte, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na ilişkin gereken değişiklik önerisi hazırladılar. Böylece Anayasa'ya,

---

⁴⁰ Cemil Koçak, "Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980". Cem Yayınevi, 7. Basım, İstanbul 2002, s. 131-132.

⁴¹ Giritli, s. 19.

“Türkiye Devletinin şekli-i hükümeti, Cumhuriyettir” hükmünün konulması için bir yasa önerisi hazırlanmış oldu.

29 Ekim’de Halk Fırkası Meclis Grubu’nda önerinin kabulü üzerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi de aynı gün yapılan toplantıda Cumhuriyet ilan önerisini benimsedi. Yine aynı gün yapılan seçimde Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanı seçildi⁴².

3.1.2.1.2. Hilafetin Kaldırılması

Mustafa Kemal’in maksadı Türkiye’yi modern laik Batılı anlamda bir devlet yapmaktı. Onun görüşüne göre Türk gelenekleri yüzyıllardır Arapların etkisinde kalmıştı. O, İslamın imparatorluğu inşa için Osmanlıları birleştirici güç olduğuna inanıyordu⁴³.

1924’ün başında Mustafa Kemal manevra yönetmek için İzmir’e gitti. Onunla birlikte İsmet Paşa, Kazım Paşa (Savaş Bakanı) ve Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa da İzmir’de idi. Hepsi Halifelik kurumunu kaldırmaya karar verdiler. Aynı zamanda Şeriye ve Evkaf Vekaleti’nin kaldırılmasına ve eğitimin birleştirilmesine karar verdiler.

Cumhurbaşkanı’nın teklifleri Halk Partisi’nin grup toplantısında tartışıldı. 2 Mart 1924 tarihli ve 431 sayılı “Hilafetin İlgasına ve Hanedan-i Osmaninin T.C. Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun” ile halifelik kurumu kaldırıldı ve halife ertesi gün sabah sürgüne gönderildi⁴⁴.

3.1.2.1.3. Muhalefetin Örgütlenmesi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

10 Kasım 1924’de Halk Fırkası, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) adım aldı.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bir muhalefet partisi olarak 17 Kasım 1924 tarihinde kuruldu. Kurucuları arasında Ali Fuat Paşa, Kazım Paşa, Adnan Bey, Rauf Bey vardı.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kuruluşu sırasında bir beyanname yayımlayarak amaçlarını ortaya koydu. Parti bunun yanında bir de program kabul etti. Programa göre, parti hem siyasal, hem de ekonomik yönden liberal hüviyetteydi.

---

⁴² Koçak, s. 134.

⁴³ Giritli, s. 23.

⁴⁴ Giritli, s. 23.

1925 yılının Şubat ayında Doğu illerinde patlak veren Şeyh Sait Ayaklanması ancak Nisan ayı ortalarında tamamen bastırılabilirdi.

Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki otoriter eğilimli grup (Mustafa Kemal Paşa'nın desteğini alan) ayaklanmanın çıkışından itibaren hükümete karşı daha sert bir tutum aldı ve ayaklanmanın sorumlusu olarak Cumhuriyet Halk Fırkası'na göre gerici bulunduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı ve ayaklanmaya karşı yeterli önlem alamayan ılımlı Fethi Bey Hükümeti'ni göstermeye başladı. Böylece ayaklanma ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasındaki ilişki daha ayaklanmanın ilk günlerinde kurulmuş oldu. Muhalefet partisinin programında yer alan, partinin dine saygılı olacağı hükmü gerıcilik olarak yorumlanmıştı.

4 Mart'ta hükümet Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, "Tahrir-i Sükûn Kanunu"nu sundu, yasa aynı gün kabul edildi.

Tahrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulünden sonra hükümete muhalif olan basın organları kapatıldı. Bir gazeteci Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmaya başlandı.

Şark İstiklal mahkemesi, ayaklanmada rol oynadığını ileri sürerek 25 Mayıs'ta Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın mahkemenin görev alanına giren bölgelerindeki şubelerinin kapatılmasını valilerden istedi ve istek derhal yerine getirildi. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra yargılanan Şeyh Sait ve arkadaşları (toplam 29 kişi) 28 Haziran'da idama mahkum edildiler ve 29 Haziran'da karar infaz edildi.

Tahrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemelerinin verdiği güçle hükümet, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın 3 Haziran'da kapatılmasına karar verdi.

Şeyh Sait Ayaklanması'nın siyasal sonuçları tek-parti yönetiminin kurulması sürecinde önemli bir dönüm noktası oldu. Ayaklanmadan sonra ülkede yeni başlamış olan çok-partili hayat daha doğum anında sona erdi ve Tahrir-i Sükûn Kanunu ile hükümet tüm ülkede otoriter bir yönetim kurmayı başardı⁴⁵.

3.1.2.1.4. Bir Demokrasi Deneyi: Serbest Cumhuriyet Fırkası

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın derin etkileri Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısında kendini derhal belli etti. Ekonomisi zaten zayıf olan genç cumhuriyet, bu dış etki nedeni ile daha da güç bir duruma düştü. Gerek Cumhuriyetin ilanından itibaren

⁴⁵ Koçak, s. 141-142-143.

hızla gelişen Kemalist devrimlerin yarattığı halk katındaki tepkiler, gerek bu tepkiyi bastırmak için kullanılan baskı mekanizmaları ve gerekse hükümetin, ekonomik ve sosyal alanda somut başarılar sağlayamaması, ülkede geniş bir hoşnutsuzluğun yaratılmasına neden olmuştu.

Mustafa Kemal Paşa, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal sorunları hükümetin Meclis'te eleştirisiz ve denetimsiz bir konumda kalmasından kaynaklandığını düşünüyordu. Bu açıdan bir muhalefet partisi siyasal açıdan yararlı olabilirdi. Meclis'te bir muhalefet Partisi eleştiri ve tartışma içinde hükümeti uyarabilir ve onu harekete geçirebilirdi. Diğer yandan bir muhalefet partisi aslında gizli olarak var olan, fakat siyasal baskılar nedeniyle görünmeyen siyasal muhalefeti ve bu muhalefetin gücünü de ortaya koyabilirdi⁴⁶.

Eski başbakanlardan Fethi Bey 1925'ten beri Paris Büyükelçisiydi. 11 Ağustos 1930'da Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektupta Fethi Bey hükümetin ekonomi politikasından ve halkın sırtına yüklenen vergilerden şikayet etti. Ülke sanayiini ve tarımı koruma başarısızlığı ihracatta düşüslere yol açıyordu. Çare Mustafa Kemal'in de gördüğü gibi yeni parti kurulmasıydı. İki gün sonra mektuba cevapta Mustafa Kemal Fethi bey'i yoluna çıkmayacağı konusunda temin etti⁴⁷. Serbest Cumhuriyet Fırkası 12 Ağustos 1930 tarihinde kuruldu⁴⁸.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'na, Cumhuriyet halk Fırkası'ndan tam 15 milletvekili katıldı. Mustafa Kemal Paşa, muhalif partinin yönetimine kendi tanıdığı ve güvendiği kişileri getirmiş ve böylece partinin siyasal faaliyetlerini denetim altında tutmaya çalışmıştı.

Parti, ekonomik alanda liberalizmi savunuyordu; vergilerin indirilmesi, bayındırlık hizmetleri ve demiryolları gibi yatırımların büyük ölçüde tek bir nesile yüklenmemesini, yabancı sermayenin kabul edilmesini, özel girişimin esas tutulmasını, tekellerin kaldırılmasını, bürokrasinin azaltılmasını, tek dereceli seçimle kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasını istiyor; vicdan, fikir ve çalışma özgürlüğünün

---

⁴⁶ Koçak, s. 147.

⁴⁷ Giritli, s. 36

⁴⁸ Koçak, s. 147.

sağlanmasını talep ediyor, yürütme organının denetlenmesi gereğini vurguluyor, halkın yönetime katılmasını ve yöneticilerini denetleyebilmesini talep ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın amacı partinin bir iktidar seçeneği haline gelmesi değil de, mevcut hükümete siyasi bakımdan yumuşak bir rakip olmasıydı. Ancak, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kendisini bir iktidar seçeneği olarak kabul etmesi ve bunu kanıtlamaya yönelik girişimlerde bulunması, o zamana kadar muhalefet Partisine hoşgörü ile bakan Mustafa Kemal Paşa'nın da görüşlerini değiştirmesine neden oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın desteğinin çekilmesi ve partinin yaşaması ve iktidara aday olabilmesi için bizzat Mustafa Kemal Paşa ile çatışmak zorunda kalması, parti yöneticilerini tedirgin etti. Bu gelişme partinin kuruluşunu sağlayan siyasi temelleri ortadan kaldırdığı için Fethi Bey 17 Kasım'da Dahiliye Vekaleti'ne yazdığı bir yazı ile partinin fesh edildiğini açıkladı. Parti sadece üç buçuk ay yaşayabilmişti.

Serbest Fırka'nın kapatılmasından bir ay kadar sonra, 23 Aralık 1930 günü Menemen Olayı çıktı. Manisa'da Nakşibendi tarikatına bağlı ve kendisinin Kıyamet Günü'nde ortaya çıkacak olan Mehdi olduğunu ileri süren Giritli Mehmet adında biri, çevresine bazı kafadarlar alıp Menemen'e geldi. Belediye Meydanı'nda bir camiden aldıkları yeşil bayrağın altında toplanıp zikretmeye ve halkı kendilerine katılmaya çağırdılar. Topluluğu dağıtmak için Yedek Asteğmen Fehmi Kubilay bir manga askerle olay yerine geldi. Mehmet silahıyla Kubilay'ı yaraladı. Asker kaçtı. Mehmet Kubilay'ın başını kesip bayrak direğine bağladı, kalabalığa gösterdi. Gelen kuvvetler hareketi bastırdı. Sıkıyönetim ilan edildi. Görevlendirilen askeri mahkeme 28 sanığı idama mahkum etti. Olay büyük yankılar uyandırdı. Kimileri bu gericilik olayını Serbest Fırka ile ilişkilendirerek, Fırkanın kapatılmasının yerindeliğine bir kanıt olarak göstermişlerdir⁴⁹. Sonraki onbeş yıl organize bir muhalefet gerçekleşmemiştir⁵⁰.

3.1.2.1.5. Kemalist Devrimler

Hilafetin kaldırıldığı gün, 3 Mart 1924 tarihinde TBMM Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu kabul etti. Yasaya göre, öğretimin birliği kabul ediliyor ve bütün okullar Maarif Vekaleti'ne bağlanıyordu. 8 Nisan'da dinsel mahkemeler kaldırılarak bu kez de

---

⁴⁹ Koçak, s. 149.

⁵⁰ Giritli, s. 37.

yargı organlarının birliği sağlandı. 20 Nisan 1924 tarihinde 1924 Anayasası TBMM'nde kabul edildi (1924 Anayasası üzerinde çalışma ilişkilerini incelerken durulacaktır).

Mustafa Kemal Paşa'nın 1925 Ağustos ayı sonlarında yaptığı Kastamonu gezisinde halka şapkayı tanıtması ve bizzat giymesinden sonra, önce çıkarılan bir kararname ile memurların şapka giyme zorunluluğu getirildi ve daha sonra da 25 Kasım'da şapka giyilmesi hakkında yasa kabul edildi. Yasaya göre, halkın şapka dışında bir başka şey giyme alışkanlığını sürdürmesi hükümetçe yasaklanmıştı. şapka giymek ve giydirmek istemeyenler yasayı protesto etmek için bazı illerde gösteriler dzenledilerse de, göstericiler İstiklal Mahkemeleri tarafından yargılandılar ve idama gidecek ölçülerde değişik cezalara çarptırıldılar.

şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra şark İstiklal Mahkemesi, görev alanına giren yörelerde tüm tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar vermişti. 30 Kasım'da TBMM, tekke ve zaviyelerin ve türbelerin kapatılmasını trbedarlıklar ile bir takım unvanların kaldırılmasına karar verdi.

26 Aralık 1925 tarihinde uluslararası saat ve takvim kabul edildi. 17 şubat 1926 tarihinde Medeni Kanun, 1 Mart'ta Türk Ceza Kanunu, 22 Nisan'da Borçlar Kanunu, 29 Mayıs 1926'da Türk Ticaret Kanunu, 28 Mayıs 1928'de Türk Vatandaşlığı Kanunu benimsendi. 24 Mayıs 1928 tarihinde ise uluslararası rakamlar kabul edildi. 18 Haziran 1927'de Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu TBMM'nin onayından geçti.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 2. Büyük Kongresi'nde kabul edilen partinin yeni nizamnamesinde, partinin devlet ve din işlerini birbirinden ayırmak amacıyla olduğu açıklandı. Cumhuriyet Halk Fırkası Başkanlık Divanı tarafından hazırlanan ve kongrede kabul edilen bildiriye "laik" deyimini kullanıldı. Bununla birlikte, 1924 Anayasası'nda yer alan ve devletin resmi dininin İslam olduğu yolundaki hüküm, ancak 10 Nisan 1928 tarihinde kabul edilen bir yasa ile kaldırıldı.

Mustafa Kemal Paşa, 8 Ağustos 1928 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İstanbul'da düzenlediği bir toplantı sırasında ilk kez Yeni Türk Harflerini açıkladı. 1 Kasım'da kabul edilen yasa ile Latin harfleri benimsendi. Harf devriminden sonra, geniş yığınların yeni yazıyı kolayca öğrenmelerini sağlamak amacı ile Millet Mektepleri açıldı.

9 Nisan 1929 tarihinde Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, 24 Nisan'da İcra ve İflas Kanunu, 15 Mayıs'ta da Deniz Ticaret Kanunu kabul edildi.

3 Nisan 1930 tarihinde Türk kadınlarına belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanıyan yasa kabul edildi. 26 Ekim 1933'te ise Türk kadınlarına muhtar, köy ihtiyar heyetleri seçiminde seçme ve seçilme hakkı tanındı. 5 Aralık 1934'te de, Türk kadınlarına milletvekili seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanıyan yasa TBMM tarafından benimsendi. 8 Şubat 1935 tarihinde yapılan milletvekili genel seçimlerinde kadınlar ilk kez milletvekili seçme ve seçilme hakkını kullandılar⁵¹.

26 Mart 1931 tarihinde Ölçüler Kanunu kabul edildi ve uluslararası ağırlık ve uzunluk ölçüleri benimsendi.

21 Haziran 1934 tarihinde Soyadı Kanunu kabul edildi. 3 Aralık'ta da bazı kisvelerin giyilemeyeceğine ilişkin yasa benimsendi. Ulusal bayramlar ve genel tatil günleri hakkındaki yasa ise 27 Mayıs 1935 tarihinde TBMM tarafından kabul edildi. 26 Kasım 1934'te ise Efendi, Bey, Paşa gibi lakap ve unvanlar kaldırıldı⁵².

3.1.2.1.6. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı ve I. Dünya Savaşı Süreci

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında toplanan Üçüncü Büyük Kongresi siyasal bakımdan önemlidir. Her şeyden önce bu Kongre'de Cumhuriyet Halk Fırkası kendisi için bir program kabul etmiştir.

Kabul edilen programda; Anayasa ilkesi olarak güçler birliği ilkesi onaylanmakta, bir önceki kongrenin program beyannamesinde de belirtilen tek dereceli seçimin temel amaç olduğu anımsatılmakta, buna ek olarak da kadınlara oy hakkı tanınması gerektiği belirtilmekteydi. Önemli olan bir başka nokta ise, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ana ilkeleri sayılan ve "6 Ok" biçiminde belirginleşen ilkelerin bu kongrede tamamlanmasıdır. 1927 yılında yapılan Kongre'de Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık ve Laiklik ilkeleri benimsenmişti. Bu kongrede ise bu ilkelere Devletçilik ve İnkılapçılık ilkeleri eklendi.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın siyasal alanda tam bir tekel kurmasına ve siyasal niteliği de olan kuruluşların parti içinde eritilmesine yönelik program hızla uygulamaya konuldu. Bu bağlamda Türk Ocakları partiye katıldı.

---

⁵¹ Kadınlarımız başta Fransa (ki en az 10 yıl daha önce) ve Almanya'da olmak üzere gelişmiş bazı Avrupa ülkelerinden çok daha önce oy kullanma, seçme ve seçilme hakkını kazanmıştır. Ali Arayıcı; http://www.turkpolitika.com/index.php?option=com_content&task=view&id=483&It (30.01.2008)

⁵² Koçak, s. 152-153-154.

Türk Ocakları'nın yerine bu kez partiye bağılı olarak Halkevleri kuruldu. Halkevleri, il ve ilçe merkezlerinde şubeler açtı ve kırsal kesimde ise 1940 yılından sonra Halk Odaları kuruldu. Halkevleri, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilkeleri doğrultusunda çalışan kuruluşlardı. Halkevleri, partili ve partisiz herkesi toplayacak, birleştirecek ve tanıştıracak olan ulusal kültür ve eğitim yuvaları olarak tasarlanmıştı. 1932 ile 1950 yılı arası toplam 478 Halkevi ve 4322 Halk Odası açıldı.

15 Haziran 1936 tarihinde parti genel sekreteri Recep Peker görevden alındı ve 18 Haziran'da CHP Genel Başkan Vekili İsmet İnönü tarafından bir genelge ile parti ile devlet-hükümetin birleştirildiği açıklandı. Buna göre, Dahiliye Vekili olan kişi aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olacak ve illerde de valiler CHP İl Başkanları olacaklardı.

Bu alandaki son girişim, Cumhuriyet Halk Partisinin 6 Ok'unun 13 Şubat 1937 tarihinde Anayasa'ya da girmesi ve parti ilkelerinin aynı zamanda devletin temel ilkeleri haline gelmesi ile gerçekleşti.

Diğer taraftan Atatürk ile İnönü arasında daha Milli Mücadele yıllarında başlayan siyasal birliktelik 1937 yılında sona erdi. İsmet İnönü Cumhuriyetin ilanından itibaren, 21 Kasım 1924-2 Mart 1925 tarihleri arasında görev yapan Fethi Okyar Hükümeti dışarıda tutulacak olursa 1937 yılının Eylül ayına dek kesintisiz biçimde Başvekillik yapmıştı.

Atatürk ile İnönü arasında anlaşmazlık konuları vardı. Bu konulardan belki de en önemlisi ekonomik alanda izlenmesi gereken politikanın belirlenmesiydi. Bu konuda Atatürk her zaman özel girişimi esas tutarken İnönü devletçi politikaları savunmaktaydı. İnönü, sanayileşmenin büyük ölçüde devletin öncülüğünde yapılacağı görüşündeydi.

İnönü 20 Eylül 1937 tarihinde Başvekillik görevinden ayrıldı. Yerine Celal Bayar Başvekil oldu⁵³. Mustafa Kemal Atatürk 10 Kasım 1938'de İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda öldü. 1923-1938 devresinde Türkiye Cumhuriyeti'nde rejim, bir tek parti sistemi oldu. Bir güdümlü demokrasi sistemi ve bir Şef'lik idaresi oldu. Yalnız bu tarihi devrede Türk halkının bir talihi de şu oldu ki, bu rejimin başında, onu kendi devrinin yabancı diktatörlerinden, sorumsuz otokratlarından ayıran, Mustafa Kemal gibi bir meşruluk taraflısı bulundu. Onun bütün prestij ve iktidarına rağmen bu meşruluk kaygusu, Meclisin ve hükümetin de karar ve icraatına ister istemez damgasını vurdu. Türkiye bir

---

⁵³ Koçak, s. 155-156-157-158.

diktatörlüğe, bir polis rejimine, bir otokrasi veya plütokrasi istibdadına kaymadı. Dikta ve güdümlülük, bilhassa bazı eski arkadaşların tasfiyelerinde görülen bazı katı şekillere yönelmiş olsa bile, genel olarak Meclis ve memleket, nihayet halk yararına yönetilmek istenilen bir idare altında yaşadı. Hükümetle halk arasında aşırı baskıdan doğan çatışmalar patlamadı.

Gerçi Şef, halk için ve fakat çok defa halka rağmen icraata yön verdi. Ama ne var ki halkın bu “kendine rağmen” icraat ve ıslahata ihtiyacı vardı⁵⁴.

Atatürk’ün ölümünden sonra İnönü oybirliği ile Cumhurbaşkanı seçildi. Hükümeti kurma görevini Bayar’a verdi. İktidara gelen İnönü rakiplerini tasfiye ediyordu. Bu arada CHP Değişmez Genel Başkanı İnönü, parti Genel Sekreteri Saydam olmuştu. Değişmez Genel Başkan Vekilliği’ne de Bayar getirildi.

Bayar 25 Ocak 1939 tarihinde görevinden ayrıldı. Bayar’a hükümeti yeniden kurma görevi verilmedi. Böylece “geçiş dönemi” büyük ölçüde tamamlanmış oldu⁵⁵.

İnönü Bayar’ın istifasından sonra yeni hükümeti kurmakla Refik Saydam’ı görevlendirdi. Refik Saydam Haziran 1944’de ölümüne kadar görevde kaldı.

Bu arada II. Dünya Savaşı başladı. Türkiye 1941 Haziranında Almanya ile bir saldırmazlık antlaşması imzalandı. 1941 sonbaharında gene Almanya ile sertleştirilmiş çelik imalinde önemli yeri olan krom satışı antlaşması imzalandı. Almanya’nın politik yardımlaşma taleplerine direnildi. 1942’nin sonlarına doğru savaşın kaderi değişmeye başladı. İngiltere’nin Mısır’da El Alamein’deki zaferi, Rusya’nın Stalingrad savunması, Amerika’nın Kuzey Afrika’daki kazanımları savaşın şeklini değiştirdi ve müttefikler Türk yardımı talep ettiler.

İngiltere ve Amerika Türk hava alanlarını kullanmayı umuyorlardı. Şubat 1943’de, Churchill İnönü ile Adana’da bir araya geldi. Türkler, eğer kendilerine yeterli silah verilirse savaşta taraf olabileceklerdi. Böylelikle Türk tarafsızlığı muhafaza edildi. Türkiye’nin ulusal menfaatleri açısından Türk politikası muhtemelen haklı bir politika idi⁵⁶.

---

⁵⁴ Şevket Süreyya **Aydemir**, “İkinci Adam 1. Cilt 1884-1938”. Remzi Kitabevi, Dokuzuncu Basım, İstanbul Ocak 2001, s. 484.

⁵⁵ **Koçak**, s. 165-166.

⁵⁶ **Giritli**, s. 61-62.

Savaş döneminde Türkiye içindeki siyasal ve toplumsal gelişmeleri incelemeye devam edelim.

İnönü döneminin en önemli siyasal girişimlerinden biri de, hiç kuşkusuz Köy Enstitüleri idi. Köy Enstitüleri girişiminin ardında yatan neden, çok kısa süre içinde çok sayıda öğretmen yetiştirmek ve kırsal kesimde ilköğretim sorununu devlet bütçesine en düşük derecede yük getirerek çözmektir. Bunun için, kırsal kesimde köylülerin emeğine dayanılarak inşa edilecek öğretmen okullarında yine köyden alınarak yetiştirilmiş çok sayıda köy kökenli öğretmen yetiştirilecekti.

Köy Enstitüleri Kanunu TBMM’de hükümetin istediği biçimde kabul edildi (17 Nisan 1940). Savaş yıllarında (1939-1945) Enstitü sayısı yirmiye çıktı. 1949 yılında ise ülkedeki Köy Enstitüsü sayısı yirmi bir olmuştu. 1940’lı yılların sonunda yirmibeşbin civarında Enstitü mezunu öğretmen yetiştirildi. Köy Enstitüleri girişimi savaştan sonra tamamen durdu ve bir durgunluk döneminden sonra da sessizce ortadan kalktı.

CHP’nin 1938 yılı sonunda toplanan Büyük Kurultay’ında İsmet İnönü’ye verilen “Milli Şef” ve “Değişmez Genel Başkan” unvanları, aradan yaklaşık sekiz yıl geçtikten sonra yepyeni koşullar altında 10 Mayıs 1946 tarihinde toplanan CHP İkinci Olağanüstü Kurultayı’nda kaldırıldı. Bu anlamda Türkiye’de “Milli Şef” döneminin biçimsel olarak 1946 yılı ilkbaharında sona erdiği söylenebilir⁵⁷.

1945 yılından itibaren Türkiye’de iç politika gelişmeleri gözle görülür oranda hızlandı. 1944 sonbaharında kapatılmış olan ve yönetime karşı muhalefetleri ile tanınmış Tan, Vatan ve Tasvir-i Efkâr gazetelerine 22 Mart’ta yeniden yayınlanmaları için izin verildi. Bu izin, hiç olmazsa, basına karşı daha liberal bir tutumu yansıtıyordu⁵⁸. Ülkede artık yeni bir havanın egemen olmaya başladığı anlaşılmaktaydı. Bu hava İnönü’nün 19 Mayıs 1945 tarihli konuşmasında da kendini gösteriyordu. İnönü -daha sonra çok-partili hayata geçiş sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilecek olan- bu önemli konuşmasında; “memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir” demektedir.

Bu arada başlayan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşmeleri, TBMM’deki tartışmalarda bir ton değişikliğinden de öteye farklılık olduğunu gösterdi. Ancak Yasa, 345

---

⁵⁷ Koçak, s. 174.

⁵⁸ Koçak, s. 174.

üyenin bulunduğu son oturumda 345 oy (yani ittifakla) kabul edildi. Bununla birlikte, bu önemli yasa tasarısının tartışılması sırasında, gerek CHP, gerekse Meclis içinde önemli bir muhalefet akımının oluştuğu ve kendisini belirgin biçimde hissettirdiği açığa çıktı.

Bu görüşmeler sırasında, 1945 yılı Bütçe Kanunu da TBMM'ne sunulmuş ve yasa hakkında önemli tartışmalar olmuştu. Bütçe oylamasında, 84 üyenin bulunmadığı toplantıda 359 güvenoyuna karşı 7 güvensizlik oyu kullanıldı. Hükümete güvenoyu vermeyenler; Adnan Menderes, Refik Koraltan, Celal Bayar, Fuat Köprülü, Emin Sazak, Hikmet Bayur ve Recep Peker'di.

Bu arada uluslararası ortamdaki yeni gelişmeler de iç politikada liberalleşme yönünde etkili olmaktaydı: 26 Haziran'da Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı imzalaması ve 15 Ağustos'ta TBMM'nin antlaşmayı onaylaması; bu arada Postdam Konferansı'nda müttefikler arasında çelişkilerin ortaya çıkması ve Türk-Sovyet ilişkilerinin kopma noktasında olduğu bir sırada Türk-Amerikan ilişkilerinin gözle görülür biçimde gelişmesi, iç politikada etkileri olan önemli konulardı. Yani uluslararası ortam siyasal liberalleşme açısından olumlu ve destek verici, hatta bir ölçüde de zorlayıcıydı. Sonuç olarak; Demokrat Parti 7 Ocak 1946'da kuruldu⁵⁹.

3.1.2.2. Ekonomik Değişimler

3.1.2.2.1. Liberal Ekonomi Dönemi (1923-1929)

İzmir İktisat Kongresi'nde genel olarak liberal bir iktisadi gelişmenin esaslarının savunulduğunu daha önce görmüştük. Ve öyle görünüyordu ki, yeni Türkiye'de, liberal bir iktisat zihniyeti içinde, liberal bir iktisadi siyaset güdülecektir. Nitekim öyle oldu. 1927'de nisbi bir gümrük himayesi ve bazı muafiyetler tanıyan bir Sanayi Teşvik Kanunu uygulanmakla beraber iktisadi alanda, 1929 dünya iktisat buhranına kadar ancak liberal eğilimler ve sloganlar yürüdü. Bu hal, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ruhuna ve yapısına da uyuyordu. Hülasa bu devrede, milli sermaye birikmesi alanında hiçbir başarı sağlanamadı. Özel teşebbüs önemli tesislere gidemedi. Devlet demiryolları sahasında hakikaten başarılı hamleler müstesna olmak üzere, işletmecilik alanında ciddi tesisler görülmedi. 1929 dünya iktisat buhranı ise, bu alanda liberal yollardan sermaye birikmesi ümit ve hayallerini tamamen sildi süpürdü. Hülasa 1923-1930 arasında ve Lozan

---

⁵⁹ Koçak, s. 176-177-178-179-180.

Antlaşması'nın sağladığı müstakil devlet ve milli ekonomi haklarına rağmen, milli iktisat bünyesinde ve milli ekonomiye yönelik yolunda önemli bir gelişme kaydedilemedi⁶⁰.

Gerçi, Lozan Antlaşması, gümrük tarifelerinde serbest karar almak hakkı ile Türk limanları arasında Kabotaj hakkının yalnız Türk gemilerine ait olmasını, geçici bir süreden sonra Türk hükümetine bırakıyordu. Ama, daha önceleri de değindiğimiz gibi, Kapitülasyon kayıtlarını kaldırmak suretiyle Türkiye'nin iktisat istiklalini hukuken sağlamış bulunuyordu.

Lozan haklarının elde edildiği günlerde Türk topraklarında yaşayan nüfus 12.000.000 kadardı. Memleketin yüzölçümü de 760.000 kilometre kare idi. Bu topraklardan çeşitli suretlerle, fakat çok ilkel bir şekilde faydalanılıyordu.

O günlerde bir dış yardım ve yabancı sermaye iştiraki ümidi olmadığına göre, memleket kendi alınteri, yani kendi üretim ve ihracat gücü ile kalkınacaktı. Hazineye bir şey yoktu. Altın para ortadan kalkmıştı.

Devlet maliyesine gelince, 1923'te gelirler 93.637.000 ve giderler 144.023.000 olarak tespit edilmişti. Bütçe denilecek ilk muvazene ancak 1924'te yapılabildi. 1924 bütçesine göre genel durum:

Gelirler	129.214.660 lira
Giderler	176.214.800 lira
Açık	47.000.140 lira

olarak görünüyordu. Bu bütçe gelirin % 27,5 miktarını köy vergileri (aşar, hayvanlar vergisi) teşkil ediyordu. Fakat 1925'de hükümet çok cesur bir kararla, gelirin % 21,3 miktarını teşkil eden aşar vergisini tamamen kaldırdı.

1927 hesaplarına göre tarım şu durumdaydı:

39.000.000 dönümden	2.400.00 ton hububat
1.740.000 dönümden	100.000 ton bakliyat
2.804.000 dönümden	163.000 ton sınai bitkiler

Hulâsa o zaman Türkiye, geri, fakir, iyi işlenemeyen, yorgun bir çiftçi memleketti⁶¹.

---

⁶⁰ Aydemir, "Tek Adam...", s. 371.

Bu ilkel tarımsal yapı, esas itibariyle ülkenin yiyecek gereksinimini karşılamaya yöneliktir. Hatta çoğu yörelerde küçük köylü işletmeleri iç pazara bile açılmadan kendi geçimlerini sağlamakla yetinmektedirler.

1929 Dünya Bunalımı Türkiye tarımını fena halde etkilemiştir, tarım ürünü fiyatlarının ve dış talebin düşmesi, tarımsal gelişmeyi çok yavaşlatmıştır⁶².

Ulaştırma: memlekette ulaştırma durumu daha parlak değildi. Bütün Türk topraklarında adına şose denilebilecek tek kilometre yol yoktu.

Demiryollarına gelince; Türk topraklarında ilk demiryolu 1856'da imtiyazı verilip bir İngiliz şirketi tarafından işletmeye açılan İzmir-Sarıköy hattı oldu (1882). Daha sonra bir Fransız şirketi Sirkeci-Samatya şehir hattını açtı. Gene 1882'de Haydarpaşa-İzmit hattı işletmeye açıldı. Bu hat 1892'de Ankara'ya uzadı ve orada kaldı. Güneye doğru Konya'ya 1895'de varıldı. 1899'da Şark Demiryolları Edirne'ye ulaştı ve bunu dahilinde bazı tali hatlar takip etti. Lozan Antlaşması imzalanırken elimizde kalan bütün demiryollarının uzunluğu 4072 kilometreden ibaretti ve hepsi yabancı şirketlere aitti⁶³. 1931 sonuna kadar, 1.843 km. demiryolu yabancı şirketlerden satın alındı, 225,6 milyon TL. sarfıyla da 1.595 km. yeni hat inşa edildi.

Hava yollarında ise 1931 yılı sonuna kadar ulusal bir işletme kurulmamıştır (Hava yolları Devlet İşletme İdaresi Kanunu 20 Mayıs 1933'te çıkacaktır)⁶⁴.

Denizyollarına gelince; yeni Türkiye'nin sahil uzunluğu 4000 km.'yi buluyordu. Cumhuriyetten önce Türk limanları arasında bile yabancı gemiler işliyordu⁶⁵. Türklerin 26 bini devlete, bir o kadarı da İstanbul ve İzmir vb. körfez işletmelerine ait olmak üzere toplam 72 bin tonilatoluk motor ve vapuru vardı. Devlet bir yandan armatörlerin gemi almalarını kolaylaştıracak vergi bağışıklıkları tanımış, bir yandan da Seyrisefain İdaresi'ni güçlendirmeye çalışmıştı (bu işletme 4 Nisan 1925 tarih ve 597 sayılı yasayla bir Müdüriyet-i Umumiye halinde yeniden örgütlenmiştir). Asıl önemli gelişme, 19 Nisan

---

⁶¹ **Aydemir**, "Tek Adam...", s. 373.

⁶² Mete **Tunçay**, "T.C.'de Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)", 3. Basım, Doğan Ofset, İstanbul 1992, s. 190.

⁶³ **Aydemir**, "Tek Adam...", s. 375.

⁶⁴ **Tunçay**, "T.C.'de...", s. 196.

⁶⁵ **Aydemir**, "Tek Adam...", s. 375.

1926 tarih ve 815 sayılı yasayla Türk karasularında kabotaj hakkının yalnız kendi vatandaşlarımıza verilmesidir⁶⁶.

Endüstri: 1927 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre 13,5 milyonun biraz üstünde olan toplam nüfustan 5.350.000'i bir işte çalışmaktadır. Bu sayınınsa 300.000'dan azı (% 5,5 kadarı) endüstride çalışmaktadır (yaklaşık 267,000 erkek + 32.500 kadın). Aynı yıl yapılan Sanayi Sayımı'nda ev sanayii (ayrıca, ulaştırma kesimi ve il-ilçe merkezleri dışındaki değirmenler) hariç, ama esnaf işlikleri dahil, 256.800 endüstri çalışanı saptanmıştır. İşyeri sayısı 65.000 kadardır. Gerek çalışanların sayısı, gerekse işletmeler yoğunluğu bakımından, tarımla ilişkili endüstriler, dokuma endüstrisi ve maden, makine onarım ve yapımı ilk üç sırayı almaktadır. Endüstri işletmelerinin ancak % 4,3'ü motor kullanmaktadır. O yıla ait üretim değeri toplam 432.741.400 TL. diye hesaplanan endüstrinin, böylelikle, çok küçük ölçekli olduğu ortaya çıkmaktadır.

1923-1929 döneminde endüstriyel gelişme tarımın gerisinde kalmış, ancak dış ticaret açığının büyümesi karşısında, 1929'dan itibaren başvuru korumacılık önlemleriyle endüstriyel gelişme tarımdakini aşmıştır.

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletme sayısı 1923'te 140 idi; bu sayı 1927'de 589'a, 1933'te ise 2.317'ye ulaşmıştır. Bu dönemde, ithal ikamesine yönelik olmak üzere, dokuma vb. endüstrilerinde aşağıdaki başarılar elde edilmiştir:

Pamuklu Mensucat:

1923'te mamul ithalat 20.500 ton; dahili imalat: yerli iplikten 700 ton, yabancı iplikten 3.000 ton

1927'de mamul ithalat 19.300 ton; dahili imalat: yerli iplikten 2.470 ton, yabancı iplikten 32.250 ton

1932'de dahili imalat: yerli iplikten 2.415 ton, yabancı iplikten 6.640 ton

Yünlü Dokuma:

1923'te ithalat 1.242,6 ton, yerli imalat 400 ton

1927'de ithalat 1.840 ton, yerli imalat 576,7 ton

1932'de ithalat 452,2 ton, yerli imalat 1.694,77 ton

---

⁶⁶ Tuncay, "T.C.'de...", s. 196.

İpekli Dokuma:

1923’de ithalat 17 ton, yerli imalat 2 ton

1927’de ithalat 173,6 (?) ton, yerli imalat 9,3 ton

1932’de ithalat 6,6 ton, yerli imalat 91,6 ton

Şeker istihsalinin yerli fabrikalarda 1927’de 5184 tondan 1932’de 27.549 tona çıkması üzerine, yıllık ithalat değeri 1923’te 16 milyon TL dolaylarından 1932’de 3 milyon TL.’ye düşmüştür.

Kösele ve deride, 1923’te beşyüz tondan fazla (yüzlük) deri ikibin tona yakın kösele ithal edilirken, 75 ton deri ve ikibin tona yakın kösele imal ediliyordu. 1932’de deri ithali 55 tona indi, kösele ithal edilmedi, imalat deride beş kat, köselede iki kattan fazla arttı.

Un, 1923’te 3 milyon TL. değerinde, 26.690 ton ithal edilirken, 1933’te yerli imalat tüketimi tamamen karşılayacak düzeye gelmiştir.

Çimento’da, 1923’te 24.000 ton olan üretimin 1927’de 41.000 tona, 1932’de ise 129.000 tona çıkması sonucu, 1927’de 65.000 ton olan ithalat, 1932’de 2.300 tona inmiştir.

Bu dönemde devlet, 19 Nisan 1925 tarih ve 633 sayılı Kanunla Sanayi ve Maadin Bankası’nı kurmuş (1932’de Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi diye ikiye ayrılacak, 1933’te Sümerbank adı altında yeniden birleşecektir), kamuya ait mevcut fabrikaları işletme, kendisi doğrudan doğruya ya da özel sermayeye katılarak yeni endüstri girişimlerine atılmak ve özel-kamusal endüstri kuruluşlarına kredi sağlamak işlerini üstüne almıştı⁶⁷.

Bankacılık: 1923’te 13 yabancı bankaya karşılık, özel yasayla kurulmuş iki (1869 İstanbul Emniyet Sandığı ile 1888 Ziraat Bankası) eski bankayla iki ticaret bankası (1914 Adapazarı İslam Ticaret Bankası ile 1917 İtibar-ı Milli Bankası), 13 tane de yerel banka vardı. 1931’e kadar, üçü özel yasayla olmak üzere dört önemli banka daha kuruldu:

(1924) İş Bankası

(1925) Sanayi ve Maadin Bankası

(1927) Emlak ve Eytam Bankası

(1930) T.C. Merkez Bankası

---

⁶⁷ **Tunçay**, “T.C.’de...”, s. 193-194-195.

Bu durumda milli bankaların toplam kârı giderek artmış (ancak 1929'dan itibaren gözlemlenen ekonomik bunalımın etkisi, kâr toplamının İkinci Dünya Savaşı'na kadar eski düzeyine erişmesine olanak vermemiştir), yabancı bankalara bir örnek sayabileceğimiz Osmanlı Bankası'nın Türkiye'de sağlanan kârı ise, bazı dalgalanmalara karşın sürekli olarak azalmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında açılan bankalardan özel yasayla kurulmuş olanları kamusal uzmanlık bankalarıdır. Hem ekonomik liberalizm özlemlerinin bir sonucu, hem de bu yöndeki gelişmelerin bir destekçisi olan İş Bankası ise genel bir ticaret bankasıdır⁶⁸. Daha sonra İttihatçıların İtibar-ı Milli Bankası'nı da yutacak olan İş Bankası, 1924 yılında 1 milyon lira sermaye ile kurulmuştur. Fakat ödenmiş sermaye, 250 bin lira idi ve bu para Atatürk tarafından verilmiştir. Öteki kurucular hemen hemen hiçbir para ödemedi, büyük bir gelişme gösterecek olan bu bankanın ortakları olmuşlardır. Atatürk, ayrıca İş Bankası'na o günler için çok büyük bir kaynak teşkil eden bir parayı, mevduat biçiminde sağlamıştır. Fakat bu, bir daha geri alınamayacak olan bir mevduattır, yani aslında kardan hisse dahi istemeyen bir sermayedir.

Atatürk'ün sağladığı para ile dünyaya gelen İş Bankası, o günlerin iktisat politikasını yansıtan bir kuruluştur. Bankanın kurucuları, nüfuzlu politikacılar ile tüccar ve eşraftır. Bu özel banka, devlet gücüyle, kısa zamanda gelişecek ve bu sayede birçok kapitalist imal edecektir⁶⁹.

Dış Ticaret: Lozan Antlaşması yeni Türkiye'nin dış ticaretini şu halde buldu:

İthalat 120.000.000 lira - %68

İhracat 50.000.000 lira - %32

Aynı yılda bir altın 600 kuruş, bir dolar 120 kuruş ve bir sterlin 810 kuruştur.

İhracat malları tamamen gıda maddeleri ile hammaddeler, yani sömürge üretimleri idi. Bütün endüstriyel ihtiyaçlar dışarıdan getiriliyordu. 1923-1930 arasında yeni Türkiye, iktisadi alanda belki çok bir şey tahakkuk ettiremedi ama, titiz bir iktisadi istiklal prensibine tam bir sadakatle bağlı kaldı⁷⁰.

⁶⁸ Tunçay, "T.C.'de...", s. 198.

⁶⁹ Doğan Avcioğlu, "Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın". Birinci Kitap, Tekin Kitabevi, Onüçüncü Basım, İstanbul 1979, s. 373-374.

⁷⁰ Aydemir, "Tek Adam...", s. 380-381.

Bu yıllardaki ithalat ve ihracat rakamlarına bir göz atalım:

1926 İthalat 234.591.000 % 55 İhracat 187.747.000 %45

1928 İthalat 223.531.000 % 56,5 İhracat 173.537.000 % 43

Yabancıların Payı: Cumhuriyetin ilk on yılında, yabancıların ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamımızdaki yeri, Osmanlı dönemine oranla pek değişmemiştir. Daha sonra da bu durum ancak bizim dışımızdaki (1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve on yıl sonraki İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı) etkilerle değişmiştir. 1929'a geldiğimizde dış ticaretin esas yapısı değişmemiş, Türk ekonomisi aynı bağımlılık örüntüsünde kalmıştı. Bu dönemin önemli bir özelliği levantenlerin yerini yavaş yavaş Türklerin almaya başlamasıdır.

1923 yılında Türkiye'de 13 yabancı banka bulunuyordu. Bunların üçü geçen 19. yüzyılın ikinci yarısında, üçü İkinci Meşrutiyetten hemen önce ve sonrasında yedisiyse Kurtuluş Savaşı Yıllarında kurulmuşlardı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'ye yapılan yeni yabancı sermaye yatırımları (yalnız ticaret ve endüstriyel yatırımlar değil, mülk satınalmaları da dahil olduğu halde) bir hayli düşük görünmekle birlikte, Türkiye'de işgören doğrudan doğruya yabancı şirketler ile Türk anonim şirketlerin yabancı katımlı olanları, çok daha geniş bir etkenliğe işaret etmektedir.

1923 Eylül ayında Türk Ticaret Odaları bir yasayla yarı-resmi statü kazanmış, 1926'da da yabancı ticaret odalarının "oda" sıfatı taşımalarının yasaklanması üzerine, 1927'deki bütün yabancı tüccarlar Türk Ticaret Odasına kaydolmuşlardır.

1924 yılında Türkiye'deki yabancı sermaye toplamının yarıya yakını Alman, dörtte birinden çoğu Fransız, altıda biri İngilizdi; ABD'nin payı ise % 2'den azdı⁷¹.

Bu konudaki bir diğer veri, 1929 tarihli 1503 Sayılı Kanun ile kibrit, çakmak ve suni çakmak taşları imal, ithal ve satışının devlet tekeline alınmış olmasıdır. 1930 yılında 1722 Sayılı Kanun ile kibrit ve çakmak inhisarı işletmesi, bir Amerikan şirketine devredilmiştir. 25 yıllık süre ile işletme imtiyazı elde eden The American-Turkish Investment Corporation buna karşılık Türk Hükümeti'ne yüzde 6,5 faiz ve 25 yıl vade ile

---

⁷¹ **Tunçay**, "T.C.'de...", s. 201-202-203.

kredi açmaktadır⁷². Gerçekten incelediğimiz dönemde dışarıdan alınan tek devlet borcu budur⁷³.

Öte yandan incelediğimiz dönemde birçok imtiyazlı hizmet (elektrik, tramvay vb.) şirketi mevcuttur. Bu şirketlerin çok azı millileştirilmişti. Gerçekten, Cumhuriyetin ilk on yılında, yalnızca iki yabancı demiryolu şirketinin devletleştirildiğini görüyoruz⁷⁴.

3.1.2.2. Devletçilik Dönemi (1930-1938)

1930'dan sonra Türk ekonomisinde bahis konusu olan ve üzerinde bazı teşebbüslere girilen devletçilik evvela, cihan buhranının doğurduğu milletlerarası münasebetlerin bir zorunluluğu olarak ortaya çıkmıştır. Sonra bu eğilim içeride daha şahsiyetli bazı araştırma ve eğilimlere yönelmiştir. Başlangıç, para ve dış ticaret ödemelerinin aşırı kontrolü suretiyle devletin iktisadi hayata müdahalesi şeklinde oldu. Daha sonra dış ticaret kontrolleri takas ve klering gibi karşılıklı anlaşmalar şeklinde gelişti. Fakat Türk iktisadi edebiyatında devletçilik denilen hareket, devletin kendisinin tesisler ve teşekküller kurmak suretiyle devlet işletmeciliğine girişi ile başlar. Buna muhakkak bir tarih bulmak lazımsa, Başvekil İsmet Paşa'nın, 30 Ağustos 1930'da Sivas demiryolunu açarken söylediği nutukta ilan ettiği "mutedil devletçilik" görüşünü, bu işin açıklanmış başlangıcı olarak almak mümkündür.

Devletçilik gerçi aslında bir karma ekonomi, ama gene şüphe yok ki bir güdümlü ekonomi nizamıdır⁷⁵. bu bağlamda devletçiliği, "Ekonominin ve toplumsal yaşamın gelişmesi için kamu girişimciliğine ve öncülüğüne dayanan bir iktisat politikası olarak tanımlamak ve belirli koşulların doğurduğu pragmatik bir yol olarak değerlendirmek anlamlı olacaktır.

Diğer taraftan devlet, özellikle incelemekte olduğumuz dönem içinde toplumsal sınıflardan oldukça özerk bir yapı olarak şekillenmiş; güçlü bir burjuva sınıfının olmayışı demokratik devrim ve dönüşümlerin devlet aygıtı ve bu aygıtı oluşturan asker-sivil elit tarafından yapılması sonucunu doğurmuştur. Bu durum devlete düzenleyici, paternalist bir özellik kazandırmıştır. Bu paternalist özellik sendikaların da gelişimini sınırlamış,

---

⁷² **Avcıoğlu**, s. 414.

⁷³ **Tunçay**, "T.C.'de...", s. 205.

⁷⁴ **Tunçay**, "T.C.'de...", s. 205.

⁷⁵ **Aydemir**, "Tek Adam...", s. 391.

toplumun kendi gücüyle hakkını araması yerine “paternalist hizmet geleneğini” yeşertmiştir. Bu çerçevede Türkiye’de çalışma hukuku ve sendikal haklar sosyal ve sınıfsal dinamiklerin ürünü olarak değil, devletin takdiriyle gelişmiştir. Devletçilik, sadece bir iktisadi kalkınma programının ifadesi değil, bu programın bir parçası olarak devletin burjuvazisi devletin işçi sınıfını yaratma teşebbüsü olarak da değerlendirilebilir⁷⁶.

Devletçilik, Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1931 tarihli programında yer alan, “devrimcilik”le birlikte iki yeni ilkedен biriydi. Dönemin koşullarına uygun olarak Parti programına giren “devletçilik”; 1937 yılında yapılan değişiklikle halkçılık ve devrimcilikle birlikte Anayasa’ya da girdi. Böylece de, Parti ile birlikte devletin de temel ilkelerinden birisi haline geldi⁷⁷.

3.1.2.2.2.1. Devletçi Sanayileşmenin Araçları

Devletçi dönemde, amaçlanan hedeflere ulaşabilmek için üç temel araç kullanılmıştır. Bunlar, “Planlama”, “Kamu İktisadi Teşebbüsleri” ve “Yasal Düzenlemeler”dir. Şimdi bu araçlar üzerinde duralım:

Planlama Çalışmaları: Planlama, devletçi dönemde amaçlanan hedeflere ulaşmanın en önemli araçlarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, sanayileşme çabalarını kolaylaştırmak amacıyla bir sanayi planı hazırlanmıştır. “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı” adıyla 1934’te yürürlüğe giren plan, beş yıllık bir süre için uygulanmıştır. Planı günümüz anlamında bir planlama olarak değerlendirmek olanaklı değildir. O dönemdeki planlama anlayışının ve uygulamalarının, ülkenin içinde bulunduğu durumun dikkate alınarak yapıldığı gözden uzak tutulmamalıdır.

Zira, yalnız sanayi kesimini kapsamına alan plan, tarım ve hizmetleri dışlayan eksik bir plandı.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, iktisadi düzeyde saptadığı amaçlara ulaşabilmek için gerekli araçları, kurumları ve politikaları belirlemekteydi. Plan, özellikle dışalım konusu olan malların yerli üretimini, yani ithal ikamesini amaçlıyordu. Bu nedenle de yatırım malları üretimine değil, temel tüketim ve aramaları üretimine yönelmişti. Planın

---

⁷⁶ Ahmet İnsel, “Türkiye Toplumunun Bunalımı”. 4. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul 2002, s. 194.

⁷⁷ Makal, s. 227-232.

öngörülen beş yılın yani 1938'in sonunda büyük ölçüde uygulanmış olduğu görülmektedir⁷⁸.

Hazırlıklarına 1935 yılında başladığı anlaşılan ve 1936 yılında rapor biçimine getirilen İkinci Sanayi Planı ise birincisine göre daha geniş ve teferruatlıydı. Plan, Birinci Plan'dan farklı olarak, tüketim mallarından çok, ara ve yatırım malları üretimine öncelik veriyordu. İkinci Sanayi Planı Projesi 16.9.1938 tarihinde “Dört Yıllık Plan” biçiminde yürürlüğe kondu. Ancak, bu plandaki projelerin büyük bölümü altı ay sonra ya iptal edildi ya da belirsiz bir tarihe ertelendi. Daha sonra bu plan, esas olarak ölü bir metin haline geldi⁷⁹.

Kamu İktisadi Teşebbüsleri: Devletçi dönemde, devlet, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde sanayileşmeyi gerçekleştirmek için dolaysız bir biçimde, bir girişimci olarak iktisadi hayattaki ağırlığını artırmıştır. Bu, oluşturulan Kamu İktisadi Teşebbüsleri aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda öngörülen sınai yatırımların büyük bölümü, Sümerbank tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede, Sümerbank, 1935 yılından başlayarak, ülkenin değişik yörelerinde tekstil ağırlıklı fabrikalar kurmuştur. 1939-1940'da da Karabük Demir Çelik Fabrikaları, Sümerbank'a bağlı olarak kurulmuştur. Gene 1935 yılında Sümerbank'ın iştiraki ile Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. ile sermayesine özel sektörün de katıldığı yeni bir tip oluşturulmuştur.

Madencilik ve enerji alanında, 14 Haziran 1935 tarihli ve 2805 sayılı yasayla Etibank oluşturulmuştur. Etibank'la aynı yılda, 1935'te, Elektrik Etüd İdaresi ve Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü kurulmuştur.

Bankacılık alanında, daha önceki dönemde, 1926'da kurulmuş olan Emlak ve Eytam Bankası, 1936 yılında Türkiye Emlak Kredi Bankası'na dönüştürülmüştür.

Yabancı sermayenin egemen olduğu demiryolu taşımacılığı, liman işletmeciliği, elektrik-su gibi hizmet kesimlerinde de geniş çaplı millileştirmeler yapılmıştır. Kuşkusuz bu uygulamalarda, iktisadi olduğu kadar stratejik-askeri gerekçeler de rol oynamıştır. 1932-1939 yılları arasında; demiryollarının, denizyollarının ve liman ve rıhtım

---

⁷⁸ Yahya Sezai Tezel, “Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi”. İkinci Basım, Yurt Yayınları, Ankara 1986, s. 259.

⁷⁹ **Makal**, s. 238-239.

işletmelerinin tamamı devletleştirilmiştir. Bu alanlarda çeşitli Kamu İktisadi Teşebbüsleri oluşturulmuştur. 1938 yılında kurulan Denizbank, yerini 1939 yılında Devlet Denizyolları İşletmesi Genel Müdürlüğü ve Devlet Limanları İşletmesi Genel Müdürlüğü'ne bırakmıştır. Diğer alanlarda da 1938'de Toprak Mahsulleri Ofisi, 1943'te Türkiye Zirai Donatım Kurumu kurulmuştur.

Böylece devlet, bilinçli bir biçimde iktisadi yaşamın değişik alanlarında faaliyet gösteren teşebbüsler oluşturmuş ve bunları hızlı bir şekilde işletmeye almıştır. Bu kuruluşların, o günün koşullarında genellikle dönemin en ileri teknolojiyle kuruldukları söylenebilir. Bu olgu, üretim maliyetlerinin düşük olmasını sağlayan temel etmendir⁸⁰. Bu kuruluşlar, iktisadi alanda, deyim yerindeyse öncülük görevi görmüşler, ülkede modern bir sanayi ve bu arada modern bir işçi sınıfının oluşmasına katkıda bulunmuşlardır⁸¹.

Yasal Düzenlemeler: Türkiye'de, devletçi dönem öncesinde çıkarılan yasalar da, devletin iktisadi yaşam üzerinde kontrolüne hizmet ediyordu. Bunlar arasında, 1929 büyük iktisadi bunalımın etkilerini hafifletmek amacıyla çıkarılan 20.2.1930 tarihli ve 1567 sayılı Türk Parasını Koruma Kanunu ve gene 10.6.1930 tarihli ve 1705 sayılı Ticarete Tağşişin Meni ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkında Kanun sayılabilir. Devletçi Dönemde ise bu kontrol daha sistematik bir biçim aldı. Devlet, çeşitli yasal ve idari düzenlemelerle iktisadi yaşam üzerindeki kontrolünü artırdı. 2.7.1932 tarihli ve 2054 sayılı Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında kanun, 1933 tarihli ve 2279 sayılı Ödünç Para Verme İşleri Kanunu, 8.6.1936 tarihli ve 3003 sayılı Endüstriyel Mamulatin Maliyet ve Satış Fiyatlarının Kontrolü ve Tespiti Hakkında Kanun bunlar arasında sayılabilir⁸².

3.1.2.2.2. Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Devletçi Sanayileşmenin Sosyal Boyutları

Bu dönemde yaşananlar sadece sanayileşme hareketi ve bunun etkileriyle sınırlı değildir. Eğitim alanında, sağlık alanında, hukuk alanında; sanayileşme çabalarını da aşan çok sayıda düzenleme yapılmış ve önemli gelişmeler sağlanmıştır. Bu gelişmelerin, genel

---

⁸⁰ Yakup **Kepenek**, "Türkiye Ekonomisi". Teori Yayınları, Ankara 1987, s. 61.

⁸¹ **Makal**, s. 240-241-242.

⁸² Özkan **Uluatam**, Turgut **Tan**; "Türk İktisat Politikasının Hukuki Çerçevesi". Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1982, s. 5.

çizgileriyle, iktisadi ve toplumsal değişimin önünde ve onlardan önce sağlandığı söylenmelidir. Bu açıdan yaklaşıldığında, devletçi dönemi, bütünü ayrı ayrı parçalarını aşan bir toplumsal birikim dönemi olarak nitelenmek yanlış olmayacaktır. Bu toplumsal birikimin etkileri, sadece dönem içerisinde değil, daha sonraki yıllarda da gözlenecektir.

Diğer yandan bu dönemde izlenen politikalarla, sanayisi cılız bir ülkede sermaye birikimi sağlanmakta, sanayi kuruluşları ortaya çıkmakta, iş olanakları yaratılmakta, gayri safi milli hasıla artmaktadır.

Toplumsal açıdan bakıldığında, yaşanan süreç daha sonraki dönemlerde sahneye çıkacak olan işçi sınıfının doğuşu için gerekli koşulların oluşumunu sağlamıştır. Biz, bu bağlamda, Türkiye’de modern anlamda bir işçi sınıfının kökenlerinin bu dönemde aranması gerektiğini düşünüyoruz⁸³.

Devletçi sanayileşmenin değinmeye çalıştığımız olumlu sonuçları, ağırlıklı olarak Kamu İktisadi Teşebbüsleri düzleminde gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla devletçi sanayileşmenin sosyal boyutları değerlendirilirken, bu kuruluşlarda yaşanan gelişmelere değinmek gerekir.

Yaşanan gelişmeler, toplumda yeni iş olanakları yaratılması sonucunu doğurmaktaydı. Sadece bir tek kuruluşta, Sümerbank’ta çalışan işçi ve memurların sayısı, 1933 yılında toplam 5.000 kişi iken; bu rakam 1940’ta 18.560’a, 1950’de ise 33.610’a yükselmiştir. Devlete ait tüm sanayi kuruluşlarında çalışanların sayısı ise, 1938 yılında 70.455’e, 1948 yılında ise 146.902’ye yükselmiştir⁸⁴. Sadece bu 10 yıllık süre içerisinde 76.902 yeni iş yaratılması olanağı doğmuştu ve artış oranı %109’a ulaşmaktaydı. Buna, devletçi politikaların etkisiyle özel kesimde yaratılan yeni iş olanakları da eklenmelidir⁸⁵. Gerçekten de bu dönemde, dönem ortalamasına göre daha nitelikli olan ve kamu kuruluşlarında iş tecrübesi kazanan bazı işçiler, kendilerine verilen ücretlerin bir bölümünü de tasarruf ederek, zamanla işçilikten ayrılmışlar ve imalat kesiminde küçük işletmeler kurarak girişimciliğe başlayabilmişlerdir⁸⁶. Bunun yanında, sonraki dönemlerde sivrilecek

---

⁸³ **Makal**, s. 255-256-257.

⁸⁴ Vedat **Eldem**, “Devlet Hizmetinde Çalışanların Refah Seviyesinde Husule Gelen Değişiklikler”. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Onüçüncü Cilt, Ekim 1951-Temmuz 1952, No: 1-4, s. 236.

⁸⁵ **Makal**, s. 258.

⁸⁶ **Makal**, s. 287.

büyük sermaye gruplarından pek çoğunun kökeninde 1930’lu yıllarda devlet ihaleleri ile elde edilen kazançlar yatmaktadır⁸⁷.

Ayrıca devletçi sanayileşme kadınların ekonomik hayata katılmaları konusunda da olumlu etkiler yapmıştır. Kamu İktisadi Teşebbüslerine ilişkin istihdam rakamlarında kadınların oranı giderek artış göstermektedir.

Diğer yandan, kamu kesimindeki ücretler özel kesimdekenden daha fazla olmuştur. Ayrıca, devletçi dönemde kamu kesiminde işçi statüsünde çalışanların çalışma koşullarının, ücret gelirleri dışında da değerlendirilmesi gerekir. İşçilere parasız olarak sağlanan ekmek ve yemek olanakları, giyecek olanakları, düşük kiralı sosyal konut, lojman yatakhane ve tıbbi bakım olanakları, bazı kuruluşlarda hiç de küçümsenmeyecek düzeydeydi⁸⁸.

Gerçekten bunlardan en önemlisi olan iskan konusunu ele alırsak; nüfusun büyük bölümünün kırsal kesimde yaşadığı bir toplumsal yapıdan, sanayileşmiş bir topluma evrimleşme çabaları, “iskan sorunu”nu gündeme getirmiştir. Kentsel kesimde artan nüfusun barınabileceği konutların nitel ve nicel açıdan yetersizliği yanında, özellikle ücretli çalışanların gelir düzeyinin düşüklüğü, bu sorunun çözümüne devletin müdahale etmesi sonucunu doğurmuştur⁸⁹.

3.1.2.2.3. Bu Dönemdeki Ekonomik Göstergeler

Bütçe: Bu yıllardaki bütçe değerleri aşağıdaki tabloda belirtilmektedir:

Tablo 14: 1930 Sonrası Bütçe Değerleri (1000 lira olarak)

Yıllar	Gelirler	Giderler
1931	176.705	185.555
1932	169.354	185.615
1933	170.477	215.670
1934	184.081	250.662
1935	195.013	279.009
1936	212.764	273.348
1937	231.020	306.348
1938	250.094	323.241

Kaynak: **Aydemir**, “İkinci Adam...”, 2001, s. 416.

⁸⁷ Korkut **Boratav**, “Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980”. Cem Yayınevi, 7. Basım, İstanbul Ekim 2002, s. 325.

⁸⁸ **Makal**, s. 258-259.

⁸⁹ **Makal**, s. 264.

Görüldüğü gibi bütçe bu yıllarda açık vermektedir. Ancak yeni Devletin 1929'dan itibaren Osmanlı borçlarından payına düşeni ödemeye başladığını hesaba katmamız gerekir⁹⁰.

Dış Ticaret: Türkiye'de ticaret dengesi, yani ihracatla ithalat arasında muvazene 52 seneden beri ilk defa 1930'da aktif duruma girdi. Yani ihracat ithalatı aşarak, Türkiye'nin dış ticaret açığı kapandı ve ondan sonra 9 sene, ihracat, ithalatın daima üstünde kaldı. Ancak 1938'de bu dengede ihracat aleyhine 4.890.000 liralık bir açık görüldü. Dünya buhranının, Türkiye'nin ihraç malları olan zirai gıda maddeleri ile hammaddelerde meydana getirdiği korkunç fiyat düşüklüklerine ve memleketin, birinci beş yıllık sanayi programını ele almak suretiyle makine ve madeni eşya ithalatının artmasına rağmen (1923'te %6,64 ve 1928'de %21,90), İsmet Paşa Hükümetinin bu başarısı önemle kaydedilmelidir.

Tablo 15: Devletçilik Dönemi'nde İthalat-İhracat Değerleri (Kıymetler 1000 lira)

Yıl	İthalat	İhracat	İhracatın İthalata Yüzdesi
1930	147.553	151.454	102.6
1931	126.659	127.274	101.0
1932	85.893	101.301	111.0
1933	74.676	96.162	128.0
1934	86.790	92.149	106.0
1935	88.323	95.861	108.0
1936	92.581	117.733	127.0
1937	114.379	137.983	102.0
1938	149.837	144.947	96.0

Kaynak: **Aydemir**, "İkinci...", s. 417.

Yukarıdaki tabloda verilen rakamlarda, bir taraftan bu aktif dengeye geçmenin akışı görünürken, bir taraftan da cihan buhranının dış ticaret hacminde yaptığı tahribat ve nihayet, ancak 1936'dan başlayarak, yeniden başlayan açılma göze çarpmaktadır. Özetle Türkiye, dış ticaret hacminde yaşanan buhranı, bilhassa ihraç mallarının fiyat hareketlerinde de şiddetle yaşamakla beraber, bu buhran yıllarında iktisaden çökmemiştir. Tersine olarak, bilhassa demiryolları inşaatı ve sanayileşme sahasında bu yıllar kalkınma yılları olmuştur⁹¹.

⁹⁰ **Aydemir**, "İkinci...", s. 417.

⁹¹ **Aydemir**, "İkinci...", s. 427-428.

Demiryolları: Demiryolculuk alanında Liberal Dönem’de başlayan savaş, 1930-1939 arasında da devam etti ve iki şekilde gelişti: 1- Yeni demiryolları yapmak, 2- Eski ve imtiyazlı şirketleri satın almak. Başlıca merhaleler şunlar oldu: 23 Nisan 1931’de Fevzi Paşa-Malatya, 23 Nisan 1932’de Kütahya-Balıkesir hatları işletmeye açıldı. 15 Aralık 1932’de demiryolu Sivas’tan Samsun’a vardı. 27 Nisan 1933’de Adana-Fevzi Paşa hattı satın alındı. 31 Mayıs 1934’de İç Anadolu hatları Elazığ’a vardı.

10 Ocak 1935’de İstanbul Rıhtım Şirketi satın alındı ve aynı yılda Aydın demiryollarının satın alma mukavelesi Meclis’te tasdik edildi. 30 Ekim 1935’te ise, Ergani üzerinden demiryolu Diyarbakır’a vardı.

Trakya’da Şark Demiryolları 1 Ocak 1937’de satın alındı.

Özetle İsmet Paşa, Anadolu Bozkır’ında, adım adım demir ağlar döşeyerek doğuya, batıya, kuzeye, güneye, doğru durmadan ilerliyordu. Hiçbir dış yardım almadan ve yapılabilen teknik mukaveleleri bile sık sık bozmak zorunda kalınarak, hazin bir bütçe ile yürütülen bu işin büyüklüğünü, gelecek nesiller, 1930-1938 yılları arasının ölçülerini canlandırarak, kavramaya çalışmalıdırlar. Üstelik de Cumhuriyet Hükümeti’nin, eski imtiyazlı şirketlerden, çok yerde gişe biletçiliklerinin bile Türklere layık görülmemekle azınlıkların çalıştırıldığı bir kadro, yahut kadrosuzluk teslim aldığı burada önemle hesaba katmamız gerekir⁹².

Gayri Safi Milli Hasıla ile İlişkili Değerler:

Aşağıdaki tabloda GSMH içinde tarımın ve sanayinin payındaki değişimler 1923-1948 yılları arasında gösterilmektedir.

Tablo 16: GSMH İçinde Tarım ve Sanayinin Payındaki Değişimler:
1923-1948 (Cari Üretici Fiyatları İle)

Yıllar	Tarım/GSMH	Sanayi/GSMH
1923	39.8	13.2
1924	47.6	9.9
1925	48.0	9.7
1926	49.7	10.1
1927	41.4	13.0
1928	44.3	11.6

⁹² Aydemir, “İkinci...”, s. 431.

1929	51.9	9.6
1930	45.8	11.4
1931	45.5	12.6
1932	40.2	14.1
1933	37.6	16.2
1934	34.3	17.9
1935	35.5	18.1
1936	43.3	15.5
1937	41.0	16.5
1938	40.2	16.7
1939	39.2	18.3
1940	38.7	18.9
1941	37.2	19.6
1942	51.2	13.5
1943	56.6	10.8
1944	44.2	15.5
1945	38.4	16.3
1946	45.8	14.9
1947	38.6	15.5
1948	45.3	13.9

Kaynak: **Makal**, 1999, s. 245.

Görüldüğü gibi, 1923 yılından 1930'lu yılların ortalarına kadar, sanayi kesiminin GSMH içerisindeki payı yaklaşık iki katına yükselmiştir. Bu payın, 1923'ten 1929'a kadar olan dönemde küçük dalgalanmalar dışında pek değişmediği dikkate alınacak olursa, artışın büyük ölçüde 1929 sonrası dönemde gerçekleştiğini düşünmek olanaklıdır. Bu oranlar, devletçi dönem içinde sanayileşme doğrultusunda hızlı bir yapısal değişimin gerçekleştiğini göstermektedir⁹³.

GSMH'nın sektörel dağılımındaki değişime koşut olarak, istihdamın sektörel dağılımının da değişmesi söz konusu olmaktadır. Sanayi kesiminin GSMH içindeki payının artmasıyla, bu kesimin istihdam ettiği kişilerin oranında da bir artış olmuştur. Bu gelişme Sanayi Planında da yer almıştır. 1934 yılında yürürlüğe giren Birinci Sanayi Planı

⁹³ Korkut **Boratav**, "Türkiye İktisat Tarihi : 1908-1985". Üçüncü Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1990, s. 55.

Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nde 15.000, İkinci Sanayi Planı ise 35.000 kişilik yeni istihdam hacmi yaratılacağını hesaplamıştı⁹⁴.

Aşağıdaki tablo 1924-1944 yılları arasında istihdamın sektörel dağılımını göstermektedir.

Tablo 17: İstihdamın Sektörel Dağılımındaki Gelişmeler (% olarak, 1924-1944)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1924	89.6	4.6	5.5
1929	87.8	6.2	6.0
1933	89.4	4.9	5.7
1939	86.7	8.0	5.3
1944	86.5	8.3	5.2

Kaynak: Tuncer **Bulutay**, “Employment, Unemployment and Wages in Turkey”. 1995, s. 189, Tablo 7.1

1944 yılındaki sanayi istihdamı 1924 yılının neredeyse iki katı olurken, tarımdaki istihdamda belirgin bir azalma, hizmetlerin hemen hemen aynı kalmış olduğu gözleniyor.

Bu dönemde devletçi uygulamaların sonuçlarından birisi iktisadi yaşamda, özellikle de sanayide devletin ağırlığının artması olmuştur. Bu dönemde, toplam sanayi kuruluşları içerisinde devlete ait olanların payı sürekli artmıştır. Dönem içerisinde, gayri safi sermaye birikimi içerisinde devlet kesiminin payı, %50'ler dolayındadır.

Aşağıdaki tabloda, devletçi dönemde iktisadi alanda sağlanan gelişmeler, değişik ölçütler itibariyle ve önceki dönemlerle karşılaştırmalı olarak verilmektedir. Türkiye ekonomisinin bu dönemde, üstelik dünya ekonomisi ağır bir bunalım yaşarken gerçekleştirdiği performans dikkat çekicidir⁹⁵.

Tablo 18: 1923-1939, Alt-dönemler itibariyle İktisadi Göstergeler (Yıllık Ortalamalar)

	1923-1929	1930-32	1933-39
Milli gelir büyüme	190.9 (?)	1.5	9.1
Sanayi büyüme hızı	8.5	14.8	10.2
Milli gelirde sanayi payı	11.4	13.6	16.9

⁹⁴ Ali Nejat **Ölçen**, “1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”. Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1982, s. 147.

⁹⁵ **Makal**, s. 248.

Milli gelirden yatırım payı	9.1	9.7	10.7
Milli gelirden ithalat payı	14.5	8.9	6.6
Dış ticaret açığı/fazlası (Milyon TL.)	-15.6	+6.6	+12.4

Kaynak: **Makal**, 1999, s. 248.

Yukarıdaki tabloda 1923-29 arasında milli gelirdeki büyüme hızının 190,9 olarak belirdiği görülmektedir. Biz burada bir hata olduğunu düşünüyoruz. 1933-39 döneminde milli gelirdeki büyüme hızı 1930-32 döneminin yaklaşık 6-7 katı bir değere yükselmiştir. 1933-39 döneminde ithalatın önemli ölçüde düştüğünü ve dış ticaret fazlasının gerçekleştiğini gözlemliyoruz.

3.1.2.2.3. Savaş Ekonomisi Dönemi (1939-1946)

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmedi; ancak, cephelerde fiilen savaşmanın dışında savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşadı. 1930'lu yılların politikaları sonucu esasen bir hayli daralmış bulunan ithalat iki yıl içerisinde yarı yarıya düştü. Yetişkin nüfusun büyük bir bölümünün askere alınması üretimde büyük düşmelere yol açtı ve örneğin savaş yıllarında buğday üretiminde %50'ye yaklaşan bir gerileme meydana geldi. Savaş öncesinde başlayan planlama çalışmaları ve sınırlı yatırım programları, savunma harcamalarının bütçeye hakim olması yüzünden tümüyle ertelendi.

1940 sonrası darlık koşullarının bir yandan mevcut sınıf yapısı ile, öte yandan siyasal kadrolara ve yüksek bürokrasiye çok geniş yetkiler veren iktisat politikaları ile birleşmesi, bu dönemde gelir dağılımında fevkalade önemli değişikliklere yol açmış ve bu dönüşümler savaş sonrası ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelerini büyük ölçüde biçimlendirmiştir.

Ne var ki, bu dönemi sadece burjuvazi ile yüksek bürokrasinin ve siyasal kadroların nemalarını paylaştıkları başıboş vurgun yılları olarak değerlendirmek yanlıştır. Tek parti rejiminin yönetici kadrolarının bir kanadı, savaş yıllarına, bir yandan haksız kazançlara set vuracak etkin devlet müdahalelerini yerleştirmek, öte yandan ekonomik ve kültürel alanda bazı kalıcı reformlara yönelmek için bir fırsat olarak kullanmaya da teşebbüs etmiştir. Refik Saydam Hükümeti'nin savaşta uygulamaya çalıştığı iktisadi önlemler, bazı yönleriyle Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Köy Enstitüleri ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın

“liberal”, hümanist ve aydınlanmacı kültür politikası, belli bir küçük burjuva reformizminin etkili olduğu atılımlar olarak yorumlanabilir⁹⁶.

Ocak 1940’ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu ile ücretlilere iş yükümlülüğü getiriliyor, ücret sınırlaması gibi işgücünü denetleyen hükümler yürürlüğe konuyordu (Çalışma İlişkileri’ni incelerken üzerinde durulacaktır). Bunun yanında, sermayeye karşı da, hükümetlere, özel işletmelere geçici el koyma, ithalatta ve iç ticarete azami, ihracatta asgari fiyatları saptama, temel malların vesikayla dağıtılması gibi geniş yetkiler veriliyordu. Bu sistem ne kusursuz işlemiş, ne de tamamen iflas etmiştir. Asker ucuza beslenmiş ve giydirilmiş; kentli nüfus ise gelir sınırları fazla zorlanmadan ekmek ve kömür sağlayabilmiştir. Buna karşılık piyasa denetimine gidilen her alanda karaborsanın, istifçiliğin, rüşvet ve nüfuz ticaretinin önüne geçilememiştir.

Bu arada buğday fiyatlarının %200 ve %120, genel fiyat düzeyinin ise %90 ve %75 dolaylarında arttığı 1942 ve 1943 yılları, savaş döneminin en yüksek enflasyonunun yaşandığı zaman dilimini oluşturmuştur.

Kasım 1942’de kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu, esas olarak ticaret burjuvazisini, tali olarak da çiftçi, esnaf ve ücretlileri kapsayan; belli komisyonlarca tarhedilerek bir kereye mahsus olmak üzere toplanan, itiraz hakkı bulunmayan olağanüstü bir vergiyi öngörür. Kanun metni ayırım yapmamakla birlikte, toplam vergi tahsilatının yarısından fazlası azınlıklarca ödenmiş ve böylece Varlık Vergisi, ırk ve din ayırımına dayalı bir vergi uygulaması olarak maliye tarihimize geçmiştir. Vergi borçlarını bir ay içinde ödemeyenler, önce kamplara, sonra da çalışma yükümlülüğüne tabi tutulmak üzere Aşkale’ye sevkedildiler⁹⁷. Bu arada vergisini ödeyemeyenlerin ivedi bir şekilde satmak zorunda oldukları mal ve mülklerini neredeyse yok pahasına Türk kökenli ticaret burjuvazisi satın alarak zenginleşiyordu⁹⁸.

Varlık Vergisi’nin büyük ölçüde dışında tutulan ve savaş koşullarında hızla artan tarımsal kazançlara ise 1944 yılında kabul edilen, Toprak Mahsulleri Vergisi ile ulaşılmaya

---

⁹⁶ **Boratav**, Türkiye tarihi 4, 2002, s. 334.

⁹⁷ **Boratav**, s. 335-336.

⁹⁸ **Güzel**, s. 184.

çalışıldı. Gayri safi üretimden %10 alınması ile aşarı andıran ve 1946'da kaldırılan bu vergiden savaş yıllarında 167 milyon lira kadar toplanmıştır⁹⁹.

Aşağıdaki tabloda İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerini değerlendirebilmek amacıyla, 1933-1945 yılları arasında gayrisafi milli hasılda üretim kesimlerine göre meydana gelen gelişmeleri veriyoruz.

Tablo 19: Gayri Safi Milli Hasılda Meydana Gelen Gelişmeler (1933-1945) (1938=100)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Toplam
1933	56	72	72
1934	70	81	77
1935	66	81	75
1936	98	78	89
1937	97	86	92
1938	100	100	100
1939	107	117	108
1940	103	105	102
1941	88	102	93
1942	103	99	97
1943	90	97	88
1944	82	91	84
1945	65	77	73

Kaynak: **Makal**, 1999, s. 288.

Görüldüğü gibi, 1938-1945 yılları arasında gayri safi milli hasılda %27'lik bir gerileme yaşanmıştır. Sanayileşilmedeki azalma ise %23'tür. Tarım kesiminde %35'lik bir düşme vardır¹⁰⁰.

3.1.2.3. Demografik Değişimler

Bu dönemde 1935 ve 1945 nüfus sayımları, sırasıyla 962.159 ve 832.616 kişinin Türkiye dışında doğduğunu ortaya koymuştur. Bu rakamlara Bulgaristan'dan gelen 154.000 mülteci dahil değildir. 1950'de Bulgaristan'dan gelen 154.000 Türk, Türkiye'ye sığınmıştır¹⁰¹.

⁹⁹ **Boratav**, s. 335-336.

¹⁰⁰ **Makal**, s. 288.

¹⁰¹ **Karpat**, s. 87.

Toprak ve İskân İşleri Üzerinde

(1923-1950 arasında İskan faaliyetlerine ait rakamlar)

<u>Yıllar</u>	<u>Bulgaristan'dan</u>		<u>Romanya'dan</u>	
	<u>Aile</u>	<u>Nüfus</u>	<u>Aile</u>	<u>Nüfus</u>
1923-1949	19.837	75.885	19.865	79.287

Diğer Ülkelerden

<u>Aile</u>	<u>Nüfus</u>
185.961	635.273

Böylece ve mültecilerle beraber genel olarak bu 27 yıl içinde yurda:

219.799 aile

877.209 nüfus

göçmen olarak girmiştir¹⁰².

3.1.2.4. Çalışma İlişkileri

3.1.2.4.1. İşçilerin Sayısal Varlığı ve İşçi Ücretleri

1927 Nüfus Sayımına ve 1927 Sanayi Sayımına göre tespit edilmiş olan işçi sayısının Liberal Ekonomi Dönemi'ni incelerken üzerinde durmuşuk. Şimdi Devletçilik Dönemi'ndeki ve Savaş Dönemi'ndeki işçi sayısı üzerinde duralım:

Bu dönemde İş Kanunu kapsamına giren işçileri tespit amacıyla 1937, 1938 ve 1943 yılları için toplanan İş İstatistikleri, sayım yöntemi yanında, İş Kanunu'nun kapsamından kaynaklanan sınırlamalarla karşı karşıyadır. 3008 sayılı İş Kanunu; fikri çalışması bedeni çalışmasına üstün sayılanları, günde ondan az işçi çalıştırmayı icap et tiren işyerleri ve buralarda çalışan işçileri ve "çiftçilik, deniz ve hava işleriyle bir ailenin fertleri veya yakın akrabası bir araya toplanarak ve aralarına dışarıdan başka işçiler katılmayarak ev içinde yapılan işleri" kapsam dışında bırakmaktaydı. Bu nedenle, İş Kanunu kapsamına göre düzenlenen İş İstatistiklerinden hareketle dönem Türkiye'sinde ücretlilerin tamamına ulaşmak olanaklı değildir¹⁰³.

¹⁰² **Aydemir**, "İkinci Adam III Cilt..." S. 221-222.

¹⁰³ **Makal**, s.303-304.

İş İstatistikleri dışında yapılan bazı çalışmalar ise bu istatistiklerde içerilmeyen önemli bir bağımlı çalışanlar kitlesinin mevcudiyetini göstermektedir. Örneğin 1930 tarihinde İzmir Ticaret ve Sanayi Odası tarafından yayınlanan kapsamlı ve güvenilir bir çalışmada, 10 ilden oluştuğu kabul edilen İzmir bölgesinde, değişik büyüklüklerdeki 6621 işletme ve 9100 tezgahta toplam 73297 amele çalıştığı belirtilmektedir.

Bunun dışında, tarım kesiminde ücretli olarak çalışanlar da, İş İstatistikleri içinde yer almamaktadır. Dolayısıyla dönem içerisinde Türkiye’de ücretlilerin toplam sayısına ancak tahmin yoluyla ulaşılabilir. Böyle bir tahmini belirten bir tabloyu aşağıda gösteriyoruz.

Tablo 20: Kıvılcımlı’nın 1935 Yılı İtibariyle Ücretlilerin Sayısına İlişkin Tahmini

	Asgari	Azami
I. Şehir proletaryası		
Salt sanayi ameleleri	238.000	238.000
Zirai mahsul manipla işçi	150.000	200.000
Demiryolları işçileri	20.000	22.000
Deniz işçileri	30.000	35.000
Otomobil vs. nakliye işçileri	10.000	15.000
“Gayri müstakil” proleterler	150.000	200.000
Yekun	598.000	720.000

Kaynak: Hikmet **Kıvılcımlı**, 1935, s. 32.

Dönem itibariyle ciddi verilerden hareketle yapılmakla birlikte, bu tahminin abartılı olduğunu düşünüyoruz¹⁰⁴.

Şimdi de 1937, 1938, 1943 tarihli İş İstatistiklerine ait verileri içeren tabloları aktaralım: Aşağıdaki ilk tabloda sanayi işyerleri ile buralarda çalışanların sayısı görülmektedir.

Tablo 21: Değişik Yıllarda Sanayi İşyerleri ve Buralarda Çalışanların Sayısı (1937-1943)

Yıllar	İşyeri Sayısı	İşçi Sayısı	Müstahdem Sayısı
1937	5204	249415	9799
1938	3692	191829	13875
1943	2791	268851	23022

Kaynak: İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945, s. 36.

¹⁰⁴ **Makal**, s.304-305.

Aşağıdaki tabloda ise sanayiden sayılmayan işyerleri ile buralarda çalışanların sayısı görülmektedir.

Tablo 22: Değişik Yıllarda Sanayiden Sayılmayan İşyerleri ve Buralarda Çalışanların Sayısı (1937-1943)

Yıllar	İşyeri Sayısı	İşçi Sayısı	Müstahdem Sayısı
1937	1048	15926	5623
1938	764	9575	6413

Kaynak: İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945, s. 36.

Her iki tablodaki sanayiden sayılan ve sayılmayan işyerlerine ilişkin bilgiler birleştirilerek, aşağıdaki tabloda gösterilen toplam işyeri ve işçi sayılarına ulaşılmaktadır.

Tablo 23: Değişik Yıllarda Sanayi ve Sanayiden Sayılmayan İşyerleri ve Buralarda Çalışanların Sayısı (1937-1943)

Yıllar	İşyeri Sayısı	İşçi Sayısı	Müstahdem Sayısı
1937	6252	265341	15422
1938	4456	201204	20288
1943	3025	275083	26193

Kaynak: İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945, s. 36

1937-1943 yılları arasında İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısında ciddi bir değişiklik gözlenmemektedir. Kuşkusuz, bu oluşumda İkinci Dünya Savaşı'nın etkileri vardır. Ancak, dikkate değer bir gelişim, işçi sayısının sabit kalışına karşın, işyeri sayısının neredeyse yarıya düşmüş olmasıdır. Bu, işyeri büyüklüklerindeki değişmeden kaynaklanmaktadır. İşyeri başına düşen işçi sayısı, 1927'de ortalama 42 iken, 1943 yılında 86'ya ulaşmaktadır. Bu gelişmede, dönem içerisinde yoğun bir biçimde faaliyete geçirilen Kamu İktisadi Teşebbüsleri bünyesindeki iktisadi müesseselerin önemli payı bulunmaktadır. Dönem koşullarına göre daha ileri teknoloji kullanan ve daha büyük ölçekli olarak kurulan bu müesseselerin ortalama işletme boyutlarının büyümesinde önemli bir rolleri olmuştur¹⁰⁵.

Diğer taraftan, bağımlı çalışanlara ilişkin olarak dönem içerisinde gözlenen bir başka oluşum da, işçilerin büyük bölümünün sınırlı sayıdaki vilayette toplanmış olmasıdır.

¹⁰⁵ Makal, s. 308.

Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, 1930'lu yılların sonunda ve 1940'lı yılların başında toplam işçilerin yarısından fazlası sadece üç ilde yoğunlaşmış durumdadır. Bu illerden İstanbul ve İzmir'de çalışanların büyük ölçüde sanayi işçisi, Zonguldak'ta çalışanların ise maden işçisi olduklarını söyleyebiliriz¹⁰⁶.

Tablo 24: Üç Vilayetteki İşçi Sayıları ve Toplam İşçi Sayısına Oranları (1937-1943)

Vilayetler	İşçi Sayısı			Toplam İşçi Sayısına Oranı		
	1937	1938	1943	1937	1938	1943
İstanbul	58.135	52.795	59.733	%21,9	%26,2	%21,7
İzmir	52.614	27.668	51.992	%19,8	%13,7(?)	%18,9
Zonguldak	17.842	21.264	34.085	%6,7	%10,7	%12,4
Toplam	128.591	102.087	145.810	%48,4	%50,6	%53
Diğer vilayetler	136.570	99.317	129.273	%51,6	%49,4	%47
Genel Toplam	265.341	201.404	275.083	%100	%100	%100

Kaynak: İstatistik Genel müdürlüğü, 1945, s. 36.

Bu dönemdeki işçi ücretlerine gelince; aşağıdaki tabloda incelediğimiz döneme (1923-1946) ait imalat sanayiindeki işçi ücretlerini görüyoruz.

Tablo 25: Türkiye'de İmalat Sanayii Ücretleri, (1914-1998)

Yıl	Nominal Ücretler	Fiyat Endeksi	Reel Ücretler
1914	4,65	1,00	1,00
.			
.			
1923	39,8	11,63	0,74
1924	35,6	13,54	0,57
1925	44,3	14,61	0,65
1926	41,3	14,85	0,60
1927	45,6	13,04	0,75
1928	43,3	12,99	0,72
1929	47,1	13,81	0,73
1930	41,5	12,72	0,70
1931	42,5	12,03	0,76
1932	39,4	11,72	0,72
1933	44,0	10,47	0,90

¹⁰⁶ Makal, s. 308.

1934	50,0	10,31	1,04
1935	39,5	9,57	0,89
1936	38,1	9,60	0,85
1937	40,2	9,75	0,89
1938	39,6	9,71	0,88
1939	44,8	9,85	0,98
1940	47,3	10,91	0,93
1941	61,3	13,40	0,98
1942	95,9	22,58	0,91
1943	102,1	33,72	0,65
1944	96,88	32,92	0,63
1945	74,3	34,41	0,46
1946	81,6	33,26	0,53
.	.	.	.
.	.	.	.

Kaynak: **Pamuk**, 2000, s. 84.

Yukarıdaki tabloda reel ücretlerin ancak 1934 yılında 1914'deki seviyeyi yakalayabildiğini görmekteyiz. 1914 yılından beri düşme eğilimindeki reel ücretler 1930'lu yılların ortalarına doğru toparlanmaya başlamış, bu durum 1943 yılına kadar sürmüştür. 1943'den sonra reel ücretler düşmeye başlamış 1945 yılında en düşük seviyeye ulaşmıştır (Tabloda ücretler TL/Ay olarak verilmektedir).

Diğer bir kaynaktan aldığımız aşağıdaki tabloda ise 1938'de muhtelif sanayi gruplarına göre ücretler görülmektedir.

Tablo 26: 1938 Yılında Muhtelif Sanayi Gruplarına Göre Ücretler

Sanayi Grubu	Ücret (Kuruş)
Ziraat, hayvan ve av mahsulatı sanayii	107
Ebniye (bina) inşaatı sanayii	173
Sanayii haşebiye (ağaç, ahşap sanayii)	98
Sanayii nesciye (dokuma)	98
Kağıt ve karton sanayii	127
Sanayii kimyeviye (kimya)	147

Kaynak: Lütfü **Erişçi** 1951, s. 24.

Aynı kaynakta devletçilik ve savaş dönemlerindeki manzara şöyle anlatılmaktadır:

Ücretlerin bu derece düşüklüğü ve şartların ağırlığına, Türkiye’de işçi sınıfının mühim bir ekseriyetini teşkil eden köylü işçiler dahi tahammül edemiyorlardı. İşletmelerde kültür düşmanlığı azgın bir hal almış (fabrikalara gazete, mecmua ve roman getirmek dahi yasak edilmişti) ve disiplin son haddine çıkarılmış bulunuyordu.

1939’da başlayan İkinci Dünya Harbi Şartları ise Türkiye işçi sınıfının umumi durumunu büsbütün fenalaştırmıştır. Artmaya başlayan hayat pahallılığı karşısında verilen ücretlerle işletmeler devamlı işçi bulamamaya başlamış ve durumu önlemek için mükellefiyetler ve fazla mesai mecburiyetleri ihdas edilmiştir.

1943 senesine ait elde mevcut rakamlar Türkiye’de işçi sınıfının İkinci Dünya Harbi içindeki feci durumunu katiyetle açıklamaktadır. Bu malumata göre 1937’ye nazaran hayat pahallılığı beş misli artmasına mukabil 1943 senesinde muhtelif sanayi gruplarında ücretler ancak iki misli artmıştır¹⁰⁷.

Tablo 27: Muhtelif Sanayi Gruplarında 1943’te Ücret Durumu

Sanayi Grubu	Ücret (Kuruş)
Ziraat, hayvan ve av mahsulatı sanayii	137
Ebniye inşaatı sanayi (bina)	215
Sanayii haşebiye (ağaç)	227
Sanayii nesciye (dokuma)	245
Kağıt ve karton sanayii	250
Sanayii kimyeviye	277

Kaynak: **Erişçi** 1951, s. 26.

Sanayi gruplarında ücretler böyle görünmesine rağmen İzmir gibi bir sanayi merkezinde vasati ücret 147 kuruştı.

Harbin sonuna doğru idare memurlarının ve müstahdemin kadrosunun 1937’de 15.000 iken 26.000’e çıkmış, çalıştırılan mahkûmların senelik adedi onbinleri geçmiş, işletme, işyerleri, hele istihraç (yeraltı madenleri) sanayi tamamen Ortaçağa has bir manzara arz ediyordu¹⁰⁸

¹⁰⁷ Lütfü **Erişçi**, “Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi”, Kutulmuş Basımevi, İstanbul 1951, s. 24-25-26.

¹⁰⁸ **Erişçi**, s. 26.

3.1.2.4.2. Örgütlenme

Kurtuluş Savaşı yıllarının siyasal özgürlük ortamı içinde yoğunlaşan parti ya da dernek türündeki siyasal örgütlenmeye koşut olarak işçi sınıfında da 1913'ten sonra duran örgütlenme çabaları yeniden başlamış ve hızlanmıştır.

1919 yılında kurulan solcu siyasal partilerin, özellikle Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF)'nin öncülüğünde gelişen ve Cumhuriyet'e değin süren örgütlenme çabalarının bir özelliği de, üst düzey işçi kuruluşları oluşturulması girişimleridir. Böylece, önceki yıllarda söz konusu olan işyeri düzeyinde ya da belli bir mesleğin üyelerini kapsamayı amaçlayan örgütlenme yerine, işçilerin üst düzey kuruluşları çerçevesinde toplanması ve birleştirilmesi çabaları ön plana geçmiştir.

İşçileri birleştirme girişimleri, İzmir İktisat Kongresi'nden önce ve sonra da sürdürülmüştür. İstanbul mebusu Numan Usta'nın "teşvik ve daveti"yle 1923 başlarında yapılan bu girişimlerden ilki, aynı günlerde kurulan İstanbul Umum Amele Birliği'nin rekabetiyle karşılaştığı için sonuçsuz kalmıştır.

Numan Usta'nın işçileri birleştirme girişiminin olumsuz sonuçlanmasında etkisi olan İstanbul Umum Amele Birliği (İUAB), İktisat Kongresi öncesinde (20 Aralık 1922'de) elli işçinin çabasıyla ve Milli Türk Ticaret Birliği'nin yardımıyla kurulan bir örgüttür. Birlik, kollarını sıvayarak, ilk derneğinin açılışını Aksaray tramvay işçileri arasında 1 Ocak 1923 tarihinde yapmıştır. Kuruluşunu izleyen on ay içinde İUAB toplam 26 derneğin açılışını gerçekleştirmiştir¹⁰⁹.

İUAB, Cumhuriyetin ilanından üç gün önce 26 Ekim 1923'te yaptığı yıllık kongresinde değiştirilen tüzüğü uyarınca Türkiye Umum Amele Birliği (TUAB) adını almıştır.

TUAB, 19 Mayıs 1924'te varlığına son vererek, "mühür-ü resmi"sini vilayete teslim etmiştir. TUAB, yaklaşık birbuçuk yıl sonra cumhuriyetin ve yöneticilerin güvenini yitirerek varlığına son vermek durumunda kalmıştır.

---

¹⁰⁹ Mesut **Gülmez**, "Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)", Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 2. Bası Ankara 1991, s. 410-412.

Cumhuriyet yıllarının, Takrir-i Sükûn Yasası'ndan etkilenmekle birlikte, varlığını bir süre koruyabilen ve özellikle iş yasası tasarıları konusundaki işçi görüşünü saptamak için kimi etkinliklerde bulunan bir başka işçi örgütü de, Amele Teali Cemiyeti'dir.

Amele Teali Cemiyeti (ATC) 1924 ortalarında dağılmak zorunda bırakılan Türkiye Umum Amele Birliği'nin yerine geçmek üzere 12 Ağustos 1925'de kurulmuştur. Birlik birkaç defa dağılmış, 1928 Şubat'ında, kuruluşunda ve işlemlerinde yolsuzluk bulunmadığının anlaşılması üzerine tekrar açılmasına izin verilen ATC, aynı yıl içinde hükümetçe kapatılmıştır¹¹⁰.

Takrir-i Sükûn'la başlayan, diğer hukuki düzenlemelerle ve izlenen politikalarla süren dönem içerisinde, daha farklı nitelikler taşıyan işçi örgütlenmeleri de söz konusu olmuştur. Bu örgütlenmelerin bir özelliği, sendikal yapının dışında, cemiyetler biçiminde gerçekleşmesidir. Ama bu örgütleri ayırt eden belirleyici öge, siyasal iktidar tarafından oluşturulmaları ve diğer bazı toplumsal kesimlerle birlikte işçileri de etki altına almaya yönelik olmalarıdır. Dönemin iktidar partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi, 1930'lu yıllarda, parti içerisinde bir "İş Bürosu" ile "Cumhuriyet Halk Fırkası Esnaf ve İşçi Birlikleri Teşekkülleri Bürosu" kurmuş ve işçi kesimini kendisine yakın bazı cemiyetler içerisinde toplamaya çalışmıştı.

CHP'nin işçi örgütlenme politikası önce 1934'te İzmir'de uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda her meslek ve/veya her işkolundaki işçiler tek bir dernek veya birlikte toplanmaya başlamıştır. Örneğin deniz taşımacılığı işkolundaki yedi ayrı cemiyet Deniz Amelesi Cemiyeti içinde eritilmiştir. Kamuya yönelik hizmet yapan şirket işçileri imtiyazlı Şirketler Memur ve Müstahdemin Birliği'nde bir araya getirilmiştir. Fabrika işçileri için Sanayi İşçileri Birliği kurulmuştur. Tütün, matbaa ve fırın işçileri ile şoförler de ayrı ayrı derneklerde örgütlenmiştir. İzmir'deki bu birlik ve derneklerin tümü 1935'te kurulan İzmir İşçi ve Esnaf Birliği yönetimi altına sokulmuştur¹¹¹. Birliğin 1935 ortasında yaklaşık 25 bin olan üye sayısı, 1947 yılında 34 bine ulaşmıştır¹¹².

---

¹¹⁰ **Gülmez**, s. 417-418.

¹¹¹ **Makal**, s. 451-452.

¹¹² M. Bülent **Varlık**, "İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği". Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İkinci Cilt, İstanbul 1998, s. 175-176.

Aşağıdaki tabloda bu birliğe 1.1.1935'ten 23.11.1935'e kadar üye yazılmış dernekler ve üye sayıları gösterilmiştir.

Tablo 28: İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği'ne 1.1.1935'ten 23.11.1935'e Kadar Üye Yazılmış Dernekler ve Üye Sayıları

Birliğin Adı	Federe Kuruluş Sayısı	Esnaf	İşçi	Toplam
Ayakkabıcılar	19	247	161	408
Bakkallar	9	1.800	101	1.901
Berberler	4	274	147	423
Binek arabacılar	3	177	219	396
Balıkçılar	3	1	459	460
Çarşı hamalları	1	0	783	783
Deniz işçileri	14	0	540	540
Ekmekçiler	1	157	0	157
Fırın işçileri	1	0	583	583
Eczacı kalfaları	1	0	39	39
Garsonlar	5	0	712	712
Güzel sanatlar	1	0	147	147
Gümrük hamalları	1	0	178	178
İmtiyazlı şirketler	4	0	409	409
Kahveciler	6	523	96	619
Kolonya baharatçılar	4	29	14	43
Kasaplar	8	147	99	246
Küçük sanatlar	1	140	75	215
Sanayi işçileri	24	0	2.719	2.719
Sütçüler	6	290	578	969
Lokantacılar	4	347	0	347
Salon sandalcılar	9	128	78	206
Şoförler	1	0	541	541
Motorlu vesait	5	287	162	449
Müzayede bedesteni	8	91	7	98
Terziler	12	243	434	677
Ticarethane, işyerleri	2	0	193	193
Tütün işçileri	1	0	9.797	9.797
Üzüm, kutucular	1	0	687	687
Yapıcılar	1	174	654	828
Yük arabacıları	3	498	685	1.183
Matbaa işçileri	1	0	67	67
İncir işçileri	1	0	2.505	2.505
TOPLAM	164	5.555	23.869	29.424

Kaynak: M. Bülent Varlık, 1998, s. 175.

CHP güdümündeki bu örgütler gerçek bir işçi örgütünün yapması gereken gösteri, yürüyüş, grev vb. eylemlerden ısrarla kaçınırken, “yapmasa da olur” cinsinden işlerle uğraşmışlardır. Örneğin yoksul çocukları giydirmek veya sünnet ettirmek gibi işler gerçekleştirmişlerdir.

CHP'nin amacı, her meslek veya işkolunda kent düzeyinde tek bir işçi örgütünü kurarak işçileri sıkı bir denetime almaktır. Bu sayede hem işçilerin istenmeyen eylemler düzenlemeleri engellenecek, hem de onların iktidarca arzulanmayan örgütlenme ve bilinçlenme uğraşları durdurulacaktı. İlk kent olarak İzmir'in seçilmesi bir rastlantı değildi. İzmir o yıllarda işçi hareketinin en canlı olduğu kenttir. Ayrıca 1932'de siyasi polis gizli bir sendika kurma hazırlıkları içinde olan TKP'ye yakın 20 kadar işçiyi bu kentte tutuklamıştı. Yine İzmir'de Serbest Fırka kurucusu ve lideri Fethi Okyar'ın ziyareti sırasında, 1930'da, birçok gösteriler düzenlenmiş, binlerce işçinin katıldığı grevler örgütlenmiştir. Nihayet İzmir, 1930'larda hazırlanan İş Kanunu tasarılarına karşı işçilerin birçok protesto düzenlediği kenttir. Bu protesto ve gösteriler 1935 ve 1936'da İş Kanunu'nun kabulüne dek sürmüştür.

1938'de CHP, işçi örgütlenmesi konusunda daha direk ve kesin bir yöntem benimsemiştir. Yasaklama yöntemi, 1938'de, 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu değiştirilerek “sınıf esasına” dayanan cemiyetlerin kurulması menedilmiştir. Böylece CHP'ye bağlı olan bazı işçi dernekleri, daha doğrusu işçi örgütünden çok yardımlaşma sandıklarına benzeyen dernekler dışında kalanlara yaşama hakkı tanınmamıştır¹¹³.

Diğer taraftan Kurtuluş savaşı yıllarında Türk milliyetçiliği, ifadesini “mazlum ulus” tanımlamasında bulmuştu. “Mazlum ulus” kavramlaştırması, güçlü bir anti-emperyalist ve anti-Osmanlı içeriğe sahipti. Emperyalizm, milli mücadeleyi boğmak isteyen dış güçtü. Osmanlı devleti ise, “ecnebi sermayesinin jandarmalığından” başka bir şey yapmamıştı. Yeni Cumhuriyet tarafından benimsenen “halk” kavramı, eski düzene karşı tüm toplumsal güçlerin birliğini ifade etmektedir. Bu birlik tüm toplumsal güçler arası dayanışmayı öngörmektedir. Dolayısıyla bunlar arasında çıkar çatışmasına yer yoktur. Sınıfsız, kaynaşmış kitle söyleminin ideolojik arka planını oluşturan halkçılık, sadece “halk”ı “millet”e indirgemekle kalmamış, aynı zamanda halkçılığı sistemin varlık ögesi haline getirmiştir. Bu yaklaşımda, herhangi bir işçi örgütlenmesine girişmek,

---

¹¹³ Güzel, s. 161-162-163.

doğrudan doğruya Cumhuriyet'in varlığını hedef almak anlamına gelmekteydi. İşçi örgütlenme çabaları, hep bu söylemin gölgesinde kalmıştır. Yasal engeller ve polisiye tedbirler eğer işçi hareketi üzerindeki “baskı”nın araçları ise, “milliyetçilik ve halkçılık” söylemleri de işçilerin bu koşullara “rıza” göstermelerini sağlayan mekanizmalar olmuştur¹¹⁴.

Bu anlamda ülkemizin “özgün” kapitalist gelişme yolu; zayıf burjuvazi, geç sanayileşme, geç işçileşme ve geç demokratikleşme kavramlarıyla ifade edilebilir. Bunların tümü devletin özgün bir dinamik ve “yaratıcı” bir güç olarak ortaya çıkmasına ve sınıf ilişkilerinde başat bir rol oynamasına yol açmıştır. Devletin “kapsayıcı” ve “yaratıcı” rolü beraberinde önemli kronik bir “demokrasi açığı” sorununu getirmiştir¹¹⁵.

Savaş dönemine gelince; Türkiye İkinci Dünya Savaşının sınırlarına dayanması üzerine savaşa girecekmişcesine önlemler aldı, yasal düzenlemelere gitti ve yasaklar getirdi. Aydınlar ve işçiler üzerindeki siyasal ve polisiye baskılar arttırıldı, siyasal ve sendikal örgütlenmedeki engeller çoğaltıldı. Çalışma yaşamına ilişkin yeni tüzel düzenlemelerle çalışma süreleri uzatıldı, kimi sektörde çalışma yükümlülüğü getirildi. Seferberlik ve askere alınmalar sonucu işlerinden olan yetişkin işçilerin bıraktığı boşluk kadın ve çocuk işçilerle doldurulmaya çalışıldı. İşçi ve memurların, yani ücretlilerin parasal gelirleri azalır, gerçek (reel) ücretler düşerken, karaborsa, vurgunculuk ve stokçuluk sonucu fiyatların alabildiğine artması, böylece hayat pahallılığının doğmasına tanık olundu. Ve bu gelişim sonucu savaş zenginlerinin doğduğu görüldü. İşçiler çalıştı, sermaye birikti.

Örfi İdare Kanunu 22 Mayıs 1940'ta kabul edilip, 25 Mayıs 1940 tarihli Resmi Gazete'de yayınlandı. Yasa; düşünce, toplantı ve gösteri, örgütlenme, basın ve yayın vb. hakları “rafa kaldırmak” için gerekli bütün hükümleri içeriyordu. Ayrıca Örfi İdare Mahkemeleri adıyla özel mahkemelerin kurulması öngörülüyordu. Bu tüzel düzenlemeye dayanılarak, 23 Kasım 1940'da Kocaeli, İstanbul ile bütün Trakya illerinde ilan edilen sıkıyönetim 23 Aralık 1947'ye kadar, yani savaşın bitiminden sonraya dek yürürlükte

---

¹¹⁴ Metin **Özügürlü**, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e: Örgütlü İşçi Hareketi ve Demokratikleşme Süreci”, Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi-Hazırlayan: Alpaslan Işıklı”. İkinci Baskı, Ankara 1994, s. 114-115-116.

¹¹⁵ Aziz **Çelik**, “Yeni Sorun Alanları, Eğilimler ve Arayışlar: Sendikaların Yeni Dünyası”, “Türkiye'de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar-Derleyen: Fikret Sazak”. Cantekin Matbaası, Birinci Basım, Ankara Ocak 2007, s. 42.

kaldı. Sıkıyönetim işçi sınıfı ve aydınlar üzerinde siyasal ve polisiye baskıların yoğunlaşmasında belirleyici bir rol oynadı. Savaşın bitimine karşın uzatılarak baskıların sürmesi sağlandı¹¹⁶.

3.1.2.4.3. İşçi Hareketleri

1923-1960 döneminde Tablo 29’da gösterilmiş olan kırk üç grev yapılmıştır. 1924 ve 1926 dışında yirmili yıllar işçi hareketinin 1960’a dek en rahat olduğu dönemdi. 4 Mart 1925’te iki yıl için çıkarılıp 1927’de süresi iki yıl daha uzatılan Takrir-i Sükûn kanunu 1926’daki durgunluğa neden olarak gösterilebilir.

1930’da Dünya Büyük Ekonomik Bunalımının da etkisiyle CHP’de belirmeye başlayan ve 17 Mayıs 1931’deki 3. Kurultay’da alınan kararlarla yürürlüğe sokulan “parti devleti” anlayışı, CHP’den bağımsız hiçbir gruplaşmaya, örgütlenmeye yer bırakmamıştı. İşte bu durum, 1930’lar başındaki işçi eylemleri azlığının, 1932 sonrasında ise yokluğunun temel nedenidir. 1936’da çıkarılan İş Kanunu da grevi yasaklayınca, 1944 yılına dek hiçbir grev yapılmadı. 1939’da İkinci Dünya Savaşı’nın çıkması ve bu süreç içinde Milli Korunma Kanunu’nun kabulü, savaş dönemindeki grev yokluğunun en önemli nedenidir. 16 Eylül 1960’ta kaldırılana dek yürürlükte bırakılan bu yasa 1939’dan 1960’a dek yalnızca on grev yapılabilmesine yol açmıştır. Savaş öncesi son grevin 1932’de yapılmış olduğu göz önüne alındığı takdirde, 28 yılda az grev yapıldığı anlaşılır¹¹⁷.

Tablo 29: 1923-1960 Grevleri

Grev No	Bitiş Tarihi	İşkolları	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
1	14 Temmuz	Gıda Sanayii	Bomonti Bira Fabrikası	İstanbul	
2	14 Temmuz	Madencilik	Zonguldak-Ereğli Kömür Madeni Şirketi İşçileri	Zonguldak	12,900
3	Ağustos	Gıda	İncir Toplama İşçileri	İzmir	
4	2 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi İşçileri	İzmir ve Aydın	
5	6-20 Eylül	Basın ve yayın	Mürettepler	İstanbul	
6	Ekim	Demiryolu taşımacılığı	Dersaadet Tramvay Şirketi İşçileri	İstanbul	

¹¹⁶ Güzel, s. 165.

¹¹⁷ M. Şehmus Güzel, “Cumhuriyet Türkiye’sindeki İşçi Hareketleri”. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 7.Cilt, İletişim Yayınları 956/CUM/1992, 1984, s. 1857-1858.

7	19-28 Kasım	Demiryolu taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi İşçileri	İstanbul ve Edirne	1,200
8	Temmuz	Dokuma	Dokuma Fabrikası İşçileri	İstanbul	
9	1-10 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	İzmir ve Aydın Demiryolu Şirketi İşçileri	İzmir ve Aydın	3,000
10	Ocak	Enerji	Havagazı Şirketi İşçileri	İstanbul	
11	Ocak	Demiryolu taşımacılığı	Tramvay Şirketi İşçileri	İstanbul	
12	?	Madencilik	Zonguldak-Ereğli Kömür Madeni Şirketi İşçileri	Zonguldak	1.200
13	?	Gıda	Kuru Üzüm İmalathaneleri İşçileri	İzmir	5.000
14	Ağustos	Haberleşme	Telsiz-Telgraf Memur ve İşçileri	Adana	
15	Ağustos	Haberleşme	Telsiz-Telgraf Memur ve İşçileri	Samsun	
16	Ağustos	Haberleşme	Telsiz-Telgraf Memur ve İşçileri	Erzurum	
17	Haziran	Demiryolu taşımacılığı	Soma-Bandırma Demiryolu İşçileri	Soma ve Bandırma	
18	Haziran	Ardiye ve antrepoculuk	Liman Tahmil-Tahliye İşçileri	İstanbul	
19	Ocak	Ardiye ve antrepoculuk	Liman Tahmil-Tahliye İşçileri ve Mavnacılar	İstanbul	3,000
20	Mayıs	Gıda	Tütün Rejisi İşçileri	İstanbul	3,000
21	9 Haziran (24 saat)	Demiryolu taşımacılığı	Adana-Nusaybin Demiryolu İşçileri	Adana ve Nusaybin	850
22	11 Ağustos (yeniden)	Demiryolu taşımacılığı	Adana-Nusaybin Demiryolu İşçileri	Adana/Yenice/Nusaybin	850
23	Nisan	Metal	Karöser İmalathanesi İşçileri	Adapazarı	180
24	Nisan	Demiryolu taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi İşçileri	İstanbul ve Edirne	1,500
25	Nisan	Dokuma	Dokuma Fabrikası İşçileri	İstanbul	300
26	Mayıs	Gıda	Tütün İmalathaneleri İşçileri	İstanbul	500
27	Mayıs	Metal	Demir-Çelik İmalathanesi İşçileri	İstanbul	70
28	Kasım	Demiryolu taşımacılığı	Tramvay Şirketi İşçileri	İstanbul	2,000
29	1929'da	Demiryolu taşımacılığı	Tramvay Şirketi İşçileri	İstanbul	2,000
30	Ağustos	Gıda	İncir Kurutma İmalathaneleri İşçileri	İzmir	
31	Ağustos	Ardiye ve antrepoculuk	Liman Depoları İşçileri	İzmir	
32	5 Aralık 1931	Dokuma	Defterdar Feshane Fabrikası İşçileri	İstanbul	

33	Mart 1932	Gıda	Tütün Depoları İşçileri	İzmir	
34		Ardiye ve antrepoculuk	Devlet Deniz Yolları İdaresi Liman İşçileri	İstanbul	
35	8 Ekim 1946	Ardiye ve antrepoculuk	Liman İşçileri	İzmir	
36	Haziran 1947	Gıda	Fırın İşçileri	Ankara	
37	21 Nisan	Genel işler	İzmir Belediyesi Temizlik İşçileri	İzmir	50
38		Çimento, toprak ve cam	Çimento Fabrikası İşçileri	İstanbul	18
39	3 saatlik grev	Ardiye ve antrepoculuk	İstanbul Limanı Tahmil-Tahliye İşçileri	İstanbul	
40	13-15 Mayıs	Madencilik	Ereğli Kömür İşletmeleri (EKİ) İşçileri	Zonguldak	
41	Mayıs	Genel işler	İzmir Belediyesi Temizlik İşçileri	İzmir	
42	15 Temmuz	Ardiye ve antrepoculuk	İzmir Liman İdaresi İşçileri	İzmir	
43	Aralık	Çimento, toprak ve cam	Türk Çimentosu ve Kireci A.Ş. İşçileri	Zeytinburnu/İstanbul	130
19 Grevde Toplam Grevci Sayısı					36848

Kaynak: **Güzel**, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi”. 1984, s. 1852.

1923-1946 dönemi içerisinde gerçekleşen sınırlı sayıdaki işçi hareketinin daha çok yerel ve işletme düzeyinde olduğu da söylenebilir. Bu sınırlı değerlendirmelerimizden, bu işçi hareketlerinin, çalışma koşulları üzerinde etki yapabilecek düzeyde olmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Örneğin çalışma koşullarının en önemlisi olarak kabul edilen ücretlerin düzeyi üzerinde, bu örgütlenmelerin ve hareketlerin hiçbir etkisinin olmadığı kabul edilebilir¹¹⁸.

3.1.2.4.4. Çalışma İlişkileri İle İlgili Hukuki Düzenlemeler

Çalışma ilişkileri tarihi, hemen tüm ülkelerde, bu alana yönelik hukuksal düzenlemelerin genellikle bireysel iş hukuku alanında başladığını ve daha sonraki aşamalarda toplu iş ilişkilerine doğru kaydığını göstermektedir. Aynı gelişme, Türkiye açısından da söz konusudur. Cumhuriyetin ele aldığımız ilk dönemlerindeki yasalar, daha çok bireysel iş hukuku alanındadır. 1936 tarihli İş Kanunu da, toplu iş ilişkilerine yer

¹¹⁸ **Makal**, s. 453.

vermekle birlikte, bireysel iş ilişkileri ağırlıklıdır. Bu oluşum, kuşkusuz, diğer etmenler yanında dönem içerisinde endüstri ilişkilerinin tarafları olan işçi ve işverenlerin belirli bir nicel varlık kazanamamış olmaları ve bu iki kesim arasında toplu düzeydeki ilişkilerin sınırlılığıyla da ilgilidir.

Bu hukuki belirleme sürecinde gözlenen bir başka eğilim, çalışma ilişkileri alanına yönelik düzenlemelerin başlangıçta genellikle dolaylı bir biçimde yapılıyor olmasıdır. Burada “dolaylı” sözcüğüyle ifade edilmek istenen, esas amaç olarak başka alanlara yönelik düzenlemeler yapılırken, çalışma ilişkileri alanına yönelik hükümlerin de getiriliyor olmasıdır. Örneğin, 1926 Borçlar Kanunu, 1926 Medeni Kanunu, 1930 Umumi Hıfzıssıhha Kanunu; hep bu kategoriye giren yasalardır. 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu da, çalışma ilişkileri üzerindeki önemli ama dolaylı etkileriyle, bu kategori içerisinde düşünülmelidir.

Ancak, çalışma ilişkilerinin taraflarının varlık kazanması, bu iki kesim arasındaki ilişkilerin gelişmesi; çalışma ilişkileri alanını dolaylı hukuksal düzenlemelerle belirlenebilir olmaktan çıkarmaktadır. Bunun sonucunda, direkt bir biçimde çalışma ilişkileri alanını düzenlemeye yönelik yasaların çıkarılması zorunluluğu doğmaktadır. 1924 Hafta Tatili Kanunu, 1935 Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu ve 1936 İş Kanunu bu kategoriye giren yasalardır¹¹⁹.

Şimdi, bireysel ya da toplu, dolaylı ya da dolaysız incelemekte olduğumuz dönem içerisinde çalışma ilişkileri alanına ilişkin düzenlemeler yapan yasaları daha ayrıntılı bir biçimde değerlendirmeye çalışalım.

3.1.2.4.4.1. 1924 Anayasası

1924 tarihli ve 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Türkiye'nin 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndan sonraki ilk sistemli Anayasası olma niteliğini taşımaktadır. Bu Anayasa, daha sonraki yıllarda yapılan değişikliklerle 1960'a kadar yürürlükte kalmış ve bu dönemdeki genel siyasi çerçeveyi çizmiştir.

Anayasaya, temel ruhu itibarıyla “Hak ve Özgürlüklerin felsefi kökeni ile sınırları konusunda doğal hukukçu, liberal (özgürlükçü) ve bireyci (ferdiyetçi) bir yaklaşım

---

¹¹⁹ **Makal**, s. 317-318-319.

egemendir. Bu çerçevede “anayasanın devlet felsefesi”, ruhu itibariyle liberal ve bireyci olup, kişinin kendi yaşamını yine kendisinin düzeltmesi gerektiği inancına dayalıdır¹²⁰.

1924 Anayasası’nda Kişi Hak ve Özgürlükleri

1924 Anayasası’nın hazırlanışında, XVIII. Yüzyıl filozoflarının geliştirdikleri doğal haklar doktrinin ve 1789 Fransız Devrimi prensiplerinin derin etkileri görülmektedir. Bu etki, özellikle “Türklerin Hukuku Ammesi” başlığı taşıyan kişi hak ve özgürlükleri bölümünde (md. 68-88) kendini açıkça göstermektedir. İnsanların doğuştan bir takım hak ve özgürlüklere sahip olduğunu, bu hak ve özgürlüklerin hiçbir kişi veya makam tarafından insanlara “bağış” veya “lütuf” edilmediğini öne süren doğal hukuk doktrini, 1924 Anayasası’nın bu bölümünde havasıyla, ruhuyla hatta diliyle açıkça ortaya çıkmaktadır. Özgürlüğün tanımı bile, 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nden alınmadır: “Hürriyet, başkasına zarar vermeyecek her türlü tasarrufta bulunmaktır. Doğal haklardan olan hürriyetin sınırı, başkalarının hürriyetidir. Bu sınır ancak kanunla çizilir” (md. 62). Bunun arkasından yine 1789 modeli klasik hak ve özgürlükler listesi Anayasa’da yer alır. Kişi güvenliği (yaşama özgürlüğü), mülkiyet hakkı, konut dokunulmazlığı, düşünce, vicdan, söz basın, haberleşme, dernek kurma, çalışma ve eğitim özgürlükleri, eşitlik ilkesi vs... Bütün bu özgürlükler, Devlet karşısında kişinin özel alanını belirlemektedir. Bir başka deyişle, bu özgürlükler Devlet iktidarını sınırlamakta, onun müdahale edemeyeceği, kişilere ait özel alanları göstermektedir.

1924 Anayasası’nda o zamanın Anayasalarına yeni yeni girmeye başlamış olan sosyal ve ekonomik hak ve özgürlüklere (sosyal güvenlik, sendika, toplu sözleşme, grev gibi hak ve özgürlüklere) henüz yer verilmemiştir¹²¹. Gerçekten de, bir büyük savaştan sonra önce uluslararası sonra da ulusal alanlarda sosyal düşünceler, işçi sınıfını korumaya dönük politikalar giderek önem kazanmaya başlamıştır. Uluslararası sosyal politikaların ortak yanlarını ve ölçütlerini oluşturmak için Uluslararası Çalışma Örgütü kurulmuştur. Ülkeler ekonomik ve sosyal arasında bir denge oluşturabilmek, refahı yaymak, işçilerin bir daha savaş öncesi yaşam ve çalışma koşullarına dönmemelerini güvence altına almak için yeni ekonomik ve sosyal politikalar oluştururken, sosyal hak ve özgürlüklerin anayasalar içinde yer alması düşüncesi henüz yaygınlaşmamıştır. Bu nedenle 1924 Anayasası da

---

¹²⁰ **Makal**, s. 329-330.

¹²¹ **Demir**, “Anayasa Hukuku...”, s. 190.

çağının öteki anayasaları gibi sosyal hakları içermiyordu¹²². Bunun yanında “Türklerin Hukuk-u Ammesi” olarak adlandırılan ve yukarıda sayılan doğal hak ve özgürlükleri güvence altında bulunduracak kurum ve ilkelere bile (Anayasa Mahkemesi gibi) 1924 Anayasası’nda yer verilmesi gereği duyulmamıştır¹²³.

3.1.2.4.4.2. 1924 Hafta Tatili Kanunu

Bu yasayla; hafta tatili konusu düzenlenmektedir. Yasanın 1. maddesine göre, “fabrika, imalathane, tezgâh, dükkan, mağaza, yazıhane, ticarethane, sınai ve ticari tüm kuruluşların haftada bir gün çalıştırılmamaları zorunlu” kılınmaktadır. Yasanın 2. maddesinde ise resmi dairelerle genel, özel, ticari ve sınai herhangi bir kuruluşta hizmetli ve işçilerin haftada altı günden fazla çalıştırılmaları yasaklanmaktadır. Yasanın 4. maddesinde hafta tatilinden muaf tutulan kuruluşları saymakta, ancak bu gibi kuruluşlarda çalışanların da değişimli olarak haftada birer gün izinli sayılmaları zorunluluğunu getirmektedir.

Yasa teklifinin gerekçesinde, iktisadi ve sosyal değerlendirmeler ön plana çıkmaktadır. Gerekçede, en önemli üretim unsuru olan nüfusu oluşturan fertlerin sağlıklarının ve güçlerinin korunması gerektiği; hayatın yıpratıcı ve ezici uğraşı altında kalmaya mahkûm fertlerin, özellikle en önemli faktör olan emek ve gücünün varlığının korunması; ayda dört gün dinlenen bir kişinin üretime nicel ve nitel katkısının, dinlenmeden ayda 30 gün çalışandan fazla olacağı, dolayısıyla dinlenmenin üretimi ve verimliliği arttırıcı bir nitelik taşıdığı; bütün bu değerlendirmelerin kendi hesabına çalışanlar kadar ücretliler açısından da geçerli olduğu; dinlenmeden çalışan kişinin insanlığını dahi anlamasına fırsat bulamayacağı; kişinin gelişemeyeceği, ailesinin oluşamayacağı, nüfusun artamayacağı, bütün bu nedenlerle medeni ülkelerin de zorunlu hafta tatili uygulamasına gittikleri belirtilmektedir.

Yasa hükümlerinde nüfusu 30.000 ve daha fazla olan şehirlerde uygulanacağı ifadesi vardı. Daha sonra yapılan değişiklikle, yasa hükmü 10.000 ve daha fazla nüfusu olan yerleşim birimleri açısından geçerli hale getirilmiştir.

---

¹²² **Talas**, “Türkiye’nin...”, s. 65.

¹²³ **Demir**, “Anayasa...”, s. 190.

Yasada, düzenlenen hafta tatilinin ücretli olup olmadığı konusunda bir belirleme bulunmadığı için, tatil ücretsiz olma niteliğini taşımaktadır¹²⁴.

3.1.2.4.4.3. Takrir-i Sükûn Kanunu

İşçi işveren ilişkilerini, özellikle örgütlenme hak ve özgürlüğü açısından olumsuz yönde etkileyen dolaylı bir yasa olan Takrir-i Sükûn Yasası 17 Mart 1925 günü kabul edilmiş olup, yürürlükte kaldığı dört yıl boyunca sadece ilk muhalefet partisi ile (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) bazı gazete ve dergilerin değil, aynı zamanda işçi örgütlerinin de hükümetçe kapatılmasının yasal dayanağını oluşturmuştur¹²⁵.

Bu bağlamda 1923-1925 yılları arasında özellikle İstanbul'da canlı olan sol hareketin ve işçi hareketinin bastırılması, iktidarın dümen suyuna sokulması çabaları yoğunlaştı. İşçi kesimine yönelik olarak çıkmakta olan Aydınlık ve Orak-Çekiç isimli yayın organları, isyana karşı hükümeti destekleyici yönde yayınlar yapmalarına karşın kapatıldılar. Aydınlık çevresinden bazı kişiler Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılanarak mahkum edildiler¹²⁶.

3.1.2.4.4.4. 1926 Medeni Kanun'u

Cumhuriyet sonrası gerçekleştirilen hukuk reformunun en önemli yasalarından biri olan Medeni Kanun, çalışma ilişkileri alanını, dernekler konusunda yapmış olduğu düzenlemeler nedeniyle ilgilendirmektedir. Medeni Kanun dernekler konusunda, 53-72. maddeleri arasında düzenlemeler yapmakta ve esas olarak "serbest kuruluş ilkesi"ni getirmektedir. Yasanın bu konudaki düzenlemeleri "liberal" sözcüğüyle nitelendirilebilir ve dernek hak ve özgürlüğünü doğal haklardan biri olarak kabul eden 1924 Anayasası'nın özüne uygundur¹²⁷.

3.1.2.4.4.5. 1926 Borçlar Kanunu

22 Nisan 1926 tarihli Borçlar Kanunu, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen hukuk reformunun en önemli yasalarından biridir. Kanun, çalışma ilişkilerini dolaysız bir biçimde düzenlememesine karşılık, bu alana ilişkin önemli hükümler içermektedir. Borçlar

---

¹²⁴ **Makal**, s. 333-334-335.

¹²⁵ **Gülmez**, s. 387.

¹²⁶ **Makal**, s. 335-336.

¹²⁷ **Makal**, s. 336-337.

Kanunu hizmet akdine ilişkin ayrıntılı hükümlere yer vermekle birlikte, bireysel iş ilişkilerini tüm yönleriyle kapsayan bir hukuksal çerçeve oluşturduğu söylenemez. Borçlar Kanunu, Medeni Kanun ile birlikte, iş yasalarında boşluk bulunan hallerde bireysel ve toplu iş ilişkilerine uygulanan genel yasalar olma niteliğini taşımaktadır.

Kanunun işçi-işveren ilişkilerine yönelik hükümlerini, “bireysel” ve “toplu” olmak üzere, iki kategoride ele alabiliriz.

Bireysel İş Hukuku Alanındaki Düzenlemeler: Kanunun bireysel iş ilişkileri alanındaki düzenlemeleri, 313-354. maddelerinde yer alan hizmet sözleşmesi çerçevesinde yapılmıştır. Bu düzenlemeler, genel olarak, sözleşme özgürlüğü ilkesine dayalıdır. İşçi işveren arasında gerçekleştirilen hizmet sözleşmesi, yasaya ve ahlaka aykırı olmamak kaydıyla serbestçe belirlenebilecektir. Bu biçimiyle yasa, liberal ve bireyci bir yaklaşıma sahip olmakla birlikte, hizmet sözleşmesini ayrıntılı ve sistemli bir düzenlemeye kavuşturmuştur.

Bireysel iş ilişkileri açısından Borçlar Kanunu’nun önemi, işçiyi korumak amacıyla yönelik düzenlemelerde yatmaktadır. Buna göre, işveren işçinin yaşamını ve sağlığını koruyabilmek için gerekli önlemleri almak zorundadır. Kendi kusuru dışında bir nedenle kısa bir süre için işini yerine getiremeyen işçiye ücret ödenmesi; işçiye avans verilmesi; işverenin, işçi ve ailesinin geçimi için zorunlu olan ücret miktarını kendi alacağı dolayısıyla kesmemesi; bir yılı aşan sözleşmelerde en az bir haftalık bozma (ihbar) bildirim süresi verilmesi yasanın getirdiği koruyucu önlemler arasındadır¹²⁸.

Toplu İş İlişkileri Alanındaki Düzenlemeler: “Toplu iş sözleşmesi” kurumunun Türk iş hukukuna ilk defa 1926 tarihli Borçlar Kanunu’nda düzenlenen “umumi mukavele” ile girdiği söylenebilir. Bu giriş, Türkiye’de çalışma ilişkileri alanında yaşanan gelişmelerin doğal bir sonucu olarak ve bu alanda özel bir düzenleme yapma amacıyla yönelik olarak gerçekleşmemiş, Borçlar Kanunu’nun İsviçre Borçlar Kanunu’ndan yararlanarak hazırlanması sürecinde çeviri yoluyla olmuştur. Bu süreçte, İsviçre yasasındaki toplu sözleşme kurumu, Borçlar Kanunu’nda “umumi mukavele” adı altında yer bulmuştur.

---

¹²⁸ **Makal**, s. 338.

Gerçekten, hükümleri arasında “umumi mukavelelere” (toplu iş sözleşmelerine) de yer veren Borçlar Kanunu (md. 316-317), her iki tarafın serbestçe yapacağı “ferdi mukaveleleri” sosyal düşüncelerle sınırlandırma yoluna gitmiştir. Ancak Borçlar Kanunumuzda temel kural tarafların irade özerkliği olup, bu kural “çalışma ve sözleşme özgürlüğü” ilkesinin zorunlu bir sonucudur¹²⁹.

3.1.2.4.4.6. 1930 Umumi Hıfzıssıhha Kanunu

Halk sağlığını koruyucu çeşitli önlemler getiren bu yasa, amacı bu alana yönelik düzenlemeler yapmak olmadığı için, çalışma ilişkileri açısından “dolaylı” bir nitelik taşımaktadır. Yasanın çalışma ilişkileri alanına yönelik hükümleri de, tüm bağımlı çalışanları koruyucu önlemler getirmekten çok, bazı alt işgücü kategorilerinin korunması amacıyla yöneliktir. Bu alt kategoriler ise çok büyük ölçüde kadın ve çocuk çalışanlardan oluşmaktadır¹³⁰.

Söz konusu yasanın 173-180. maddeleri “İşçiler Hıfzıssıhha”sına ayrılmıştır. Bunlar arasında “on iki yaşından aşağı bütün çocukların fabrika ve imalathane gibi her türlü san’at müesseseleri ile maden işlerinde amele ve çırak olarak istihdamını” yasaklayan (md. 173/I) Kanun; 12-16 yaş arası kız ve erkek çocukların günde en çok 8 saat çalıştırılabileceklerine ve fakat gece saatlerinde çalışmalarının yasaklanmasına; yer altı çalışmalarının günde 8 saatten fazla olamayacağına (fazla mesai yapılamayacağına); doğum öncesi ve sonrası ağır işlerde çalıştırılmayan kadın işçilere 6 aya kadar emzirme izni verilmesine; en az 50 işçi çalıştıran işyerlerinde sürekli olarak bir doktor bulundurulmasına; 100-150 işçi çalıştıran müesseselerin bir revir açmalarına; 500’den çok işçi çalıştıran işyerlerinin her 100 kişiye bir yatak hesabıyla bir hastane açmaya mecbur olduklarına ilişkin hükümler dikkat çekicidir. Üstelik, kanuna aykırı davranın işverenlere uygulanacak cezaların, para cezası yanında hapis cezası olması (md. 282), yasanın uygulanma şansını artırmaktadır. Ancak, o dönemde yasanın uygulanmasını kontrol ve murakabe edecek bir özel teftiş kurumunun bulunmaması, uygulamada bazı aksaklıkların doğmasını engelleyememiş, yasanın tamamıyla hayat geçirilme şansını azaltmıştır¹³¹.

---

¹²⁹ **Demir**, “1936 Tarih ve 3008 Sayılı...”. s. 95.

¹³⁰ **Makal**, s. 342.

¹³¹ **Demir**, “1936 Tarih ve 3008 Sayılı...”. s. 97.

3.1.2.4.4.7. 1932 Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun

Dönem içerisinde çalışma ilişkileri alanına yönelik olarak düzenlemeler yapan önemli yasalardan biri de 1 Haziran 1932 tarihli ve 2007 sayılı Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun’dur. Bu yasayla, belirli sanat ve hizmetlerin Türk vatandaşı olmayanlar tarafından yapılması yasaklanmaktaydı. Çıkarılış süreci ve temel düzenlemeleri, “milli iktisat” anlayışıyla tutarlı olan yasanın Türk vatandaşı olmayanlara getirdiği bu sınırlamalar, keskin olmakla birlikte; yabancı uyrukluların Osmanlı kanunlarından muaf olduğu ve yabancılar ya da azınlıkların sahip oldukları ya da işlettikleri kuruluşlarda Müslümanlara ve Türklere karşı ayrımcılığın uygulandığı Osmanlı İmparatorluğu’ndaki durum ışığında yorumlanmalıdır¹³².

Bu yasa, dönemin iktisadi buhranlarının yarattığı işsizliği önlemeye yönelikti. Genellikle her çeşit işçilik ile ziraat ve küçük sanatlar alanında yabancılar tarafından yapılması yasaklanan işleri tek tek sayan Kanun (md. 1), kendilerine yasaklanan işleri yasanın yayını tarihinde yapmakta olan yabancıların, bir yıl içinde bu işlerini terk etmelerini öngörmüştür (md. 5). 70 yıldan fazla yürürlükte kaldıktan sonra 27.02.2003 gün ve 4817 sayılı Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun ile kaldırılan bu Kanun, 1954 tarihli Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ve Petrol Kanunu hükümleriyle de çağın gereklerine uygun olarak yumuşatılmış idi¹³³.

3.1.2.4.4.8. 1935 Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Yasası

27 Mayıs 1935 tarih ve 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Yasa, ekonomik nedenlerle hafta dinlencesini Cuma’dan Pazar gününe almış ve süresini de Cumartesi saat 13’ten başlamak üzere, en az 35 saate çıkarmıştır. Dinlence süresi uzatılmıştı ama bunun ücretli olup olmadığı konusu boş bırakılmıştır.

1935 yasası, 29 Ekim’i Ulusal Bayram saymış ve bayramın 29 Ekim öğleden sonra başlamak üzere 29 ve 30 Ekim günleri sürmesini öngörmüştür. Yasaya göre genel dinlence günleri de şunlardır: 30 Ağustos Zafer Bayramı, 22 Nisan öğleden sonra ve 23 Nisan günü Ulusal Egemenlik Bayramı, 1 Mayıs Bahar Bayramı, üç gün Şeker Bayramı,

---

¹³² **Makal**, s. 344.

¹³³ **Demir**, “1936 Tarih ve 3008 Sayılı...”. s. 98.

dört gün Kurban Bayramı ve 31 Aralık öğleden sonra ve 1 Ocak'ta da yılbaşı günü. Yasa ulusal bayram ve genel tatil günlerinde özel yerlerin kapanmasını zorunlu tutmamıştır. Hafta dinlencesi gibi genel dinlenceler de ücretli değildir¹³⁴.

3.1.2.4.4.9. 1936 İş Kanunu

İş Kanunu, birçok faktörün etkisi altında ve tedrici olarak oluşmuştur. Yasanın çıkarılışı yanında, içeriği üzerinde belirleyici olan çok sayıda içsel ve dışsal faktör bulunmaktadır. İşçi kesiminin nicel varlığının artması, büyük ölçekli işletmelerde modern bir çalışma yaşamının doğmaya başlaması ve belirleyici bir faktör olarak devletçi iktisat politikalarının gündeme gelmesi, iktisadi ve siyasi açıdan rejimin korunması kaygıları; içsel nedenlerin en önemlileridir. Türkiye'nin 9.7.1932 günü Milletler Cemiyeti'ne üye olmasıyla U.Ç.Ö.'ne kendiliğinden katılmış olması, Türkiye'nin bir etkileşim içerisine girmesi ve dönem içerisinde bazı Avrupa ülkelerinde egemen olan otoriter yönetimlerin etkileri de, kanunun dışsal dinamikleri arasında yer almaktadır¹³⁵.

Kanunların, özellikle de İş Hukukuyla ilgili olanların içinde doğdukları siyasi ve sosyo-ekonomik ortamın etkilerinden kendilerini kurtarabildiklerini söylemek çok zordur. 1936 tarihli İş Kanunu da, dönemin siyasi ve sosyo-ekonomik ortamından kendini kurtaramamış, yürürlükte olan sistemin hemen tüm özelliklerini bünyesinde taşımıştır. Gerçekten, 1936 tarihli İş Kanununun karakterini araştırdığımızda, onda doğal olarak tek parti sistemi ile 1934-1938 arasında uygulanan planlı ve devletçi ekonomik rejimin izlerini görürüz. Bu rejim, toplum içinde farklı sınıflar olabileceğini, bu sınıflar arasında menfaat ayrılığı bulunabileceğini kabul etmez. Bu nedenle 1936 Kanunu politik ve ekonomik rejime uygun olarak otoriter bir karakter kazanmış, Devleti çalışma hayatının düzenlenmesinde yegâne otorite kabul etmiştir. Bunun sonucu 1936 Kanunu, sendika kurma hak ve özgürlüğüne hiç temas etmemiş, grevi açıkça yasaklayarak mecburi uzlaşma ve tahkim sistemlerini benimsemiştir. Bu bağlamda İş Kanunu ile amaçlanan düzen, temelde 1931 yılında CHP'nin programında kabul edilen halkçılık ilkesiyle tam bir uyum içindedir. Çünkü, halkçılık ilkesiyle de amaçlanan, sınıf mücadelesi yerine "içtimai intizam

---

¹³⁴ **Gülmez**, s. 285-286.

¹³⁵ **Makal**, s. 358.

ve tesanütü” sağlamak,”birbirini nakzetmeyecek surette menfaatler arasında ahenk kurmaktır¹³⁶.

Şimdi 1936 İş Kanunu'nun hükümleri üzerinde duralım.

Kanunun Kapsama İlişkin Hükümleri: 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu, kapsamı dar tutulmuş bir düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişi bakımından, bir iş akdine dayanarak sadece “bedenen veyahut bedenen ve fikren çalışanları” kapsamına alan Kanun, böylece “fikren çalışanları” kapsam dışı bırakmaktadır. Yer bakımından ise kanunun mahiyeti itibariyle yolunda işleyebilmesi için “günde en az on işçi çalıştırmayı icap et tiren işyerlerine” tatbik edilmesi uygun görülmüştür. Ancak, 1938 yılında en az on işçinin çalıştığı işyerlerinin toplam sayısının 5358; bu iş yerlerinde çalıştırılan işçi sayısının da 210.000-250.00 arasında değiştiği göz önünde tutulacak olursa¹³⁷ büyük bir kitlenin İş Kanununun koruması dışına çıkarıldığı kolayca anlaşılabilir. Daha sonraları bu kanuna dayanılarak çıkarılan 29.4.1952 ve 30.5.1954 tarihli hükümet kararnameleriyle bu kapsam 50.000 ve daha yukarı nüfuslu kentlerde 4-9 işçi çalıştıran işyerlerine kadar genişletilmiştir.

İş güvencesi ve Kıdem Tazminatına İlişkin Hükümler: Hukukumuzda dünkü (1475) ve bugünkü (4857) İş Kanunu hükümlerine bile kaynaklık eden 3008 sayılı ve 1936 tarihli İş Kanununun 13. maddesi süresi belirsiz hizmet akdiyle çalışan işçilerin herhangi bir nedene bağlı olmaksızın işten çıkarıldıklarında ihbar öneline hak kazanmalarını öngörmüştü. Buna göre, bedenen çalışan işçilerden kıdemi 6 aya kadar olanlar için 1 hafta, kıdemi 6 aydan 18 aya kadar olanlar için 2 hafta, kıdemi 18 aydan 3 yıla kadar olanlar için 3 hafta, kıdemi 3 yıldan 5 yıla kadar olanlar için 4 hafta idi. Sadece bedenen çalışan işçilere uygulanan bu ihbar önelleri, bedenen ve fikren çalışan işçiler için iki kat fazlasıyla uygulanıyordu. Nitekim bu hükümler 1950'li yıllarda yapılan değişikliklerle, “bedenen” ve “bedenen ve fikren” ayrımı da kaldırılarak herkes için bugünkü 2, 4, 6, 8 haftalık önellere taşınmıştır. Ayrıca 15 günlük ücret tutarında kıdem tazminatına hak kazanma süresi 5 yıldan 3 yıla indirilmiş; 1975 yılında 1927 sayılı Kanunda yapılan değişiklikte ise,

---

¹³⁶ Fevzi **Demir**, “Sosyal Politikanın Araçlarından Biri Olarak İş Hukuku:1936 Tarih ve 3008 Sayılı İş Yasasının 70. Yılında Ekonomik ve Sosyal Boyutlarıyla İş Yasalarımız”. Sosyal Devlet ve Sosyal Politika Semineri, 19-21 Mayıs 2006. Ankara Üniversitesi Örsen Tesisleri TÜRK-İŞ Ankara, Mayıs 2007, s. 94

¹³⁷ Tankut **Centel**, “Atatürk Dönemi Çalışma Politikası”, HFM, Ayrı Basım, İstanbul 1982, s. 148.

günümüzün 30 günlük ücret tutarındaki kıdem tazminatına hak kazanma süresi bir yıla indirilmiştir¹³⁸.

Ücretin Korunması ve Fazla Mesai Ücretine İlişkin Hükümler: İşçi ücretinin en geç haftada bir, tedavülü mecburi para ile ödenmesini öngören 1936 Kanunu, ayrıca işçi ücretlerinin ayda otuz liraya kadar olanının haciz veya başkasına devir ve temlik edilemeyeceğini hükme bağlamaktadır (md. 19, 23). 1936 Kanununun getirdiği en önemli yenilik ise, fazla çalışmalara uygulanacak ücret tarifelerinde görülür. Buna göre, günlük normal çalışma süresini tamamlamasından sonra yapılacak çalışmalarda, ücret % 25 ile % 50 arasında değişen oranlarda artırılarak ödenecektir (md. 37/3). 1939 yılında çıkarılan Fazla Saatlerde Çalışma Nizamnamesi, konuya açıklık getirerek, fazla çalışma ücretinin hangi oranda artırılarak ödeneceğini öngörülen sınırlar içinde taraflarca serbestçe kararlaştırılarak belirlenmesini hükme bağlamıştır. Ayrıca Nizamname, ulusal bayram, genel tatil ve hafta tatili günlerinde yapılan çalışmaların ücretinin de % 50 artırılarak ödenmesini öngörmüştür. Ayrıca, fazla çalışma için “işçinin muvafakati” alınacak, ancak bu muvafakat işçiden önceden (işe girerken) dahi alınabilecektir (md. 37). Buna karşılık, işçilere çalışılmayan hafta tatili ve genel tatil günlerinde herhangi bir ücret ödenmesi öngörülmediğinden, bu günlerde yarım ücret ödenmesi için 1952 yılını, bu yarım ücretin tam ücrete çıkarılması için de 1956 yılını beklemek gerekmiştir¹³⁹.

Çalışma Süreleri: 1936 Kanunu çalışma süreleri bakımından da uzun süre yürürlükteki mevzuatımıza kaynaklık etmiştir. Kanuna göre, genel olarak çalışma süresi haftada en çok 48 saattir. Bu süre, Cumartesi günleri saat 13.00’de kapanması mecburi işlerde günde en çok 9 saati, Cumartesi günleri saat 13.00’den sonra dahi işlemesi caiz işyerlerinde ise günde en çok 8 saati geçmemek koşulu ile haftanın diğer günlerine bölünür. 1936 İş Kanununun haftalık 48, günlük 8 saatlik iş süresi ile ilgili bu hükümlerinin dönemin Avrupa ülkelerinde henüz yasallaşmadığı göz önünde tutulacak olursa, ne derece ileri hükümler olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır¹⁴⁰.

Ayrıca bu konuda 1936 İş Kanunu sağlık kuralları bakımından günde ancak 8 saat veya daha az çalışması gereken işlerin bir nizamname ile belirlenmesini öngörmüş;

¹³⁸ Demir, “1936 Tarih ve 3008 Sayılı...”, s. 96.

¹³⁹ Demir, “1936 Tarih ve 3008 Sayılı...”, s. 97.

¹⁴⁰ Gümrük Birliği’nin Sosyo-Ekonomik Etkileri ve Türk Çalışma Hayatı, TİSK, No: 143, Ankara Mayıs 1995, s. 61.

12.2.1941 tarihinde yürürlüğe giren Günde 8 Saat ve Daha Az Çalışması İcap Eden İşler Hakkında Nizamname, bu işleri “kurşun ve arsenik işleri”, “cam sanayii işleri”, “cıva sanayii işleri”, “çimento sanayii işleri, “havagazı ve kok fabrikasındaki işler” şeklinde ayrı ayrı sınıflandırarak bu başlıklar altında düzenlenmiştir. Halen İş Kanununa da kaynaklık eden bu hükümler, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu hükümleri ile birlikte uygulanmaktadır¹⁴¹.

Sosyal Güvenliğe İlişkin Hükümler: Günümüz sosyal sigorta kollarına kaynaklık eden hükümler de ilk olarak 1936 tarihli İş Kanununda kabul edilmiştir. Gerçekten, kanunun 25. maddesinde doğumdan önce ve sonra üçer hafta süreyle çalışması yasaklanan kadın işçilerin bu süreleri, doktor raporu ile altışar haftaya çıkarılabiliyordu. Üstelik, işveren bu süre içinde kadın işçinin ücretinin yarısını ödemekle yükümlü tutuluyordu. Henüz analık sigortasının bulunmadığı bu dönemde yarım ücretli doğum izinleri önemli bir sosyal politika önlemi sayılmak gerekir. Sonra 1936 Kanununun, 100, 101 ve 107. maddeleri bazı sigorta kollarını düzenliyordu. Buna göre, iş hayatında “iş kazalarıyla meslek hastalıkları”, “analık”, “ihtiyarlık”, “işten kalma” (işsizlik); “hastalık” ve “ölüm” hallerine karşı yapılacak sosyal yardımlar, devlet tarafından tanzim ve idare edilecektir (md. 100). Bu görevin yerine getirilmesi amacıyla, “devlet müessesesi” olarak “İşçi Sigorta İdaresi” kurulacaktı. Ayrıca, işçiler işyerlerine alınmalarıyla birlikte kendiliğinden (zorunlu) sigortalı” oluyorlar; işverenler sigortalı hak ve yükümlülüğünden kurtulamıyorlardı (md. 101). Zorunlu sigorta sistemini benimseyen bu hükümler çerçevesinde, İşçi Sigorta İdaresi öncelikle iş kazalarıyla meslek hastalıkları ve analık sigortalarını gerçekleştirecekti (md. 107).

Sonuç olarak diyebiliriz ki; 1936 İş Kanununun en önemli özelliği, geleceğe yönelik bir “Sosyal Gelişme Vaatleri Kanunu” olmasıdır. Gerçekten bu Kanun, sadece zamanın çalışma hayatını düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda sosyal sigortaların kurulmasını, iş ve işçi bulma faaliyetinin bir kamu hizmeti olarak ele alınmasını ve birçok uygulama tüzüklerinin hazırlanmasını karara bağlamış bulunmakta idi. Ancak, bu Kanunun yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra başlayan İkinci Dünya Savaşının yarattığı anormal şartlar, bu vaatlerin yerine getirilmesini engellemiştir. Tam aksine, Milli Korunma Kanunu (1940) ile İş Kanununun birçok hükümleri askıya alınmış; 1938-1945 yılları arasında süren savaş sona erince, İş Kanununda öngörülen sosyal gelişme vaatleri

---

¹⁴¹ **Demir**, “1936 Tarih ve 3008 Sayılı...” s. 99.

yerine getirilmeye başlanmıştır. İşte bu nedenle, 1945 yılından günümüze kadar uzanan çalışma hayatındaki sosyal mevzuatın hızlı gelişmesinde, kuşkusuz bizzat 1936 İş Kanununun öngördüğü vaatlerin yerine getirilmesinin önemli katkıları da olmuştur¹⁴².

3.2.1.4.4.10 Sınai Müesseselerde ve Maden Ocaklarında Mesleki Kurslar Açılmasına Dair Kanun (1938)

Dönemin çalışma hayatına yenilik getiren ve Atatürk'ün ölümünden yaklaşık 4 ay önce kabul edilen çok önemli bir düzenleme de, 17.6.1938 gün ve 3457 sayılı Sınai Müesseselerde ve Maden Ocaklarında Mesleki Kurslar Açılmasına Dair Kanun'dur. Gerçekten günümüzde halen yürürlükte bulunan 3308 sayılı Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanununun temelini oluşturan bu yasayla, ilk defa işyerlerinde meslek eğitiminin düzenlenmesi kabul edilmiştir. Buna göre, buralarda çalışan memurlar dışında, müstahdem ve işçi sayısı 100'den fazla olan maden ocakları ile Teşvik-i Sanayi Kanununda tanımlanmış sınai kuruluşlarda, çırak-kalfa ve ustaların mesleki bilgilerini artıracak kursların açılması mecburidir (md. 1/1). Açılacak kurslardaki öğretim, iş saatleri dışında ve haftada en çok 6 saat olacaktır. Kursa devam edenler, kurs sonunda sınavdan geçirilecek ve bu sınavda başarı gösteremeyenler, o kuruluşta çalışmalarını sürdürürlerse sonraki kurslara devam etmek zorunda kalacaklardır (md. 3). Özürsüz olarak kursa devam etmeyenlerin her gelmedikleri gün için ücretlerinin yarısını geçmeyecek bir bölümü kesilecek, bir ay içinde 5 kez kursa gelmeyenlerin ise işlerine son verilecektir (md. 6/1). Kurs açmakla yükümlü olup da bu yasal yükümlülüklerini yerine getirmeyen kuruluşlar, para cezası ve kapatma gibi yaptırımlarla karşı karşıya kalacaklardır (md. 7)¹⁴³.

3.1.2.4.4.11. 1938 Cemiyetler Kanunu

Dönemin en önemli yasalarından biri 28 Haziran 1938 tarihinde kabul edilen 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'dur. Yasanın "çalışma ilişkileri" açısından en önemli düzenlemesi, derneklere getirdiği diğer sınırlamalar yanında, "sınıf esasına veya adına dayanan" cemiyetlerin yasaklanmasıydı. Böylece sınıf esasına dayalı cemiyetler olan sendikaların kurulması, dönemin fiili koşullarından kaynaklanan nedenler dışında, hukuksal açıdan da olanaksız hale geliyordu. Cemiyetler Kanunu, İş Kanunu'nu

¹⁴² Demir, "1936 Tarih ve 3008 Sayılı...", s. 99.

¹⁴³ Tankut Centel, "Atatürk Dönemi Çalışma Politikası", HFM, Ayrı Basım, İstanbul, 1982, s. 145.

tamamlamış oluyor ve onun tanıma ya da yasaklama biçiminde de olsa düzenleme konusu yapmadığı sendikal örgütlenmeyi “yasaklama” biçiminde düzenlemiş oluyordu. Bu yasak, Cemiyetler Kanunu’nda 1946 yılındaki değişiklikle kaldırılacaktı.

Cemiyetler Kanunu’nun çalışma ilişkileri alanına yönelik bir başka önemli düzenlemesi de kamu kesiminde çalışanlara ilişkindi. Yasanın 12. maddesine göre, “Devlet, Özel İdareler ve Belediyelerle Devlete bağlı Kurumlardan hizmet karşılığı maaş veya ücret alanların buldukları işin sıfat ve mahiyeti ile cemiyet kuramayacakları” hükmüne bağlanmıştır. Ancak 1953 yılından sonra çıkarılan bazı özel kanunlarla; kamu kesiminde çalışan bir kısım meslek sahibi için Türk Tabipler Birliği, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Türk Eczacılar Birliği gibi mesleki dernekler kurulması olanaklı hale gelmiştir¹⁴⁴.

3.1.2.4.4.12. Milli Korunma Kanunu (1940)

İş Kanunu’nun uygulanmasına ilişkin olarak ortaya çıkan bir başka sınırlama ise 18.1.1940 tarihli ve 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu ile getirilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı’nın getirdiği kendine özgü güç koşullar altında ortaya çıkan Milli Korunma Kanunu, 1940-1945 döneminin en önemli iktisadi kanunudur ve bu Kanuna dayanılarak çıkarılan kararnameler savaş yılları iktisat politikasının ana unsurlarını oluşturmuştur. “Fevkalade hallerde, devletin bünyesini iktisat ve milli müdafaa bakımından takviye maksadıyla” Bakanlar Kurulu’na geniş yetkiler veren bu yasa ile çıkarılan kararnamelerle, iktisadi yaşamın çeşitli alanlarına yönelik düzenlemeler getirilmiştir. Yasa, “sermayeye karşı, hükümetlere; özel işletmelere geçici el koyma, ithalatta ve iç ticarete azami, ihracatta asgari fiyatları saptama, temel malların vesikayla dağıtılması gibi yetkiler veriyordu.

Milli Korunma Kanunu, çalışma ilişkileri alanına yönelik düzenlemeler de getirdi. Bu bağlamda, İş Kanunu’nun birçok maddesi askıya alındı ve/veya bazı maddeleri uygulanma olanağı bulamadı. İş Kanunu’nun dışında, 151 sayılı Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun ile 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun sosyal hükümlerinin uygulanması konusunda da sınırlamalar getirildi. Milli

---

¹⁴⁴ **Makal**, s. 410-411.

Korunma Kanunu'nun çalışma ilişkileri alanına yönelik olarak getirdiği en önemli düzenlemeler; 9, 10 ve 19. maddelerde yapılmıştır¹⁴⁵.

Şimdi bu düzenlemeler üzerinde durmak istiyoruz.

Ücretli İş Mükellefiyeti: Yasa 9. maddesi ile, “sanayi ve maden müesseselerinde (...) vatandaşlara ücretli iş mükellefiyeti getirmiştir”. 9. madde bu konuda şu hükmü içeriyor: “Hükümet, sanayi ve maden müesseselerinin üretimlerini ve diğer işyerlerindeki mesaiyi bu kanunun derpiş ettiği ihtiyacı karşılayabilecek hadde çıkarmak için gerekli olan işçi kadrosunu ve ihtisas elemanlarını sağlar”. Bu maksatla vatandaşlara “ücretli iş mükellefiyeti” yükleyebilir. Ücretli iş mükellefiyeti “angarya”dan tünden ayırır. Angaryada zorla çalıştırma bir ücret karşılığı olmamaktadır.¹⁴⁶

Görüldüğü gibi, ücretli iş yükümlülüğü sanayi ve maden işletmelerinin (özel ya da kamu sektöründen olması fark etmeden) gerekli işçi kadrosunu sağlamak amacıyla getirilmiştir. Bu bağlamda, bu dönemde çalıştırılan işçiler dört kümeden oluşuyordu: 1- Daimi işçi, 2- Gönüllü işçi, 3- Mükellef Maden işçisi, 4- Hükümlü işçi.

İş mükellefiyeti, daha yoğun bir biçimde madenlerde uygulanmıştır. Bu suretle bu işletmeler işçi sıkıntısı çekmeden savaş yıllarını geçirdi; böylece ayrıca işçi sayılarını arttırdılar.

İş mükellefiyeti yöntemiyle madenlere bağlanmak istenen işçilerin daha sonra madenleri terk etmemeleri için özendirici önlemler alınmıştır. Bunlar arasında okuma-yazma seferberliği, çıraklar kursu, meslek kursları, “ekonomalar” açılması, işçilere işçi koşulları, lojmanlar ve “pavyon”lar yapılması, sıcak yemek verilmesi, yer yer kurulan sosyal tesisler ve maden çevrelerinin “modernleştirilmesi” sayılabilir.

---

¹⁴⁵ **Makal**, s. 413.

¹⁴⁶ **Demir**, “Anayasa Hukukuna... 2005”. s. 235. 1982 Anayasası madde 18/1'e göre “Hiç kimse zorla çalıştırılmaz. Angarya yasaktır”. Özel Hukukta “angarya” kavramı, bir malın menfaatinden ve bir kişinin hizmetinden bedava yararlanılması anlamına gelmektedir. Burada ise, ödevi olmadığı halde birine veya halka zorla ve ücretsiz olarak gördürülen iş anlamına gelmektedir. Bu niteliğiyle “angarya” “ücreti ödenen” zorla çalıştırma kavramından tünden ayrılmaktadır. Her ikisinde de “çalışma zorunluluğu varsa da birinin karşılıksız diğerinin karşılıklı olması, bunların birbirinden tünden ayrı kavramları kapsadığını göstermektedir. Anayasamız, genellikle karşılığı ödenen bazı zorunlu çalıştırmaların “zorla çalıştırma” sayılmayacağını kurala bağlamıştır. Bunlar; şekil ve şartları kanunla düzenlenmek üzere hükümlülük veya tutukluluk süreleri içindeki çalıştırmalar; olağanüstü hallerde vatandaşlardan istenecek hizmetler; ülke ihtiyaçlarının zorunlu kıldığı alanlarda öngörülen vatandaşlık ödevi niteliğindeki beden ve fikir çalışmalarıdır (md. 18/2).

Garb Linyitleri İşletmesi'nde iş mükellefiyeti Kasım 1945'de, Zonguldak Kömür Havzasında 1 Eylül 1947'de kaldırılmıştır¹⁴⁷.

İşyerini Terk Etme Yasağı: Milli Korunma Kanunu'nun 10. maddesine göre, “sanayi ve maadin müesseseleri ile bu müesseselere bağlı işyerlerinde, bu kanunun derpiş ettiği ihtiyacı karşılamak amacı ile hükümetçe tayin edilecek diğer işyerlerinde çalışan işçiler, teknisyenler, ihtisas sahipleri vesair müstahdemler çalıştıkları müesseseyi veya işyerlerini kabule şayan bir mazeret olmaksızın terk edemezler”.

İşyerini terk etme yasağı, iş mükellefiyeti ile birlikte işçinin bireysel olarak çalışmama hakkını elinden alıyor ve istemese de kanun zoruyla çalışmakla karşı karşıya bırakıyordu.

Bakanlar Kurulu, daha sonraki yıllarda da Milli Korunma Kanunu'na dayanarak bazı işletmelerde işyerini terk etme yasağını yenilemiştir.

İşgününün Onbir Saate Çıkarılması: Yasanın en çok söz konusu edilen ve en ilginç olan hükümleri 19. maddesi ile getirilenlerdir. Gerçekten bu madde ile İş Kanununun birçok hükmü bir süre (ki yıllarca sürdü) için yürürlükten kaldırılmıştır.

19. maddenin 1. fıkrası işgünü ile ilgiliydi, bu fıkra göre, “hükümetçe gerekli görülen durumlarda, işgünü gece veya gündüz sekiz saatten onbir saate çıkarılabilecekti”.

Nitekim, bu yetkiye dayanarak Koordinasyon Kurulu ilk kararları ile hemen her yerde işgününü üç saat uzatıp onbir saate çıkarmıştır. Böylece söz konusu olan fazla çalışmalar İş Kanunundaki yılda 90 günlük sınırlama ile de bağlı değildir¹⁴⁸. Bugün de 4857 sayılı İş Kanununda “seferberlik sırasında ve bu süreyi aşmamak şartıyla yurt savunmasının gereklerini karşılayan işyerlerinde fazla çalışmaya lüzum görülürse işlerin çeşidine ve ihtiyaç derecesine göre Bakanlar Kurulu günlük çalışma süresini, işçinin en çok çalışma gücüne çıkarabilir” denilmektedir (md. 43). Gene 4857 sayılı kanunun 63. maddesine göre, “ tarafların anlaşması ile haftalık normal çalışma süresi, işyerlerinde haftanın çalışılan günlerine, günde 11 saati aşmamak koşulu ile farklı şekilde dağıtılabılır”. Yani günümüzde de İş Kanunu'na göre işgünü normal süresi olarak 11 saate çıkarılabilmektedir.

---

¹⁴⁷ **Güzel**, s. 169-170-171.

¹⁴⁸ **Güzel**, s. 173.

1936 İş Kanunu, normal çalışma saatleri dışında çalışılan durumlarda işçilere bir ek çalışma ücreti ödenmesi ilkesini benimsemiştir¹⁴⁹. 2. Dünya Savaşı sırasındaki uygulamayı ise o günlerde 14 yaşında matbaa işçisi olan, Sedat Ağralı şöyle anlatmaktadır:

“Savaş yılları olduğu için, şehirlerde geceleri karartma yapılırdı. İşyerlerimizden gece geç saatte çıktıktan sonra karanlıkta evlerimize güçlükle yürüyerek giderdik. O tarihte işçilik yapanlar bu günleri iyi hatırlayabilirler. Fazla mesai olarak ücretlerimize % 25 zamlı fark ödenirdi”¹⁵⁰. Burada çocuk işçilerin de savaş dönemindeki iş koşullarına uydurulduğunu görmekteyiz.

Haftalık Dinlencenin Kaldırılması: 19. Maddenin III. Fıkrası ile “Bu kanunun istihdaf ettiği konularda Hafta Tatili Kanunu ile Ulusal Bayram ve Genel Tatiller hakkında Kanun hükümleri hükümet kararı ile kısmen veya tamamen tatbik olunmayabilir” hükmü getirilmiştir¹⁵¹. Bunun da olağanüstü hallerde (savaş yıllarında yapılan) bir uygulama olduğu kabul edilebilir.

Kadın ve Çocuk İşçiler: 19. Madde, II. Fıkra ile kadın ve çocuk işçilerin çalıştırılmaları ve çalıştırılmalarında izlenecek yollar konusunda ilkeler getiriliyordu. Bu fıkranın belirttiğine göre, “kadınların ve 12 yaşından büyük kız ve erkek çocukların maden işlerinde çalışmaları hakkındaki 151 sayılı Havza-i Fahmiye, 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha ve 3008 sayılı İş Kanunlarındaki sınırlayıcı hükümler hükümet kararı ile uygulanmayabilir”.

Savaşın doğurduğu sonuçlar nedeni ile seferberlik ilan edilmiş ve askere alınan yetişkin işçilerin yeri kadın ve çocuk işçilerle doldurulmuştur. 1939’da toplam nüfus 17 milyon kadardır, bunun bir milyondan çoğu askere alınmıştır. Askere alınanlar toplam nüfusun onyedide birini, çalışan nüfusun % 5,1’ini oluşturmaktadır.

Gerek yetişkin işçilerin askere alınması gerekse kadın ve çocukların yoğun olarak çalıştırıldığı işkollarında, kadın ve çocukların çalışma koşullarında İş Kanunu ile getirilen iyileştirici düzenlemelerin Milli Korunma Kanunu ile ertelenmesi, işverenlerin daha çok

---

¹⁴⁹ Cahit Talas, “Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal... 1992”. s. 114.

¹⁵⁰ Sedat Ağralı, “Günümüze Kadar Belgelerle TÜRK SENDİKACILIĞI”, Son Telgraf Matbaası, İstanbul 1967, s. 41-42.

¹⁵¹ Güzel, s. 174.

kadın ve çocuk işçi kullanmalarına yol açmıştır. Böylece hem daha ucuz, hem de boynu bükük ve sessiz bir işgücü ekonomide kullanılmış ve sömürü oranı artmıştır¹⁵².

3.1.2.5. Değerlendirme

1920-1923 dönemindeki yoğun çalışma ilişkilerinin 1923'ten sonra da devam ettiğini çalışmamızda görmüş bulunmaktayız. Mustafa Kemal'in bu dönemde işçilere yaklaşımının oldukça yapıcı olduğuna tanık olduk. Ancak 1925'deki demokrasi deneyimi ve eşzamanlı olarak Doğu'daki Şeyh Sait isyanı sonucu çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile dernek kurmanın yasaklanmasıyla bu olumlu dönem sona ermiştir.

Bu bağlamda Liberal Ekonomi Dönemi'nde (1923-1929) işçi örgütlenmeleri çok zayıf olup, işçi hareketleri (grevler) de çok az sayıda gerçekleşmiştir.

Devletçi ekonomi döneminde (1930-1938) devlet işçi örgütlenmelerini güdümüne almış, işçi örgütlenmeleri devlet güdümünde gerçekleşmiştir. Devlet güdümü dışındaki örgütlenmeler çeşitli cezai yaptırımlarla karşılaşmıştır. Daha sonra getirilen yasal düzenlemeler (İş Kanunu, Cemiyetler Kanunu) örgütlenmeleri ve grevi yasaklıyordu (İş Kanunu örgütlenmeye değinmeyip grevi yasaklıyor, Cemiyetler Kanunu ise "sınıf esasına dayalı cemiyet kurma"yı yasaklıyordu).

Savaş Döneminde (1939-1946) savaş ekonomisi uygulandığını görüyoruz. Savaşın getirdiği olağanüstü koşullar çalışma ilişkilerini negatif yönde etkiledi. Cemiyetler Kanunu ile 1938'de getirilen sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı bu dönemde de devam etti. Ayrıca Milli Korunma Kanunu ile işçilere getirilen negatif uygulamalar (iş mükellefiyeti vb.) ve savaş ekonomisinin getirdiği negatif koşullar (reel ücretlerin düşmesi, yüksek enflasyon) işçilerin durumlarını önemli ölçüde kötüleştirmiştir. Bu durum 1946'da Cemiyetler Kanunu'nun değiştirilip sınıf esasına dayalı cemiyet kurmanın serbest bırakılmasına ve aynı zamanda da savaşın bitimine kadar devam etmiştir.

Sosyo-ekonomik değişim açısından konuyu irdelersek; Cumhuriyetin ilanını takibeden dönemde (Liberal Dönem) milli girişimcilerin yetişmesi için sarfedilen çabalar sonuçsuz kalmış, bir kapital birikimi sağlanamamıştır. Bu dönemdeki Kemalist Devrimler üst yapı devrimleri olup, meydana gelen toplumsal değişimler sosyo-ekonomik gelişme

---

¹⁵² Güzel, s. 174-175.

sonucu oluşmamıştır. Yani Liberal Ekonomi Dönemi'nde toplumsal değişme bağlamında sosyo-ekonomik değişim yaşanmamıştır diyebiliriz.

Devletçi Ekonomi Dönemi'nde devlet, ekonomiye öncülük edip işletmeci olmuş, ekonomi rayına oturmuş, dış ticaret fazla vermiş, kapital birikimi sağlanmış, güdümlü de olsa bir işçi kitlesi oluşmuştur. Yani bu dönemde Türkiye'de ilk defa sosyo-ekonomik değişimler görülmeye başlanmıştır diyebiliriz. Ancak örgütlenmeler ve işçi hareketleri yukarıda da belirttiğimiz gibi çeşitli cezai yaptırımlarla ve daha sonra yasal düzenlemelerle engellenmiştir.

Savaş Ekonomisi Dönemi'nde ise savaşın getirdiği olağanüstü koşullarda (karaborsa, istifçilik) savaş zenginleri türemiş, özellikle Varlık Vergisi uygulamalarında vergisini ödeyemeyip malını mülkünü satan gayri Müslimlerin mallarını ucuza kapatan Türklerde önemli ölçüde kapital birikimi oluşmuştur. Bir önceki dönemden devam ettirilen politikalarla gene devlet işletmelerinde önemli ölçüde işçi kitlesi mevcuttur. Özel teşebbüste de yukarıda belirttiğimiz gibi kapital birikimi olmuş, buna paralel olarak özel sektörde de önemli miktarda bir işçi kitlesi varlığını duyurmaya başlamıştır. Yani bu dönem, sosyo-ekonomik değişimler açısından oldukça hareketlidir diyebiliriz. Ancak daha önce ve savaş döneminde getirilen yasal düzenlemeler nedeniyle örgütlenmeler ve işçi hareketleri yasaklanmış, bu durum (ve savaşın getirdiği negatif koşullar) işçi kesiminde bir birikime yol açmış, işçi kesimi adeta patlayacak bir bomba halini almıştır.

Savaşın bitmesi ve 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda değişiklik yapılarak sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağının kaldırılması bu bombayı patlatmış ve 1946 yılı "1946 Sendikacılığı" da denilen yoğun sendikalaşma hareketlerine sahne olmuştur. "1946 Sendikacılığı"nı bundan sonraki dönemde inceleyeceğiz.

3.2. 1946 - 1960 (ÇOK PARTİLİ DÖNEM) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ

3.2.1. Siyasal ve Toplumsal Değişimler

3.2.1.1. 1946-1950 Dönemi

Demokrat Parti (DP) 7 Ocak 1946'da kuruldu. Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından kurulan partinin Genel Başkanlığı'na Celal Bayar getirildi.

DP programı iki ana görüş etrafında kaleme alınmıştı: Partinin siyasal amacı ülkede demokrasinin geniş ve ileri ölçüde gerçekleşmesini sağlamaktı. Temel hak ve özgürlüklere geniş yer verilmişti. Bu arada dernek kurma özgürlüğü vurgulanmış, tek dereceli seçim sistemi talep edilmiş ve seçim güvenliği üzerinde önemle durulmuştu. Ekonomik faaliyetlerde ise özel girişimin ve sermayenin esas olduğu belirtiliyordu. Parti, laikliği dinsizlik biçiminde anlamıyordu ve din özgürlüğünün diğer özgürlükler kadar önemli olduğunu savunuyordu.

Seçimler 21 Temmuz 1946'da gerçekleşti. Toplam 465 milletvekilliğinden 395'ini Cumhuriyet Halk Partisi, 64'ünü Demokrat Parti ve 6'sını bağımsızlar elde etti.

Demokrat Parti Kongresi 7 Ocak 1947'de yapıldı. Celal Bayar açış konuşmasında, anti-anayasal kanunların revize edilmesini, yargı denetimine açık bir seçim kanununu ve cumhurbaşkanlığının CHP başkanlığından ayrılmasını talep etti¹⁵³.

Sovyetler Birliği Mart 1945'te Ankara'ya verdikleri bir nota ile, 17 Aralık 1925 Antlaşmasını, yeni şartlara uymadığı gerekçesiyle uzatamayacaklarını bildirmişlerdir. Kendilerine yeni şartların ne olduğu sorulduğunda ise, Boğazlar'da Montreux rejiminin değiştirilmesi ve doğu sınırının kendi lehlerine yeniden gözden geçirilmesini istemişlerdir.

Sovyet talepleri, Türkiye'nin yukarıda açıklamaya çalıştığımız nedenlerle kaydığı Amerikancı politikanın meşru kılınmasına yardımcı olmuştur. CHP ve DP, Sovyet politikası ne olursa olsun kayıtsız Amerikan yanlısı bir dış politika izlemeyi tercih etmiş bulunmaktaydılar¹⁵⁴.

Bu bağlamda Türkiye'de parti politikalarını önemli ölçüde etkileyen olay Amerikan Kongresi tarafından sunulan Truman Doktrin'inin kabulüdür. Truman Doktrinini Türkiye ve Yunanistan'a demokrasi ve özgürlüğü korumak amacıyla acil askeri yardım içeriyordu¹⁵⁵. 12 Temmuz 1947 tarihinde Türkiye'ye yapılacak Amerikan yardımına ilişkin antlaşma imzalandı¹⁵⁶.

21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan milletvekili genel seçiminden 12 Temmuz 1947 tarihinde yayınlanan "12 Temmuz Beyannamesi"ne kadar geçen süre çok-partili

---

¹⁵³ **Koçak**, s. 181.

¹⁵⁴ Taner **Timur**, "Türkiye'de Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş". İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 50.

¹⁵⁵ **Giritli**, s. 70-71.

¹⁵⁶ **Koçak**, s. 211.

hayata geçiş sürecinde en kritik dönem olarak nitelendirilir. Bu dönemde iki parti arasındaki siyasal mücadele ve karşılıklı suçlamalar gittikçe sertleşmiştir. İnönü iki partiyi yaklaştırmak amacıyla “12 Temmuz Beyannamesi”ni yayımladı¹⁵⁷. “12 Temmuz Beyannamesi” siyasi partiler arasında barış ve normal ilişkiler kurulmasını öngörüyordu.

“12 Temmuz Beyannamesi”nden sonra Türkiye’de siyasal hayat liberalleşmeye devam etti. Bu arada Türkiye’nin üçüncü büyük partisi olan Millet Partisi 20 Temmuz 1948’de resmen kuruldu. Kurucuları Fevzi Çakmak, Kenan Öner, Hikmet Bayur, Osman Bölükbaşı idi. Yeni parti süratle anti-laik ve muhafazakâr görüşlerin odağına yerleşti.

Yeni dönemde ana anti-demokratik kanunlar ya revize edildi, ya da tamamen kaldırıldı. Cemiyetler Kanunu muhalif gruplara müsaade eder hale getirildi ve Şubat 1947’de işçilerin ve işverenlerin sendikalar ve bölgesel federasyonlar kurmasına izin veren kanun çıkarıldı. Aralık 1947’de, Sıkıyönetim Kanunu nihayet sona erdirildi¹⁵⁸.

Türkiye’de 1946-1952 arası gerçekleşen çok-partili sistem mücadelesinin iki ana hedefi vardı; birincisi politik anlamda tek parti yönetiminin korunmasını öngören ideolojiyi nötrleştirmek; ikinci hedef ise muhalefet partisi mevcudiyetini ve tarafsız seçim sistemini oluşturmak idi. İlk hedefin gereği olarak muhalefet, Anayasa tarafından sağlanan bireysel hak ve özgürlükleri ihlal eden anti-demokratik kanunlara yüklendi. Seçim sistemi sorunu ise 1950’de seçimler Yargı denetimi altında gerçekleştiği zaman çözülmüştür.

14 Mayıs 1950’de, Türkiye seçimlere gitti. 8,5 milyona yakın seçmenin % 88’i oy kullandı. Demokrat Parti 408, Cumhuriyet Halk Partisi 69, Millet Partisi 1, Bağımsızlar 9 Milletvekili çıkardı¹⁵⁹.

3.2.1.2. 1950-1960 Dönemi

DP dönemi büyük umutlarla başladı. TBMM tarafından cumhurbaşkanı seçilen Celal Bayar, DP genel başkanlığından istifa etti. Bu görev başbakan olan Adnan Menderes’e verildi. DP muhalefetteyken demokratikleşme vaadinde bulunuyordu, bu vaadlerin içinde grev hakkı bile vardı. Ne var ki iktidara geldikten kısa süre sonra bu vaadler unutuldu. DP bütün gücünü iktisadi kalkınmaya verdi. Zaten o sırada koşullar da

---

¹⁵⁷ Koçak, s. 184-185.

¹⁵⁸ Giritli, s. 73-74-75.

¹⁵⁹ Giritli, s. 76-77.

buna elverişliydi. 1950’de patlak veren Kore Savaşı dünyada birtakım hammaddenin ve tarımsal ürünlerin fiyatlarını yükseltmişti. Bu sırada Türkiye’de sayıları gittikçe artan traktör ve diğer tarım aletleri sayesinde tarım üretiminde önemli artışlar elde ediliyordu.

Savaştan sonra ABD’nin özendirilmesiyle 1948’de başlayan geniş çaplı karayolu yapımı sürdürülerek, o güne değin piyasaya açılmamış olan birçok kırsal kesimler bu olanağa kavuşmuşlardır. 1952’de Türkiye’nin Nato üyeliğine kabul edilmesi önemli bir dış siyaset başarısıydı. Truman doktrini, Marshall Planı ve Avrupa Konseyi üyeliği ardından gelen bu gelişme, Türkiye’nin bir ara 2. Dünya Savaşı sonrası yaşamış olduğu yalnızlığa bütünüyle son vermişti.

8 Ağustos 1951’de TBMM Halkevleri ve Halk odalarını devletleştiren yasayı kabul etti. Halkevleri ve odaları CHP’ye bağlı bir örgüttü. Tek parti döneminde bu durumun belki bir sakıncası yoktu. Fakat çok-partililikle hiçbir anlamı yoktu, çünkü bu örgüt bir parti hizmeti değil, bir kamu hizmeti yapıyordu. DP’nin Türk aydınlanmasına indirdiği önemli bir ikinci darbe de CHP iktidarının son döneminde başlatılmış olan Köy Enstitülerini yıkma etkinliğinin DP iktidarı tarafından tamamlanmasıdır. DP Şubat 1954’te Enstitüleri klasik öğretmen okullarına dönüştürmüştür.

2 Mayıs 1954 seçimlerinde DP oyların % 57’sini, CHP % 36’sını aldı. CHP’nin sandalye sayısı 21’e indi. Bundan sonra işler iyice çığırından çıktı. Birçoğu siyaset amaçlı, rastgele yapılan yatırımlar, dağıtılan krediler enflasyona, döviz darboğazına, mal kıtlığına yol açtı. Hükümet buna rağmen iktisadi planlama düşüncesini reddediyordu. Bu arada 25 yıl hizmet etmiş memurların “görülen lüzum üzerine” Bakanlık emrine alınması ve emekliye sevk edilmesi uygulaması getirilerek, üniversiteler ve yargıçlar üzerinde baskı kuruldu, tasfiyeler yapıldı. Gazetelere ağır hapis ve para cezaları verildi.

Kıbrıs Sorunu: 1954’ten başlayarak Kıbrıs konusu Türkiye’nin gündemine girmeye başladı. Yunanistan, İngiltere’nin sömürgesi olan adanın kendisine verilmesini istiyordu. Bu durumda Türkiye de adaya talip oldu. Kıbrıs Rumları adanın Yunanistan’a bağlanması (enosis) için kanlı terör yöntemlerini de kapsayan gösteri ve eylemler yapmaya başlamışlardı. İngiltere konuyu incelemek üzere Londra’da bir konferans topladı (1955). Bu sırada 6 Eylül günü İstanbul’da çıkan bir gazete Atatürk’ün Selanik’teki evine bomba atıldığı haberini verdi. O akşam bütün İstanbul’da Rumların binlerce ev ve işyerlerine,

kilise ve mezarlıklarına saldırıldı ve yağma ya da tahrip edildi. Polis önceleri seyirci, sonra da çaresiz kalmıştı. Olay, gece yarısı ordu birlikleri tarafından bastırılabilirdi.

Sonuç olarak 13 ve 19 Şubat 1959'da yapılan Zürih ve Londra antlaşmalarıyla Kıbrıs'ın bağımsız olması, fakat Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin adada özel haklarının bulunması kararlaştırıldı¹⁶⁰.

1957 seçimleri, DP'nin Demokrasiden Sapması ve 1960 Askeri Darbesi: 1957 seçimlerini yine DP kazandı, fakat DP'nin oyları azalmıştı (%48 ve 424 milletvekili). CHP oyların %41'ini almıştı (178 milletvekili). Cumhuriyetçi Millet Partisi ve Hürriyet Partisi de 4'er milletvekili çıkarmışlardı.

1958'de iktisadi bunalımın çözümsüzlüğü karşısında Türk hükümeti IMF ve Dünya Bankası'nın dayatmasını kabul etmek zorunda kaldı. 4 Ağustos 1958'de istikrar önlemleri alındı ve dolar, 2,80 TL'den 9 TL'ye çıkarıldı. 1956'da tekrar yürürlüğe konulan Milli Korunma Kanunu uygulamaları fiilen durduruldu ve enflasyonu dizginleyebilmek için kamu kuruluşlarının ürünlerine zam yapıldı. Önceleri devlet işletmelerini özel kesime devretmeyi düşünen DP, özel kesimin devlet işletmelerini almak ya da kendi yatırımlarını yapmaktaki yavaşlığı karşısında daha sonra yaptığı yatırımlarla kamu kesimini genişletmiş bulunuyordu. Ama özel kesimin sanayi yatırımları da zamanla çoğalmıştı. Kurulan sanayiler genellikle ithal ikamesini amaçlıyordu.

Bu arada Türkiye, Pakistan, İran ve Irak'la "komünizme karşı" Bağdat Paketi'ni kurdu. İngiltere de Paketi üyesiydi. ABD dışarıdan destek veriyordu.

Menderes Manisa'da 12 Ekim 1958 günü muhalefetin "kin ve husumet" cephesine karşı bir Vatan Cephesi kurulması çağrısında bulundu.

24 Kasım 1958 tarihinde Hürriyet Partisi CHP ile birleşme kararı aldı. 12 Ocak 1959'da toplanan CHP'nin 14. Kurultayı "İlk Hedefler Beyannamesi" adlı metni kabul etti. Beynamedeki esaslar CHP iktidara ilk geldiği yasama döneminde gerçekleştirilecekti. Bunlardan başlıcaları, sosyal devlet, basın özgürlüğü, grev ve sendika kurma hakkı, ikinci meclis, anayasa mahkemesi, seçimde nisbi temsil usulü, üniversite özerkliği, yüksek

---

¹⁶⁰ Sina Akşin, "Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980". Cem Yayınevi, 7. Basım, İstanbul Ekim 2002, s. 215-216-217.

yargıçlar kurulu, devlet yayın araçlarının yansızlığı idi. Bunlar daha sonra 1961 Anayasası'nın temelini oluşturacak esaslardı¹⁶¹.

18 Nisan 1960 günü DP Tahkikat (Soruşturma) Komisyonu kurdurdu. Kurulan ve hepsi de DP'li olan 15 kişilik komisyon ilk iş 3 şeyi yasakladı; 1) Partilerin tüm etkinlikleri, 2) Komisyonun etkinlikleri ile ilgili yayınları, 3) TBMM'de Komisyonla ilgili görüşmeler ve bunlar hakkında yayınlar. 27 Nisan 1960 günü çıkarılan ve Tahkikat Komisyonu'na olağanüstü yetkiler tanıyan yasa, Komisyonu, her türlü yayınları yasaklamaya, süreli yayınları ve basımevlerini kapatmaya, her türlü siyasal etkinlikler konusunda ve soruşturmanın selameti için önlem ve karar almaya, bu amaçla hükümeti bütün olanaklardan yararlanmaya yetkili kılıyordu.

Ertesi gün (28 Nisan) İstanbul Üniversitesi öğrencileri büyük bir gösteri yaptılar. Polis çaresiz kaldı, ordu birlikleri çağırıldı. Bir öğrenci öldü. 40 kişi yaralandı. Rektör Sıddık Sami Onar tartaklandı. Hükümet sıkıyönetim ilan etti. Böylece 27 Mayıs 1960 Müdahalesi'ne gelindi.

Burada DP'nin bir değerlendirmesini yapmak gerekir. DP'nin güçlü ve başarılı olduğu yön, iktisadi kalkınmada büyük bir canlılık ve heyecan yaratabilmesiydi. Bu yönden kusuru, kalkınmayı plansız yapması ve Maliyeyi iflasa sürüklemesiydi. 27 Mayıs darbesine yol açan etkenlerden biri de herhalde buydu. DP'nin öbür olumsuzlukları ise: 1) Çoğulculuğu, yani azınlığın, muhalefetin haklarını kabul etmeyen ilkel (ya da yetkeci) bir demokrasi anlayışı, baskıcılık, 2) Halkevleri ve Köy Enstitülerinin kapatılmasında göze çarpan bir kültür yıkıcılığı, 3) İnönü'nün canına kastetmek, 4) Muhalefetle ilişkileri hemen daima bir kavga havasında yürütmek, 5) Amerikalılarla yapılan çok sayıda -kimisi hatta sözlü olan- ikili anlaşma ABD'ye çok geniş bir hareket alanı sağlamış, böylece DP iktidarının bağımsızlık konusunda hiç de titiz olmadığını ortaya koymuştur, 6) Din konusunda CHP ödün vermeye başlamıştı ama DP bunu daha ileri götürmüş, özellikle Menderes dincilerin umudu haline gelmişti. Bu arada yurttaşlık oydaşmasını dahi tehlikeye düşüren bir kutuplaşmanın mahallelerde, köylerde, kahve, cami ayırmak gibi derecelere vardığı biliniyor¹⁶².

---

¹⁶¹ Akşin, s. 218-219-220.

¹⁶² Akşin, s. 219-224.

3.2.2. Ekonomik Değişimler

1946 yılına salt iktisadi bakımdan da bir dönüm noktası niteliği kazandıran, özellikle, 16 yıldır kesintisiz olarak izlenen kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikalarının adım adım gevşetildiği; ithalatın serbestleştirilerek büyük ölçüde artırıldığı; dış açıkların kronikleşmeye başladığı; dolayısıyla dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımları ile ayakta duran bir ekonomik yapının yerleşmesi olmuştur.

Kapitalist sistemin yeni ve tartışmasız lideri ABD idi ve Türkiye'nin bu sistemin içinde Amerikan nüfuz alanı içinde yer alması savaş bitmeden kesinleşmişti. İşte 1930'dan beri dış ticaret açığı vermeden ayakta durabilmiş (ve savaş yılları dışında hızla büyüebilmiş) bir ekonominin birdenbire (ve dış ticarete liberalizasyona paralel olarak) dış açık vermeden yaşayamaz bir yapıya dönüşmesi, büyük ölçüde kapitalist dünya ekonomisinin savaş sonu konjonktürü tarafından belirlenen bir dönüşüm olarak görülmektedir.

1946 yılının ilk yarısında “Beş Yıllık Sanayi Planı” hazırlandı. Kalkınma ve sanayileşme hamlelerinde devletin öncülüğünü zorunlu gören bu plan, dış ekonomik ilişkilere de ekonomik bağımsızlık perspektifi ile bakmaktadır.

1946 planının hazırlanmasından birkaç ay sonra, 7 Eylül 1946'da bir dolar karşılığı Türk lirası 1,28'den 2,80'e çıkarılarak Cumhuriyet tarihinin ilk büyük devalüasyonu, ekonomiyi dünya ekonomisine entegre etmeye yönelik liberalizasyon tedbirleri ile birlikte uygulamaya konuyor ve dış yardım arayışlarına girişiliyordu. 1947'de Türkiye Kalkınma Planı hazırlandı. Resmen uygulamaya konmamasına rağmen bu plan, devletçi-korumacı bir sanayileşme anlayışının artık kesinlikle gündem-dışı olduğunu kanıtlayan bir belge olarak görülmelidir¹⁶³.

Dönemin güçlü sınıflarında, yürürlükteki devletçi düzenin tasfiyesiyle birlikte yabancı sermayeye katılma isteğinin en belirgin ifadesi 1948 İktisat Kongresi'dir. Bu Kongre'de, işadamları ve üniversite hocaları tarafından Türkiye'nin hızlı gelişmesinin koşulları saptanmıştır. Bunlar arasında, (yeni uluslararası sistemle pek bağdaşmadığı kabul

---

¹⁶³ Boratav, s. 340-341-342.

edilen) devletçiliğin yavaş yavaş tasfiyesi ve dövizle sermaye kaynaklarının kıtlığının aşılması için yabancı sermayeye açılma vardı¹⁶⁴.

Savaş sonuna 250 milyon dolarlık, yani 1946 ithalat hacminin iki mislinden daha fazla bir döviz rezervi ile giren ve 1946 yılında da 100 milyon dolara yakın bir dış ticaret fazlası veren Türkiye'nin hiçbir ekonomik mantığa dayanmadığı halde yoğun bir dış yardım arama çabasına girmesi, önce Truman Doktrini, sonra da Marshal Planı çerçevesi içinde yardım almaya başlaması, CHP ve DP hükümetleri dönemlerinde kesintisiz olarak ve aynı yaklaşım içinde süregelmiştir. Keza yabancı sermayeye konulan sınırlamalardaki ilk gevşetmeler CHP tarafından Mayıs 1947 ve Mart 1950'de yapılmış; DP iktidarı aynı yönelişi 1951'de Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu ile Petrol Kanunu'nu kabul ederek sürdürmüştür.

Dış ticarete korumacılığın gevşetilme sürecinin ilk adımları da 1946 devalüasyonu ile birlikte atılmıştır.

Bu gelişmeler, Türkiye'nin beynelmilel kapitalizmin savaş sonunda kurulan üst organlarına üye olması ve ülkenin Batılı (ve özellikle Amerikalı) uzman ve danışmanların sürekli bir uğrak yeri haline gelmesi ile birlikte gerçekleşmiştir. Türkiye, IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü'ne 1947'de, NATO'ya 1952'de üye olmuştur. Çoğu Amerikalı olan ve sistemli bir biçimde devletçi-korumacı politikalara son verilmesini, Türkiye üzerindeki inceleme, öneri ve raporları ile telkin eden yabancı danışmanlar, iktisat politikalarının biçimlenmesinde rol oynayan dışsal etkenlerin arasında sayılabilir¹⁶⁵.

1946-1953 yılları arasında ana ekonomik göstergeler hızlı bir büyüme sürecini yansıtmaktadır. Sabit fiyatlarla milli gelirdeki değişmelerin yıllık ortalaması, %11'lik bir artış oranı vermektedir.

Bu yıllarda tarımın ortalama büyüme hızı %13,2'yi bulmuş ve %9,2'lik sınıai büyüme hızını belirgin bir biçimde aşmıştır. Tarım kesiminin milli hasıla içindeki payı

---

¹⁶⁴ Gülten **Kazgan**, "Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi". İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul Ocak 2004, s. 81.

¹⁶⁵ **Boratav**, s. 343-344.

1946-47 ortalaması olarak %43,6 iken, 1952-53'de bu oran %44,7'ye çıkmıştır. Aynı yıllar için sanayi sektörünün payı ise %15,2'den %13,4'e düşmüştür.

1930 yılından itibaren (1938 dışında) sürekli olarak sağlanan dış ticaret fazlasının Cumhuriyet tarihi boyunca kaydedildiği son yıl 1946'dır. Buna karşılık 1947 yılı, ekonominin dış ilişkiler bakımından yeni ve tamamen farklı bir doğrultuya yöneldiği yıldır: İthalat %100'ü aşan bir sıçrama gösterirken ihracat sabit kalmış ve kronik dış açıklarına dayalı ekonomik yapının ilk temel taşları bu yıl atılmıştır. 1946'daki büyük ticaret fazlasına rağmen, 1946-1953 yıllarında dış ticaret açığı toplam olarak 500 milyon doları bulmuş ve bu açıklar ABD yardımları ve dış kredilerle kapatılmıştır.

Savaş yıllarında mutlak hayat standartları belirgin bir biçimde düşen emekçi grupların, 1950 yılına gelindiğinde savaş öncesinin reel gelir düzeylerini aştıkları söylenebilir. Ancak olaya bölüşüm göstergeleri açısından baktığımızda, tarım dışındaki ücretli-maaşlı grupların milli hasıladan paylarının bu dönemde azaldığını gözlemleyebiliyoruz. Tüm ücret ve maaş gelirleri için ifade edersek 1950-1953 yılları arasında bu tür gelir türlerinin milli hasılda %19,5'ten %16,1'e tarım dışı hasıla içinde ise %38,9'dan %32'ye düştüğü saptanmaktadır.

Diğer taraftan bu yıllar, traktör kullanımının yaygınlaşması sonunda ekilen alanın ve tarımsal hasılanın hızla büyüdüğü bir zaman aralığıdır.

1946-1953 yılları, böylece, tüm sosyal grupların mutlak durumlarının ve yaşam koşullarının düzeldiği, reel gelirlerinin arttığı; buna karşılık ücretli-maaşlı grupların görece durumlarının gerilediği; genel olarak mülk gelirlerinin ve özellikle ticaret sermayesinin milli hasıladan paylarının arttığı; geniş köylü kitlelerinin ise fiyat hareketleri nedeniyle bozulan bölüşüm ilişkilerini, üretim dinamizmi içinde fazlasıyla telafi edebildikleri bir dönem olma özelliği gösterir.

1953'ten sonraki yıllarda, "devlet işletmelerinin özel sektöre devri" sloganı ile iktidara gelmiş olan Demokrat Parti, kamu yatırımlarını genişletme zorunda kalmıştır. Enerji, kömür, çimento, şeker gibi üretim kollarında, kamu kesiminin sürüklediği önemli genişlemeler olmuş; Kamu yatırımlarının milli hasıla içindeki payı belirgin biçimde artmıştır. Ancak, bu dönemde özel sanayi üretiminde de önemli bir genişleme gerçekleşmiştir. Hatta tarım-dışı faaliyetleri bir bütün olarak ele alırsak bu kesimlerde özel işyerlerinde çalışan işçilerin artış hızı, kamu işyerlerindeki işçilerin artış hızından fazla olmuştur. Bu

yıllar aynı zamanda düzensiz kentleşme ve gecekondulaşma yıllarıdır. Kentli nüfus içinde, ücretli-maaşlı grupların payı bu dönem boyunca gerilemiş; düzensiz marjinal faaliyetlerde kendilerine bir hayat alanı bulan grupların payı ise artmıştır.

1954-1961 yılları arasında uygulanan iktisat politikaları bakımından ilk önemli gelişme 1954 Temmuz’unda uygulamaya konan dış ticaret rejimidir. Böylelikle dış ticaret rejiminde kontrollere ve korumacılığa gidilmesi öngörülüyordu. Ancak dış telkin ve baskılar 1954’ten itibaren, özellikle IMF kanalıyla, etkili olmaya başladı. Daha sonra, “standart IMF reçetesi” diye bilinecek istikrar politikası önlemleri, dış yatırımların kesintisiz akması için gerekli şartlar olarak 1954-1958 arasında Türkiye’yi ziyaret eden dış heyetler tarafından gündemde tutuldu. Ne var ki 4 Ağustos 1958’de dolar TL. karşısında 2,2 misli değerlendirildi ve 1 dolar 9 TL.’ye çıkarıldı¹⁶⁶.

Aşağıdaki tabloda söz konusu yıllar zarfında ABD tarafından yapılan askeri yardımlar hariç olmak üzere ekonomik yardım ve krediler görülmektedir.

Tablo 30: ABD Tarafından Türkiye’ye Yapılan İktisadi Yardım ve Krediler (Milyon Dolar)

Mali Yılı	Direkt Yardım			Endirekt Yardım			Teknik Yardım	
	Hibe	Kredi	Yekûn	Hibe	Kredi	U. Yekûn	Hibe	Kredi
1948-1949	1,2	38,0	49,0	-	-	49,0	1,0	1,1
1949-1950	16,1	34,9	58,5	71,5	-	180	-	-
1950-1951	37,2	-	37,2	-	25,0	62,2	0,8	-
1951-1952	11,3	11,2	22,5	47,5	-	70,0	1,0	-
1952-1953	22,6	-	33,6	21,4	-	55,0	2,1	-
1953-1954	46,0	-	46,0	-	-	46,0	2,7	-
1954-1955	55,0	20,0	75,0	-	-	75,0	0,6	-
1955-1956	55,0	25,0	8,0	-	-	80,0	2,2	-
1956-1957	55,0	25,0	8,0	-	-	80,0	3,3	-
1957-1958	70,0	-	70,0	-	-	70,0	4,8	-

¹⁶⁶ Boratav, s. 346-349.

1958-1959	100,0	11,9	219,0	-	-	219,0	4,5	-
1959-1960	82,0	-	82	-	-	82	5,0	-
	551,4	273,1	852,8	140,4	25,0	1,018,2	28,0	1,1
Şartlara bağlı		17,3						

Kaynak: Şevket Süreyya **Aydemir**, “İkinci Adam III. Cilt 1950-1964”. 6. Basım İstanbul 2000, s.231.

Bu yardım ve kredilere 1950’den sonra, karşılıklı paralar fonundan yapılan yekûnu 2,144.260 lira tutan, kısmen askeri maksatlara da tahsis edilen yardım rakamlarını da ilave etmelidir¹⁶⁷.

1950-1960 arasında toptan eşya fiyatları ve dolayısıyla hayat pahalılığı artmıştır. Bu devrede hem altın fiyatları yükselmiştir, hem toptan eşya fiyatları, hem de geçinme endeksleri artmıştır. Aşağıdaki tabloda bunları bir arada gösteriyoruz.

Tablo 31: Hayat Pahalılığı Nasıl Arttı? (1948) 100

Yıllar	Toptan Eşya Fiyatları	Geçinme İndeksi (Ankara)
1950	96	103
1951	109	102
1952	107	107
1953	109	112
1954	119	122
1955	134	138
1956	183	172
1958	223	198
1959	268	243
1960	275	261

Kaynak: **Aydemir**, “İkinci Adam III Cilt...”, 2000, s.244.

Hayat pahalılığı arttıkça, bilhassa DP’nin son devresinde zamlar bütün maddelerde çığ gibi yükseliyordu. Bazı maddelerde 10 sene içinde artış nispetleri baş

¹⁶⁷ **Aydemir**, “İkinci Adam III. Cilt..., 1950-1964”. Remzi Kitabevi, 6. Basım, Kasım 200 İstanbul, s. 231-232.

döndürücü seviyeler aldı. Maaş ve ücretlerdeki artışlar ise, bu hayat pahallılığının yükseliş temposuna göre çok geride kalıyorlardı¹⁶⁸.

Dış ticaret dengesi de durmadan açık verdikten başka, 1954'ten sonra bir de gerileme seyri göstermeye başladı. Aşağıdaki rakamlar bu konuda bir fikir vermektedir.

Tablo 32: 1950-1960 Döneminde Dış Ticaret Değerleri

Yıllar	İthalat	İhracat	Fark
1950	650,6	507,3	-143,2
1951	878,1	659,2	-218,9
1952	1279,9	795,7	-484,2
1953	1200,8	858,3	-342,5
1954	1111,6	704,2	-407,4
1955	1168,2	685,8	-482,4
1956	969,3	670,9	-298,4
1957	910,1	741,2	-168,9
1958	741,0	580,6	-160,4

Kaynak: **Aydemir**, “İkinci Adam III. Cilt...”, 2000, s.246.

1956 yılından itibaren ithalatın nispeten kısılmasıyla dış ticaret açığının biraz olsun azaldığını gözlüyoruz.

Bu dönem 27 Mayıs 1960'da askeri müdahaleyle son buldu; 1970'li yılların ortasına kadar Türkiye uluslararası ekonomiye, serbest piyasa ekonomisine geçerek katılmayı gündeme getirmede¹⁶⁹.

3.2.3. Demografik Değişimler

3.2.3.1. Dış Göçler

1950'den sonra dış göçler bağlamında iskan ve yerleştirme işlerinin önceki dönemlere göre daha verimli ve teşkilatlı yürüdüğünü kabul etmek icab eder. DP iktidara gelince bu yeni iktidarın önüne, Bulgaristan'dan en az 200.000 göçmenin Bulgarlar tarafından Türkiye'ye sürülmesi ve bunların yeni hükümet tarafından kabulü ve

¹⁶⁸ **Aydemir**, “İkinci Adam III. Cilt...”, s. 245.

¹⁶⁹ **Kazgan**, s. 94.

yerleştirilmesi meselesi ortaya çıktı. Bu 200.000 kadar göçmenin Türkiye'ye nakli ve yerleştirilmesi, eski yıllara kıyaslanmayacak kadar iyi yürüdü.

Mültecilerle birlikte 1927-1950 arasında yurda:

219.799 aile

877.209 nüfus

göçmen olarak girmiştir. Bununla birlikte göçmen hareketinin asıl yoğunluğu 1950-1954 arasına sıkışmış bulunuyordu. Bu 4 yıl içinde göçmen hareketi şöyledir:

	<u>Aile</u>	<u>Nüfus</u>
Bulgaristan'dan	37.352	154.394
Diğer Ülkelerden	<u>2.985</u>	<u>11.511</u>
Toplam	40.337	165.905 ¹⁷⁰

3.2.3.2. İç Göçler

Bir memleketteki iç göçlerde, özellikle o memleket, iktisadi yapı itibari ile geniş çapta ziraate dayanan ve yeni gelişmekte olan ise, esas itibarı ile kırların “itme” ve şehirlerin “çekme kuvvetinin başrolü oynadığı bilinen bir gerçektir. Bu iki kuvvetin işlemesi daima kırların şehirlere doğru devamlı nüfus akımını sağlar.

İç göçlerin diğer ucunda bulunan “şehirlerin çekme kuvveti” her şeyden evvel, şehirlerdeki iş imkanlarının çoğalması ile ilgilidir. Bugünün belli başlı sanayi memleketlerinde Büyük Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesi ile kır nüfusunun şehirlere akımı şeklinde ortaya çıkıp, bilahare sadece şehirlerarası göçlerde rol oynayan “şehirlerin çekici kuvveti” bugün bütünü ile yeni gelişmekte, özellikle sanayileşme yoluna yeni yeni girmeye başlamış olan memleketlerde görülmektedir.

Türkiye bilindiği gibi, süratle sanayileşmekte olan bir memlekettir. İkinci Cihan Harbi'nin başlıca sorumlusu olduğu bir duraklama devresinden sonra, özellikle 1950 yılından sonra, çok daha hızlı bir tempo ile geliştiği görülür.

Gerçekten Türkiye'de gerek sanayide çalışan işçi, gerek tesis adedi ve nihayet sanayi gelirinin milli gelirdeki payı bu yıllardan itibaren belirli bir şekilde artmaya başlamıştır¹⁷¹.

¹⁷⁰ Aydemir, “İkinci Adam III. Cilt..., s. 221-222.

Aşağıdaki tabloda 1935-1960 yılları arasında sanayii işçilerinin çoğalması gösterilmektedir.

Tablo 33: Sanayi İşçilerinin Çoğalması (İstihraç dahil)

<u>Yıllar</u>	<u>İşçi Sayısı</u>
1935	624.000
1940	637.000
1950	892.000
1955	1.123.000
1960	1.329.000

Kaynak: **Tümertekin**, 1968, s.56.

Tablodan 1935 ve 1960 yılı verilerinin birbiriyle çok farklı olduğu gözlenmektedir.

10 ve daha fazla işçi çalıştıran veya 10 beygirden fazla muharrik güçlü tesisler, yani bir bakıma büyük sanayi müesseseleri de 1950 yılından itibaren belirli bir şekilde artmıştır. Aşağıdaki tabloda bununla ilgili rakamlar verilmektedir.

Tablo 34: Büyük İmalat Müesseselerinin Sayısı

<u>Yıllar</u>	<u>Tesis</u>
1950	2.618
1955	4.262
1956	4.612
1957	4.632
1958	5.121
1959	5.411
1960	5.403

Kaynak: **Tümertekin**, 1968, s.57.

Tabloda 1950'den 1960'a olan belirgin değişimi izliyoruz.

---

¹⁷¹ Erol **Tümertekin**, "Türkiye'de İç Göçler". İstanbul Üniversitesi Yayınları, Taş Matbaası, İstanbul 1968, s. 55-56.

Bu iktisadi sektördeki tesislerin çoğunlukla şehirlerde bulunmakta olmaları dünyanın birçok memleketinde olduğu gibi, bizde de özellikle kırlarda “geçim sıkıntısı” hissetmekte olan nüfusu harekete geçirmiş olduğuna şüphe yoktur¹⁷².

Bir başka deyişle sanayileşme kırsal kesimden kentsel kesime doğru sürekli bir nüfus kayması yaratarak, toplumun sosyal görüntüsünü değiştirir. Türkiye’de 1927-1970 döneminde köylü nüfus %111 oranında artarken, kentli nüfustaki artış %419’a erişmiştir¹⁷³.

Aşağıdaki tabloda 1927-1970 yılları arasındaki şehirleşme oranları görülmektedir.

Tablo 35: Şehirli ve Köylü Nüfus (Kentleşme olayı)

Yıllar	Köylü Nüfus	Köylü Nüfusun Toplam Nüfusa Oranı	Şehirli Nüfus	Şehirli Nüfus Oranındaki Artış
1927	10.347.224	75,8	3.301.046	100
1940	13.474.701	75,6	4.346.249	132
1950	15.702.851	75,0	5.244.337	159
1960	18.895.089	68,1	8.859.731	268
1965	20.585.604	65,6	10.805.817	327
1970	21.848.832	61,2	13.817.717	419

Kaynak: **Gevgilili**, 1972, s.80

Tablodan belirtilen yıllarda köylü nüfusun toplam nüfusa oranının azalma seyrini ve şehirli nüfusun aşağı yukarı 4 katı bir artış kaydettiğini gözliyoruz.

3.2.4. Çalışma İlişkileri

3.2.4.1. İşçilerin Sayısal Varlığı ve İşçi Ücretleri

Bundan önce “iç göçler”i incelerken 1935-1960 yılları arasında işçilerin sayısındaki değişimi vermiştik. Burada da değişik kaynaklardan gene bu yıllardaki işçi sayısına ait verileri inceleyeceğiz.

¹⁷² **Tümertekin**, s. 57.

¹⁷³ Ali **Gevgilili**, “Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar”. Sosyal Siyaset Konferansları, Yirmidördüncü Kitap, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1972, s. 80.

Aşağıdaki tabloda 1950-1963 döneminde İşçi Sigortaları Kurumu'na tabi işçi sayıları görülmektedir.

Tablo 36: 1950-1963 Döneminde İşçi Sigortaları Kurumu'na Tabi İşçi Sayıları

Yıllar	Sigortalı İşçi Sayısı (Eylül ayı itibariyle) (1)	Sigortalı İşçi Sayısı (Yıl Ortalaması itibariyle) (2)	İş Kanunu Kapsamına Giren İşçi Sayısı (3)	Sigortalı İşçilerin İş Kanunu Kapsamına Giren İşçilere Oranı (1) / (3)	Sigortalı İşçi Sayısı İndeksi (Yıl Ortalaması İtibariyle, 1951=100)	Yıllık Artış Oranları
1951	382.024	384.440	427.364	89,39	100	-
1952	447.953	384.365	488.505	91,70	110	10,31
1953	494.024	432.255	556.535	88,77	124	12,46
1954	510.344	449.284	583.292	87,49	129	3,94
1955	533.216	466.852	604.295	88,24	134	3,91
1956	543.554	506.204	645.321	84,23	145	8,43
1957	577.630	530.029	681.012	84,82	152	4,71
1958	611.703	549.957	671.704	91,06	158	3,76
1959	618.775	555.797	754.875	81,97	160	1,07
1960	620.900	577.991	824.881	75,27	166	3,99
1961	688.819	611.481	868.954	79,27	175	5,79
1962	680.125	638.582	903.817	75,25	183	4,43
1963	710.820	650.432	975.570	72,86	187	1,86

Kaynak: **Makal**, Ekim 2002, s.395.

Tablodaki rakamlar, gelişmenin nicel boyutunu göstermektedir. Ancak sigorta kapsamına giren işçi sayısının İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısı dışında, toplam ücretli sayısı ve toplam faal nüfusla da bağlantılandırılması, gelişmenin makro boyutları hakkında daha sağlıklı değerlendirmeler yapılmasını sağlayacaktır. Aşağıdaki tabloda Genel Nüfus sayımı sonuçlarına göre böyle bir karşılaştırma yapılmaktadır¹⁷⁴.

¹⁷⁴ Ahmet **Makal**, "Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri, 1946-1963". İmge Kitabevi, Ankara Ekim 2002, s. 396.

Tablo 37: Sigortalıların Ücretlilere ve Faal Nüfusa Oranı (1955-1960)

Yıllar	Toplam Sigortalı Sayısı (1)	Toplam Ücretli Sayısı (2)	Toplam Faal Nüfus (3)	(1) / (2)	(1) / (3)
1955	466.852	1.624.303	12.205.272	% 32,83	% 4,37
1960	577.991	2.437.137	12.993.245	% 25,48	% 4,78

Kaynak: **Makal**, 2002, s.396.

Görülmektedir ki, sigortalı sayısı dönem içerisinde mutlak rakamlarla artarken, faal nüfus içerisindeki oranı da küçük artışlar göstermekte; ancak sigortalıların toplam ücretlilere oranı azalmaktadır. Bu durum, dönem içerisinde toplam ücretli sayısının sigortalı işçi sayısından daha büyük bir hızla artmasından kaynaklanmaktadır¹⁷⁵.

Aşağıdaki tabloda iktisadi faaliyet kolları itibariyle işyeri ve işçi sayıları, saat başına ortalama işçi ücretleri ve ortalama haftalık çalışma saatleri görülmektedir.

Tablo 38: İktisadi Faaliyet Kolları İtibariyle İşyeri ve İşçi Sayısı, Saat Başına Ortalama İşçi Ücretleri ve Ortalama Haftalık Çalışma Saatleri (Aralık 1956)

	İşyeri Sayısı	İşçi Sayısı Yekûnu	Ortalama Saat Ücreti			Ortalama Haftalık Çalışma Saati		
			Erkek	Kadın	Çocuk	Erkek	Kadın	Çocuk
İktisadi Faaliyet Kolları								
I-Madencilik ve Taş Ocakçılığı	-	-	-	-	-	-	-	-
II-Gıda Sanayii	1190	41955	1,21	0,64	0,59	43,3	36,2	44,3
III-İçki Sanayii	36	3382	1,28	0,79	-	52,5	50,2	-
IV-Tütün Sanayii	138	24504	1,09	0,72	0,63	39,9	35,6	46,7
V- Mensucat Sanayii	645	74783	1,32	0,91	0,83	42,3	41,3	43,7
VI- Giyim Eşyası İmalı	12	116	1,08	1,30	-	47,4	43,9	-
VII-Ağaç ve Mantar Mamulleri İmalı	182	4384	0,90	0,73	0,67	44,5	54,2	49,9
VIII-Mobilyacılık	19	223	1,18	-	0,50	42,7	-	44,5
IX-Kağıt ve Mukavva İmalı	1	1230	1,03	-	-	48	-	-
X-Kağıt ve Mukavva Eşya İmalı	12	265	1,89	0,72	0,85	46,1	43,0	46,8
XI-Matbaa ve Neşriyatçılık	79	2303	1,74	0,91	0,77	46,2	46,1	45,5

¹⁷⁵ **Makal**, 2002, s. 396.

XII-Deri ve Deri Eşya İmalı	45	2428	1,59	1,54	0,94	43,3	32,3	38,3
XIII-Kauçuk Mamulleri İmalı	61	5047	1,12	0,79	0,74	44,0	43,4	40,5
XIV-Ecza ve Kimyevi Maddeler İmalı	111	9296	1,15	1,02	0,73	50,7	42,7	42,4
XV-Kok ve Briket İmalı	4	492	1,72	-	-	50,2	-	-
XVI-Taş Toprak ve Cam Sanayii	128	7332	1,45	1,25	0,76	44,6	39,6	40,1
XVII-Demir ve Çelik Sanayii	22	2764	2,28	-	0,71	44,09	-	40,7
XVIII-Demirden Gayri Madenler	36	3656	1,29	-	0,71	46,0	43,8(?)	46,3
XIX-Madeni Eşya İmalı	78	4723	1,46	1,35	0,83	46,1	41,5	51,8
XX- Makine İmal ve Tamiri	98	1951	1,17	-	0,51	47,9	-	41,2
XXI-Elektrik Aletleri İmal ve Tamiri	10	407	1,61	1,47	0,85	44,8	39,8	38,9
XXII-Nakil Vasıtaları İmal ve Tamiri	68	13420	2,36	0,93	0,45	47,1	47,3	46,0
XXIII-Plastik Mamuller İmalı	23	505	1,26	0,84	0,72	47,9	45,5	43,5
Yekûn	2,998	205.166						

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, İşçi Ücretleri Anketi, Aralık 1956, s.10-11-12-13 teki tablodan elde edilmiştir.

Yukarıdaki tabloda haftalık ortalama çalışma saatinin 50 saat civarında olduğu görülmektedir. 1,0-1,5 TL/saat olan ortalama saat ücreti demir çelik sanayiinde neredeyse 2 katına çıkmaktadır.

Aşağıdaki tabloda (1951-1963) yıllarına ait İşçi Sigortaları Kurumuna tabi sigortalıların nominal ve gerçek ücretleri görülmektedir.

Tablo 39: İşçi Sigortaları Kurumuna Tabi Sigortalıların Nominal ve Gerçek Ücretleri (1951-1963)

Yıllar	Ortalama Sigortalı Sayısı	Ortalama Günlük Ücret (TL.)	Ortalama Günlük Ücret İndeksi (1951=100)	Fiyat İndeksi (İstanbul Geçinme İndeksi 1951=100)	Ortalama Günlük Gerçek Ücret	Ortalama Günlük Gerçek Ücret İndeksi
1951	348.440	4,62	100	100	4,62	100
1952	384.365	5,17	112	105,92	4,88	105,62
1953	432.255	5,50	119	109,58	5,02	108,66
1954	449.284	6,24	135	120,00	5,20	112,55

1955	466.852	7,21	156	130,42	5,53	119,70
1956	506.204	8,24	178	149,01	5,53	119,70
1957	530.029	9,22	200	167,04	5,52	119,48
1958	549.947	10,90	236	185,07	5,89	127,49
1959	555.797	13,28	287	233,24	5,69	123,16
1960	577.991	14,46	313	246,20	5,87	127,06
1961	611.481	15,64	339	255,49	6,12	132,47
1962	638.582	16,52	358	264,51	6,25	135,28
1963	650.432	17,91	388	283,10	6,33	137,01

Kaynak: **Makal**, 2002, s.426.

Tablodan 1951'den 63'e fiyatlar aşağı yukarı 3 kat artarken ücretlerin de aynı oranda hatta biraz daha fazla arttığını görüyoruz. Sigortalı işçi sayısı 1963'de 650 bin civarında. Aşağı yukarı 1951 verilerininin 2 katı civarında.

3.2.4.2. Sendikal Örgütlenme

3.2.4.2.1. 1946 Sendikacılığı

Türkiye'nin siyasal tarihinde “çok partili demokrasi” döneminin açılışına tekabül eden 1946 yılı, işçi sınıfı tarihi bakımından da yeni bir evreyi simgelemektedir. “Sınıf esasına müstenit” cemiyet kurma yasağının kaldırıldığı 10 Haziran 1946 tarihini takip eden altı aylık zaman dilimi içinde sosyalist siyasal partilerin öncülük ettiği ya da kendiliğindenci yanın ağır bastığı hızlı bir sendikalaşma hareketine tanık olunmuştur. Ne var ki bu oluşuma aynı yılın 21 Aralıkta sıkıyönetim kararıyla son verilmiştir; sosyalist partilerin ve “tehlikeli” sayılan sendikal örgütlerin kapatılmasıyla başlayan uygulamaların yasal çerçevesi, 1947 başında yürürlüğü konulan ve “devletle beraber/milli sendikacılık” koşulunu arayan Sendikalar Yasası ile tamamlanmıştır. 1947-1960 arası dönem, siyasal iktidarların, işçi sınıfı ve sendikacılık hareketini “güdümlü demokratik” rejime uyarlama çabası içinde geçmiştir¹⁷⁶.

1946 sendikacılığı, yukarıda da belirttiğimiz gibi 1946 yazında kurulan ve aynı yılın Aralık ayında, sosyalist partilerle birlikte kapatılan sendikaların oluşturduğu, kendine özgü çizgiler taşıyan örgütlenme hareketidir.

¹⁷⁶ Fatih **Güngör**, “1946-1960 Döneminde Türkiye’de Sendikacılık Hareketi ve Demokrasi”, “Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi-Hazırlayan: Alpaslan Işık”. İkinci Baskı, Ankara 2002, s. 131.

Türkiye’de 1946 yılında çok partili siyasal rejime geçilmesinden sonra çalışma yaşamında da bir dizi önemli değişiklikler yaşandı. Bir yandan Çalışma Bakanlığı kuruldu, diğer yandan “Cemiyetler Kanunu”ndaki “sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı” kaldırıldı. Bu gelişmeleri takiben Türkiye sosyalistleri yasal partiler kurmaya ve işçi sınıfını sendikalarda örgütlemeye başladılar.

“Cemiyetler Kanunu”ndaki yasağın kaldırılmasıyla ilgili tasarı 5 Haziran 1946 günü Meclis’te kabul edilerek yürürlüğe girdi. Daha önce 14 Mayıs 1946’da TSP (Türkiye Sosyalist Partisi) kuruldu. TSP’den 1 ay kadar sonra, 20 Haziran 1946’da TSEKP (Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi) kuruldu.

Birbirleriyle sert bir mücadeleye girişen her iki parti de, kurulur kurulmaz sendikal örgütlenmeye ağırlık tanıdılar. Bu bağlamda TSEKP’nin önerisi doğrultusunda önce İİSB (İstanbul İşçi Sendikaları Birliği) kuruldu. İİSB’nin himayesinde bir de İK (İstanbul İşçi Kulübü) kuruldu.

İstanbul İşçi Sendikaları Birliği kapsamında; İstanbul İnşaat İşçileri Sendikası, İstanbul Ayakkabı İşçileri Sendikası, Güzel Sanatlar Kol ve Kafa İşçileri Sendikası, İstanbul Basın ve Yayın Kol ve Kafa İşçileri Sendikası, Bakırköy Bez Fabrikası İşçileri Sendikası, Tekel İşçileri Sendikası, Tütün İşçileri Sendikası, Maden Sanayii İşçileri Sendikası, Şoförler Sendikası, İstanbul İşçi Kulübü mevcuttu.

Ankara İşçi Sendikaları Birliği kapsamında ise; Ankara Madeni İşler ve Makine İşçileri Sendikası, Ankara Şoför ve Oto Tamir İşçileri Sendikası, Ankara İnşaat İşçileri Sendikası, Ankara Terziler Sendikası mevcuttu.

İzmir İşçi Sendikaları Birliği kapsamında; İzmir Terziler Sendikası, İzmir Ayakkabı İşçileri Sendikası, İzmir Basın ve Yayın Kafa ve Kol İşçileri Sendikası, İzmir Müessese, Ticarethane ve Esnafiler Müstahdemin Sendikası, İzmir Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası, İzmir Tütün İşçileri Sendikası mevcuttu.

Ayrıca Adana, Samsun, Kocaeli, Eskişehir illerindeki Birliklere bağlı çeşitli sendikalar mevcuttu¹⁷⁷.

1946 sendikalarının toplam sayıları konusunda değişik kaynaklarda çok farklı rakamlara rastlanır. Dönemin Çalışma Bakanı Sadi İrmak bir demecinde 100 kadar

---

¹⁷⁷ Osman **Öztürk**, “1946 Sendikacılığı”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, Birinci Cilt, İstanbul, 1996, s. 169-174.

sendikanın varlığından söz eder. 19 Aralık 1946 tarihli Cumhuriyet Gazetesi ise kısa sürede 700'e yakın sendikanın kurulduğunu belirtmektedir.

1946 sendikaları hızla örgütlenirken 9 Temmuz 1946'da kurulan başka bir işçi örgütü, Türkiye İşçiler Derneği kısa sürede CHP'nin güdümüne sokularak TSP ve TSEKP sendikalarına alternatif oluşturulmaya çalışıldı, ama başarılı olamadı.

Sosyalist partilere bağlı sendikalar hızla örgütlenirken hükümet de gelişen sendikal hareketi denetim altına almak için çalışmalar yapmaktaydı. Bu amaçla bir "işçi ve İşveren Meslek Dernekleri ve Dernek Birlikleri" kanun tasarısı hazırlandı. 16 Aralık 1946 tarihli İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı takdiriyle TSEKP, TSP merkez ve şubeleri ile "mevcut sendikalardan, bu partiler veya onlardan aldıkları direktifle hareket eden kimseler tarafından kurulan ve kendi maksatlarına göre sevk ve idare edilenleri ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği ve İstanbul İşçi Kulübü" kapatıldı.

1946 sendikacılığı, her şeyden önce işçi sınıfının tek parti iktidarı dönemi ve özellikle II. Dünya Savaşı boyunca izlenen ekonomik politikalara karşı güçlü bir tepkisiydi. Bu politikaların sebep olduğu yoksulluk ve zor yaşam koşulları sendikal hareketin işçiler arasında hızla yayılmasına zemin hazırlamıştı¹⁷⁸.

3.2.4.2.2. 1946'dan Sonraki Sendikal Örgütlenmeler

1938'de tedvin edilen Cemiyetler Kanunumuzun sınıf esasına dayanan cemiyetlerin kurulamayacağına dair hükmünün tadil edildiği 10 Haziran 1946 gününe kadar Türk Sendikacılık hareketleri bir duraklama devri geçirdi denilebilir. Bu tarihten itibaren yukarıda belirttiğimiz gibi birçok iş kollarında süratle kurulan sendikalar, farklı siyasi ve doktriner görüşlerin tesirinde kaldılar. Tek parti anlayışının tabii bir sonucu olarak sendikaların idaresini elinde tutmak isteyen hükümet, buna imkan bulamayınca bütün sendikaları kapatarak 20 Şubat 1947'de "İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun"u çıkardı. Bu kanun gerçi sendikaların güçlü ve etkili olmalarını önleyecek birçok hükümlerle dolu idi, fakat gerçek ve sistemli sendikacılık hareketlerinin başlamasını ve gelişmesini sağlayan ilk kanundu. Aynı yıl toplam 33 bin üyeye sahip 49 sendika kurulmuştur. Bu miktar 1950'de 88'e çıkmıştır. Siyasi iktidarın el değiştirdiği bu yılda, sendika sayısında çok süratli bir artış görüyoruz. Nitekim 1951

---

¹⁷⁸ Öztürk, "1946 Sendikacılığı..." s. 174-175.

yılında sendika sayısı 1950'dekinin iki katı ile tam 162'yi bulmuştur. Bunun başlıca sebebi, toplu oy ve propaganda imkanlarının bol ve rahatça bulunabildiği sendikalara sempatik görünmek isteyen hükümet ve muhalefetin her türlü destek ve teşvikleridir¹⁷⁹.

Bu bağlamda çok sendikalı organizasyonlar iki kategoriye ayrılıyordu. Bunlardan birincisi “birlikler” idi. Birlikler kent veya bölge tabanlı organizasyonlardı. Endüstri veya işkolu tabanlı olan çok sendikalı organizasyonlar ise federasyonlardı. Ulusal bir organizasyon olan Türk-İş Konfederasyonu ise 1952'de kuruldu.

Çalışma Bakanlığı'nın 1955'de verdiği bilgiye göre 55,165 üyeli toplam 76 sendikanın bulunduğu İstanbul'dan, 472 sendika üyesinin ve iki sendikanın bulunduğu Edirne'ye kadar sendikalar yer almıştı. Yedi ana ekonomik bölgede toplam üyenin üçte ikisi yer almaktaydı; İzmir, Seyhan (Adana), Zonguldak, Ankara, Bursa ve Eskişehir. Bunlar içerisinde son yıllardaki en fazla üye artışı İzmir'de yaşanmıştı. Küçük merkezler arasında en büyük artış oranı Elazığ, Diyarbakır ve Trabzon bölgelerinde meydana gelmişti¹⁸⁰.

1954 yılı sonuna kadar Mahalli (Bölgesel) İşçi Sendikaları Birlikleri (bir kısmının adı birlik yerine federasyondur) şunlardır:

- 1- Ankara İşçi Sendikaları Birliği
- 2- Bursa İşçi Sendikaları Birliği
- 3- Diyarbakır İşçi Sendikaları Birliği
- 4- Güney İşçi Sendikaları Federasyonu
- 5- İstanbul İşçi Sendikaları Birliği
- 6- İstanbul Müstakil İşçi Sendikaları Birliği
- 7- Hatay İşçi Sendikaları Federasyonu
- 8- İzmir İşçi Sendikaları Birliği
- 9- Ege İşçi Sendikaları Federasyonu

---

¹⁷⁹ İsmail **Topkar**, “Türkiye’de Sendikalizmin Gelişmesi ve İktisadi Hayata Tesiri”. İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti Tarafından 4-24 Ağustos 1963 tarihinde yapılan Milletlerarası Konferansta Verilmiş Tebliğler, İstanbul Matbaası, İstanbul 1963, s. 284-285.

¹⁸⁰ Sumner M. **Rosen**, “Labor in Developing Economics”. Edited by Walter Galenson, University of California, Berkeley Los Angeles, 1962, s. 282.

10- Karadeniz Bölgesi İşçi Sendikaları Federasyonu

11- Sakarya Bölgesi İşçi Sendikaları Federasyonu

12- Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği¹⁸¹

Aşağıdaki tabloda aynı yıllarda işçilerin teşkilatlanma derecesi gösterilmektedir.

Tablo 40: İşçi Sendikaları ve Bunlara Kayıtlı Üyeler

Yıllar	İşçi	Sendikalı İşçi	Sendika	Birlik ve Federasyon	Konfederasyon
1948	329.463	52.000	73	1	-
1949	344.414	72.000	77	2	-
1950	373.961	78.000	88	3	-
1951	427.364	110.000	137	8	-
1952	486.508	130.000	248	16	1
1953	556.535	140.000	275	17	1
1954	583.292	180.387	323	27	1
1955	604.295	184.395	363	27	1
1956	645.321	204.155	376	26	1
1957	685.827	244.855	383	18	1
1958	701.231	262.591	344	18	1
1959	754.875	280.786	417	21	1
1960	824.881	282.967	432	27	1
1961	868.954	298.679	511	28	1
1962	825.595	307.839	543	36	1

Kaynak: **Talas**, 1963, s.363.

Yukarıdaki tablo bize çalışma mevzuatına bağlı işçilerin üçte birinden fazlasının teşkilatlanmış olduğunu, fakat işçilerin küçük mahalli sendikalar içinde bölünmüş bulduklarını ve ortalama olarak bir sendikaya 566 üye düştüğünü göstermektedir¹⁸².

1950 senesi sonuna kadar memleketimizde sendikacılık hareketleri, Türk işçisinin kuvvetlerinin birleştirilmesi, merkezileştirilmesi, bütün Türk işçisinin belli bir organizasyon içinde toplanması bakımından çok acıklı bir manzara arz ediyor idi. 1952 yılı

¹⁸¹ Kemal **Sülker**, “Türkiye Sendikacılık Tarihi 1”. Bilim Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul Ocak 1987, s. 97.

¹⁸² Cahit **Talas**, “Gelişme Halindeki Ekonomilerde Toplu Müzakere Politikası Türkiye”. İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri, İstanbul Matbaası, İstanbul 1963, s. 363.

sonlarına kadar, “çalışan sınıf” adını amme organlarına, umumi efkâra, basına, parlamentoya, işverenlere hitap edecek, Çalışma Bakanlığı ile çalışanlar arasındaki münasebetleri düzenleyecek, bütün memleket şamil kolektif iş ve ücret normlarını hazırlayacak, çalışan sınıfın siyasi partiler karşısındaki durumunu aydınlatacak, perakende ve ekseriya tezat halindeki sendikaları teşkilatlandırarak, mevkut ve gayri mevkut neşriyata istikamet verecek, grev hakkına dayanarak icabında iş mücadelelerini organize eyleyecek, iş piyasasını, ücret ve fiyat hareketlerini, işgücü arz ve talebindeki değişiklikleri takip eyleyecek, yabancı memleketlerin sosyal hayatını ve çalışma mevzuatını inceleyecek ve bütün memlekete şamil sosyal yardım servislerini teşkilatlandırarak, kültür tesisleri vücuda getirecek, devletle olan münasebetleri nizamlayacak ve ayarlayacak yüksek bir sendika organı fiilen ortada yoktur.

Sendikalarımızın; memleketin muhtelif sanayi bölgelerine dağılmış işçilerin tek bir ses halinde içeriye ve dışarıya karşı temsil edebilecek böyle bir yüksek teşekküle şiddetle ihtiyaç vardı. İşte “Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu” bu sebep ve zaruretlerden doğmuştur.

3 Temmuz 1952 gününde Konfederasyonun Ana Tüzüğü Ankara Valiliğine verilmiş ve bu kuruluş aynı gün muhtelif şehirlerdeki gazete ve dergilerle Türk umumi efkârına duyurulmuştur.

Teşkilat bakımından Konfederasyonun üyeleri, federasyonlar, mahalli birlikler, Türkiye tipi sendikalar, doğrudan doğruya Türk-İş’e bağlı sendikalardan mürekkeptir¹⁸³.

Bu bağlamda bir diğer veriye göre ise 1954 yılında toplam sendika üyesi işçinin yarısı altı endüstride bulunmakta idi. Bu sayının yarısı ise iki endüstride, tekstil ve tütün endüstrisinde yer almakta idi¹⁸⁴. Bu durum aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 41: Sendika Üyelerinin Ana Endüstrilere Dağılımı

Endüstri	Sendika Sayısı	Tahmin Edilen Üye
Tekstil	38	43.417
Tütün ve Sigara	28	29.852
Maden	16	18.091

¹⁸³ Orhan Tuna, “Türk İşçi Sendikalarının Gelişme Seyri ve Fonksiyonları”. İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1963, s. 253-254.

¹⁸⁴ Rosen, s. 282.

Kent taşımacılığı ve hizmetler	20	13.012
İnşaat	32	10.677
Savunma Endüstrisi	11	10.332
Toplam	145	125.381

Kaynak: **Rosen**, 1962, s.283.

3.2.4.3. İşçi Hareketleri

Bu dönemdeki işçi hareketlerini incelemeye başlarken grev tartışmalarını ele almamız gerekir diye düşünüyoruz.

Grev tartışması 20 Şubat 1947’de “Sendikalar Yasası”nın TBMM’de görüşülmesi vesilesiyle basına yansımıştır. İlk aşamada konu basında tartışılmış, işçiler, sendikacılar ve sendikalar tartışmaya daha sonra katılmışlardır.

DP, sınırları yasayla belirtmek koşulu ile grev hakkının tanınmasını, CHP ise “devletçilik” ve hakem-devlet anlayışını ileri sürerek grev yasağının sürdürülmesini savunmuşlardır. CHP iktidar partisi, TBMM’de çoğunluk sahibi olmasının sonucu isteğini yasalaştırmıştır. Daha sonra DP ve CHP’den ayrılan milletvekillerinin kurduğu Millet Partisi de grev hakkından yana tavır takınmıştır.

Ancak sendikacıların bir bölümünün CHP’li, sendikaların birçoğunun CHP güdüm ve denetimi altında olması işçi sendikalarının ve işçi sınıfının birlikte hareket etmesini önlemiş, dolayısıyla kesin sonuç alınamamıştır. Burada DP’nin grev hakkının tanınması konusunda tam anlamıyla samimi ve kararlı olmaması, konuyu bir tür ajitasyon ve propaganda aracı gibi kullanması da rol oynamıştır.

Grev tartışmasını başlatan ve tartışmanın basına yansımada rol oynayan DP, bu konuda sonuç getirici girişimlerde bulunmamıştır. DP, grev hakkını ve grev hakkının tanınmasını sürekli olarak savunmasına rağmen bu konuda bir yasa teklifi hazırlayıp TBMM’ye sunmamış, CHP iktidarını bu düzeyde yeterince sıkıştırmamış ya da sıkıştırmak istememiştir. Sonuçta grev hakkının tanınması konusunda herhangi bir tüzel düzenlemeye gidilmemiştir.

Grev tartışmasının 14 Mayıs 1950 seçim sonuçları üzerinde etkili olduğunu da söyleyebiliriz. DP grev hakkını savunarak, işçi oylarının kendisine yönelmesini sağlamıştır. İşçilerin DP’yi seçmesinin başka nedenleri de vardır; ancak grev hakkının tanınması konusundaki söylevlerde bu seçimde belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, DP’nin

seçim öncesinde grev tartışmasına ağırlık vererek etkili bir yöntem izlediğini, iyi bir taktik uyguladığını söyleyebiliriz¹⁸⁵.

Bununla birlikte dönem içerisinde, işçiler açısından grev, işverenler açısından lokavt niteliği taşıyan eylemler gerçekleştirilmiştir. İşveren kesimi; iktisadi gücü yanında, denetim yetersizliği ve İş Kanunu'nun konuya ilişkin düzenlemelerinden değişik biçimlerde kaçma olanağı nedeniyle, lokavt niteliği taşıyan işten çıkarma eylemlerini daha kolaylıkla yapabirmiştir.

Dönem içerisinde mevzuatın iş mücadeleleri ve grev konusundaki yasaklayıcı niteliği, geniş çaplı işçi hareketlerinin ortaya çıkmasını engellemekle birlikte, az sayıda da olsa grev eylemleri yaşanmıştır. Bu hareketler yasal bir nitelik taşımadığı, dönem içerisinde bunları saptamaya yönelik istatistiksel çalışmalar da olmadığı için, bunlara ilişkin temel birinci el bilgi kaynağı günlük gazeteler olmaktadır. Ancak özellikle tek parti döneminde grevin tabu olduğu ve komünistlikle, vatan hainliğiyle bir tutulduğu koşullarda basın organlarının bu haberleri rahat bir biçimde verebildikleri söylenemez. Bu nedenlerle 1960 öncesi dönemde gerçekleşen grevlerle ilgili geniş kapsamlı ve sağlıklı değerlendirmeler yapmak güçtür. Buna karşılık, bir bölümü geniş katılımlı iş bırakma hareketleri olan bu grevler, ihtiyatlı bir değerlendirme ile dönemin çalışma yaşamına ilişkin önemli ipuçları sunabilecektir¹⁸⁶.

Aşağıdaki tabloda 1946-1960 Dönemindeki grevler gösterilmiştir.

Tablo 42: 1946-1960 Dönemindeki Grevlerin Dökümü

Tarih	İl	Faaliyet Kol / Alanı	Greve Katılan İşçi Sayısı	Grevin Süresi	Grev Nedeni
18.7.1946	İstanbul	Tahmil-tahliye	333	1 gün	Ücret
8.10.1946	İzmir	Tahmil-tahliye	-	-	Ücret
Mart 1947	İstanbul	Tahmil-tahliye	120	Birkaç gün	Ücret+diğer
23.10.1950	İstanbul	Tahmil-tahliye	750	2 saat	Memur tayini
Temmuz 1951	İskenderun	Tahmil-tahliye	400	2 gün	Toplumsal-dinsel
16.4.1952	İskenderun	Tahmil-tahliye	-	-	Ücret
11.8.1952	İskenderun	Tahmil-tahliye	-	-	Ücret
15.7.1954	İzmir	Tahmil-tahliye	600	6 gün	Ücret
15.7.1955	İzmir	Tahmil-tahliye	600	1 gün	Ücret

¹⁸⁵ Güzel, s. 279-280.

¹⁸⁶ Makal, "2002...", s. 314-315.

10.8.1958	İstanbul	Tahmil-tahliye	200	-	Ücret+diğer
9.5.1947	İzmir	Tekstil	120	-	Ücret+çalışma süreleri
3.7.1950	İzmir	Tekstil	811	-	Vardiya sayısı
6.10.1952	İstanbul	Tekstil	-	-	Ücret
26.4.1954	İstanbul	Tekstil	-	-	Ücret
17.5.1955	-	Tekstil	-	-	Ücret
16.9.1955	Adana	Tekstil	38	-	Ücret
22.5.1959	İstanbul	Tekstil	52	-	İşçi temsilcisi adayının işten çıkarılması
1948	İstanbul	Çimento	-	-	Ücret+vardiya
2.10.1953	İstanbul	Çimento	-	-	İş kazası
17.2.1956	İzmir	Çimento	4	-	İşçi sağlığı
2.3.1956	Söke/Aydın	Çimento	300	-	Ücret
7.5.1956	Eskişehir	Çimento	400	-	Ücret
14.12.1959	İstanbul	Çimento	56	-	İşçi temsilcisinin tayini
Haziran 1947	Ankara	Fırıncılık	-	-	-
3.1.1956	Adana	Fırıncılık	-	1 gün	Kollektif mukavelesinin bozulması
24.6.1957	Bursa	Fırıncılık	-	3 gün	Ücret
2.3.1956	Aydın	İnşaat	65	-	Ücret
10.11.1952	İstanbul	İnşaat	26	-	Ücret
26.12.1957	İzmir	İnşaat	60	3,5 saat	Ücret
21.4.1948	İzmir	Belediye temizlik işleri	50	-	Ücret
6.5.1952	İzmir	Belediye temizlik işleri	150	-	Ücret
26.2.1954	İzmir	Belediye temizlik işleri	300	-	Müdürün tayini
Mart 1952	İzmir	Karayolları	-	-	-
25.12.1952	Mersin	Karayolları	360	-	Ücret
6.8.1946	İstanbul	İETT	-	-	Ücret
8.12.1946	Ankara	Orkestra Üyeleri	-	-	Ücret
Mayıs 1950	Zonguldak	Madencilik	-	-	Oy kullanma+siyasal
21.3.1952	Ankara	Taksi şoförleri	-	-	Çeşitli belediye kararları
30.4.1953	İstanbul	Tütün işleme	200	-	Kollektif akit
2.6.1953	İzmir	Radyo sanatkarları	-	-	Ücret
Temmuz 1953	Konya	Terzi kalfa ve çırakları	-	-	Ücret
15.1.1955	İstanbul	İETT	24	-	Ücretsiz maç izleme
24.11.1955	Adana	Genelev kadınları	-	-	Dost tutma yasağı

Kaynak: **Makal**, 2002, s.333-334.

Faaliyet kolları itibariyle verilen grevler birçok açıdan değerlendirilmelidir. Biçim ve süre açısından değerlendirildiğinde, bazıları istisna tutulursa, bunların daha çok kısa süreli (genellikle birkaç saat ya da birkaç gün) ve protesto niteliğinde eylemler olduğu görülmektedir. Bir anlamda bu işçi hareketleri, çok zor çalışma koşullarına karşı başka çare kalmadığında -bıçak kemiğe dayandığında- gerçekleştirilen eylemlerdir. Dönemin hukuksal ve fiili koşullarında ve grev yaptırımlarının büyüklüğü karşısında bu anlaşılabilir bir şeydir. Grevlerin örgütlenmesi açısından değerlendirildiğinde, bu hareketin büyük ölçüde formel sendikal yapının dışında gerçekleştirildiği görülmektedir. Grevlerin gerçekleştirildiği işyerlerinde sendikal örgütlenmenin olup olmadığı ya da varsa düzeyine ilişkin bilgi olmamakla birlikte, dönem içerisinde sendikaların ciddi hukuki ve fiili sınırlamalar altında oldukları göz önüne alındığında, sendikal örgütlerin sonuçta kapatılmalarına kadar gidebilecek bu tür eylemlere karışmamış olmaları doğaldır. Bu durumda, eylemlerin büyük ölçüde doğal örgüt yapısı içerisinde ve doğal liderler tarafından örgütlendiği söylenebilir. Coğrafi açıdan değerlendirildiğinde grevlerin neredeyse tümüyle büyük kentlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu da, ücretli işgücünün bu kentlerde toplanmış olmasıyla bağlantılıdır. Grev nedenleri itibariyle bakıldığında, nedenler arasında ücretlerin büyük bir ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Bunu, daha küçük bir oranda olmak üzere çalışma süreleri, işçi sağlığı ve iş güvenliği ile işçi temsilcilerinin durumuna ilişkin sorunlar takip etmektedir¹⁸⁷.

3.2.4.4. Çalışma İlişkileri ile İlgili Hukuki Düzenlemeler

Bu dönemdeki yasal düzenlemelere geçmeden önce çalışma ilişkileri ile ilgili başlıca gelişmeleri belirtmek istiyoruz. Bu gelişmeler; Çalışma Bakanlığı'nın kuruluşu, İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun kuruluşu ve sosyal sigortalar alanındaki yeni uygulamalardır. Şimdi bunları sırayla gözden geçirelim.

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında bakanlık sayısı azdı ve zamanla bazı bakanlıklar içerisindeki uzmanlık birimleri ayrılarak yeni bakanlıklar oluşturulması yoluna gidildi. Örneğin Ziraat Vekaleti 1931 yılında İktisat Vekaleti'nden ayrılarak bağımsız bir varlık kazanmıştı. Benzeri bir gelişme çalışma ilişkileri alanı açısından da yaşandı. Başlangıçta bu alanın görece gelişmemişliği, devletin bu alana yönelik bağımsız bir

---

¹⁸⁷ **Makal**, "2002...", s. 334-335.

örgütlenmeye gitmesini gerekli kılmıyordu. Ancak, daha sonraki yıllarda ortaya çıkan gelişmeler, bağımsız bir örgütlenmeyi gerekli kıldı. Sonuçta Çalışma Bakanlığı'nın kurulmasına yol açan bu süreç, batı ülkelerinde gözlenen gelişim çizgisinden çok da farklı değildi.

Bu bağlamda, 27 Mayıs 1934 tarih ve 2450 sayılı İktisat Vekaleti Teşkilatı ve Vazifeleri Hakkında Kanunla, “İş ve İşçiler Bürosu” kuruldu. İş ve İşçiler Bürosu “Memleketin sanayileşmesi hakkındaki esasları tatbik etmek ve aynı zamanda İş Kanunu tasarısını hazırlamakla” görevliydi. 8 Haziran 1936 tarih ve 3008 sayılı İş Kanunu'nun son maddesi bu büroyu lağvetmiş, gene aynı bakanlığa bağlı olarak geçici bir nitelik gösteren “İş Dairesi” kurulmuştu. İş Kanunu'nun, buna bağlı tüzüklerle diğer mevzuatın oluşturulması ve uygulanması da merkezde bu daire, illerde ise bölge Ekonomi Müdürlükleri tarafından yapılmaktaydı.

Çalışma Bakanlığı, Devlet Dairelerinin Bakanlıklara ayrılması Hakkındaki 3271 sayılı Kanununun 1.maddesine dayanılarak, Başbakanın 7 Haziran 1945 tarih ve 6-376/6 sayılı teklifi üzerine 7 Haziran 1945 tarih ve 4/591 sayılı Cumhurbaşkanlığı tezkeresi ile kurulmuş ve aynı tezkere ile Bakan olarak Konya milletvekili Dr. Sadi Irmak atanmıştır. Hükümetçe hazırlanarak 8.6.1945 tarihinde Meclis'e sunulan Çalışma Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı, 22 Haziran 1945 tarihli ve 4763 sayılı Çalışma Bakanlığı'nın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun olarak yasalaşmıştır¹⁸⁸.

Aslında çalışma Bakanlığı iki aşamada oluşmuştur. Birinci aşamada yalnız merkez örgütü kuruldu. Bu ilk aşamayı hazırlayan 1945 tarihli yasa tasarısı, özet olarak şu gerekçe ile TBMM'ye sunulmuştur. Denilmiştir ki “... Ulusal yapımızda işçi ve işveren ilişkilerini düzenleyen demokrasimize uygun bir dayanışma zihniyetinin esinlendirmesi ile çıkarılan İş Yasası'nın, 1937 yılından bugüne kadarki sekiz yıllık uygulama döneminden elde edilen sonuçlar, genel olarak bütün çalışan kesimlerin daha verimli ve daha gönençli bir düzeye çıkarılmaları ile ilgili toplumsal politika önlemlerini İktisat Bakanlığı'nın çetin üretim sorunları ile yüklü bulunan çalışma konusundan ayırarak başlıbaşına bir kuruluşun yetki ve sorumluluğu altında toplamak gereğini kanıtlamış oluyor”. İlk aşamada illerdeki örgütlenmeye ilişkin bir düzenleme getirmemektedir. Bu durumda illerdeki uygulamanın İktisat Bakanlığı tarafından yürütülmesi gerekmektedir. Ocak 1946'da kabul olunan yeni

---

¹⁸⁸ **Makal**, “2002...”, s. 204-205-206, 211-212.

bir yasa ile 1945 yasası kaldırılmış, illerdeki örgütlenmeyi de içeren bir düzenleme yoluna girilmiştir. “Çalışma yaşamının düzenlenmesi, çalışanların yaşama düzeylerinin yükseltilmesi, çalışanlar ile çalıştıranlar arasındaki ilişkilerin ülke yararına uyum içine alınması ülkedeki çalışma gücünün genel gönenci arttıracak biçimde verimli kılınması, tam çalıştırma ve sosyal güvenliğin sağlanması ile görevli” olmak üzere bakanlık yeniden düzenlenmiştir.

Daha sonra 21.1.1946 tarihli ve 4837 sayılı İş ve İşçi Bulma Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’la “İş ve İşçi Bulma Kurumu” kuruldu. Kurum Çalışma Bakanlığı’na bağlı olmakla birlikte, özel hukuk hükümlerine tabi olarak çalışacak özerk bir kurum olarak oluşturuldu.

Sosyal sigortalara gelince; Cumhuriyet döneminde sosyal sigortaların göreceli olarak kapsamlı ilk ilkeleri İş Yasası’nın (1936) 100. maddesi içinde yer almıştır. Bu bağlamda çeşitli dalların kuruluş kronolojisi şöyledir. Önce 1945’te kabul edilen bir yasa ile İş Kazaları, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortası kurulmuştur. Onu 1949’da çıkarılan bir yasa ile Yaşlılık Sigortası izlemiştir. Çeşitli değişme ve gelişmelerden sonra, bu kol 1957’de kabul edilen yeni bir yasayla Sakatlık, Yaşlılık ve Ölüm Sigortası adını almıştır. Bundan sonra da, uygulaması kademeli olarak yapılan Hastalık ve Analık Sigortası (1950) kurulmuştur¹⁸⁹.

Şimdi bu dönemde çalışma ilişkileri ile ilgili yasaları incelemeye geçebiliriz.

3.2.4.4.1. 5018 Sayılı Sendikalar Kanunu (1947)

Ekonomik ve siyasal gücü ellerinde tutan egemen güçler, emek ile sermaye arasındaki ilişkilerde güç dengesi oluşturan örgütlenme hakkına, onun ürünü sendikaya karşı olmuşlardır. Örgütlenme, sendika kurma hakkı, siyasal rejimlerin niteliklerine yakından bağlı kalmıştır. Siyasal rejim demokratikleşmeye doğru yöneldikçe sendika hakkı da doğmuş ve gelişme olanaklarına kavuşmuştur. Bu nedenle, birçok ülkede işçilerin sendika hakkı için savaşmaları, demokrasi için yürütülen savaşımmlarla özdeşleşmiştir. Türkiye’de de bu süreç bütünü ile geçerlilik kazanmış ve işlemiştir.

Cumhuriyet, kendine özgü bir yapılanma ve çağdaş niteliklere ulaşabilme için sürekli bir devrim dönemi olmuştur. Daha sonra savaş sonrasında siyasal düzenin

---

¹⁸⁹ **Talas**, “Türkiye’nin...”, s. 126.

demokratikleşmeye yönelmesi ile birlikte sosyal politikanın toplu olarak kullanılan hak ve özgürlüklere dönük kanadında da yeni düzenlemeler, gelişmeler doğmaya başlamıştır. Nerede demokrasi varsa orada özgür sendika vardır gerçeği ucundan da olsa gün ışığına çıkmıştır. İşte 1946’da Dernekler (Cemiyetler) Yasasındaki (1938) sınıf esasına dayanan dernek kurma yasağının kaldırılması ve 1947’de bütün eksik, olumsuz yanlarına karşın, Birinci Sendikalar Yasası’nın çıkarılabildiği olması, oluşmuş ve değişmiş toplumsal, siyasal koşulların bir ürünü olarak önümüze gelmiştir¹⁹⁰.

Türkiye, 1946’da demokratikleşme çabası içine girmiştir. Yeni partilerin kurulması, çok partili bir parlamento oluşturulması amaçlanmıştır. Fakat henüz yolun başlangıcında bulunuluyordu. Doğal olarak demokrasinin bütün kurum ve kuralları işlerliğe ulaşamamıştır. Bu durum, kuşkusuz 1947 tarihli Birinci Sendikalar Yasası’na da yansımıştır. Yasanın ana düzenlemelerini şöyle özetleyebiliriz.

Sendika ve Sendika Kurma Hakkı: İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun kısa sayılabilecek düzenlemeler yapmıştır. On bir madde ile bir geçici maddeden oluşan yasada önce sendikanın tanımı yapılmaktadır. Buna göre, “aynı işkolunda veya bu işkolu ile ilgili işlerde çalışanların yardımlaşmaları ve ortak çıkarlarını korumaları ve temsil etmeleri amaçlarıyla kendi aralarında kurabilecekleri dernekler işçi sendikalarıdır”. Bir işkolunda işverenlerin aynı amaçlarla kendi aralarında kurabilecekleri dernekler de işveren sendikalarıdır. Bu tanıma göre sendikaların işlevi, 1) yardımlaşma, 2) ortak çıkarları koruma ve temsil etmedir. Böylece önemli bir sınırlama ile yola çıkmıştır.

Sendika kurma hakkı yalnız İş Yasasında tanımı yapılmış olan işçilere ve işverenlere tanınmıştır. Bu durumda İş Yasasındaki tanım içine girmeyen işçiler ne sendika kurabilir, ne de sendikalara üye olabilirlerdi. Ayrıca İş Yasası’ndaki tanım içine girmiş olsalar bile, esnaf yanında çalışanlar da sendika kuramaz ve sendikalara üye olamazlardı. Aynı işkolunda birden fazla sendika kurabilir, işçiler çalıştıkları işkolunda kurulmuş olan sendikalardan birden fazlasına da üye olabilirlerdi.

Sendikaların Faaliyet Alanları: 1947 Sendikalar Yasası, önce sendikaların çalışma alanlarını belirlemiş, sonra da sınırlama yoluna gitmiştir. Buna göre işçi ve işveren sendikaları tüzel kişi olarak genel hükümlere göre sahip oldukları yetkilerden başka, şu

---

¹⁹⁰ **Talas**, “Türkiye’nin...”, s. 126-127.

çalışmalarda da bulunabilirler: 1) Üyeleri adına toplu sözleşmeler (umumi mukaveleler, BK md. 316, 317) yapmak, 2) iş uyuşmazlıkları konusunda yetkili hakem kurullarına görüş bildirmek, 3) toplulukla iş uyuşmazlıkları çıkarmak ve bu konuda hakem kurullarına başvurmak, 4) üyelerine hukuksal yardımlarda bulunmak, 5) İşçi Sigortaları Kurumu ile İş ve İşçi Bulma Kurumu Danışma Kurullarına ve Çalışma Meclisine temsilci üye göndermek, 6) üyelerine dönük eğitim çalışmalarında bulunmak ve 7) kooperatifler ve dinlenme evleri kurmak. Yasa bunları belirledikten sonra 5. maddesi ile sendikaların çalışmalarına önemli sınırlama ve engeller getirmiştir. Bu maddede, 1) Sendikalar siyasetle, 2) siyasal propaganda ve siyasal yayımlarla uğraşamazlar ve 3) siyasi bir kuruluşun çalışmalarına aracı olamazlar, denilmektedir.

Uluslararası Kuruluşa Katılma Hakkı: 1947 Sendikalar Yasası da sendikalara kuşku ile bakma yanlışıdan kendini kurtaramamıştır. Yasa tasarısı hazırlanırken ve Büyük Millet Meclisinde görüşülürken, sendikalara yürürlükteki düzene karşı çıkmanın örgütlü bir aracı olarak bakıyor ve onlarda bir devrim hareketinin örgütlü olma niteliğini görüyorlardı. Bu kuşku günümüze değin hep süregelmiştir. Çünkü sendikanın doğasında hep bir karşı çıkma, karşı olma niteliği vardır.

Bu bağlamda, işçilerin örgütlenmelerine ve uluslararası sendikacılık hareketi ile ilişki kurmalarına karşı duyulan yersiz kuşku 1947 Sendikalar Yasası'na da yansıyor. 5. maddede denilmiştir ki, "Sendikalar ulusal kuruluşlardır. Ulusalcılığa ve ulusal çıkarlara aykırı hareket edemezler.". Gene aynı 5. maddede denilmiştir ki, "Sendikalar Bakanlar Kurulu Kararıyla her türlü uluslararası kuruluşlara katılabilirler.". Hükümete tanınan bu yetkinin sonucu olarak Türk-İş'in 1953'ten başlayarak Uluslararası Özgür İşçi Sendikaları Konfederasyonuna katılma isteği kabul edilmemiştir. Bu istek, 27 Mayıs 1960 tarihinde Milli Birlik hükümeti tarafından olumlu karşılanarak gerçekleşmiştir.

Sendikaların Kapatılması: Sendikalar Yasası, çeşitli nedenlerle, sendikaların mahkeme kararı ile faaliyetten alıkonulabilecekleri ya da kapatılabilecekleri hükmünü koymuştur. Bu nedenler kısaca şunlardır: 1) Yardımlaşma, ortak çıkarları savunma ve temsil amaçları dışında sendika kurulması, 2) işçi niteliği olmayan kişilerin sendika kurmaları ve sendikalara üye olarak katılmaları, 3) siyasal çalışmalarla uğraşmaları, 4) ulusallık ve ulusal çıkarlara aykırı hareket etmeleri, 5) Bakanlar Kurulundan izin

almaksızın uluslararası kuruluşlara katılmaları ve 6) gelirlerini yasa ve tüzüklerinde belirlenen amaçlar dışında kullanmaları.

Üst Kuruluşlar: 1947 Sendikalar Yasası 8. maddesi ile sendikaların kendi aralarında üst kuruluşlar kurabileceklerini öngörmüştür. Bu üst kuruluşlar “birlik” adı ile anılmıştır. Birlik içinde kuşkusuz “federasyon” ve “konfederasyon” kurmak da yer almaktadır. Nitekim, yasa çıktıktan sonra birçok birlik, federasyon kurulmuştur. Birlik ve federasyonların kararı ile 1952’de (daha önce belirttiğimiz gibi) Türk-İş adı altında bir konfederasyon oluşmuştur.

İsteğe Bağlılık: Sendikalar Yasası’na göre sendikaların kurulması isteğe bağlı olduğu gibi, kimse bir sendikaya üye olmaya, olmamaya ya da üyelikten çekilmeye zorlanamaz. Yasanın bu hükmü, sendika hukukunun temel kurallarından biridir¹⁹¹.

3.2.4.4.2. Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu (1950)

Bu kanun 4.1.1950 tarihinde çıkarılmıştır. Fakat uygulaması, gecikerek 9 Mart 1951 tarihinden itibaren başlamıştır. Sigortalılara sağladığı menfaatler şunlardır: Hastalık durumlarında sağlık yardımları; ortopedi tedavisi ve protez araç ve gereçlerinin sağlanması, takılması ve yenilenmesi; geçici iş göremezlik süresince günlük ödeneklerin verilmesi.

Analık durumlarında da şunları öngörüyordu: Gebelik muayenesinin yaptırılması; doğumda gerekli sağlık yardımlarının sağlanması; emzirme ve yardım parası verilmesi; sigortalı kadınların doğumdan önce ve sonra işinden kaldığı günler için ödenek verilmesi.

Hastalık sigortasının primi sigortalı işçinin kazancının yüzde dördü olarak saptanmıştır. Bu miktarın yarısını işçinin, öteki yarısını işverenin ödemesi söz konusudur. Devletin bir katkısı yoktur. Başlangıçta saptanan bu oran, daha sonra değişikliklere uğramıştır¹⁹².

3.2.4.4.3. İş Mahkemeleri Kanunu (1950)

İşçi ve işverenler arasında oluşabilen uyuşmazlıklar kişisel ve toplu olmak üzere ikiye ayrılır. Bu uyuşmazlıklar ayrıca tüzel ve ekonomik olmak üzere iki demet altında da

---

¹⁹¹ **Talas**, “Türkiye’nin...”, s. 128-129-130-131.

¹⁹² **Talas**, “Türkiye’nin...”, s. 137.

toplabilir. İster toplu, ister kişisel olsun, tüzel bir niteliği olan ve işçilerle işverenler arasında çıkan uyuşmazlıklara genel olarak “İş mahkemeleri” bakarlar. Günümüzde toplu iş sözleşmelerinin yaygın olduğu ülkelerde kişisel ve hukuksal iş uyuşmazlıkları gittikçe azalmakta, önemini yitirmekte ve işçi ve işverenler arasında baş gösteren uyuşmazlıklar daha çok toplu ve ekonomik nitelik kazanarak toplu iş sözleşmelerinin ya da yasaların öngördükleri uzlaştırma, tahkim mekanizmaları içinde çözülmektedir.

Bununla birlikte, işçi ve işveren arasında toplu iş sözleşmeleri düzeninin uygulandığı ülkelerde bile kişisel ve hukuksal iş uyuşmazlıkları eksik olmamaktadır. Bu tür uyuşmazlıklar işçi temsilcileri ya da sendika aracılığı ile çözülemezse, uyuşmazlığı bir çözüme bağlayacak yetkili bir kurumun varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Bu konuda ülkelerde oluşmuş olan kurum “iş mahkemeleri”dir. İş mahkemeleri ile genel adi mahkemeler arasındaki fark kimi üyelerin seçimle belirlenmiş olmasındadır¹⁹³.

1950 İş Mahkemeleri Kanunu’nda “İş Kanunu’na göre işçi sayılan kimselerle işveren veya işveren vekilleri arasında iş akdinden veya İş Kanunu’na dayanan her türlü hak iddialarından doğan hukuk uyuşmazlıklarının çözülmesi ile görevli olarak” gerekli görülen yerlerde iş mahkemeleri kurulacağı (Madde 1), mahkemelerin bir yargıç başkanlığında bir işveren temsilcisi ile bir işçi temsilcisinden oluşacağı belirlenmektedir (Madde 2). Yasa bu mahkemelerin kurulmadığı yerlerde davalara o yerde görevlendirilecek mahkeme tarafından, ama temsilci üyeler olmaksızın bu Kanundaki esas ve usullere bakılacağını da hükme bağlamıştı. Yasanın çıkmasından sonra, çalışma yaşamının yoğun olduğu yerlerde tedrici biçimde İş Mahkemeleri kurulmuştur.

İş Mahkemeleri Kanunu, iş uyuşmazlıklarının çözümünü, özellikle işçi tarafı açısından kolaylaştırıcı hükümler içermektedir. Yasanın 7. maddesi ile şifahi-sözlü yargılama usulü getirilmiştir¹⁹⁴.

3.2.4.4.4. İşçilere Hafta Tatili ve Genel Tatil Günlerinde Ücret Ödenmesi Hakkında Kanun (1951)

Demokrat Parti Programı’nın “sosyal meseleler” başlıklı 88. maddesinde, diğer hususlar yanında “işçiler için ücretli tatiller ve mezuniyetler sağlanması imkanı

---

¹⁹³ **Talas**, “Türkiye’nin...”, s. 137.

¹⁹⁴ **Makal**, “2002...”, s. 353-354.

arayacağız” ifadesi de yer almaktaydı. Programdaki bu hedefi gerçekleştirme doğrultusunda, 1950-1960 döneminde yasalar yoluyla, diğer çalışma koşulları yanında, tatiller ve tatil günlerinde ödenecek ücretler ve oranlarıyla ilgili düzenlemeler getirildi. 9.8.1951 tarihinde kabul edilen ve 1.3.1952 tarihinde yürürlüğe giren 5837 sayılı İşçilere Hafta Tatili ve Genel Tatil Günlerinde Ücret Ödenmesi Hakkında Kanun bunlardan biridir.

Kanunun düzenlemelerine göre, İş Kanunu'nun uygulanmakta olduğu iş yerlerinde, günlük iş müddetlerine uygun olarak haftanın altı gününde muntazaman çalışmış olan işçilere işveren tarafından bir iş karşılığı olmaksızın yarım günde ücret ödenecektir (Madde 1, 2). Bunun yanı sıra, işçiler 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu'nda belirtilen genel tatil günlerinde çalışmadıkları takdirde bir iş karşılığı olmaksızın o güne ait ücretleri yarım olarak, tatil yapmayarak çalıştıkları takdirde çalıştıkları bu günlere ait ücretleri % 50 fazlasıyla ödenecektir (Madde 3).

8.6.1956 tarihinde kabul edilen 6734 sayılı yasa ise kanunun bazı maddelerini değiştirerek, işçilere tatil günleri için yapılacak ödemelerin oranlarını tama yükseltti. Yasanın 1. maddesiyle “İş Kanununun uygulanmakta olduğu işyerlerinde haftanın tatilden evvelki günlerinde devamlı olarak çalışmış olan işçilere çalışılmayan hafta tatili günü için işveren bir iş karşılığı olmaksızın bir yevmiye tutarında ücret ödenir” hükmü getirilmektedir. Yasanın 3. maddesine göre de, 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu'nda belirtilen genel tatil günlerinde çalışılmadığı takdirde bir iş karşılığı olmaksızın o güne ait ücretler gene tam olarak, tatil yapılmayarak çalışıldığı takdirde ise bugünlere ait ücretler bir misli fazlasıyla ödenecektir¹⁹⁵.

3.2.4.4.5. Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki İlişkilerin Tanzimi Hakkında Kanun (Basın İş Kanunu) (1952)

1936 tarihli İş Kanunu, sadece bedenen veyahut bedenen ve fikren çalışanları kapsamına almış, sadece fikren çalışanları kapsam dışında bırakmıştı. Bu belirleme ile kapsam dışında kalan bir kesim de basın çalışanlarıydı. 1950 öncesi dönemde fikren çalışanların durumlarına ilişkin olarak Meclis'e yasa tasarıları getirildiyse de yasalaşmadan kadük hale gelmişti. Ancak 13.6.1952 tarihinde kabul edilen 5953 sayılı Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki İlişkilerin Tanzimi Hakkında Kanun (Basın İş

---

¹⁹⁵ Makal, “2002...”, s. 356-357-358.

Kanunu) ile bu faaliyet kolunda çalışanlar, koruyucu mevzuat içerisine alındılar. Basın mesleğinde çalışanların fikir işçilerinin sadece bir bölümü olduğu düşünülecek olursa, bunlar için bir yasa çıkarılıp, diğerlerinin dışlanması açıklanmaya muhtaçtır. Açıklanmaya muhtaç bir başka husus da, Kanun ile basın mesleğinde çalışanlara sağlanan hakların, İş Kanunu'nun sağladığı hakların çok üzerinde olmasıdır.

Şüphesiz, kamuoyunun oluşmasında en önemli araçlardan biri olan basının ve çalışanlarının çok partili bir rejimde özel ilgi görmesi, iktidarların basınla iyi geçinme çabasında olması ve bu çerçevede fikir işçileri içerisinde “en kuvvetli ve tesirli” kesim olan gazetecilere diğer çalışanlardan daha uygun çalışma şartları sağlanması şaşırtıcı değildir. Bu çerçevede Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinde basının önemli desteği olmuştur. 14 Mayıs 1950 seçimleri öncesinde basın büyük çoğunluğu ile Demokrat Parti'yi desteklemiş, parti iş başına geldikten sonra basının tüm sorunlarının çözüleceği düşünülmüş, tarafsız sayılan gazetecilerin bile DP'ye kayması söz konusu olmuştur. Gerçekten de DP iktidara geldikten sonra yaptığı ilk işlerden biri, 15 Temmuz 1950'de Basın Kanunu'nun kabul edilmesi olmuştur.

Bunu izleyen adım ise gazetecilere sosyal haklar getiren Basın İş Kanunu'nun çıkarılması olmuştur.

Kanun daha önce İş Kanunu kapsamı dışında olan gazetecilere, İş Kanunu kapsamındaki işçilere sağlanan haklardan daha fazlasını sağlamaktadır. 3008 sayılı yasanın 13. maddesine göre, her yıl için hesaplanacak kıdem tazminatı tutarı 15 günlük ücret iken, Basın-İş Kanunu bunu bir aylık ücret olarak belirlemiştir (Madde 6). Gazetecilerin ücretlerini peşin olarak almaları yanında, ücret ödemesinin gecikmesi durumunda her gün için % 2 oranında artış yapılması hükmü getirilmiştir (Madde 14). Değişik nedenlerle silah altına alınan gazetecilere, silah altına alınma gerekçesine göre değişen oranlarda ücret ödemesi yapılması hükme bağlanmıştır (Madde 16). Çalıştığı yayın organında yayınlanan bir yazısı nedeniyle hürriyeti tahdide uğrayan gazeteciye ücreti ödenmeye devam edilecektir (Madde 17). Gazetecinin ölümü halinde ailesine üç aylık ücreti tutarında bir tazminat ödenecektir (Madde 18). Günlük bir yayın organında çalışan ve en az bir yıllık kıdemi olan gazeteciye yılda dört hafta tam ücretli izin verilecek, kıdemin 10 ila 20 yıl arasında olması halinde bu süre 5 haftaya, 20 yıldan fazla olması durumunda ise altı haftaya çıkacaktır. Dönem içerisinde İş Kanunu kapsamında çalışan işçilerin yıllık ücretli

izin hakları olmadığı, bu hakkın 11.4.1960 günü kabul edilen 7467 sayılı Yıllık Ücretli İzin Kanunu ile getirildiği unutulmamalıdır¹⁹⁶. Ayrıca yasaya göre gazeteciler 5018 sayılı Kanun hükümleri dahilinde aralarında sendika da kurabileceklerdi.

3.2.4.4.6. Garson ve Benzeri İşçilerin Hizmet Karşılıkları Hakkında Kanun (1953)

Otel, lokanta ve eğlence yerlerinde çalışan garson ve benzeri işçiler; değişik çalışma koşulları ve özellikle ücretler açısından, diğer işçilerden ayrılan kendine özgü bir kategori oluşturmaktadırlar. 1953 yılı öncesinde bu kesimin çalışma koşullarına ilişkin özel bir düzenleme bulunmuyor, İş Kanunu ve Borçlar Kanunu, müşterilerden hizmet karşılığı alınan yüzde onlarla bahşişlerin işçiye aktarılmasını sağlayacak net hükümler içermiyordu. Bu koşullarda, bu gibi işyerlerinde çalışanla çalıştıranlar arasında devamlı sorunlar gözleniyordu.

28.1.1953 tarihinde 6032 sayılı Garson ve Benzeri İşçilerin Hizmet Karşılıkları Hakkında Kanun adıyla kabul edilen yasaya göre, “işveren veya işveren vekili tarafından servis karşılığı veya sair normlarla müşterilerin hesap pusulalarına bahşiş olarak yüzde ilavesi suretiyle veya sair şekillerle alınan paraların ve kendi arzusu ile müşteri tarafından işveren veya işveren vekiline bırakılan veya bu kimselerden birinin nezdinde yahut da bunlardan birisinin nezareti altında bir araya toplanan bütün bahşiş paralarının işveren veya işveren vekili tarafından işçilere aynen ve tamamen ödenmesi mecburidir” (madde 1)¹⁹⁷.

3.2.4.4.7. Öğle Dinlenmesi Kanunu (1954)

İş Yasasında günde 8 saat olarak belirlenen çalışma süresi, kuşkusuz çalışmaya bir süre ara vermeden gerçekleştirilemez. Böyle yapılmasının, ya da uygulamanın sayısız bedensel, sosyal ve ekonomik sakıncaları vardır. Bu sakıncalar yalnız işçi açısından değil, işveren için de sözkonusudur. Sürekli ve aralıksız çalışmalar, insanları yorar, yıpratır, verimi düşürür, iş kazalarını çoğaltır, üretimin kalitesi düşer, makinelerin ve hammaddelerin kullanımı aksar. Daha ötesi hem genel hastalıklar, hem de meslek hastalıkları çoğalır. Bu nedenlerle günün belli saatlerinde çalışmaya ara vermek gerekir¹⁹⁸.

---

¹⁹⁶ **Makal**, “2002”, s. 359-360-361-362.

¹⁹⁷ **Makal**, “2002”, s. 363-364.

¹⁹⁸ **Talas**, “Türkiye’nin...”, s. 144-145.

Bu bağlamda 2.3.1954 tarihinde 6301 sayılı Öğle Dinlenmesi Kanunu kabul edilmiştir. Yasaya göre “Nüfusu onbin veya daha fazla olan şehir ve kasabalardaki fabrika, imalathane, mağaza, dükkan, yazıhane, büro ve bunların benzerleriyle bilumum ticari ve sınai müesseselerde çalıştırılan işçilere ve diğer müstahdemlere bir saatten aşağı olmamak üzere öğle dinlenmesi mecburiyeti” getiriliyordu (Madde 1). İş Kanunu’na tabi işyerlerinde çalışanlar açısından ise İş Kanunu’nun hükümleri uygulanmaya devam edilecekti (Madde 4). Yasa, Belediye Meclislerinin kararıyla, bu kanun hükümlerinin nüfusu on binden daha az olan yerleşim birimlerinde de uygulanabileceğini belirtmektedir (madde 8)¹⁹⁹.

3.2.4.4.8. Deniz İş Kanunu (1954)

3008 sayılı İş Kanunu’nun 2. maddesinin Ç fıkrasında, deniz işlerinde çalışanların bu kanun kapsamı dışında oldukları belirtilmekteydi. Bu düzenlemeyle, Türkiye’de 1950’li yıllarda sayıları 30.000 olarak tahmin edilen geniş bir kesim kapsam dışında kalmış olmaktadır. Bu kesimin çalışma koşullarının yapılan işin doğasından kaynaklanan zorluğu, 1946 yılından başlayarak Çalışma Bakanlığı’nda değişik yasa tasarıları hazırlanması üzerinde etken oldu. 10.3.1954 tarihinde kabul edilen 6379 sayılı Deniz İş Kanunu ile bu faaliyet kolunda çalışanlar da koruyucu mevzuat içerisine alındılar. Bunda Deniz İşçileri Sendikalarının girişimlerinin de payı oldu. Gerçekten, 1951 yılında kurulan Türkiye Gemi Adamları Sendikası ve 11 Şubat 1953 tarihinde kurulan İstanbul Denizciler Sendikası’nın girişimleri (sendika yöneticilerinin bireysel çalışmaları) bu Kanunun çıkarılmasında etkili olmuştur²⁰⁰.

Bu çerçevede yasa, tüm deniz işçilerini kapsamına almamakta, İş Kanunu’nda olduğu gibi bazı sınırlamalar koymaktadır. Buna göre Deniz İş Kanunu 150 veya daha yukarı grostonluk ticaret gemilerinde çalışan ve çalıştıranları kapsamına almaktadır. Bununla birlikte aynı işverene ait gemilerin toplam tonajlarının bu miktara ulaşması veyahut çalıştırdığı gemiadamları sayısının 10’dan fazla olması durumlarında da yasa geçerli olacaktır. Kanun, kapsamına giren gemiadamları itibariyle iş akdinin içeriği ve feshi, tazminat, ücret, gemiadamlarına ödenecek asgari ücretlerin belirlenmesi ve iaaş gibi konular dışında; çalışma süreleri, yıllık ücretli izin, sosyal sigortalar, sendikal örgütlenme

¹⁹⁹ Makal, “2002”, s. 364-365.

²⁰⁰ Bir Yüzyıldan Bir Yüzyıla, Türkiye Denizciler Sendikası Yayınları Belge Dizisi Eğitim Yayınları 1999 İstanbul, s. 39, 45.

konusunda da düzenlemeler yapmaktadır. Cezai hükümler ile denetim konularında ise İş Kanunu hükümlerinin uygulanacağı belirtilmiştir.

Deniz İş Kanunu, genel çalışma süresini daha çok büro ve hizmet kategorilerinde çalışanlardan oluşan bir grup dışında, haftada 70 saat olarak belirlemekte ve fazla çalışma sürelerini de düzenlemektedir. Bu biçimiyle yasanın belirlediği çalışma sürelerinin İş Kanunu'nun çok üzerinde olduğu görülmektedir. İşin niteliğinden kaynaklanan bu farklılık doğal karşılanabilse de, bu süreler işkolundaki uluslararası normların da üzerindedir.

Kanun, gemiadamlarının sosyal güvenliği açısından da bir düzenleme getirmiş ve kanun kapsamına girenlerin “3008 sayılı İş Kanunu'nun 7 inci faslı ile 4772 sayılı İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortası, 5417 sayılı İhtiyarlık Sigortası ve 5502 sayılı Hastalık ve Analık Sigortası Kanunlarına tabi” oldukları belirtilmiştir (Madde 36). Gemiadamlarının 5018 sayılı Kanun hükümleri dahilinde sendikalar kurabileceği de hükme bağlanmıştır (madde 40).

Deniz İş Kanunu ile sağlanan haklar arasında, aynı işverene bağlı olarak bir yıl çalışmış olma koşuluyla yılda bir ay ücretli izin de bulunuyordu. Bu yasa içerisinde, yıllık ücretli izin hakkı, sadece 1952 tarihli yasa ile gazetecilere tanınmış ve İş Kanunu'na tabi olarak çalışanlar açısından yıllık ücretli izin için, 11.4.1960 günü kabul edilen 7467 sayılı Yıllık Ücretli İzin Kanunu'nu beklemek gerekecektir²⁰¹.

3.2.4.4.9. Devlet ve Ona Bağlı Müesseselerde Çalışan İşçilere İlave Tediye Yapılması Hakkında Kanun (1956)

1956'da devlet ve ona bağlı kuruluşlarda çalışan işçilere ek ödeme yapılmasına ilişkin bir yasa çıkarılmıştır. Bu yasaya göre İş Kanunu'nun işçi tanımı içine giren kimselere, ücret sistemleri ne olursa olsun, her yıl 1 aylık ücretleri tutarında ek ödeme yapılacaktır. Böylece ücret düzeyi daha elverişli ve sosyal nitelik taşıyan bir duruma getirilmektedir. Çalışma koşulları ağır ve tehlikeli olan kömür madenlerindeki yeraltı işlerinde çalışan işçilere, bu işlerdeki çalışma kıdemlerine göre ayrıca birer aylık ücretleri tutarında ek bir ödeme daha yapılması öngörülmüştür. Böyle bir uygulama, bir yandan kömür madenlerinde yeraltı işlerinde çalışmayı özendirme, öte yandan ağır, tehlikeli ve yıpratıcı bir çalışmayı bir ölçüde de olsa ödüllendirme amacına dönüktür.

---

²⁰¹ **Makal**, “2002”, s. 367-368.

Yasa, ek ödeme konusunda bir adım daha ileri giderek, yukarıda sözü edilen işçilere bakanlar kurulu kararı ile her yıl ayrı bir ek ödeme yapılabileceğini de hükme bağlamıştır²⁰².

3.2.4.4.10. Yıllık Ücretli İzin Kanunu (1960)

11.4.1960 günü kabul edilen ve 15.4.1960 tarihinde yürürlüğe giren 7467 sayılı Yıllık Ücretli İzin Kanunu, Türk iş hukukunda ücretli izinler konusunda uzun bir süreç içerisinde ortaya çıkan gelişmelerin nihai halkasıdır. Konu, Çalışma Bakanlığı yetkilileri tarafından daha bakanlığın kuruluşunu izleyen yıllarda açık bir biçimde telaffuz edilmekteydi. Zaten, bazı İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde çalışan işçiler açısından, 1940'lı yıllardan itibaren bu tür uygulamalar bulunmaktaydı. Özellikle 1951 ve 1956 yıllarında hafta tatili ve genel tatil günlerinde ücret ödenmesine ilişkin olarak çıkarılan yasalardan sonra, zincirin eksik halkası olarak yıllık ücretli izinler kalıyordu. Konu daha önce Basın ve Deniz İş Kanunlarında düzenlenmiş, ancak İş Kanunu kapsamındakilere uygulanarak genel bir nitelik kazanmamıştı.

Yasa, İş Kanunu'na tabi bulunan işyerlerinde çalışan işçi ve müstahdemlerle bunların işverenlerine uygulanacaktı. Yasayla, işyerine girdiği tarihten itibaren bir yıl çalışma koşulunu yerine getiren işçi ve müstahdemler yıllık ücretli izne hak kazanıyorlardı (Madde 3). Yıllık ücretli iznin süresi ise kıdeme göre belirlenmişti. Hizmet süresi 1 yıldan 5 yıla kadar olanlara 12 gün; 5 yıldan fazla ve 15 yıldan az olanlara yılda 18 gün; 15 yıldan daha fazla olanlara yılda 24 gün yıllık ücretli izin verilecektir. 18 ve daha küçük yaştaki işçi ve müstahdemlere verilecek yıllık ücretli izin süresinin 18 günden az olamayacağı ve bu sürelerin asgari olup, iş akitleriyle arttırılabileceği belirlenmiştir (Madde 5)²⁰³.

3.2.5. Değerlendirme

1946'da Cemiyetler Kanununda yapılan değişiklikle "sınıf esasına dayalı cemiyet kurma"nın serbest bırakılması üzerine başlayan sendikalaşma hareketleri 1946 yılı sonunda tekrar yasaklanmıştır. 1947'de kabul edilen Sendikalar Yasası ile nihayet sendikalaşma serbest bırakılıyordu. Bu bağlamda oluşan sendikaları, örgütlenme bölümünde ayrıntılı bir şekilde inceledik.

---

²⁰² **Talas**, "Türkiye'nin...", s. 145.

²⁰³ **Makal**, "2002", s. 370-371.

Demokrat Parti seçim propagandalarında işçilere olan vaatleri çerçevesinde işçilerin büyük desteğiyle iktidara gelmesi sonucu 1950-1960 arasında çalışma ilişkileri alanında sosyal politika düzenlemelerini de içeren birçok yasal düzenleme yapmıştır. Böylelikle oluşan görece özgürlük ortamında sendikalaşma faaliyetleri hızlandı ve Türk-İş Konfederasyonu kuruldu.

Demokratikleşme hareketleri yanında II. Dünya Savaşı yıllarında uygulanan ekonomik politikalar sonucu Türk girişimcilerin ellerinde önemli bir kapital birikimi sağlanmıştı. Devlet elinde de bu ve önceki dönemde fazla veren dış ticaret sonucu önemli ölçüde bir kapital birikimi mevcuttu. Buna 1948'de Amerika'dan alınan yardımlar da eklenince ülkede sanayileşme için gerekli olan alt yapı nispeten oluşmuş oluyordu. Bu çerçevede, bu dönemde sanayi, özel sektörde ve devlet sektöründe hızlanma sürecine girmiştir.

Diğer yandan uygulanan ekonomi politikalarıyla tarıma desteğin artması sonucu tarım büyük ölçüde makineleşmiş, bunun sonucu işsiz kalan köylü kesim kentlere göç etmiştir. Bu göçmenler, dış göçlerin ülkeye getirdiği göçmenlerle birleşince kentlerde emek arzının büyük bölümünü oluşturacak bir göçmen kitlesi meydana gelmiştir.

Bu arada 1950-1960 arası hayat pahalılığı önemli ölçüde arttı. Maaş ve ücretlerdeki artışlar ise bu hayat pahalılığının yükseliş temposuna göre genel anlamda geride kalıyordu.

Özetlersek, bu dönemde siyasi kadroların uygulandığı siyasi ve ekonomik politikalar sonucu oluşan toplumsal değişme bağlamında sosyo-ekonomik değişimler çalışma ilişkileri bağlamında sendikal örgütlenmeleri arttırıcı yönde etkilemiştir diye düşünüyoruz. Grev yasağı olduğu için bu dönemde az sayıda grev gerçekleşmiştir.

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M

1960 ASKERİ DARBESİ'NDEN GÜNÜMÜZE KADAR OLAN DÖNEMİN TOPLUMSAL ANALİZİ

4.1. 1960 – 1980 (1960 ASKERİ DARBESİ-1980 ASKERİ DARBESİ) DÖNEMİ TOPLUMSAL ANALİZİ

4.1.1. Siyasal ve Toplumsal Değişimler

4.1.1.1. 1960 – 1971 Dönemi (12 Mart Müdahalesi'ne Kadar Olan Dönem)

27 Mayıs 1960 günü, kendilerine Milli Birlik Komitesi (MBK) adını veren bir grup genç subay ordu adına ülke yönetimine el koymuşlardır. Başkan Orgeneral Cemal Gürsel idi.

MBK'ni oluşturan subayların gerçekleştirdikleri ortak eyleme rağmen aralarında daha en başından düşünce birliği içinde olmadıklarını söylemek doğru olacaktır. Nitekim 27 Mayıs'ın hemen ertesindeki günlerde askeri komite içinde anlaşmazlıklar başlamış ve en azından iki farklı eğilim ortaya çıkmıştır. Birinci eğilimdekiler (aşırılar), yıllardır darbe hazırlığı içinde olmuşlardı. Darbe başarıya ulaştıktan sonra ülkeyi askeri rejim ile yönetmek istiyorlardı. Bunlar iktidarın sivillere devrine kesinlikle karşı çıkıyorlar, seçimlerin yapılmasından sonra toplanacak parlamentoyu engellemek için protokoller yaparak yemin ediyorlardı. İkinci eğilimdekiler (ılımlılar) ise CHP lideri ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün etkisi ile, hukuki ve siyasal düzenlemeler yapıldıktan sonra hemen seçimlere gidilmesini ve parlamentoya iktidarın teslimini düşünüyorlardı. 13 Kasım 1960 günü gerçekleştirilen iç darbe ile ılımlılar yönetimi ele geçirdiler ve birinci eğilimdekilerin çoğunu tasfiye ettiler.

MBK'deki subayları iktidardan vazgeçmeye zorlayan en önemli neden, ekonomik ve siyasal programa sahip olmayışlarıdır. Halkın yaşadığı ekonomik sıkıntıları biliyorlar, çünkü kendileri de o halkın içinden geliyorlardı. Ama hangi önlemleri alabileceklerini bilmiyorlardı, çünkü programları yoktu.

7 Aralık 1960'ta Milli Birlik Komitesi'nde kabul edilen yasaya göre Kurucu Meclis iki bölümden oluşuyordu: MBK ve Temsilciler Meclisi.

Yeni Anayasa'yı hazırlamakla görevlendirilen Kurucu Meclis, Ocak 1961'de, genelkurmay eski başkanlarından emekli orgeneral Rauf Orbay'ın başkanlığında çalışmaya başladıktan yaklaşık bir ay sonra siyasi parti faaliyetlerine izin verilmişti. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP); Cumhuriyet Köylü Millet Partisi (CKMP)'nin yanında çok sayıda yeni parti kurdu. Bunlar arasında siyasi yaşamda ciddi dalgalanmalar yaratacak olan partiler vardı: 11 Şubat 1961'de kurulan Adalet Partisi (AP) ve 13 Şubat 1961'deki Türkiye İşçi Partisi (TİP) gibi...¹

15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerin sonucuna göre, oyların yüzde 62'sini CHP'ye karşı olan ve DP'nin tabanını temsil eden AP ile CKMP ve YTP (Yeni Türkiye Partisi) almışlardır. Bu partilere verilen oylar uygulamada 27 Mayısçılara (aynı zamanda CHP'ne) karşı verilmiş sayıldığından, iş ve dış çevrelerde seçim sonuçları "Menderes'in zaferi" diye yorumlanacak ve halk oylaması şeklinde kabul edilecektir.

Seçmen kütüklerine kayıtlı seçmenlerin yüzde 81.41'inin (bu rakam 1960-1980 döneminin en yüksek katılma oranıdır) oy kullandığı 1961 seçimlerinde alınan sonuçlar şöyledir:

CHP	:	173	milletvekili
AP	:	158	"
YTP	:	65	"
CKMP	:	54	"

Seçim sonuçlarına göre normal olan, CHP'nin karşısında yer alan partilerin koalisyona gitmeleri idi. Buna rağmen ilk hükümet CHP-AP koalisyonu şeklinde oluşturuldu.

Bu arada Orgeneral Cemal Gürsel 4. Cumhurbaşkanı seçildi.

İlk koalisyon hükümeti 20 Kasım 1961-1 Haziran 1962 arasında görevde kaldı. Haziran 1962'de iki haftalık bunalımdan sonra, 25 Haziran 1962-2 Aralık 1963 arasında faaliyet gösteren 2. İnönü Koalisyonu kurulmuştur. Bu, YTP ve CKMP'nin katılımıyla gerçekleşmiştir.

---

¹ Hikmet Özdemiş, "Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980". Cem Yayınevi, 7. Basım, İstanbul 2002, s.237-238-239-240

17 Kasım 1962'de yapılan yerel seçimler, halkın eğilimini göstermesi açısından önemlidir. Seçimler muhalefetteki AP'nin beklenmeyen zaferi ile sonuçlanmıştır. İşte bu şartlarda hükümet kurma görevi tekrar kendisine verilen İnönü bağımsızların katılımı ile üçüncü koalisyonu kurar.

ABD başkanı Johnson'un Türkiye'nin garantör devlet olarak Kıbrıs'a müdahale edemeyeceğini bildiren ünlü mektubu İsmet Paşa'ya üçüncü koalisyon döneminde yollanmıştır.

13 Şubat 1965'te yapılan bütçe oylamasında 3. İnönü Koalisyonu düşürülmüştür.

Diğer taraftan 1960'lar Türkiye'sinde siyasi gelişmelerde önemli rolü olan sosyalistler, bir yandan haftada 30 bin gibi yüksek tiraja ulaşabilen Yön dergisi ve Sosyalist Kültür Derneği (SKD), öte yandan küçük fakat etkin bir parti olan ve özellikle fabrika ve köylerde kendisine yandaş bulabilen Türkiye İşçi Partisi (TİP) aracılığı ile Türk-Amerikan ilişkilerini ve NATO'yu tartışma platformuna getirmişlerdir.

3. İnönü koalisyon hükümetinin görevden ayrılması ve yerine Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında AP-YTP-CKMP-MP (Millet Partisi) koalisyonunun kurulması ile 1961 Ekimi'nden beri yaşanan, sivil yönetime geçiş süreci sona ermektedir.

Bu arada orduda 22 Şubat 1962'de ve 20-21 Mayıs 1963'de ayaklanma başlatan Kurmay Albay Talat Aydemir, taraftarlarıyla birlikte tutuklanarak askeri mahkemede yargılanır ve idam edilir.

10 Ekim 1965 günü yapılan genel seçimlerde Süleyman Demirel'in liderliğindeki AP 240 sandalye kazanarak tek başına iktidar olma şansını kazanmıştır. Seçime giren öteki partilerden MP, 31 sandalye, YTP 19 sandalye, TİP 15 sandalye, CKMP 11 sandalye kazanmışlardır. Milletvekillerinin dağılımında seçim sisteminin de rolü vardır.

27 Ekim 1965'te Süleyman Demirel'in başbakanlığı ile başlayan AP iktidarının ilk evresi Başbakan ve AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in Silahlı Kuvvetler tarafından görevden ayrılmak zorunda bırakıldığı 12 Mart 1971'deki askeri müdahaleyle son bulmuştur.

Dış ilişkilerde ABD ile SSCB arasında yumuşamanın hüküm sürmeye başladığı ve dünya ekonomisinin çevre ülkelerinin de büyümelerine izin verdiği bir ortamda hükümet kuran Demirel, avantajlı konumunu iyi kullanabilmiştir. Özellikle Ortadoğu'da ve

büyük komşu SSCB ile ilişkilerinde Menderes'e göre çok şanslı konumda olan AP lideri, dünya politikasındaki yumuşamanın etkisiyle rahat davranma imkanı bulmuş ve Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Bununla birlikte Demirel hükümetlerinin asıl avantajı, Batı Avrupa ülkelerinde çalışmak zorunda kalan işçi yurttaşların anavatanına gönderdikleri döviz olsa gerektir. Bütün bunlara iyi giden havaların etkisiyle bol ürün ve montaj da olsa, sanayiinin gelişmesi eklenince, halk Demirel ile Menderes iktidarının ilk evresinde (1954'e kadar) yaşanan bolluk döneminin yeniden geldiğini düşünmekte idi. Toplumun bütün kesimlerinde ancak filmlerde görülebilecek tüketim düzeyine erişme umutları uyanmış, buzdolabı, çamaşır makinesi, elektrik süpürgesi gibi eskiden lüks sayılan dayanıklı tüketim malları ailelerin sıradan ihtiyaçları haline gelmişti².

1961 Anayasası ile başlayan demokratik evrenin 1946'ya göre olumlu yanı, özellikle 1965 seçimlerinde seçim genel sisteminin yardımıyla parlamentoya birbirleriyle farklı dünya görüşlerine sahip partilerin girebilmesidir. Farklı dünya görüşlerini benimseyen yurttaşların partiler şeklinde örgütlenmeleri ve kısıtlamalar altında olsa bile siyaset yapabilmeleri demokrasi açısından önemlidir. Şimdi bu dünya görüşlerini ve temsil eden siyasi partileri kısaca ele alalım.

a) Cumhuriyet Halk Partisinde Değişim: Ortanın Solu

1960'lı yıllarda sosyal ve ekonomik sorunların oldukça geniş platformda tartışılabilir olması, özellikle aydınlar arasında sosyalist düşüncenin hızla taraftar bulması, CHP'yi yeni kimlik arayışına itmiştir.

Bu bağlamda kendi anlatımlarına göre ortanın solunda ve sağında yer tutan iki grup arasındaki mücadelede Genel Başkan İnönü birincilerin safında olmuş ve başlatılan reform hareketini desteklemiştir.

Ortanın solu hareketinin sözcüsü ve önderi, CHP'nin genel sekreterliğine (18 Ekim 1966) sonra genel başkanlığına (14 Mayıs 1972) seçilen Bülent Ecevit'tir.

---

² Özdemir, s.241-253.

b) Sosyalistler Parlamentoda: Türkiye İşçi Partisi (TİP)

1960 askeri eyleminin sonucu olarak 1961 Anayasası ile girilen nisbi demokrasi ortamında gelişen sol düşünce, TİP aracılığı ile ilk kez parlamentoda grup kurma başarısını göstermiştir. TİP, 12 Mart 1971 Askeri yönetimi döneminde siyaseten itilip Anayasa Mahkemesi'nce kapatılıncaya kadar, 1961 Anayasası'nı esas olarak anayasa ile sosyalist kuram arasında ilişki kurma çabasını ve bu çerçevedeki mücadelesini sürdürmüştür³.

Mehmet Ali Aybar tarafından kurulan TİP entelektüellerin partisi olmuş, fakat şehirlerdeki işçi kesimini büyük ölçüde kendine çekmeyi başaramamıştır⁴.

c) Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)'den Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'ne

1960 Darbesi'nde CHP ile birlikte varlığını sürdüren CKMP, 1960'ların ortasında kimlik ve kadro değişimi yaşamış, 1969'da ise adını değiştirerek (Milliyetçi Hareket Partisi, MHP) Türk sağ radikalizminin örgütlü eylem gücü durumuna yükselmiştir.

CKMP genel müfettişliği görevi verilen Alpaslan Türkeş, partinin yerel örgütleriyle doğrudan ilişkiye girerek onları yanına çekmeyi başarinca, genel başkanlığa seçilmiştir.

İtalyan faşizmindeki korporatif sisteme benzeterek Türk toplumunun altı sosyal dilimden meydana geldiğini söyleyen ve iktidarında söz konusu altı meslek grubunu korporasyonlar şeklinde örgütleyerek ülkeyi yönetmek isteyen MHP'nin kullandığı milliyetçilik ögesinin din (İslamlık) ile birleştirildiği görülür.

d) Milli Nizam Partisi (MNP)

1960'ların sonunda Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği'ndeki anlaşmazlıklar yüzünden İstanbul ve İzmir'deki büyük iş çevrelerine karşı Anadolu'nun küçük ve orta büyüklükteki iş çevreleri, bir partide birleşme gereğini duymuşlardır. Bu istekler sonucu olarak 26 Ocak 1970'te Milli Nizam Partisi (MNP) kurulmuştur. Liderliğini Odalar Birliği eski başkanı ve İstanbul Teknik Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın yaptığı parti Anadolu'da yaygın şekilde örgütlenebilmiştir. MNP, iktidardaki

³ Özdemir, s.253-254-255.

⁴ İsmet Giritli, "Fifty Years of Turkish Political Development 1919-1969". Fakülteler Matbaası İstanbul 1969, s.155.

AP'nin kentlerde büyük sanayi ve ticaret, kırlarda tarım burjuvazisini destekleyen politikasına tepki olarak doğmuştur. MNP görüşünü "Müslüman Türkiye" şeklinde kavramlaştırmak mümkündür.

MNP, 12 Mart 1971 askeri müdahalesinden hemen sonra cumhuriyet başsavcısının isteği üzerine faaliyetlerinde dini ön plana alarak laikliğe aykırı davrandığı gerekçesiyle kapatıldı (20 Mart 1971).

Bu arada döneme damgasını vuran bir diğer gelişme kimi zaman hükümetleri zor duruma düşürebilecek şekilde direniş ve eylemler yapabilen iki yeni ve dinamik gücün ortaya çıkmasıdır. Bu yeni dinamik güçlerden öğrenciler, esasen 27 Mayıs 1960'tan önce Demokrat Parti iktidarına karşı mücadeleleri ile ünlüydüler. İşçiler ise ekonomik ve sendikal haklarını elde etmek ve korumak için 1961 Anayasası'nın sağladığı imkanlarla yaptıkları yürüyüş ve grevlerle bir yandan toplumsal işbölümündeki yerlerinin bilincine varırlarken, öte yandan yönetimde söz ve karar sahibi oldukları yeni sendika birlikleri oluşturarak toplum hayatının her alanında etkili baskı grubu olma arayışı içindeydiler. 13 Şubat 1967'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) adı ile kurulan yeni işçi birliği böylesi arayışların somut örneğidir.

Öğrenciler arasındaki gruplaşmaların iktidar ve muhalefet partileri çevresinde odaklaşmanın ötesinde düzen yanlısı (sağ) ve düzen karşıtı (sol) şeklinde geliştiği 1960'lı yıllarda, sosyalistlerin parti kurarak (TİP) seçime katılmaları, yine söz konusu partiye bağlı öğrenciler tarafından kurulan Fikir Kulüpleri Federasyonu ve Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu (DEV-GENÇ) oldukça geniş öğrenci kesiminin siyasallaşmasına neden olmuştur.

Başlangıçta yetersiz eğitim sistemine tepki olarak gelişen ve özellikle ana muhalefet partisi (CHP) tarafından hoşgörü ile karşılanan öğrenci hareketi, iç ve dış siyasal gelişmelerin etkisiyle 1968'den itibaren üniversite ve eğitim alanı dışında Türkiye'nin bağımsızlığı ve kalkınma modeli gibi mücadele alanlarına kayacaktır. Seçim sistemindeki değişikliklerle sosyalist adaylara parlamento yolunun kapatılması, partiyi (TİP) daha en başından beri parlamentoculuk yapmakla eleştiren ve sosyalist kanatta farklı çizgileri benimseyen grupların öne çıkarak, parlamento dışı muhalefet düşüncesini savunmalarına yol açmıştır. 1970'e gelindiğinde genelde öğrenci hareketinin, özelde sosyalist eylemin

ideolojik ve fiili önderliği, devrim için silahlı eylem birlikleri şeklinde örgütlenmek isteyen ve silahlı mücadeleyi savunan Marxist-Leninist grupların denetimine geçecektir⁵.

4.1.1.2. 1971-1980 Dönemi (12 Mart ve 12 Eylül Arası Dönem)

Türkiye siyasetinde “12 Mart rejimi” diye adlandırılan dönem, 12 Mart 1971 günü Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet komutanı beş generalin gerçekleştirdikleri muhtıra darbesi ile başlıyor.

İç ve dış etkilerin sonucunda 12 Mart 1971 rejiminin asker ve sivil sözcüleri, müdahale öncesinde öğrenciler ile işçi ve köylüler tarafından girilen hak arama eylemlerine tamamen karşı olduklarını, bunları bastırarak istikrarı sağlama amacı taşıdıklarını çeşitli biçimlerde söylemek gereğini duymuşlardır. İstikrar sağlanması için bulunan yol ise bazı siyasi partilerin (TİP VE MNP), meslek odaları, işçi sendikaları ve öğrenci derneklerinin kapatılmasıdır. Dahası, toplu sözleşme ve grev düzeninin askıya alınması ile sanayideki büyüme hızının gerisinde olmakla birlikte, 1960’tan beri artan gerçek ücretler ilk olarak 1971-1974 arasında düşürülmüştür. Bu durumda 12 Mart 1971’deki askeri müdahaleyi siyasi ve ekonomik istikrar için nöbet değişimi şeklinde tanımlamak yanlış olmaz. 26 Mart 1971’de kurulan I. Nihat Erim Hükümetinde 5 AP’li, 3 CHP’li, 1 Milli Birlik Grubu üyesi ile Parlamento dışından 14 teknokrat vardı.

Ordunun kışlaya dönmesinden sonraki ilk demokratik olay 1973 Cumhurbaşkanlığı seçimidir.

1973 Cumhurbaşkanlığı seçiminde muhafazakâr kanadın temsilcisi AP lideri Süleyman Demirel ile 12 Mart 1971 Müdahalesinden sonra bir dönüşümü yaşayarak sola daha da açılan CHP’nin yeni lideri Bülent Ecevit’in ortaklaşa destekledikleri emekli Oramiral Fahri Korutürk Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

14 Ekim 1973’deki genel seçimlerin sonucu bazı çevrelerde beklenmedik gelişme olarak değerlendirilir. Siyasi gözlemciler ve kamuoyu AP zaferi düşünürlerken 450 sandalyeden 149’unu bu parti, 185’ini 1965’ten sonra geliştirdiği orta-sol strateji ve 1972’de yenilediği parti önderliği ile CHP kazanmıştır. CHP’nin yeni görüntüsü köyde ve kentte yıllardır donmuş olan dar tabanlı oy sınırını kırmış ve işçi sınıfının yoğun durumda

---

⁵ Özdemir, s.255-260.

olduğu büyük kent merkezlerinde ve pazar için üretim yapılan kapitalist tarım bölgelerinde önemli oy patlaması sağlamıştır.

Milli Selamet Partisi (MSP-Milli Nizam Partisi'nin Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmasından sonra aynı çevrelerce kurulan parti) 48, DP (Demokratik Parti) 45, MHP 3 sandalye kazanmışlardır.

26 Ocak 1974 günü CHP ve MSP, Bülent Ecevit başkanlığındaki karma hükümeti iş başına getirirken, TC'nin siyaset anlayışına da yeni ve önemli bir boyut katmışlardır. İslami düşünceyi savunan parti böylece meşruiyet kazanıyordu.

Aslında bu gelişme CHP açısından son derece önemlidir.1950'de iktidardan halkın oyu ile uzaklaştırılan ve 1961'de ancak ordunun zorlaması sonucu kurulabilen İnönü koalisyonları sayesinde hükümet olan CHP iktidara gelmiştir.

Bu dönemde Ecevit hükümetinin 12 Mart 1971 yönetimince yasaklanan haşhaş ekimine cesur bir tutumla yeniden izin vermesi üzerine ABD'nce askeri yardımın kesilerek ambargo kararı alınması, ülke genelinde 1968'deki gibi Amerikan aleyhtarı bir dalganın yayılmasına yol açmıştır⁶.

Gene bu dönemde iç ve dış siyasi etkenleri ve Kıbrıs Türk toplumuna yönelik faşist eğilimli saldırı ve eylemleri değerlendiren Ecevit önderliğindeki CHP-MSP karma hükümeti, Zürih ve Londra antlaşmalarına göre İngiltere ile birlikte yükümlülük ve haklarını kullanmak istemiş, bu kabul edilmeyince Türkiye, ilki 20-22 Temmuz (1974) ve ikinci 14-16 Ağustos (1974) günlerinde olmak üzere Ada'nın kuzeyinde havadan ve denizden büyük çapta iki askeri hareket gerçekleştirmiştir.

10 ay sonra Ecevit istifa etti. Erken seçim kampanyası başlattı. Bu kampanya sürerken AP lideri Demirel, TBMM'deki bütün sağ partileri bir araya getirerek bir hükümet kurdu. Milliyetçi Cephe Hükümeti⁷.

12 Nisan 1975 günü Demirel başkanlığındaki AP-MSP-CGP-MHP-Bağımsızlar ortak hükümetine 218'e karşı 222 güvenoyu ile işbaşı yaptırılması, Türkiye siyasetinde 1960'larda ortaya çıkan sağ ve sol şeklindeki kutuplaşmanın artık yerleştiğine kanıttır.

---

⁶ Özdemir, s.260-271.

⁷ Cüneyt Arcayürek, "Bir Özgürlük Tutkunu Bülent Ecevit". Detay yayıncılık, 2. Baskı İstanbul Kasım 2006, s. 92.

Milliyetçi Cephe koalisyonunda üzerinde anlaşılan ortak nokta sola karşı olmaktı. Diğer taraftan ekonomi hiç iyi gitmiyordu. Dünya petrol bunalımının etkilediği fiyat artışları 1976'da enflasyonu yüzde 20-30'lara çıkartmış, 1977'de yüzde 40-50 düzeyine fırlamıştır.

Fakat MC hükümeti döneminde en önemli sorun halkın can ve mal güvenliğinin sürekli tehdit ve saldırı altında olmasıdır. Türkiye'de 1976'dan itibaren iç savaş ortamı gözlenmektedir.

1977 seçimlerinden en çok oyu alan Ecevit'in kurduğu azınlık hükümeti güvenoyu alamadı ve bir iktidar boşluğu yaşandı.

I. Milliyetçi Cephe Hükümetinden sonra 21 Temmuz 1977 günü kurulan II. MC Hükümeti Ocak 1978'e kadar dayanabilmiştir. Bu hükümet 31 Aralık 1977 günü gensoru ile düşürüldü ve gensoru ile düşürülen ilk Cumhuriyet hükümeti oldu⁸.

5 Ocak 1978'de CHP, AP'den istifa eden 11'ler, CGP ve DP desteği ile kurulan Ecevit Hükümeti güvenoyu aldı. CHP ağırlıklı hükümetin iç ve dış politikası çeşitli çevrelerin tepkisine yol açmaktaydı. 1978 yaz başında Moskova'ya giden Ecevit SSCB ile Siyasi ve Ekonomik Belgeleri imzalamıştı.

Ecevit Hükümeti en büyük krizi 22 Aralık 1978 günü Kahramanmaraş'ta yaşamıştır. Çıkan olaylarda 109 yurttaş hayatını kaybetmiş, 176 yurttaş ağır şekilde yaralanmış, 500 ev ve işyeri tahrip edilmişti⁹. Hükümet 26 Aralık 1978 günü sıkıyönetim ilan etti. 1 Şubat 1979 günü gazeteci Abdi İpekçi öldürüldü. 14 Ekim 1979 ara seçimlerinin sonuçlarına göre AP boş olan beş milletvekilliliğinin hepsini, 50 senatörlüğün 33'ünü kazanmış, Ecevit kaybetmişti. 16 Ekim'de Cumhurbaşkanı Korutürk'e istifasını verdi¹⁰.

Bundan sonra III. MC Hükümeti kurulmuştur. 12 Kasım 1979-12 Eylül 1980 arasında görev yapan hükümetin en önemli işi 24 Ocak Kararları'dır.

---

⁸ Nedim **Yalansız**, "Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri 1961-2002". Buke Kitapları, 1. Baskı, Nisan 2006, s. 393.

⁹ **Özdemir**, s.273-278.

¹⁰ **Arcayürek**, s. 126-147.

4.1.2. Ekonomik Değişimler

Türkiye ekonomisinin dış ve iç baskılar altında “denetimli ekonomi-dışa kapanma” ile “serbest piyasa ekonomisiyle uluslararası ekonomiye katılma” arasında gelişimlerinde 1963-1974 dönemi yeni bir aşama oluşturmuştur. 1948’de ağır sanayiye geliştirmeye dayalı olarak hazırlanan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı CHP tarafından rafa kaldırıldıktan sonra, planlamayı ağızına dahi almayan DP artık tarihe karışmıştı. Üstelik OECD çerçevesinde kurulan Türkiye’ye yardım konsorsiyumunun vereceği kredileri öngörebilmesi için, Türkiye’nin “hesaplı-kitaplı” davranması gerekiyordu. Bundan da öte, 1960’lı yıllar ABD’nin bile kendisini “karma ekonomi” diye nitelediği, gelişmekte olan ülkelerinse Birleşmiş Milletler nezdinde etkinlik kazandığı yıllardı. Soğuk savaş sürerken sıcak savaş da Vietnam’da önce Fransızları, sonra ABD’yi silahlı çatışmada zorlamaktaydı; SSCB giderek Çevre’nin az gelişmiş ülkelerinde etkinlik kazanma tehdidi yaratıyordu. İşte böyle karmaşık bir ortamda ekonomiye çekidüzen vermeye çalışan askeri rejim “iktisadi planlama”yı gündeme getirdi. Aslında dönem, bütün Batı kampında planlamanın yayıldığı, iktisatçıların yeni planlama teknikleri (girdi-çıkıtkı tekniği, doğrusal programlama) geliştirdiği bir çağıdı; ülkelerin başarısı, büyüme hızının yüksekliği, sanayileşme ve gelir bölüşümünü düzeltmeyle ölçülüyordu. Serbest piyasa ekonomisiyle dünya pazarına katılma rafa kaldırılmıştı¹¹.

Türkiye, askeri iktidarın getirdiği iktisadi planlamayı yeniden demokrasiye geçtikten ve merkez-sağ eğilimli Adalet Partisi iktidar olduktan sonra da sürdürdü. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) 1963-1967, İkinci BYKP 1968-1972, Üçüncü BYKP’sa 1973-1977 arasında yürürlükte kaldı. 1963-1969 dönemi görece hızlı ve istikrarlı büyüme sağlandığı yıllar oldu (Tablo 43). Planlar kamu yatırımları için “zorunlu hedefler”, özel kesim yatırımları içinse “yol gösterici” hedefler getiriyordu. Şöyle ki, kamu kesimi kendisi için “zorunlu” diye konulan hedefleri gerçekleştirecek, özel kesimse kendisi için konulan hedefleri gerçekleştirmeye mali teşvikler ve koruma politikasının düzenlemeleriyle özendirilecekti. Anayasal bir kurum olarak örgütlenen Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ise, özel yatırımların bu teşvikleri alıp alamayacağı konusunda karar verecekti. Kamu yatırımlarının 1960’lı yıllarda toplam yatırımların yüzde 50’den fazlasını

---

¹¹ Gülten **Kazgan**, “Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi”. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2 Baskı, İstanbul Ocak 2004, s.95.

oluşturuyor olması, bunların serbest piyasanın karlılık göstergeleri değil, plan hedefleri çerçevesinde kaynak tahsisi alması, bir kere, bu alanda serbest piyasanın işletildiğini gösterir. Aynı şekilde, özel kesimde yatırımlar bağlamında mali desteklerden, dış ticaret korumasından yararlanmak, serbest piyasa ancak görece işliyor demektir.

Dönemin dış ticaret politikasıysa, temelde tarımı ve imalat sanayiini geliştirme hedeflerine göre düzenlendi. İç piyasayı yerli üretime açık tutmak amacıyla, üretim düzeyi yeterli miktara varan malların ithalatı yasaklanıyor; denetimli kambiyo rejimiyle mal ve hizmet ithalat/ihracat hareketleri denetlenirken katlı-kur sistemiyle serbest piyasa fiyatlarının etkenliği iyice sınırlanıyordu. “İthalat ikamesi” denilen bu politikalar demeti çerçevesinde uluslararası piyasadaki yansıyan ne faiz, ne döviz kuru, ne mal-hizmet fiyatları etkilerini iç piyasada kaynak dağılımı üzerinden gösterebilirdi. Zaten ihracatın GSMH’ya oranının yüzde 4-5 arasında, ithalatın GSMH’ya oranının yüzde 6 civarında kalması, uluslararası piyasa etkilerinden kopukluğa başlıca gösterge sayılabilir. Bütün mali piyasalar sıkı denetim altında tutuluyor, karlılığın tarım ve sanayide en yüksek düzeyde kalmasına çalışılıyordu: Artan kent nüfusu baskısıyla bir miktar kent topraklarında artan rantlarla ithal malı darlıklarından ya da ithalat lisansları ticaretinden kaynaklanan “ithalat rantları” dışında “rant ekonomisi” oluşmıyordu. Kâr edebilmek için üretmek gerekiyordu.

Dönemin gelir bölüşümü politikası da aynı hedef çerçevesinde işletildi. SSCB’nin varlığı kapitalizmin yaşayabilirliği için bir tehdit olarak algılandığından, “sosyal devlet”in geliştirilmesi, gelir bölüşümünün “iyi” olması Batı demokrasilerinin ve onlara özenen Türkiye’nin başlıca hedefleri arasında, hem de merkez sağ partiler iktidardayken yer alıyordu.

Gelir bölüşümü politikası da, aynı şekilde, iç pazarı genişletip özel girişimin tarım-sanayi-hizmetler alanındaki yatırımlarını kârlı tutacak biçimde yürütüldü. Sosyal güvenlik sisteminin gelişmesi, 1963’te yürürlüğe giren Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı Kanunu, Hazine topraklarının dağıtımı ve destekleme alımları yoluyla yüksek tutulan tarım fiyatları, rekabetin bulunmadığı bir ortamda, işçi-memur ücretlerinin yüksek tutulmasında bir sakınca görülmemesi (1978’e kadar) gelir bölüşümünde daha önceki dönemlere oranla iyileşmeler yarattı. 1970’li yıllara gelindiğinde “rant artı faiz artı kâr artı tarım dışı küçük

girişim” gelirinun yurtiçi faktör gelirinun payı sadece yüzde 35 kadaydı; tarım yüzde 30 kadar alıyor, ücret+maaş payıysa neredeyse yüzde 35’e yaklaşıyordu¹².

Bu dönemde Türkiye uluslararası finans kapitalin etkinlik alanına neredeyse girmedi. Ancak dış piyasalarda dolar üzerine spekülasyonun yarattığı baskılar bir yandan, ılımlı da olsa içerideki enflasyonun 9 TL/dolar kurunu aşırı değerlenmiş hale getirmesi ve ithalat darlıkları üzerine devalüasyon için IMF baskılarının ortaya çıkması diğer yandan, 1968 yılında Türkiye’yi kısa vadeli sermayeyi (dövizle çevrilebilir mevduat hesapları) IMF denetimi dışında Avrupa para piyasasından serbestçe ithale yöneltmişti. Ne var ki, 1960’lı yılların getirdiği olumlu dünya koşulları, Ağustos 1970 devalüasyonunda TL/dolar kurunun 14.85 TL./dolar olarak düzeltilmesinin olumlu etkileri ve 1960’lı yıllarda Avrupa’ya giden işçilerin yolladığı dövizlerin artması buna ihtiyaç bırakmadı. Sonunda bu süreç 1970’lerin başında durduruldu; olumsuz etkileri olabileceği anlaşılmıştı.

Resmi kredilerin ve dış yardımların sermaye girişinde egemen olduğu bu yıllarda, Batı’nın Türkiye üzerinde denetimi, örgütleri (IMF-Dünya Bankası-OECD vb.) yoluyla birkaç biçimde ortaya çıkıyordu; Bir kere kriz dönemlerinde, serbest piyasadan kredi bulunamadığında uygulanan IMF istikrar programı çerçevesinde istenilen politikalar uygulatabiliyordu; Dünya Bankası ve yan kuruluşlarından alınan proje kredileri kurumun onayına tabi olduğu için, uygun bulunmayan projeler uygulanamıyordu; ABD’nin buğday yardımı karşılığında yapılan TL ile ödemeler, T.C. Merkez Bankası nezdinde “karşılık fonları” hesabında tutuluyor, ABD hükümeti bunları Türkiye içinde serbestçe harcıyordu. Ancak ihracatın ithalatı karşılama oranının yüzde 68’e vardığı (Tablo 43), ithalat oranının GSMH’da ancak yüzde 6’ya ulaştığı, yıllık ortalama dolaysız yabancı sermaye girişinin 10 milyon doları dahi aşmadığı bu ortamda, ekonomi üzerinde önemli yabancı etkilerin varlığı konu edilemezdi. Ortak Pazar ülkeleriyle imzalanan (1963) gümrük birliği kurmaya yönelik Ankara Antlaşması’nın “Hazırlık” aşamasında, Türkiye’nin hiçbir taahhüt altına girmediği için, Batı Avrupa’nın (6 tam üye) da hissedilir bir etkinliği yoktu.

Bu dönemde Batı kampının temel etkileri, Soğuk Savaş kurallarına ve siyasal-askeri koşullarına bağlı kalınmasında yatıyordu. Türkiye de bunları “harfiyen” yerine getirmekteydi¹³.

---

¹² Kazgan, s.96-97.

¹³ Kazgan, s.97-98.

1960'lı yılların hızlı büyüme kadar mali istikrarla tanımlandığı belirtilmelidir. Enflasyon hızı 1963-1967 arasında yıllık ortalama yüzde 5'te kalırken GSMH reel büyüme hızı yüzde 6,5'e sanayide artış yüzde 10,6'ya ve tarımda yüzde 3,7'ye vardı (Tablo 43). KİT'lerin imalat sanayii çıktısında payı yüzde 43, katma değerde payıysa yüzde 62 kadardı.

Bu kadar olumlu etken bir arada özel kesimin imalat sanayiinde kabuğunu kırmasını hazırladı. İttihat ve Terakkiyle başlayan “milli burjuva yetiştirme” hedefi, Cumhuriyet tarihini de katedip 1960'lı yıllarda ürününü verdi. 1950'li yıllarda zenginleşen büyük toprak sahipleri, yabancı şirketlerin temsilciliğini alan tüccarlar, genişleyen eğitilmiş insan gücü tabanından gelen meslek sahipleri (başta KİT eğitiminden geçmiş mühendisler) yeni sanayi burjuvazisini oluşturdu. Getirilen vergi kolaylıkları da “holdingleşme” sürecini başlattı; büyük girişim olgusu gündeme geldi. Kentlerde doğan orta-yüksek gelirli sınıfın talep yapısına uygun biçimde, özel sanayi artık dayanıklı tüketim malları alanında yabancı sermaye ortaklığı-lisans veya know how anlaşmalarıyla KİT'ler dışında büyük sanayi girişimlerini kuruyordu.

Tarımı geliştirmeye gösterilen dikkatler de semeresini verdi. Türkiye ABD'nin gıda ürünü destekleriyle yaşayan bir ülke olmaktan çıktı, kendisini besleyen bir ülke konumuna girdi. Planlı biçimde yürütülen ekonomi, bu başarılarla imza atarken, görece fiyat istikrarını da koruyabildi; yıllık ortalama enflasyon hızı yüzde 10'u aşmadı.

1960'lı yılların planlı ekonomi dönemi sadece ekonomi düzleminde başarılarla imza atmamakla kalmadı; aynı zamanda 1961 Anayasası'nın getirdiği geniş fikir özgürlüğü Türk tarihinde ender rastlanan bir düzeyde sürdü. Sol fikirlerin yayılması, Marksist yazının Türkçeye çevrilmesi, hızlı işçi hareketleri ve bunlara eklenen öğrenci eylemleri dönemi tamamladı.

Bu dönemin toplumsal tarihindeki belki de en önemli kara nokta fikir özgürlüğünün noktalanması oldu; 12 Mart Muhtırası, dar anlamda bir askeri darbe sayılmasa da, bu gidişe son verdi; 1961 Anayasası'nın getirdiği fikir özgürlükleri bundandı.

Diğer taraftan bu dönemin ileriki yıllara etkileri güçlenerek sarkan en önemli anlaşması, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), dönemin yaygın tanımına göre Ortak Pazar ile imzaladığı Gümrük Birliği (GB), diğer adıyla Ankara Anlaşması oldu. 1950'li yılların sonunda Türkiye yoğun bir krizdeyken, Yunanistan Batı Avrupa'da 6 devlet

arasında başlamış olan bütünleşme hareketine katılmak için yola çıkmıştı. Bu 6 devlet (Almanya, Fransa, İtalya ve Benelux) Türkiye'nin başlıca ihracat kalemleri olan 5-6 tarımsal ürünün başlıca pazarlarıydı; ne var ki Yunanistan da aynı ürünleri aynı pazarlara ihraç ediyordu. Yunanistan'ın daha avantajlı bir konuma girmesi karşısında, Türkiye onu izleyerek 1959'da AET'ye başvurdu. Başvurusu uzun yıllar tartışıldı; araya askeri müdahale girdi. Katılımın öncelikli şartı demokrasinin politik rejim olarak kabulüydü; 1963'te, Türkiye'nin demokrasiye dönmesini izleyerek başvuru kabul edildi ve 10 Ocak 1964'ten itibaren yürürlüğe girdi. Türkiye, Yunanistan gibi, AET'ye tam üye değil "ortak üye" sıfatıyla katılıyordu¹⁴.

Petrol fiyatlarındaki ani sıçrama bu gidişe son vermiştir. Türkiye'nin 1974 sonrasında tüm dünyanın sürüklendiği ekonomik bunalıma tepkisi, bu arada çok gerginleşen siyasi rekabetin yarattığı sürekli bir seçim ekonomisi atmosferi içinde, bunalımın ülke ekonomisine yansımaları ne pahasına olursa olsun ertelemeye çalışılmamıştır. Ham petrol fiyatının dünyada üç misli arttığı bu yıllarda Türkiye'de petrol tüketicilerinin fiyatları pek az değiştirildi¹⁵. Bütün dünya petrol tasarruf etmeye çalışırken, Türkiye'nin petrole sübvansiyon vererek tüketimi patlatması ise yaşanan bir gerçektir. İçeride petrole dayalı enerji üretimi ve yabancı sermayeye dayalı otomobil üretimine geçiş, petrol tüketimini 10,8 milyon tondan 17,7 milyon tona fırlatırken, petrolün enerji tüketimindeki payı yüzde 50 civarına çıkmıştı¹⁶.

Tablo 43: Türkiye'nin Başlıca Kalkınma Göstergeleri: 1950-1976 %

Dönem	Yıllık Ortalama Artış Hızı (%)					GSMH'de Pay (%)				
	Sabit Fiyatlarla					(%)				
	Nüfus(1)	GSMH	Tarım	Sanayi	Genel Fiyat Düzeyi	Yatırım	İç Tasarruf	Kaynak Dengesi(2)	İhracat/ İthalat	Dış Borç Servisi/ İhracat
1950-1953	2,78	11,3	12,2	10,5	4,0	11,3	8,8	-2,5	61,9	9,6
1954-1958	2,85	4,1	3,0	9,3	13,3	13,9	12,2	-1,7	86,8	31,0
1959-1961	-	3,1	-1,5	5,2	8,6	15,4	12,4	-3,0	70,5	28,5
1963-1967	2,46	6,7	3,7	10,6	5,2	16,2	16,3	0,1	68,1	37,9

¹⁴ **Kazgan** n, s.98-99-100.

¹⁵ Korkut **Boratav**, "Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980". Cem Yayınevi, 7. Basım, İstanbul Ekim 2002, s.360.

¹⁶ **Kazgan**, s.104.

1968-1972	2,52	6,6	3,6	9,9	10,2	19,3	18,2	-1,1	62,2	27,7
1973-1976	2,50	7,0	3,3	10,0	19,0	21,5	17,0	-4,5	37,0	23,6

Kaynak: **Kazgan**, 2004, s.93.

- (1) Nüfus artış hızı, sayım yılları olan 1950-1975 döneminin her beş yılı aralığındaki yıllık ortalama hızıdır.
- (2) Kaynak dengesi, yatırım/GSMH ile iç tasarruf/GSMH arasındaki farktır.

Türkiye ekonomisinin alışkın hale geldiği dış kaynak türlerinde meydana gelen tıkanmaya rağmen, ticari kredilerle ve özellikle Dövizle Çevrilebilir Mevduat (DÇM) adını taşıyan pahalı bir kısa dönemli borçlanma yöntemiyle ithalat hacmi artırılmaya çalışıldı. Dünya ekonomik bunalım içinde debelenirken Türkiye ekonomisi bu yapay yöntemlerle 1975 ve 1976'da %8 dolaylarında büyümekte idi. Artan siyasi istikrarsızlık ve partiler arası çekişmenin şiddetlenmesi biçiminde tezahür eden politik güçlükleri yapay bir refah konjonktürü yaratarak aşmaya çalışan Demirel çizgisinin başarısızlığa uğraması kaçınılmazdı. Nitekim bu zorlanmaların genel seçim koşullarında sürdürüldüğü 1977 yılı, ertelenmiş ekonomik bunalımın nesnel olarak da patlak verdiği yıl olmuştur.

Bu arada 1960-1961 ortalaması olarak hizmetlerin milli hasıladan payı yüzde %46 iken, 1975-1976'da bu oran yüzde 51,7'ye yükselmiş; ekonominin üretken olmayan kesimi, böylece sanayiden daha büyük bir hızla genişlemiştir. Bu genişlemenin daha da çarpıcı bir özelliği, istihdam alanında gözlenmektedir. 1960 nüfus sayımına göre hizmetlerin faal nüfustan aldığı pay yüzde 15,4 iken 1975'te aynı oran yüzde 25,1, 1980'de yüzde 29,5 olmuştur. Sanayinin faal nüfustan payı ise aynı yıllarda yüzde 9,6, yüzde 11 ve yüzde 12,5 olarak saptanmaktadır. Dolayısıyla sanayileşme sürecinin istihdam yaratma yeteneği sınırlı kalmış; çalışanların giderek artan bölümleri geçimlerini üretken olmayan faaliyetler içinde sağlar olmuşlar; kentleşme sanayileşmenin önünde gitmiştir.

Bu döneme ait dış ticaret göstergeleri, 1946'dan itibaren ekonominin değişmeyen bir niteliği haline gelen kronik dış açıkların ve aşırı ithal bağımlılığının ana göstergeleri bu dönem boyunca bozulma eğilimi içinde olmuştur: GSMH'da ithalatın payı 1962-1976 süresi içinde artma; ihracatın ithalatı karşılama oranı ise azalma eğilimi göstermektedir (Tablo 43). Birinci oran 1960-1961'de yüzde 7 iken, 1975-1976'da yüzde 12,6'ya çıkmış; ikinci oran ise aynı yıllar arasında yüzde 68,5'tan yüzde 33,9'a düşmüştür. GSMH'da ithalat payının artması, sınıai yatırımlarda ithal ikamesinin öncelik taşımasına rağmen, bu

dönem boyunca makro-ekonomik anlamda ithal ikamesinin gerçekleşemediğini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan ekonominin artan dışa bağımlılığının, aşırı ithal ikamesinden değil, yetersiz (ve yanlış) ithal ikamesinden doğduğunu söylemek daha doğru görünmektedir. Böylece ulusal ekonomi dış kaynak bulabildiği sürece büyüebilmiş; ihracatın potansiyel olarak en dinamik kesimi olan sınai ürünlerde dışa yönelme ancak 1970’li yılların ortalarına doğru başlayabildiği için, dış ticaret açıkları büyümüş ve dış kaynak ihtiyacı milli gelirden daha fazla artmış, normal kredi kanallarının yetersizliğini gidermek için işçi dövizleri ve Dövizle Çevrilebilir Mevduat hesapları ile sağlanan sıçramalarla 1973-1976 yılları “idare” edildikten sonra bunalım kaçınılmaz hale gelmiştir.

Diğer taraftan 1963 yılından itibaren giderek yaygınlaşan özgür bir sendika hareketi ve grev hakkı ile desteklenen bir toplu sözleşme rejimi içinde oluşan işçi ücretleri, bu dönemin askıya alındığı 12 Mart 1971’i izleyen bir iki yıl dışında her yıl reel olarak artmıştır. Reel ücretlerin gerilediği yıllar, SSK verilerine göre 1971 ve 1972, Sanayi Sayımı verilerine göre ise 1972 ve 1974’tür. Bu kısa kesintinin dışında ücretlerin ilerlemesi sürekli ve belirgindir. 1963 yılı 100 kabul edilirse, 1976’da reel ücretler hem sanayi sayımları, hem SSK verilerine göre 175’e çıkmıştır¹⁷.

Yukarıda anlatıldığı gibi, 1972 sonrasında petrol fiyatlarındaki sıçramaya paralel olarak dünya ekonomisinin sürüklendiği durgunluk haline Türkiye sürekli bir seçim konjonktörü içinde, kısa dönemli borçlanma kanallarını sonuna kadar zorlayarak ve ithalat ve milli gelirdeki büyüme hızlarını sürdürmeye böylece çalışarak tepki gösterdi. Böylece 1974-75 yıllarında planlı ve rasyonel anti-kriz önlemleri ile hafif atlatılabilecek ekonomik bunalım, üç yıl gecikme ile fakat çok daha şiddetle geldi.

1977 yılında dış ticaret göstergeleri şiddetle bozulmuştur. İhracat bir önceki yıla göre 200 milyon dolar gerilerken, ithalat adeta son bir çaba ile yüzde 13 (660 milyon dolar) arttırılmış; ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 30’a düşerken dış ticaret açığı 4 milyon doları aşmıştır. Milli hasılanın yüzde 5’e yaklaşan bir oranda büyümesine imkan veren ve kısa dönemli, yüksek faizli DÇM, banker borçları ve ticari kredilerle mümkün bulunan bu zorlama, yıl sonu geldiğinde bütün kredi kanallarının tıkanması ile sonuçlandı ve petrol dahil tüm ithalatın peşin ödeme ile yapılması zorunluluğunu doğurdu.

---

¹⁷ Boratav, s.360-363.

Bu noktada iktidara gelen Ecevit hükümeti iki yıl boyunca önceki iktidarın ağır ekonomik mirası ile uğraştı. Beynelmilel sermaye çevreleri, yeni kredi kanallarının açılmasının ön koşulu olarak IMF ile standart bir istikrar politikası çerçevesinde anlaşmayı ileri sürüyor; hükümet ise bunalımın faturasını emekçi sınıflara yıkan bu türden bir programı bir “siyasi intihar” olarak görüyor ve direnmeye çalışıyordu.

Ancak iktidar, bunalım koşullarında uygulanabilecek bir “alternatif politika”ya ne kuramsal ne de politik bakımdan hazır değildi. Dolayısıyla bir yandan IMF kökenli telkinlere kısmi (ve gecikmiş) ödünler veren; öte yandan ithalat tıkanmalarından ve piyasadaki genel kargaşadan kaynaklanan güçlükleri, fiyat kontrolleri ve polisiye önlemlerle karşılamaya çalışan çelişkili ve tutarsız iktisat politikaları izledi. Sonuç, yemeklik yağlardan benzine kadar uzanan bir dizi temel malda kuyruklar ve (malın cinsine göre değişen boyut ve biçimlerde) karaborsaların oluşması ve genel fiyat düzeyinin 1978’de yüzde 53, 1979’da yüzde 64 oranlarında artması oldu. 1977 sonunda Demirel hükümeti tarafından 17,50 TL.’den 19.25 TL.’ye çıkarılmış olan doların resmi kuru, Ecevit hükümetince 1978 Şubatında 25 TL.’ye, 1979 Haziran’ında 47 TL.’ye çıkarılıyordu. Böylece, 1946, 1958, 1970 yıllarındaki gibi istisnai bir operasyon sayılan devalüasyon, 1977’den itibaren her yıl, gerekirse birkaç kez başvurulabilecek olağan bir ayarlama haline gelmekte idi. Ancak 1977’de Demirel ve daha sonra Ecevit hükümetlerince yapılan devalüasyonlar IMF tarafından yetersiz operasyonlar olarak değerlendirilmişlerdir; zira bunlar, standart IMF modelinin öğeleri olan, fiyatlar serbest bırakılırken ücretlerin ve tarımsal destekleme fiyatlarının dondurulması ve toplam talebin parasal önlemlerle daraltılması gibi unsurları içermemekte idi.

1978 ve 1979, dış kaynakların tıkanması nedeniyle ithalatta durgunluk gözlenen; milli hasıladaki büyümenin giderek durduğu; ihracatta ise belli bir artış eğiliminin başladığı yıllardır.

Reel ücretler, sanayi anketlerine göre 1979’da, SSK istatistiklerine göre 1977’de azami noktaya ulaşmakta, bundan sonra gerilemektedir¹⁸.

---

¹⁸ Boratav, s.363-370.

Aşağıdaki tabloda krize gidiş yolundaki ekonomik göstergeler belirtilmektedir.

Tablo 44: Krize Gidiş Yolunda Ekonominin Göstergeleri: 1975-1979

Dönem	Yıllık Ortalama Artış (%)		GSMH'da Pay (%)			
	GSMH	TEFE	İhracat	İthalat	KKBG	İç Kaynak Dengesi*
1975-1977	7,3	16,6	4,1	12,6	(-)6,5	-6
1978	2,9	52,6	4,4	8,9	(-)3,3	-2,7
1979	-3,0	63,9	3,7	8,7	(-)7,2	-2,0

Dış Borçlar / Milyon Dolar ve (yüzde)					
	1975	1976	1977	1978	1979
I. Orta ve Uzun Vadeli	3579	4212	4819	6618	10048
%	75,8	57,5	42,1	48	73,9
II. kısa Vadeli	1155	3115	6620	7176	3556
%	24,2	42,5	57,9	52	26,1
III. Toplam	4724	7327	11439	13794	13604
%	100	100	100	100	100

Kaynak: **Kazgan**, 2004, s.106.

(*) Kaynak dengesi ekonominin yatırım/GSMH ile tasarruf/GSMH oranları arasındaki farktır.

KKBG: Kamu kesimi borçlanma gereği; borçlanma gereği ifadesi dolayısıyla ilgili sütundaki rakamlar artı işaret almalıdır. Yanlış anlama olmaması için eksi işaret parantez içine alınmıştır.

TEFE: Toptan eşya fiyatları endeksi

Tablodaki değerleri incelersek gayri safi milli hasıladaki artış 1979 senesinde eksiye geçiyor; TEFE almış başını gidiyor; ihracatın GSMH içindeki payı aşağı yukarı sabit kalmış; ithalatın payı bir hayli azalmış; dış borçların 1978 ve 1979'da tavana vurmuş durumda olduğu gözlenmektedir.

1979'da iktidardaki Demirel hükümeti ve Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal, bir yanda krizi atlatabilmeyi sağlayacak kredileri IMF ve Dünya Bankası'ndan alıp, IMF onayını izleyecek OECD ve İslam Kalkınma Bankası kredilerine ulaşabilmek; bir yandan dünyada artan reel faiz hadleri ve daralan piyasaların kısıtlarını aşmak ve komşularda doğan olanakları değerlendirebilmek için bir "ekonomi politikaları paketi" hazırladılar. Bu paket, temelde, IMF onayını alabileceği kesin olan, ekonomiyi serbestleştirme yolunda politika araçlarından oluşuyordu. Ancak bunların birçoğunun yurtiçinde ve yurtdışında iş yapan girişimcilerin de isteklerini yansıttığına kuşku yoktu. 24 Ocak 1980 paketi diye anılan bu politikalar paketi, IMF ve Dünya Bankası yanında Türkiye'deki iş dünyasının da

desteğini aldı. Ne var ki 24 Ocak paketini yapan ve içeriden-dışarıdan onay alan hükümet, uygulamaya geldiğinde ayak sürümeye başladı. Bunu, içeride yoğunlaşan siyasal kargaşa tamamlıyordu. Ve 12 Eylül 1980'deki askeri darbe, Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal'la birlikte, bu paketin İstikrar Programı biçimindeki ilk aşamasının uygulanmasını üstlendi. Müsteşar Özal, Batı'nın talep ettiği "serbest piyasa" inancına gönülden bağlıydı. Nitekim ileriki yıllarda serbestleşme sürecinin daha ileri aşamaları gerçekleştirilirken de başbakan sıfatıyla iktidarda bulunmuştur¹⁹.

4.1.3. Demografik Değişimler

4.1.3.1. Yurtiçi Nüfus hareketleri ve İşgücü

Belirli bir ülkede nüfusun miktarı yanında, bilhassa nüfusun yaş itibarıyla bölünüşü, ekonomik faaliyetlere iştirak edecek verimli insan gücünün üst seviyesini tayin etmektedir. Bir ekonomide çalışma imkanlarının varlığı, kısa devrede, muhtelif marjinal grupların, özellikle kısmi süreli olarak evli kadınların, işgücüne dahil olmalarına yol açarken, uzun devrede ise birbirine tesir eden değişik faktörler, geniş ölçüde nüfusun miktarına ve işgücü iştirak oranlarına dayanarak emek arzını tayin etmektedir.

Nüfusun köy ve şehir bölünüşü yanında, diğer demografik faktörlerden olan doğumlar, ölümler, göç hareketleri de nüfusun hacmini ve cinsiyet ve yaş itibarıyla bünyesini tayin etmektedir. Özellikle milletlerarası nüfus ve göç hareketleri, daha ziyade çalışmak maksadı ile yapılıyorsa tabiiyle bu hareketlerden göç veren ve göç kabul eden her iki ülkenin de nüfus bünyesi etkilenecektir.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, emek arzının esas kaynağını teşkil eden iktisaden faal nüfusun hacmi, geniş ölçüde toplam nüfusun miktarına bağlı bulunmaktadır. Nüfusun büyük bir hızla arttığı her ülkede, bu nüfus büyümesi, emek arzı değişmelerine tesir eden en önemli faktördür. Nüfus ile emek arzı arasındaki bu ilişki o kadar açıktır ki, bazı hallerde işgücü iştirak oranındaki muhtemel değişmeler dikkate alınmadan, nüfus değişimleri, emek arzındaki değişimler olarak ifade edilmektedir²⁰

Ülkemizin en önemli özelliklerinden birini, çok hızlı bir nüfus artışına sahip oluşu teşkil etmektedir. Cumhuriyet devrinde, 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımında tespit

---

¹⁹ Kazgan, s.120.

²⁰ Nusret Ekin, "İşgücü ve Ekonomik Gelişme". İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1968, s.45-46.

edilen 13,5 milyonluk Türkiye nüfusundan, 1965 nüfus sayımı sonuçlarına göre 31,4 milyona varan nüfusa, yıllık yüzde 2-3 arasında değişen artış oranlarıyla ulaşılmıştır. Aşağıdaki tabloda 1927-1965 devresinde, nüfus artışı ve yıllık artış oranları gösterilmiştir.

Tablo 45: Türkiye Nüfusundaki Değişmeler

Yıllar	Nüfus	Artış Miktarı	Yıllık Artış Oranları (Binde Olarak)
1927	13.648.270	-	-
1935	16.158.018	2.509.748	21,3
1940	17.820.950	1.662.932	19,8
1945	18.790.174	969.224	10,7
1950	20.947.188	2.157.014	22,9
1955	24.064.763	3.117.575	28,8
1960	27.809.831	3.745.068	29,8
1965	31.391.207	3.581.376	26,1

Kaynak: **Ekin**, 1968, s.59.

Bu tablodan çıkartılacak ilk sonuç, ülkemiz nüfusunun yüksek artış oranlarıyla, süratle çoğalmasındır. Bilhassa 1950-1960 devresinde bu artış dışarıdan gelen göçmenlerin de katılmasıyla daha da şiddetlenmiştir. Buna mukabil 1960-1965 devresinde artış oranında nisbi bir düşme görülmektedir. Bu durum genellikle dış ülkelere işçi olarak gidenlere ve daha bazı faktörlere bağlanarak izah edilmektedir. Nüfus artışını ölümlerin azalması ve ortalama hayat seviyesinin yükselmesi yanında, esas sebebini, doğumların çok yüksek olan oranında aramak icab eder. Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yapılan araştırmalara göre, memleketimizdeki hızlı nüfus artışı doğum oranlarındaki yükselme yanında, bilhassa ölüm oranlarındaki düşme ile yakından ilgilidir.

Daha evvelki izahlarımızdan da bilindiği gibi işgücünün hacmini tayin eden en önemli faktör nüfus idi. Tabiatıyla işgücü iştirak oranları da, nüfusun hangi oranda işgücüne dahil olacaklarını tayin etmektedir. İşgücü iştirak oranının tesirlerinden sarfınazar edilirse, hızlı büyüyen bir nüfusun ifade ettiği manâ, gittikçe artan bir işgücü hacmidir. Şüphesiz bu artan işgücü daima istihdam halinde bulunmayabilir. Hatta büyük ölçüde, gizli ve açık işsizler kategorisini, eksik istihdamdakileri arttırmak yönünde tesirler meydana getirebilir. Nitekim az gelişmiş ekonomilerde ve memleketimizde, nüfus artışına bağlı

olarak hızla gelişen işgücü daha ziyade gizli ve açık işsizlerin nisbetini arttırma yönünde tesirler meydana getirmektedir.

Memleketimizde 1927 yılında 5 milyon olan işgücü hacmi, 1965 yılında 2,5 mislinden daha fazla artış kaydederek 13,5 milyona çıkmış bulunmaktadır²¹.

Bu çerçevede 1965 senesi nüfus sayımı sonuçlarına göre ülkemizde her 100 kişiden 43,3'ü ekonomik faaliyete katılmakta ve meslek sahibi nüfusa dahil bulunmaktadır. Böylece 1965 senesinde 31.391.207'ye varan nüfusun, 13.591.822 kişisi, ekonomik manada mal ve hizmet yaratmaktadır. Nüfusun, işgücünün ve işgücü iştirak nispetlerinin bölüşümü ise şu şekildedir:

Tablo 46: 1965 Yılındaki Nüfus, İşgücü ve İşgücüne İştirak Oranları

	Toplam	Erkek	Kadın
Nüfus	31.391.207	15.945.768	15.445.439
İşgücü	13.591.822	8.404.560	5.187.262
İşgücü İştirak Oranı	%43,3	%52,7	%33,6

Kaynak: **Ekin**, 1968, s.81.

Diğer yandan memleketimizde işgücü iştirak oranları 1927 sayımından bu yana devamlı olarak kadın nispetlerindeki artmalara uygun olarak yükselmiş, 1960 ve 1965 sayımında ise gene kadın oranındaki düşmeyle ilgili olarak biraz gerilemiştir. Nitekim aşağıdaki tabloda, bu husus açıkça görülmektedir.

Tablo 47: Türkiye'de İşgücü İştirak Oranlarındaki Değişmeler

Yıllar	İşgücü			İşgücü İştirak Oranı (%)		
	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek
1927	4.977	1.704	3.274	36	24	50
1935	6.972	2.909	4.064	43	35	51
1940	7.875	3.200	4.675	44	36	53
1945	9.123	4.189	4.935	49	45	52
1950	10.274	4.766	5.956	51	46	57
1955	12.040	5.282	6.758	50	45	55
1960	12.993	5.295	7.697	47	39	54
1965	13.591	5.187	8.404	43	33	52

Kaynak: **Ekin**, 1968, s.81.

²¹ **Ekin**, "İşgücü ve Ekonomik...", s.59-60-62.

1927 yılında %36 olan işgücü iştirak oranı, 1950 yılında %51'e çıkmış ve 1955 ve 1960 yıllarında hafifçe; 1965 yılında ise keskin bir şekilde düşmüştür. Aynı devre zarfında, kadın nispetleri %24'ten, 1950'de en yüksek olarak %46'ya çıkmıştır²².

4.1.3.2. Dış Ülkelere İşçi Göçü

Başta Federal Almanya olmak üzere, Belçika, Hollanda, Fransa, İsviçre ve İsveç gibi memleketlerde işgücü talebinin gittikçe şiddetlenmesi ve neticede sanayi ve genellikle ekonomik faaliyetlerin yabancı işgücü çalıştırmak suretiyle ancak devam ettirilebilmesi, işsizliğin pek yaygın olduğu memleketlerin dikkatlerini, Avrupa'nın bu gelişmiş bölgesine çevirmelerine yol açmış ve aşağı yukarı 1960 yılından bu yana şiddetini gittikçe arttıran bir akım başlamıştır.

Bu arada öteden beri türlü sebeplerden dolayı yoğun bir işsizliğin hüküm sürdüğü Türkiye de bu fırsattan faydalanmakta gecikmemiş, İspanya, İtalya, Yunanistan, Yugoslavya ve Portekiz'in yanında Batı memleketlerine işçi göndermeğe başlamış, önceleri hafif şekilde cereyan eden bu akım, özellikle 1964 ve 1965 yıllarında şiddetlenerek, giden işçilerimizin sayısını iki yüzbine çıkarmıştır²³.

Yurtdışına işçi göçünde başlıca etkenler arasında, fazla nüfus artışı, ekonomik durum, işsizlik, köylerden şehirlere akım ve yeni bir meslek edinmek ve görgü, bilgi arttırmanın egemen olduğu kültürel nedenler başta gelmektedir.

Türkiye ile Federal Almanya arasındaki işgücü anlaşması 30 Ekim 1961 tarihini taşımaktadır²⁴.

Mayıs 1977 tarihi itibarıyla yurtdışında 723.250 Türk işçisi bulunduğu tahmin edilmektedir. Bunlardan 520.000'i Federal Almanya'da; 44.000'i Fransa'da; 18.000'i İsviçre'de; 40.000'i Hollanda'da, 27.000'i Avusturya'da, 18.000'i Avustralya'da, 20.000'i Belçika'da, 5.750'si Danimarka'da, 500'ü İsveç'te, 7.500'ü Libya'dadır²⁵.

---

²² Ekin, s.81.

²³ Orhan Tuna, "Batı Memleketlerine İşgücü Akımı Yönünden Doğu ve Kuzeydoğu Bölgesinde Bir Araştırma". Sosyal Siyaset Konferansları, Onyedinci Kitap, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1966, s.251.

²⁴ Turhan Erker, "Dış Ülkelere İşgücü Akımı ve İş ve İşçi Bulma Kurumu". Sosyal Siyaset Konferansları, Onsekizinci Kitap, Sermet Matbaası, İstanbul 1966, s.88-89.

²⁵ Mehmet Y. Arıyörük, "Türkiye'nin İktisadi Yönden Nüfus Siyaseti Stratejisi". İktisat ve Çalışma Hayatı, Milliyetçiler III. Büyük İlmi Kurultayı Tebliğler/Açıklamalar/Müzakereler. Aydınlar Ocağı Yayını, Özal Matbaası 1980, s.126.

Aşağıdaki tabloda 1972-1976 döneminde yurtdışına giden işçi sayıları gösterilmektedir.

Tablo 48: Yurt Dışına Gönderilen İşçilerin Gittikleri Ülkelere Göre Dağılışı

Ülkeler	1972	1973	1974	1975	1976
F. Almanya	65.875	60.793	1.228	640	2.101
Avustralya	640	886	1.138	401	339
Avusturya	4.472	7.083	2.501	226	672
Belçika	113	265	555	59	72
Fransa	10.610	17.944	10.577	25	6
Hollanda	744	1.994	1.503	32	98
İsviçre	1.312	1.109	770	229	281
Libya	-	664	1.015	2.121	4.098
S. Arabistan	-	4	-	251	1.832
Diğer	1.463	2.478	924	436	1.059
Toplam	85.229	135.820	20.240	4.419	10.558

Kaynak: Arıyörük, 1980, s.127.

Tabloda, yurtdışına gönderilen işçi sayısının 1976'ya kadar önemli ölçüde azalma kaydettiğini gözlüyoruz.

4.1.4. Çalışma İlişkileri

4.1.4.1. İşçilerin Sayısal Varlığı ve İşçi Ücretleri

Aşağıdaki tabloda Türkiye genelinde 1955-1972 yıllarında sosyal sigorta kapsamındaki işçi sayısı ve işçi ücretleri gösterilmiştir.

Tablo 49: Türkiye Genelinde Sosyal Sigorta Kapsamındaki İşçi Sayıları ve Ortalama İşçi Ücretleri

Yıllar	İşçi Sayısı			Ortalama Günlük Ücret-TL		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
1955	533.216	468.324	64.892	7.16	7.64	4.99
1960	620.900	550.864	70.036	14.44	15.06	10.23
1961	688.819	611.958	76.861	15.59	16.28	11.10
1962	680.125	616.173	63.952	16.48	17.04	12.52
1963	710.820	645.457	65.363	17.91	18.51	13.40

1964	765.317	697.581	67.736	19.50	20.01	15.49
1965	895.802	791.524	104.278	21.60	22.06	17.96
1966	991.510	885.970	105.540	23.53	24.05	19.29
1967	1.069.387	960.131	109.256	25.83	26.36	21.13
1968	1.206.175	1.090.991	115.184	28.22	28.74	23.49
1969	1.261.856	1.151.881	109.975	32.13	32.64	27.13
1970	1.313.500	1.196.216	117.284	35.32	35.58	32.68
1971	1.404.816	1.288.367	116.449	39.32	39.74	34.64
1972	1.525.012	1.389.349	135.663	43.88	44.47	37.90

Kaynak: Economic and Social Indicators-TURKEY United States Agency for International Development Ankara, Turkey August 1974, s.8.

İşçi sayısının 1955'ten 1972'ye neredeyse 3 katı arttığını görüyoruz. Ücretler de aşağı yukarı 6 kat artmış. Ancak tabii ki hayat pahalılığı da belli bir oranda artmakta. Bu durumu aşağıda ele alacağız.

Aşağıdaki tabloda 1955-1980 yıllarında ekonomik faaliyete göre istihdam edilenler gösterilmektedir.

Tablo 50: Ekonomik Faaliyet Koluna Göre İstihdam Edilenler

[15+yaş]

'000

Yıl	Toplam	Balıkçılık Ormancılık Avcılık Balıkçılık	Madencilik ve taş ocakçılığı	İmalat sanayi	Elektrik Gaz ve su	İnşaat ve bayındırlık işleri	Toptan ve perakende ticaret lokanta ve oteller	Ulaştırma haberleşme ve depolama	Mali kurumlar sigorta, taşınmaz mallara ait İşler ve kurumlar yardımcı iş hizmetleri	Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler
1955	10.842	8.093	110	667	8	407	519	78	59	541
1956	10.613	8.142	117	682	9	382	549	93	67	572
1957	10.845	8.192	124	735	10	410	579	117	74	604
1958	11.771	8.242	131	803	10	453	610	128	81	636
1959	11.164	8.292	136	814	14	386	640	131	84	667
1960	11.945	8.342	134	791	13	390	670	134	86	699
1961	12.088	8.344	131	843	16	394	679	185	85	718
1962	12.219	8.346	123	850	16	463	688	212	87	738
1963	12.365	8.348	117	866	16	524	698	243	98	758
1964	12.573	8.351	128	972	17	539	735	247	103	778

1965	12.761	8.352	140	1.019	18	585	765	267	108	798
1966	13.014	8.364	149	1.074	18	641	805	274	120	855
1967	13.174	8.375	145	1.141	20	561	824	337	133	916
1968	13.396	8.347	145	1.197	21	608	844	373	150	981
1969	13.537	8.286	148	1.233	22	622	863	411	169	1.052
1970	13.768	8.243	155	1.338	22	662	883	420	183	1.127
1971	14.011	8.332	164	1.376	25	642	917	449	193	1.166
1972	14.405	8.421	163	1.520	26	673	952	477	206	1.205
1973	14.679	8.413	170	1.628	28	704	986	506	229	1.245
1974	14.985	8.405	183	1.769	30	733	1.021	535	247	1.284
1975	15.169	8.398	188	1.787	34	774	1.055	563	265	1.323
1976	15.380	8.319	192	1.830	38	815	1.128	575	287	1.410
1977	15.873	8.383	204	2.002	42	845	1.202	586	313	1.496
1978	16.085	8.375	192	2013	43	867	1275	597	329	1582
1979	16.320	8.368	198	2038	45	893	1349	608	339	1669
1980	16.523	8.360	196	2060	44	897	1422	619	347	1755

Kaynak: İstatistik Göstergeler 1923-2002. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara Aralık 2003, s.156-157.

1955'den 1980'e imalat sanayiinde çalışanlar 600 küsur binden 2 milyona yükselirken, toplam istihdam ancak 10 milyondan 16 milyona yükselmiştir. Bu durum Türkiye genelinde imalat sanayiindeki gelişmeyi gösteriyor diyebiliriz

Aşağıdaki tabloda 1955-1980 yılları arasında imalat sanayii ücretleri gösterilmektedir.

Tablo 51: Türkiye'de İmalat Sanayii Ücretleri, 1914-1980

Yıl	Nominal Ücretler	Fiyat Endeksi	Reel Ücretler
1914	4,65	1,00	1,00
.			
.			
.			
1955	202,0	47,05	0,92
1956	239,0	51,72	0,99
1957	285,0	57,86	1,06
1958	336,0	67,00	1,08
1959	430,0	83,33	1,11
1960	478,0	87,67	1,17
1961	493,0	89,03	1,19

1962	534,0	92,03	1,25
1963	578,0	99,33	1,25
1964	623,0	100,50	1,33
1965	712,0	106,40	1,44
1966	755,0	112,4	1,48
1967	865,0	121,7	1,53
1968	940,0	126,3	1,60
1969	1.028,0	136,1	1,62
1970	1.217,0	147,2	1,78
1971	1.539,0	174,0	1,90
1972	1.772,0	194,9	1,96
1973	1.902,0	226,0	1,81
1974	2.544,0	268,1	2,04
1975	3.443,0	321,1	2,31
1976	5.091,0	373,8	2,93
1977	6.844,0	478,2	3,08
1978	1.019,10	704,0	3,11
1979	16.179,0	1.103,9	3,15
1980	26.799,0	2.380,1	2,42

Kaynak: İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998. Hazırlayan: Şevket **Pamuk**. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara Aralık 2000. s.84-85.

Reel ücretler 1962'den 1980'e yaklaşık iki kat artmış. Yani nominal ücretler yaklaşık 50 kat artarken, fiyatlar yaklaşık 25 kat artmış. Bu durum bu yıllarda ücretlerin fiyatların önünde gittiğinin göstergesi diyebiliriz. Bu arada 1980'de ekonomik kriz nedeniyle reel ücretler önemli ölçüde düşüyor. Bir kırılma noktası yaşanıyor.

4.1.4.2. Sendikal Örgütlenme

1964 yılından itibaren TÜRK-İŞ tüzüğünde “partiler üstü politika” görüşü yer almaya başlamıştır. TÜRK-İŞ'e özgü olan bu politika “siyasi partiler karşısında bağımsız kalma, mesleki faaliyetlere ağırlık verme, işçilerin ve ulusal sorunların çözümlenmesinde fikir yürütme, bunları geniş kitlelere yayma, böylece yasama ve yürütme organlarına etki ederek, işçiler lehine hak ve çıkarlar sağlama” şeklinde ifade edilebilir.

TÜRK-İŞ'in uzun yıllar ısrarla uyguladığı bu politikanın benimsenmesinde TÜRK-İŞ bünyesindeki sendikalı işçilerin siyasi eğilimlerinin farklı olması, TİP'e karşı

duyulan çekingenlik, partiler karşısında bağımsız hareket edilmesi ile işçi haklarını elde etmede daha faydalı olunacağı düşüncesi önemli rol oynamıştır. Ayrıca “ABD’nin II. Dünya Savaşı’ndan sonraki dönemlerde dış politikasına hakim olan Truman Doktrininin bir uzantısı olarak TÜRK-İŞ’le kurduğu yakın ilişki de bu konuda etkili olmuştur.

Türk sendikal hareketini 1952 yılından bu yana yönlendiren TÜRK-İŞ uygulamaya koyduğu yeni örgütlenme modelinin yarattığı aksaklıklar, temsil yetkisi nedeni ile üye sendikalar arasında ortaya çıkan uyuşmazlıklar, sendika liderleri arasındaki görüş ayrılıkları ve kişisel sürtüşmeler bunları gidermede izlediği tavır nedeni ile 1964 yılından sonra zor günler geçirmeye başlamıştır. Ayrıca örgütün bazı olaylara ilgisiz kalması ve üyeleri tarafından bazı grevleri desteklemesi birliğin bozulmasında önemli rol oynamıştır.

TÜRK-İŞ’te en önemli bölünme 1967 yılında Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu-DİSK’in kurulması ile ortaya çıkmış, DİSK 13 Şubat 1967’de-TİP’le yakın ilişki içinde olan Maden-İş, Lastik-İş, Basın-İş, Türkiye Gıda-İş ve Türk Maden-İş sendikaları tarafından oluşturulmuştur. 1961 yılından 1965 yılına kadar devam eden İnönü’lü koalisyon hükümetlerinin yerine 1965 yılında Adalet Partisi’nin tek başına iktidar olmasının ardından TİP’e yakın sendikalar TÜRK-İŞ’i AP hükümetlerine taviz vermekle, partilerüstü politikayı partiye boyun eğme şekline dönüştürmekle suçlamışlardır.

Kuruluşundan itibaren TÜRK-İŞ’le yakınlık sağlayamayan TİP izlediği politika ile DİSK’in oluşturulmasında önemli rol oynamıştır.

DİSK kuruluşundan itibaren TÜRK-İŞ’in Amerikan tipi toplu pazarlığa dayalı bir sendikacılık modeli benimsemesini, Uluslararası Kalkınma Ajansı-AID kanalı ile ABD hükümetinden yardım almasını, partilerüstü politika izlemesini sürekli eleştirmiştir.

TÜRK-İŞ ise DİSK’in TİP tarafından kurduğu ideolojik ve siyasi bir örgüt olduğunu, ihtilalci bir sosyalizmi benimsediğini, Marksist bir doktrine, beynelmilel bir karaktere sahip olduğunu ileri sürmüştür²⁶.

1970’li yıllarda işçi konfederasyonları düzeyinde bölünme devam etmiş, çeşitli siyasi partilerin görüşleri doğrultusunda yeni konfederasyonlar oluşturulmuştur. Konfederasyon sayısı 1970’lerin sonunda 7’ye yükselmiştir.

---

²⁶ Aysen Tokol, “Türkiye’de Sendikal Hareket”. Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1994, s.47-50.

Bu dönemde kurulan konfederasyonlar arasında Türkiye Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu-MİSK Türkiye Milliyetçi Adaletçi, Emekçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu-Türk Ülke İş, Türkiye Milliyetçi Ülkücü İşçi Sendikaları Konfederasyonu-Türkiye-İş, Türkiye Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu-Hak-İş, Türkiye Sosyal Demokrat İşçi Sendikaları Konfederasyonu-Sosyal Demokrat İş sayılabilir.

Bunlardan MİSK 23 Haziran 1970 tarihinde, HAK-İŞ 22 Ekim 1976 tarihinde 7 sendika tarafından, Sosyal Demokrat İş 22 Eylül 1978 tarihinde 10 sendika tarafından Türk Ülke İş 23 Temmuz 1976 tarihinde 15 sendika tarafından kurulmuştur.

Bu arada TÜRK-İŞ özellikle kamu sektöründe örgütlenirken DİSK'e üye sendikalar daha çok özel sektörde örgütlenmişlerdir.

Üye sayısı özellikle 1975 yılından sonra artış gösteren MİSK'e üye sendikalar Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde devlet ve bazı özel işletmelerde örgütlenmeye çalışmışlardır.

1980 yılına kadar etkili olmayan HAK-İŞ'e üye sendikalar MSP'nin etkili olduğu bakanlıklara bağlı kamu kuruluşlarında sağlanan destekle örgütlenebilmişlerdir²⁷.

Bu arada 12 Mart 1971'de DİSK kapatılmamış; ama yöneticilerinin ve üye işçilerinin çoğunlukla tutuklanması ve uzun süren yargılanmaları DİSK'in 1971-73 döneminde gelişiminin durmasına yol açmıştır. Bu durum 14 Ekim 1973 genel seçimleriyle sivil rejime geçilmesine dek sürmüştür²⁸.

Aşağıdaki tabloda 1968 yılı Şubat ayı itibariyle sendikaların ve çok-sendikalı organizasyonların sayısı gösterilmektedir.

Tablo 52: 1968 Şubat Ayı İtibariyle Sendikaların ve Çok Sendikalı Organizasyonların Sayıları

<u>Sendikaların ve Çok Sendikalı Organizasyonların Şekli</u>	<u>Sayı</u>
Federasyonlar	16
Endüstriyel-Ulusal Sendikalar (Türk tipi)	218
Endüstriyel-Bölgesel Sendikalar	130

²⁷ Aysen Tokol, "Türk Endüstrisi İlişkileri Sistemi". Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1997, s.115-116-117.

²⁸ Mehmet Şehmus Güzel, "Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçi Hareketleri". Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 7. Cilt, İletişim Yayınları 956/CUM/1992, 1984, s.1848.

Yerel Sendikalar (Bir kasabayı ya da coğrafi bölgeyi kapsayan)	211
İşyeri Seviyesi Sendikaları	127
Toplam	702

Kaynak: Çalışma Bakanlığı Verilerinden Düzenleyen Toker **Dereli**, 1968, s.202.

Buradaki Türk tipi ulusal sendikalar finansal gücü ve toplu pazarlık gücü nispeten yüksek olan sendikaları ifade etmektedir. Bölgesel sendikalar ise daha küçük, kapsamı bir bölgeyle sınırlı örneğin Marmara Bölgesi Tütün, İçki, Yiyecek ve İlgili Endüstriler İşçi Sendikası gibi sendikaları ifade etmektedir. Endüstriyel sendikalar Türkiye’de toplam sendikaların yüzde 50’sini kapsamaktadır²⁹.

Aşağıdaki bir diğer tablo 1960-1980 Yılları Arasındaki sendika sayılarını göstermektedir.

Tablo 53: 1960-1980 Yılları Arasında Sendika Sayısı

<u>Yıllar</u>	<u>Sendika Sayısı</u>
1960	432
1961	511
1962	543
1963	565
1964	595
1965	668
1966	704
1967	798
1968	755
1969	797
1970	737
1971	631
1972	642
1973	637
1974	675
1975	781

²⁹ Toker **Dereli**, “The Development of Turkish Trade Unionism-A Study of Legislative and Socio-Political Dimensions”. Sermet Matbaası İstanbul 1968, s.202-203.

1976	787
1977	863
1978	879
1979	750
1980	733

Kaynak: **Tokol**, “Türk Endüstri... 1997”, s.112.

1960-1980 döneminde işçi sendikaları işyeri, işkolu, genel ve bölgesel düzeyde örgütlenmişlerdir. Ancak işkolu düzeyinde örgütlenme daha fazla olmuş, işkolu düzeyinde kurulan sendikaların büyük bölümü ise gerçek anlamda işkolu sendikası özelliği gösterememişlerdir.

Üst düzeyde birlik, federasyon, konfederasyon türü örgütlenme devam etmiş, ancak birlikler eski önemlerini yitirmişlerdir. Zayıf mali ve heterojen yapıları ile yeni dönemin gerektirdiği fonksiyonları yerine getiremeyeceği düşüncesi ile birlikler örgütlenme modeli olarak ilgi görmemişlerdir.

Federasyonların yapısı ise dönem boyunca güçlü sendikacılığın gerçekleşmesini sağlayacak durumda olmamıştır. Görünüşü ile güçlü gibi gözükken işçi federasyonları genellikle yerel veya bölgesel, ayrı karakter ve nitelikteki çoğu az sayıda işçiyi kapsayan ve farklı görüş ve uygulamalar içinde bulunan, farklı düşünce ve yetenekleri olan çoğu zaman amatör yöneticilerle yönetilen sadece biçimsel bir birlik ve beraberlik gösteren, aynı tüzel kişiliğe sahip güçsüz sendikalardan oluşmuştur.

Türk işçi sendikalarının bölünmüş yapısı dönem boyunca devam etmiş, ekonomik, bireysel ve siyasi faktörlerin etkisi ile Tablo 53’de görüldüğü gibi sendika sayısı hızla artmıştır³⁰.

1960-1980 döneminde sendikalı işçi sayısı artmış, ancak ekonomik yapının daha çok tüketim malları sanayiine özellikle özel sektörde küçük işletmeye dayalı yapısı, sanayi sektöründe sağlanan istihdamın sınırlı kalması, tarımın istihdamda ağırlığını koruması, informal sektör istihdamının yaygınlaşması, sendikalara karşı özel sektör işverenlerinin olumsuz tavrı, yasal sınırlamalar gibi nedenlerle büyük rakamlara ulaşamamıştır.

---

³⁰ **Tokol**, “Türk Endüstri... 1997”, s.110-111.

1980 yılında 6.190.040 ücretlinin (TABLO 54)'de görüldüğü gibi 5.721.024'ü sendikalı görülmesine karşılık bu rakam aldatici olmuş, sendika üye sayısını gösteren rakamlar güvenilir olmaktan uzak kalmıştır. 1970 yılına kadar sendikaların üye sayısını gösteren rakamlar sendikaların üye sayılarını Çalışma Bakanlığı'na bildirmeleri konusunda mevzuatta herhangi bir hüküm bulunmadığından yetersiz kalmıştır.

Kaldı ki, 1970 yılında sendikalara üye sayılarını her yılbaşında bakanlığa bildirme yükümlülüğü getirilmesine karşılık, 1970 sonrasında da üye sayıları her yıl düzenli olarak bildirilmediğinden, 275 sayılı yasa gereği yetki elde edebilmek için yüksek bildirimde bulunulduğundan ve birden fazla sendikaya üyeliği engelleyici yasal düzenleme bulunmadığından yine gerçeği yansıtmamaktadır. Bu nedenle sendikalı işçi sayısını ve sendikalaşma oranını doğru olarak belirlemek olası değildir³¹.

Aşağıdaki tabloda 1960-1980 arasında İş Yasası kapsamındaki işçi sayıları ve sendikalı işçi sayıları gösterilmektedir.

Tablo 54: 1960 - 1980 Arasında İş Yasası Kapsamındaki İşçi Sayısı ve Sendikalı İşçi Sayısı

Yıllar	İş Yasası Kapsamına Giren İşçi Sayısı	Sendikalı İşçi Sayısı
1960	824.881	282.967
1961	868.954	298.000
1962	903.817	307.000
1963	975.570	259.710
1964	999.569	338.769
1965	1.082.507	360.285
1966	1.142.912	374.058
1967	1.336.945	834.680
1968	1.327.215	1.057.928
1969	1.365.936	1.193.908
1970	1.406.100	2.088.219
1971	1.448.108	2.362.787
1972	1.562.580	2.672.857
1973	1.612.579	2.658.393
1974	1.718.551	2.878.624
1975	1.819.456	3.328.633
1976	1.580.000	3.269.356

³¹ Tokol, "Türk Endüstri... 1997", s.107-108.

1977	1.970.000	3.807.577
1978	2.205.056	3.897.290
1979	2.152.411	5.465.109
1980	2.204.807	5.721.074

Kaynak: **Tokol**, “Türk Endüstri...1997”. s.109.

Her şeye rağmen mevcut verilerle değerlendirdiğimizde 1967’den itibaren sendikalı işçi sayısında büyük bir sıçrama olduğunu görmekteyiz. Benzer durum 1979’da da gözleniyor.

4.1.4.3. Toplu Pazarlık

Bu dönemde sendikaların en önemli aktivitesi toplu pazarlık olmuştur. 1963’de yeni sistemin başlangıcından 1967 sonuna kadar Türkiye’de toplam 3634 toplu sözleşme yapılmıştır. Bu sözleşmelerin büyük çoğunluğu endüstriyel-ulusal sendikalar tarafından gerçekleştirilmiştir³². 1980 yılına kadar ise 17 yıl içinde yaklaşık 28000 toplu sözleşme imzalanmıştır.

Toplu sözleşme kapsamındaki işçi sayısı (Tablo 55)’de görüldüğü gibi zaman içinde artış göstermiş ancak toplam işçi sayısı dikkate alındığında, sendikalaşma oranının düşük olmasının etkisi ile toplu sözleşmeden yararlanan işçi sayısı sınırlı düzeyde kalmıştır³³. Bu nedenle, toplu iş sözleşmesinden yararlanan işçi sayısı göz önüne alındığında sendikalı işçi sayısının abartılı bir rakama ulaştığı söylenebilir. Bunda aynı iş yerinde faaliyette bulunan birden ziyade sendikaya üyeliğin rol oynadığı söylenebilir.

Tablo 55: 1963-1980 Yılları Arasında Kamu ve Özel İşyerlerinde İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri ve İşçi Sayıları

Yıllar	Toplu Söz. Sayısı	Kamu		Özel		Toplam	
		İşyeri	İşçi	İşyeri	İşçi	İşyeri	İşçi
1963	96	29	3.394	127	5.968	156	9.462
1964	1078	1435	263.836	2483	172.926	1078	436.762
1965	872	1114	123.750	1741	50.109	2855	171.859

³² **Derele**, s.212.

³³ **Tokol**, “Türkiye’de Sendikal... 1994”, s.65.

1966	1152	1000	159.375	1595	175.013	2595	334.388
1967	2339	1127	110.041	2506	78.724	3630	188.765
1968	1332	1450	254.600	1531	163.697	2981	418.297
1969	1419	1261	98.105	1614	136.381	2875	234.486
1970	1516	2308	112.308	2727	216.243	5036	550.951
1971	1442	978	188.588	3564	153.967	4542	342.550
1972	1606	1504	254.440	1878	153.797	338	408.237
1973	1921	4211	249.901	2098	193.389	6309	443.290
1974	1724	1880	427.300	2443	174.479	4323	601.779
1975	1893	1051	91.316	3877	209.202	4928	300.518
1976	1979	2757	204.428	2419	202.345	5176	413.773
1977	2033	2498	369.324	3681	220.774	6189	590.098
1978	1870	1530	230.140	3787	155.737	5317	385.877
1979	2070	4781	93.006	8496	278.331	13277	371.377
1980	2247	2578	215.443	1488	63.882	4066	279.327

Kaynak: Tokol, "Türkiye'de Sendikal... 1994". s. 65 (Petrol-İş verilerinden düzenlenmiştir).

1963-1980 döneminde özel sektörde imzalanan sözleşme sayısı yüksek olmuş, buna karşılık (Tablo 55)'den görüldüğü gibi büyük işletmelerin bulunduğu kamu sektöründe toplu sözleşmeden yararlanan işçi sayısı özel sektöre oranla daha yüksek sayıda gerçekleşmiştir.

1963-1980 döneminde yasanın hem işyeri hem işkolu düzeyinde toplu pazarlık yapılmasına imkan tanınmasına karşılık sözleşmeler temelde işyeri düzeyinde gerçekleşmiştir.

1963-1980 döneminde toplu pazarlık görüşmelerinde sendikaların temel taleplerini parasal konular oluşturmuştur, ücret artışlarında seyyanen zam sistemi önem kazanmıştır. Toplu sözleşmelerde çok sayıda sosyal yardıma yer verilmiş, aile yardımı, doğum, ölüm, evlenme yardımı, yakacak yardımı, izin yardımı gibi yardımlarla işçinin satınalma gücü arttırılmaya çalışılmıştır. Her yıl ödenen ikramiye tutarı sözleşmelerle bir aydan dört aya yükseltilmiş, bazı sözleşmelerde 6-7 aylık ikramiye öngörülmüştür. Birçok sözleşmede kıdem tazminatı, ihbar tazminatı; fazla çalışma ücreti, yıllık izin sürelerinde

yasal hükümlerin üstünde haklar sağlanmıştır. Bu arada 20 Temmuz 1978 tarihinde TÜRK-İŞ ile CHP ağırlıklı koalisyon hükümeti arasında “Toplumsal Anlaşma” imzalanmıştır.

Sendikalar toplu iş mücadelelerinde kamu sektörünün yeteri kadar güçlü hareket etmemesi, siyasi iktidarların davranışı, devlet işletmelerinin büyük oluşu, devletin paternalist zihniyet gibi nedenlerle kamu sektöründe daha iyi koşullarda toplu sözleşme yapmışlardır³⁴.

4.1.4.4. Grevler

1963-1980 döneminde yasal düzenlemeye bağlı olarak grev toplu iş uyuşmazlıklarının çözümünde en son başvurulacak yol olarak kabul edilmiş, grev öncesinde uzlaştırma sistemine başvurulması zorunlu hale getirilmiştir. Ancak uygulamada uzlaştırma fazla başarılı olmamış, taraflar için geçilmesi zorunlu ancak gerekli olmayan bir süreç olarak görülmüştür. Gönüllü hakem sistemi de genelde hak uyuşmazlıklarında sınırlı olarak kullanılmıştır³⁵.

Türkiye’de; uyarı grevleri, dayanışma grevleri ve siyasi grevlerin mevzuatta bulunmaması ve böyle olayların ülkemizde yasadışı sayılarak ağır yaptırımlara bağlanmış olması, bizdeki grev sayısı azlığının, grev süresi uzunluğunun en baş nedenidir.

1963-1971 arası grev en çok gıda sanayiinde görülmüş; dönem içi grevlerin %35,2’si bu kesimde yaşanmıştır.

Gene bu dönemde grevlerin sayıca çoğunluğu (%74,2’si) özel sektörde düzenlenmiştir. Ama grevci sayısı bakımından üstünlük kamu sektöründedir (%53,4).

Çalışma Bakanlığı, 67 ili 23 çalışma bölgesine ayırmıştır. Bu bölümlere göz önüne alındığında en çok grev İstanbul, onun ardından Adana bölgelerinde yapılmıştır. Yine bu dönemde endüstrileşme sürecine yeni yeni girmiş olan Gaziantep, Malatya, Diyarbakır, Samsun ve Trabzon bölgeleri de işçi eylemlerinin ivme kazanarak geliştiği yerlerdir³⁶.

---

³⁴ Tokol, “Türkiye’de Sendikal... 1994”, s.66-67-68.

³⁵ Tokol, “Türk Endüstri... 1997”, s.145.

³⁶ Güzel, “Cumhuriyet Türkiye’sinde... 1984”, s.1866-1867.

Grev sayısı, greve katılan işçi sayısı ve grevde kaybolan işgünü sayısı Tablo 56'da görüldüğü gibi 1974'e kadar, 1974 sonrasında göre sınırlı kalmıştır. 12 Mart 1971 tarihinden 1973 seçimlerine kadar geçen süre içinde de grev büyük ölçüde kısıtlanmıştır.

1974'ten sonra grev sayısı hem kamu hem özel sektörde her yıl düzenli olarak artmış, büyük boyutlara ulaşmıştır. 1974 yılına kadar ancak yüzbinlerle ifade edilen işgünü kayıpları 1975'den sonra milyonlarla ifade edilen işgünü kayıplarına dönüşmüştür. Sadece 1976 ile 1980 yılları arasında grevlerde toplam 16.771.276 işgünü kaybedilmiştir.

1974 sonrasında grev sayısı, greve katılan işçi sayısı, grevde kaybolan işgünü sayısı bakımından özel sektör başı çekmiştir. Ortalama katılım oranı ve grev başına kaybolan işgünü sayısı ise kamu sektöründe yüksektir. Bu durum kamu sektöründe daha büyük işletmelerin bulunmasından kaynaklanmaktadır³⁷.

Aşağıdaki tabloda 1960-1980 yılları arasında grev sayısı, greve katılan işçi sayısı ve kaybolan işgünü sayısı gösterilmektedir.

Tablo 56: 1960-1980 Yılları Arasında Grev Sayısı, Greve Katılan İşçi Sayısı, Kaybolan İşgünü Sayısı (Türkiye)

Yıllar	Grev Sayısı	Katılan İşçi Sayısı	Kaybolan İşgünü Sayısı
1963	8	1.515	19.739
1964	85	7.896	251.767
1965	47	12.879	307.165
1966	44	21.812	434.059
1967	102	9.466	350.892
1968	53	20.713	196.040
1969	82	23.190	357.799
1970	111	25.963	260.338
1971	97	20.016	295.950
1972	14	7.158	147.585
1973	22	12.284	479.857
1974	45	21.046	470.088
1975	90	25.398	1.102.682
1976	105	32.899	1.768.201

³⁷ Tokol, "Türk Endüstri... 1997, s.145-146.

1977	167	59.889	5.778.205
1978	175	27.208	1.598.905
1979	190	39.901	2.217.347
1980	227	46.216	5.408.618

Kaynak: **Tokol**, 1997, s.147.

Aşağıdaki tabloda 1960-1980 yılları arasında Kamu sektöründe grev sayısı, greve katılan işçi sayısı ve kaybolan işgünü sayısı gösterilmektedir.

Tablo 57: 1960-1980 Yılları Arasında Grev Sayısı-Greve Katılan İşçi Sayısı, Kaybolan İşgünü sayısı (Kamu)

Yıllar	Grev Sayısı	Greve Katılan İşçi Sayısı	Kaybolan İşgünü Sayısı
1963	1	218	4.360
1964	10	2.172	31.206
1965	7	6.841	23.813
1966	7	11.523	30.622
1967	50	6.946	223.696
1968	10	17.010	108.823
1969	22	15.342	122.478
1970	50	19.022	120.705
1971	30	6.523	100.850
1972	4	2.932	17.991
1973	7	5.179	215.387
1974	22	16.390	256.092
1975	13	5.847	231.048
1976	22	12.701	399.466
1977	29	18.379	1.316.326
1978	27	3.006	153.478
1979	46	21.857	714.425
1980	30	11.652	1.354.594

Kaynak: **Tokol**, “Türk Endüstri... 1997”, s.148.

Tablodan 12 Mart Dönemindeki kırılma noktasının ve 1977'den sonraki tırmanışın bir hayli belirgin olduğunu gözlemekteyiz.

Aşağıdaki tabloda gene 1960-1980 yılları arasındaki ancak bu defa özel sektördeki grevlerde grev sayısı, greve katılan işçi sayısı ve kaybolan işgünü sayısını veriyoruz.

Tablo 58: 1960-1980 Yılları Arasında Grev sayısı, Greve Katılan İşçi Sayısı, Kaybolan İşgünü Sayısı (Özel)

Yıllar	Grev Sayısı	Katılan İşçi Sayısı	Kaybolan İşgünü Sayısı
1963	7	1.296	15.379
1964	75	5.724	220.561
1965	40	6.038	283.352
1966	37	10.289	403.437
1967	52	2.520	127.196
1968	43	3.703	87.207
1969	60	7.848	235.321
1970	61	6.941	139.633
1971	67	13.493	195.100
1972	10	4.226	129.594
1973	15	7.105	264.470
1974	23	5.656	213.996
1975	77	19.542	371.634
1976	83	20.198	1.368.735
1977	138	41.510	4.443.879
1978	148	24.202	1.445.427
1979	144	18.044	1.502.922
1980	197	34.564	4.054.024

Kaynak: Tokol, 1997; s.149.

Yukarıdaki son iki tablodan grevlerin özel sektörde daha fazla gerçekleştiği, katılan işçi sayısının da özel sektörde daha fazla olduğu gözlenmektedir.

4.1.4.5. Çalışma İlişkileri ile İlgili Hukuki Düzenlemeler

4.1.4.5.1. 1961 Anayasası

1961 Anayasası, 1924 Anayasası'nda yer alan "güçler birliği" ilkesini ve bunun doğurduğu "meclis hükümeti" sistemini terk etmiş; onun yerine "yumuşak bir güçler

ayrılığı” ilkesine dayanan “parlamentar rejimi” kabul etmiştir. “Egemenliğin kayıtsız şartsız Türk Milleti’ne ait olduğunu” belirten 1961 Anayasası, millet egemenliğinin sadece Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından değil, “Anayasa’nın koyduğu esaslara” uygun olarak “yetkili organlar eliyle kullanılacağını” hükme bağlamaktadır.

Böylece 1961 Anayasası’nda egemenlik hakkının kullanılmasında “meclis üstünlüğü” ilkesi terk edilmiş; bu ilkenin yerine “anayasanın üstünlüğü” ilkesi benimsenmiştir.

1961 Anayasası’nda egemenlik hakkının kullanılması, sadece Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne değil, aynı zamanda yürütme ve yargı organlarına da tanınmıştır.

1961 Anayasası’nda yasama yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne verilmiştir. Bu meclis, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu’ndan meydana gelmiştir.

Yürütmenin başı Cumhurbaşkanıdır. Diğer yürütme organı Bakanlar Kuruludur. 1961 Anayasası’nda sadece doğal haklar doktrininin ve 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nin etkilerini taşıyan klasik kişi hak ve özgürlüklerine değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik hak ve özgürlüklere de yer verildiğini görüyoruz³⁸.

Çağdaş bir anlayışı yansıtan 1961 Anayasası “Temel Haklar ve Ödevler” başlığı altında sadece klasik hak ve özgürlüklere (kişi dokunulmazlığı, özel hayatın gizliliği, konut dokunulmazlığı, haberleşme özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı, dernek kurma hakkı, kişi güvenliği, hak arama özgürlüğü, ispat hakkı) (md. 14-34) değil; aynı zamanda sosyal ve iktisadi haklara (çalışma hakkı, ücrette adalet sağlanması, sendika kurma hakkı, toplu sözleşme ve grev hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sağlık hakkı, öğrenim hakkı, kooperatifçiliğin geliştirilmesi, tarımın ve çiftçinin korunması hakkı) (md. 35-53) yer vermiştir. Bütün bu hak ve özgürlükleri gerçekleştirmek, bir başka deyişle, bu hak ve özgürlükleri sınırlayan ekonomik ve sosyal bütün engelleri ortadan kaldırmak, böylece insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli koşulları hazırlamak, devlete bir görev olarak verilmiştir (md. 10). Bu hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması sadece Anayasa’da belirlenen nedenlerle mümkün olacak; ancak bu sınırlandırma bile, hak ve özgürlüklerin özüne dokunamayacaktır (md. 11). Böylece, siyasal demokrasinin sağladığı geniş özgürlük dönemini ayakta tutacak ekonomik demokrasiyi kurma koşulları

---

³⁸ Fevzi **Demir**, “Anayasa Hukukuna Giriş-Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku”. Dokuz Eylül Üniversitesi, 6. Bası, İzmir Mart 2005, s.195.

da hazırlanmış; ekonomik yaşamın bir plan içinde düzenlenerek vatandaşlara gelir düzeylerinin belirli bir sınırın altında kalmasını önlemek, işçilerin işverenler tarafından istismarını engellemek, korunmaya muhtaç kişilerin korunmasını sağlamak vs. görevleri devlete verilmiştir. Bir başka deyişle “sosyal devlet” kavramını gerçekleştirmek amacıyla bu kurallar Anayasaya konmuş bulunmaktadır. Ancak bu kuralların, geçtiğimiz dönemlerde zaman zaman ileri sürüldüğü gibi “sosyalist devleti” yaratmak amacı gütmeyeceği, sadece bütün vatandaşlara huzur ve güven içinde insanca yaşamayı sağlamak amacı güden “refah devleti” (welfare state) idealinin sağlanması amacı olduğu açıktır.

1924 Anayasası kişi hak ve özgürlüklerini güvence altına almak bakımından ne kadar zayıf idiyse, 1961 Anayasası tam tersine o kadar güçlüdür. Bu çerçevede siyasal iktidarların yetki taşımalarını önlemek ve özgürlükleri korumak için Anayasa tekniğinde şimdiye dek bilinen ve tanınan belli başlı ne kadar kurum ve ilke varsa hemen hepsi 1961 Anayasası'na alınmıştır. Anayasa Mahkemesi, Yüksek Hakimler Kurulu, İkinci Meclis (Senato), idarenin her türlü işleminin yargı denetimine bağlanması v.s... Özellikle Anayasa Mahkemesi, özgürlüklerin bekçisi ve “Anayasanın üstünlüğü” ilkesinin koruyucusu olarak düşünülmüştür. Bundan başka Anayasa, sadece özgürlükleri hukuksal güvence altına alan birtakım kurum ve ilkeler getirmekle kalmamış, aynı zamanda özgürlüklerin yaşaması için gerekli sosyal ortamı, çoğulcu (plüralist) toplum düzenini yaratmaya çalışmıştır. Bunun içinde, meslek grupları, sendikalar, siyasal partiler gibi toplulukların ve üniversite, radyo-televizyon idaresi gibi özerk kurumların belirli haklar ve dokunulmazlıklarla donatılmış olarak sosyal yapı içinde yer almalarını sağlamıştır. Böylece 1961 Anayasası, özellikle kurduğu güvenceler sistemi ile modern Anayasalardan daha geri kalmamıştır³⁹.

4.1.4.5.2. 274 Sayılı Sendikalar Kanunu

15.7.1963 tarihinde kabul edilen ve 7.5.1983'e kadar Türkiye'de işçi ve işveren sendikaları hukukunu düzenleyen yasadır.

1961 Anayasası'nda “sendika kurma hakkı”nın özel bir madde içinde yer alması (md. 46), işçilere toplu sözleşme ve grev haklarının tanınması (md. 47), bu alanda yeni yasaların hazırlanmasını zorunlu kıldı. 274 sayılı Sendikalar Kanunu yoğun bir yasama faaliyetinin sonunda 15.7.1963'te kabul edildi ve 24.7.1963 tarihinde R.G.'de

---

³⁹ **Demir**, “Anayasa Hukukuna... 2005”; s.195-196-197.

yayımlanarak yürürlüğe girdi. 274 sayılı yasanın yürürlüğe girmesi ile 1947’de çıkarılan 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun yürürlükten kalkmıştır.

274 sayılı yasanın temel amacı işçi ve işveren niteliği ile faaliyet gösterenlere serbestçe örgütlenebilme hakkı vermek, bu örgütlerin, sendika özgürlüğünün uluslararası normlarına göre serbestçe faaliyet gösterebilmelerini sağlamak ve sendikaların kısa süre içinde güçlenebilmesi için gerekli yasal dayanakları hazırlamaktır.

Yasa, sadece hizmet sözleşmesi ile çalışanları değil, emeği ile geçinenleri, olabildiğince işçi sendikaları içinde örgütlemeye çalışıyordu. Örneğin serbest yazarları işçi tanımı içine sokmuştu. 274 sayılı yasa sadece, kamu kesiminde üst kademedeki işçi statüsünde çalışanların, askerliği meslek edinmiş bulunan askeri şahısların ve din/ibadet işlerinde çalışanların sendikalara üye olamayacaklarını kabul etmişti⁴⁰.

Sendika üyeliğinin serbest ve ihtiyari olduğunu kabul eden 274 sayılı yasa, üyelik için yazılı başvuruyu yeterli buluyordu (md. 5). Üyelikten ayrılmada da çekilme özgürlüğünü açıkça ifade ediyor, bu hususta da yazılı başvuruyu yeterli sayıyordu (md. 6).

274 sayılı yasa sendikaların üst kuruluşlar içinde serbestçe örgütlenebileceklerini de kabul etmiş, bu konuda birlik, federasyon ve konfederasyonların niteliklerini açıklamıştır. Aynı yasada 5018 sayılı Sendikalar Yasası’ndan farklı olarak, Türkiye’deki sendikaların uluslararası kuruluşlara serbestçe üye olabilecekleri öngörülmüş, üye olunan uluslararası kuruluşun tüzüğüne 15 gün içinde Çalışma Bakanlığı’na gönderilmesi koşulu ile yetinilmişti. Bakanlar Kurulu, sendikanın üye olduğu uluslararası kuruluşun tüzüğünü Anayasa’nın temel ilkelerine aykırı bulduğu takdirde bu üyeliği iptal edebilecek, ancak bu iptal kararına karşı sendika da Danıştay’a başvurabilecekti (md. 10).

Yasaya göre sendikanın kuruluşu “tüzel kişilik kazanması” idarenin iznine bağlı değildi. Kurucuların hazırladığı tüzüğü mahallin en büyük mülki amirine makbuz karşılığı verilmesiyle sendika kurulmuş oluyordu (md. 12).

274 sayılı yasa sendikalara geniş bir faaliyet alanı çizmiştir. Bunlardan bir kısmı 5018 sayılı yasada mevcut olmayan, hatta yasaklanmış olan konulardadır. Örneğin sendikaların grev ya da lokavta karar vermesi, bu hareketleri idare etmesi, toplu iş

---

⁴⁰ Metin Kutsal, “274 Sayılı Sendikalar Kanunu”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İkinci Cilt, İstanbul 1996, s.24.

sözleşmesi yapması (md. 14/b, h) gibi. Ayrıca sendikalara, ulusal ve uluslararası kuruluşlara temsilci gönderme, yardımlaşma sandıkları kurma, eğitim faaliyeti, bizzat kooperatifler kurma hakkı tanımıştır.

Buna karşılık sendikalara yasaklanan faaliyetler olabildiğince sınırlı tutulmuştur. 274 sayılı yasaya göre sendikalar siyasi partilerden yardım alamazlar, siyasi partilere yardım yapamazlar, onların örgüt yapısı içinde yer alamazlar ve bir siyasal partinin adı altında kurulamazlar. Bu yasakların hepsi dar anlamda, organik siyasal ilişkileri kapsamaktadır. Bu nedenle yasaya göre sendikaların seçimlerde belirli bir siyasi partiyi desteklemesinde hiçbir engel bulunmamaktadır⁴¹.

Bunun yanında işçilerin sendikalara serbestçe üye olmaları temel bir haktır. Üyelikten ötürü işçi herhangi bir haksız uygulama görmemeli ve korunmalıdır. Bu korunma özellikle işverenlere karşı olmalıdır. Çünkü işverenler, çeşitli yollardan sendikalı işçilere farklı işlemler uygulayabilmektedir. Oysa işçilerin kendi özgür iradeleri ile seçtikleri bir sendikaya girmelerine engel yaratmamalıdır. Sendikalı işçilerin işten çıkarılmaları ve sendika seçme özgürlüğü ihlallerini önlemek amacıyla yasanın 19. maddesi bazı koruyucu hükümler getirmiştir. Böylece bu durumlar yasal güvence altına alınmış ve yaptırımlara bağlanmıştır⁴².

1963 Sendikalar Yasası, işçi sendikaları yöneticileri ile sendika temsilcilerine daha ileri düzeyde güvenceler sağlamış, böylece daha etkili bir sendikal yaşam amaçlamıştır (md. 20).

274 sayılı yasa, sendikaların en önemli gelir kaynağı olan üyelik aidatı konusunda da önemli yenilikler getirmiştir. 5018 sayılı yasanın aksine, işçi ve işveren sendikalarının, üyelik aidatını Dernekler Kanunu'ndaki kayıtlara bağlı kalmaksızın genel kurul kararı ile saptayabilecekleri ilkesi bunlar arasındadır. Ayrıca işçi sendikalarının mali açıdan kısa sürede güçlenmesinde hayati bir rol oynayan üyelik aidatının kaynaktan kesilmesi (check-off) uygulaması ilk kez 274 sayılı yasa ile mevzuata girmiştir (md. 23).

274 Sayılı Sendikalar kanunu, yasama organında aynı gün kabul edilen 275 sayılı Grev ve Lokavt Kanunu ile birlikte yirmi yıla yakın bir süre Türkiye'de toplu iş ilişkilerini

---

⁴¹ Kutal, s.24.

⁴² Cahit Talas, "Türkiye'nin Açıklamalı sosyal Politika Tarihi", Bilgi Yayınevi 1. Basım İstanbul 1992, s.162.

düzenlemiştir. Bu dönemde Türk sendikacılığının toplumsal bir güç haline gelmesinde ve kişilik kazanmasında 274 sayılı yasanın önemli katkıları olmuştur. 1970’te 274 sayılı yasada yapılmak istenen değişiklikler ise Türkiye’de siyasal-toplumsal alanda önemli çalkantılara ve işçi hareketlerine yol açmıştır⁴³.

4.1.4.5.3. 275 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu

4.1.4.5.3.1. Toplu İş Sözleşmesi Hükümleri

Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Yasası Sendikalar Yasası ile aynı tarihte yürürlüğe girmiştir. Yasa ile işçi-işveren ilişkilerinin tarafların pazarlık güçlerine dayalı bir toplu pazarlık sistemi içinde yürütülmesine özen gösterilmiştir. Buna karşılık teşmil, grev erteleme, arabuluculuk gibi düzenlemelerle taraflara müdahale edilmiş, bu müdahalede siyasi iktidarın tercihleri yanında devletin ekonomi içindeki rolü önemli rol oynamıştır.

Yasa toplu iş sözleşmesini tanımlamış, sözleşmenin yazılı yapılmasını, toplu iş sözleşmelerinde aksi belirtilmedikçe toplu iş sözleşmelerinin hizmet akitlerine aykırı olmasını öngörmüştür. Yasaya göre hizmet akitlerinin toplu iş sözleşmesine aykırı hükümlerinin yerini toplu sözleşme hükümlerinin alması, toplu iş sözleşmelerinde aksi belirtilmedikçe hizmet akitlerinin işçi lehine olan hükümlerinin geçerli olması söz konusudur.

Yasa toplu iş sözleşmelerinin belirli veya belirsiz süreli yapılabilmesini, süresi belirli bir toplu iş sözleşmesinin bir yıldan az ve üç yıldan uzun süreli olmamasını, belirli koşulların gerçekleşmesi halinde belli bir süre için sözleşmenin kendiliğinden yenilenmesini öngörmüştür.

Yasa, toplu sözleşmenin sözleşmeye taraf sendika veya federasyonların feshi, infisahı, faaliyetten alıkonulmuş olması veya toplu iş sözleşmesinin uygulandığı işyerinde işverenin değişmesi gibi nedenlerle ortadan kaldırılmasını engellemiştir.

275 sayılı yasa, işçi sendikaları ile işveren ve işveren sendikalarına toplu pazarlık yapma ehliyeti tanımıştır. Bir işkolunda çalışan işçilerin çoğunluğunu temsil eden işçi federasyonu veya işkolu esasına göre kurulmuş işçi sendikasına o işkolundaki işyerlerini kapsayan toplu iş sözleşmesi, bir veya birden fazla işletmede çalışan işçilerin çoğunluğunu

---

⁴³ Kutal, “274 sayılı...”, s.24.

temsil eden işçi sendikasına da o işletme veya işyerleri için toplu sözleşme yapma yetkisi vermiştir. Konfederasyona toplu pazarlık yetkisi verilmemiştir.

Yasa bir toplu iş sözleşmesinin kapsadığı işçilerin aynı işkolunda çalışan işçilerin çoğunluğunu oluşturması halinde Bakanlar Kurulu'nun, Yüksek Hakem Kurulu'nun danışma niteliğinde görüşünü aldıktan sonra toplu iş sözleşmesini aynı işkolundaki diğer işçilere ve onları çalıştıran işverenlere bir kararname ile teşmil edebilmesini sağlamıştır.

Toplu sözleşme imzalayan sendikaya üye olmayan işçilerin toplu sözleşmeden yararlanmaları dayanışma aidatı ödeme koşullarına bağlanmış, aidatın miktarı yasa ile sınırlandırılmıştır.

275 sayılı yasa, toplu sözleşmelerin başlayabilmesi için yetkili işçi ve işveren tarafından birinin diğerini görüşmeye çağırmasını öngörmüş, çağrılan taraf için çağrıya uyma zorunluluğu getirmiştir. Çağrıdan sonra toplu görüşme, toplu görüşme sonucunda tarafların aralarında anlaşamamaları halinde ise uzlaştırma aşaması öngörülmüştür.

Yasaya göre taraflardan birinin toplu görüşmeye katılmaması veya görüşmelerin anlaşma ile sonuçlanmaması halinde durum tutanakla tespit edilmeli ve ilgili makama gönderilmelidir. Tutanağın ilgili makam tarafından alındığı tarihten itibaren 12 işgünü içinde bir uzlaştırma toplantısı düzenlenmesi zorunludur. Taraflar bu toplantıya gelmek veya birer temsilci göndermek, ayrıca bu toplantı için birer tarafsız aracı belirleyerek göndermek zorundadırlar. Toplantıda iki aracının üçüncü tarafsız aracılığı seçmeleri zorunludur. Seçimin yapılmaması halinde yetkili iş mahkemesi tarafsız aracılığı belirlemek durumundadır.

Yasa, uzlaştırma toplantısının en çok 15 gün sürmesini, bu sürenin tarafların anlaşmaları ile uzatılabilmesini öngörmüştür. Taraflardan birinin toplantıya gelmemesi, tarafsız aracı seçmemesi, temsilci göndermemesi, anlaşma sağlanamaması veya uzlaştırma kurulunca alınan kararın taraflarca kabul edilmemesi halinde durumun tutanakla saptanarak yetkili makama bildirilmesi zorunludur⁴⁴.

4.1.4.5.3.2. Grev ve Lokavt Hükümleri

275 Sayılı Yasa, grevi “işçilerin topluca çalışmamak suretiyle bir işkolunda veya işletmede faaliyeti durdurmaları veya işin niteliğine göre önemli ölçüde aksatmak amacı ile

---

⁴⁴ Tokol, “Türk Endüstri...”, s.89-90.

aralarında anlaşarak veya bir teşekkülün aynı amaçla topluca çalışmamaları için verdiği bir karara uyarak işi bırakmaları” şeklinde tanımlamıştır. Yasal grev ise, “işçilerin işverenle olan ilişkilerinde iktisadi ve sosyal haklarını korumak ve düzeltmek amacıyla ve yasa hükümlerine uygun olarak yapılan grev” şeklinde belirtilmiştir⁴⁵. Yasa, “bir işkolunda veya işletmede faaliyetin tümüyle durmasına sebep olacak şekilde işveren veya işveren vekili tarafından kendi teşebbüsü ile veya bir teşekkülün verdiği karara uyarak işçilerin topluca işten uzaklaştırılmalarını” lokavt olarak tanımlamıştır. Yasal lokavt ise, “iş koşullarında veya bunların uygulanma şekil ve yöntemlerinde değişiklik yapmak veya yeni iş koşulları kabul ettirmek amacı ile yasa hükümlerine uygun olarak yapılan lokavt” şeklinde belirtilmiştir.

Yasaya göre greve karar verme yetkisi toplu sözleşmeye taraf işçi teşekkülüne, lokavta karar verme yetkisi toplu sözleşmeye taraf işveren teşekkülü veya işverene aittir.

Yasa, savaş, genel ve kısmi seferberlikte, ilaç imal eden işyerleri hariç sağlık örgütlerinde, can ve mal kurtarma hizmetlerinde, kamu tüzel kişileri veya kamu iktisadi teşebbüslerince yerine getirilen su, elektrik, havagazı üretim ve dağıtım işlerinde, yabancı ülkelere yapmakta olduğu yolculuğu bitirmemiş deniz, hava ve kara ulaştırma araçlarında, Türk sularında seyir halinde bulunan gemilerle Türkiye’de hareket halinde bulunan hava, demir ve karayolu ulaştırma araçlarında, noterlik hizmetlerinde, eğitim ve öğretim kurumlarında, çocuk bakım yerlerinde toplu iş sözleşmesi süresi içinde grev ve lokavt yapılmasını yasaklamıştır.

275 sayılı yasa yangın, su baskını ve doğal felaket hallerinde Bakanlar Kurulu’na, bir kararname ile grev ve lokavt yasaklama yetkisi vermiştir. Ayrıca yasaya göre Bakanlar Kurulu ülke sağlığını ve ulusal güvenliğini bozucu nitelikte gördüğü bir grev ve lokavtı en çok otuz gün erteleme yetkisine sahiptir. Bu süre Yüksek Hakem Kurulu’nun görüşü alınarak en çok altmış gün daha geciktirilebilir. Geciktirme kararnamesinin yürürlüğe girmesinden başlayarak altı işgünü içinde uyuşmazlık Başbakanlık’ça Yüksek Uzlaştırma Kurulu’na havale edilir. Taraflar kurulun kararını kabul edip etmemekte serbesttirler. Uzlaştırma sağlanamadığı takdirde taraflar grev ve lokavta gidebilirler.

Yasaya göre “işçiye veya işçi teşekkülüne mevzuat veya toplu iş sözleşmesi ile sağlanan haklar, toplu iş sözleşmesi ile bağlanan işveren veya işveren teşekkülü tarafından

---

⁴⁵ **Talas**, “Türkiye’nin...”, s.176-177.

veya onun teşvik veya tahriki ile bozulursa toplu iş sözleşmesi ile bağlı olan işçi teşekkülünün o işverene ait işletmede veya o işveren teşekkülünün mensubu olan işverenlere ait işyerlerinde greve karar verme yetkisi bulunmaktadır. Toplu sözleşme veya mevzuatın işçi sendikası tarafından ihlal edilmesi halinde ise işveren lokavt hakkına sahiptir⁴⁶.

275 sayılı yasa taraflardan birinin veya Çalışma Bakanlığının başvurusu ve belirli koşulların gerçekleşmesi halinde mahkemeye, başlamış bir grevi veya lokavtı durdurma ve ihtiyari tedbir alma yetkisi tanımıştır. Devlet, il özel idareleri veya belediyelerce belirli bir kararın alınmasını sağlamak, alınmış bir karar kaldırılmak veya değiştirmek için yapılan grevler ise yasaklanmıştır.

Yasa, işçilerin grev ve lokavtın başlaması ile birlikte işten ayrılmalarını öngörmüştür.

275 sayılı yasa üretim ve satışa yönelik olmamak koşuluyla niteliği bakımından sürekli olmasında teknik zorunluluk olan işlerde faaliyetin devamlılığını, işletmenin güvenliğini makinelerin, malzemenin bozulmamasını sağlayacak sayıda işçinin greve katılmasını ve lokavt nedeni ile işten uzaklaştırılmalarını yasaklamıştır.

Yasa ile grev ve lokavtın hizmet akdini ortadan kaldırması engellenmiş, işverenin bu süre içinde sürekli veya geçici işçi alması, başkalarını çalıştırması, greve katılan işçinin işverenin sağladığı konutta oturması halinde konuttan çıkarılması yasaklanmıştır.

275 sayılı yasa, yasadışı grev yapılması halinde işverene, grevin yapılmasını teşvik eden, greve katılan, devam eden, greve katılmaya veya devama teşvik eden işçilerin hizmet akitlerini ihbarsız ve tazminatsız olarak feshetme olanağı tanımıştır. Ayrıca yasaya göre yasadışı grevden dolayı işverenin uğradığı zararlar greve katılan işçi örgütü tarafından ödenecektir. Yasa dışı grev, işçilerin kararı sonucunda gerçekleştirilmiş ise, zarar, greve katılan işçiler tarafından karşılanacaktır. Yasa dışı lokavt yapılması halinde, işçiler, hizmet akitlerini derhal ve herhangi bir tazminat ödemeksizin feshedebileceklerdir. İşveren yasadışı lokavt süresince işçilerin hizmet akdinden doğan bütün haklarını ve zararlarını ödemek zorundadır.

---

⁴⁶ Tokol, "Türk Endüstri...", s.93-94.

Yasa, grevin ve lokavtin yasak olduğu durumlarda ve işlerde uyuşmazlıkların hakem kurulları tarafından çözümlenmesini öngörmüş, uzlaştırma aşamasının başarısız olması halinde İl Hakem Kurulu'na, İl Hakem Kurulu'nun kararına taraflardan birinin veya ikisinin itiraz etmeleri halinde Yüksek Hakem Kurulu'na gidilmesi zorunluluğunu getirmiştir. Yüksek Hakem Kurulu, İl hakem Kurulu'ndan gelen uyuşmazlıklardan başka işkolu düzeyindeki uyuşmazlıklara doğrudan bakmakla yükümlü kılınmış, ayrıca tarafların anlaşarak uyuşmazlığın her aşamasında özel hakeme başvurabilmelerine olanak tanımıştır⁴⁷.

275 sayılı yasa ile toplu pazarlık ve toplu iş sözleşmesi düzeni Türkiye'de hızla gelişmeye başlamıştır. Sendikalar Yasası ile birlikte bu yasanın yürürlükte kaldığı (1963-1980) dönemde, işçilerin çalışma koşulları düzelmiş, gerçek ücretler artma eğilimi içine girmiş, doğal olarak gelir dağılımı adaletine yaklaşma olanakları doğmuş, bu doğrultuda önemli adımlar atılmıştır⁴⁸.

4.1.4.5.4. 506 Sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu

Kamu görevlileri dışında kalan çalışanların sosyal güvenliğinin sağlanması 1945'te kurulan İşçi Sigortaları Kurumu tarafından yürütülmekte idi. Bu kurum yavaş yavaş oluşarak gelişmiş, kapsadığı alan genişlemiş ve zamanla sosyal Sigortalar Kurumuna dönüşmüştür. Sosyal Sigortalar dönemine aşağıdaki sıra izlenerek gelinmiştir.

a) *İş kazaları, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortası*: Bu sigorta kolu 1946'da kabul edilen bir yasa ile kurularak 1946'nın Temmuzunda geçerli olmak üzere yürürlüğe girmiştir.

b) *Yaşlılık Sigortası*: 1949'da kabul olunan ve 1950 Nisanı başından geçerli olmak üzere uygulanmaya başlayan Yaşlılık Sigortası Yasası ile bu sigorta kolu kurulmuştur. Kimi değişme ve gelişmelerden sonra, bu kol, 1957'de kabul edilen bir yasayla sakatlık, yaşlılık ve ölüm sigortası niteliğini kazanmıştır.

c) *Hastalık ve Analık Sigortası*: Bu sigorta kolu, değişik bölgelerde yavaş yavaş uygulanmak üzere 1950'de kabul edilen bir yasa ile kurulmuştur. Mart 1951'den itibaren yürürlüğe girmiştir.

---

⁴⁷ Tokol, "Türk Endüstri...", s.95-96.

⁴⁸ Talas, "Türkiye'nin Açıklamalı...", s.172.

1945'ten sonra uygulanan işçi sigortalarının aksaklıklar gösteren bazı yanları bazı yasalarla iyileştirilmeye çalışılmıştır. Fakat bunlar temel ilkelere değinmemiştir. Primlerin oranları, yapılan parasal yardımların miktarı, yaşlılık aylıklarının ayarlanması, sağlık yardımlarında daha yüksek ölçüler saptanması gibi konular çerçevesi içinde kalmıştır. Sonunda 1960'da başlayan ve 1963'te tamamlanan yeni çalışmalar sonunda hazırlanan bir tasarı parlamentoya sunulmuştur. Tasarı, 1964'te sosyal Sigortalar Kanunu adıyla yasalaşmış ve aynı yıl yürürlüğe girmiştir. Yasa köklü bir reform niteliği taşımamaktadır⁴⁹. Bu yasayla bütünleşmeye gidilmiş, dağınık yasalar derlenmiş, uygulama alanı iş yasasının uygulama alanının dışında tutulmuş, işçi sigortaları yerine sosyal sigortalar anlayışına geçilerek sosyal güvenliğe doğru bir düşünce genişliğine ulaşılmıştır. Sağlanan yardımlarla uluslararası standartlara daha fazla yaklaşmıştır⁵⁰.

4.1.4.5.5. Devlet Personeli Sendikaları Kanunu

Türkiye'de memurların sendika kurma, örgütlenme hakkı 1961 Anayasası'na gelinceye kadar herhangi bir yasal düzenlemeye konu olmamıştır. Tersine 1938 tarihli ikinci "Cemiyetler Kanunu"nda olduğu gibi, yasaklamalara konu olmuştur. 1961 Anayasası çağdaş bir anlayışla düzenlediği haklar arasında memurların da örgütlenebilecekleri, sendikalarını kurabilecekleri ilkesini kabul etmiştir. Bu anayasal hakka dayandırılarak ve beş yıla yakın bir gecikmeden sonra 1965'te 624 sayılı Devlet Personeli Sendikaları Kanunu çıkarıldı. Kanunun 17 Haziran 1965'te yürürlüğe girmesiyle hızlı bir sendikalaşma da başladı. Beş ay gibi kısa bir sürede 200 memur sendikası kurulmuştur⁵¹.

Yasa ile memur sendikaları "işçi niteliğinde olanlar dışındaki kamu hizmeti personelinin ortak mesleki, kültürel, sosyal ve iktisadi hak ve menfaatlerini korumak, özellikle gelişmeyi ve aralarındaki yardımlaşmayı sağlamak amacı ile kuracakları mesleki teşekküller" olarak tanımlanmıştır. Bu tanım ile memur sendikalarının üyelerinin ortak iktisadi, siyasal, kültürel hak ve menfaatlerini korumaları kabul edilmiş, ancak bunların gerçekleşmesi için sendikaların bir mücadele organı olduğu konusu benimsenmemiştir.

---

⁴⁹ **Talas**, "Türkiye'nin...", s.191, 193, 195.

⁵⁰ **Tokol**, "Türk Endüstri...", s.100.

⁵¹ **Talas**, "Türkiye'nin...", s.204-205.

Yasa ile memur sendikalarına üye olabilecek kişiler devletin, öteki kamu tüzel kişiliklerinin, belediyelerin, kamu iktisadi kuruluşlarının özel yasalarına göre kurulmuş olan banka ve kuruluşların asli ve sürekli çalışanları ile bunların emeklileri olarak belirtilmiştir.

Sendikaya üye olamayacaklar; yargı yetkisini kullanan memurlar, Sayıştay'daki üst düzey yöneticiler, mülki amirler, Milli Savunma Bakanlığı ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Memurları, Jandarma Genel Komutanlığı ve Emniyet Teşkilatı Memurları, Milli İstihbarat Teşkilatı Memurları, Dışişleri Bakanlığı Memurları ve dış misyonda çalışan memurlar, Devlet Personel Heyeti Başkan ve Üyeleri, din ve ibadet işyerinde çalışanlar, müsteşarlar, müsteşar yardımcıları, genel müdürler ve katma bütçeli dairelerle, kamu iktisadi teşebbüslerini ve özel kanunla veya özel kanunun verdiği yetkiye dayanarak kurulan banka ve teşekküllerin genel müdür yardımcıları, yönetim kurulu üyeleri sıralanmış, böylece geniş bir memur kitlesi yasanın kapsamı dışında bırakılmıştır⁵².

Üst kuruluşlar konusunda yasa; “aynı çalışma alanında kurulmuş olan en az iki sendikanın bir araya gelmesi ile federasyonlar, en az iki federasyonun ya da her biri kendi alanında tek kuruluş olan iki sendikanın veya en az bir federasyon ile kendi alanında tek kuruluş olan sendikanın bir araya gelmesi ile konfederasyonlar kurulabileceğini” belirtmektedir.

Yasanın 13. maddesi sendikaların çalışma alanlarını belirlemiştir. Bunlar, genel olarak son derece yüzeysel durum ve konularla sınırlanmıştır. Mensuplarının ekonomik, sosyal ve kültürel haklarını ve çıkarlarını savuna durumlarına ilişkin olarak çalışma alanı belirlenmiş, toplu pazarlık, toplu sözleşme yapmak bu çalışma alanına dahil edilmemiştir.

Bu çerçevede yasa, memurlara gerçek anlamda sendika kurma hakkı tanımamış, bu hakkı birçok yasak ve sınırlama ile özünden zedelemiştir. Anayasa'nın 1971'de değiştirilmesi sonunda, memurlara çok sınırlı da olsa tanınmış bulunan sendika kurma hakkı bütünü ile kaldırılmıştır⁵³.

---

⁵² Tokol, “Türk Endüstri...”, s.97-98.

⁵³ Talas, “Türkiye'nin...”, s.205-206-207.

4.1.4.5.6. 931 Sayılı İş Kanunu

3008 sayılı İş kanunu'nun yerini alan, 28.7.1967 tarihinde kabul edilmiş ikinci İş Yasası'dır.

1961 Anayasası'nın kabulünden sonra, tek partili bir siyasal rejimin ürünü olan ve yeni sosyal gelişmelere yeterince yanıt veremeyen 3008 sayılı İş Kanunu'nun değiştirilmesi zorunluluğu doğdu. 3008 sayılı İş Yasası'nda sendikalardan hiç söz edilmediği gibi, grev ve lokavt kesinlikle yasaklanmış, toplu iş uyuşmazlıklarında zorunlu tahkim sistemi öngörülmüştü. Ayrıca bu yasanın fikir işçilerini kapsamaması 10'dan az işçi çalıştıran işyerlerinde uygulanmaması ciddi sorunlar yaratıyordu.

931 sayılı İş kanunu, beden ve fikir işçisi ayrımını ortadan kaldırdı, ilke olarak bu yasanın, tek işçi çalıştıran iş yerlerine kadar uygulanacağını kabul etti. Ayrıca iş yasanının, herhangi bir bildirimle, ya da idari bir işleme gerek kalmadan tüm işyerlerine uygulanacağı ilkesini benimsedi.

Bu yasa da yer alan bazı önemli yenilikler;

1- Türk iş hukukunda özel bir önem taşıyan kıdem tazminatı bu yasa ile ilk kez bir madde içinde (md. 14) düzenlendi ve işçiler yararına genişletildi.

2- Asgari ücretin saptanmasında yeni ilkeler getirildi. Bunların en önemlisi yöresel komisyonlar yerine işçi-işveren ve hükümetin temsil edildiği merkezi bir komisyonun öngörülmesidir.

3- Sakat ve eski hükümlülerin istihdamında işyerlerine zorunluluk getirildi.

4- Otel, lokanta gibi yüzde usulünün uygulandığı iş yerlerinde yüzdelere toplanan paraların hak sahibi işçiler arasındaki dağıtımına toplu iş sözleşmelerinde yer verildi.

5- Daha önce bazı yasalarla düzenlenen konular bu yasanın kapsamına alındı. Örneğin, kapıcıları iş yasanı kapsamına alan yasa, yıllık ücretli izinleri de kapsamına aldı.

6- 1961 Anayasası ile çelişkili hükümlere yasa da yer verilmedi. Örneğin toplu iş uyuşmazlıkları, grev ve lokavtlar 1963 yılında 274 ve 275 sayılı yasalarla düzenlendiğinden eski iş yasanıdaki zorunlu tahkim hükümleri yeni yasa da yer almadı.

Getirdiği önemli yeniliklere karşın 931 sayılı İş Yasası Anayasa Mahkemesi'nin 12 Mayıs 1970 tarihli kararı ile tümünden iptal edilmiştir. İptal kararının gerekçesinde bu

yasanın içeriğini Anayasa'ya aykırı olup olmadığına yer verilmemiş, yasanın kabulü sırasında usul hatası yapıldığı kaydedilmiştir. Bunun yerine 1475 sayılı İş kanunu 25.8.1971 tarihinde kabul edilip 1.9.1971'de R.G.'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir⁵⁴.

4.1.4.5.7. 1317 Sayılı Kanun

1970 yılında 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nun birçok maddesini değiştiren 1317 sayılı yasa çıkarılmıştır. Yasanın çıkarılışında DİSK'in kuruluşundan sonra grev sayısında meydana gelen artış, endüstri ilişkilerinde sendikal rekabet yaşanması nedeni ile sanayileşmenin sağlanması kaygıları ile TÜRK-İŞ'i tek faal örgüt haline getirmek diğer sendika ve konfederasyonların tasfiyesini sağlamak amacı güdülmüştür. İlgili tasarının görüşülmesi sırasında büyük tepkiler olmuş, 15-16 Haziran tarihlerinde eylemler düzenlenmiş, kanlı çatışmalara dönüşen gösteriler sonucunda gösterilerin olduğu illerde sıkıyönetim ilan edilmiştir.

1317 sayılı Yasa'nın hazırlanışı ve çıkışında TÜRK-İŞ ve ona bağlı bazı işçi milletvekilleri önemli ölçüde etkili olmuştur. DİSK yasaya şiddetle karşı çıkarken, TÜRK-İŞ yasanın sendika üyeliğine aykırı olmadığını belirtmiş, gerekli olduğunu savunmuştur.

Türk endüstri ilişkilerinde çalkantılara neden olan yasanın öngördüğü değişiklikler arasında “işçi sendikası kurabilmek, işçinin sendikanın kurulacağı işkolunda en az üç yıldan beri fiilen çalışıyor olması, işçi sendikalarının Türkiye çapında faaliyet gösterebilmesi için kurulu bulunduğu işkolunda çalışan sigortalı işçilerin en az 1/3'ünü temsil etmesi, işçi konfederasyonlarının Türkiye çapında faaliyet gösteren sendikalar ve işçi federasyonlarının en az 1/3'ünün ve Türkiye'deki sendikalı işçilerin en az 1/3'ünün üye sıfatı ile bir araya gelmesi ile kurulması, sendika üyeliğinin üye kayıt fişinin veya kayıt defterinin imzalanması ve mesleki teşekkülünün yetkili organının kabulü ile kazanılması, aidat kesintisini kurulu bulunduğu işkolunda yetki almış sendika veya yetki alınmamış ise işyerinde çalışan işçilerin 1/4'ünü temsil ettiğini ispat eden sendikanın isteyebilmesi, federasyon ve konfederasyonun üyelik aidatının işverence kesilmesi, Türkiye'de en fazla işçiyi temsil eden işçi konfederasyonu ve bağlı sendikaların uluslararası mesleki teşekkül kurabilmesi, sendikaların en çok üyesi olan işçi ve işveren konfederasyonlarının onayını

---

⁵⁴ Metin **Kutal**, “931 Sayılı İş Kanunu”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, Birinci Cilt, İstanbul 1996, s.332-333.

almak koşulu ile sını ve iktisadi alanlara yatırım yapabilmesi, sendika üyeliğinden ayrılmanın noter kurumunda münferiden kimliğinin tespiti ve istifa edecek kişinin imzasının tasdiki ile gerçekleşmesi, sendika birliklerinin kaldırılması, sendika ve federasyonların gelir ve giderlerini ve giderlerini harcama yerlerini ve her türlü faaliyetlerini bağlı bulunduğu konfederasyonun denetlemesi, sendika kurullarının üç yılda bir toplanması” yer almıştır.

Yasanın çeşitli maddelerinin değiştirilmesi için Anayasa Mahkemesi’ne dava açılmış, mahkeme dava konusu olan 11 maddenin bir bölümünü ve bazı maddelerin çeşitli bendlerini anayasaya aykırı bularak iptal etmiştir⁵⁵.

4.1.4.5.8. 1475 Sayılı İş Kanunu

25.8.1971’de kabul edilen ve 1.9.1971’de yayımlanarak yürürlüğe giren yasa, Cumhuriyet döneminin üçüncü iş yasasıdır.

1475 sayılı İş kanunu esas itibariyle 931 sayılı yasanın hükümlerini aynen benimsemiştir. Sadece kıdem tazminatı ve asgari ücret uygulamalarında ortaya çıkan duraksamaların giderilmesi ve bazı biçimsel değişikliklerin yapılması ile yetinilmiştir.

1475 sayılı İş Kanunu çeyrek yüzyıla yaklaşan uygulama döneminde birçok kez değiştirildi. Değişiklikler, daha çok kıdem tazminatı ile ilgili 14. maddede yapıldı. Örneğin bu maddede 4.7.1975 tarihli yasa değişikliğiyle, kıdem tazminatının miktarı 15 günlük ücret tutarından 30 günlük ücret tutarına yükseltilmiştir; hak kazanma koşulları hafifletilmiş, bunlara karşılık bu tazminata tavan konulmuştur. 12 Eylül 1980’i izleyen geçiş döneminde tavan hükmü yeni esaslara, ayrıca cezai yaptırıma bağlanmıştır.

Türkiye’de bireysel iş ilişkilerini düzenleyen 1475 sayılı İş kanunu’nun bazı hükümleri çağdaş gelişmeleri yeterince yansıtmamıştır. Örneğin, esnek iş süreleri bu kanunda düzenlenmediğinden uygulamada sorunlar çıkmıştır. Bunun gibi iş güvencesi de bu yasaya girmemiştir. Bu yüzden işverenler, hiçbir haklı neden göstermeksizin diledikleri kadar işçiyi, bireysel ya da toplu olarak işten çıkarabiliyorlardı. Son olarak iş ve işçi bulma alanındaki çağdaş gelişmeler de bu yasaya yansımamıştı.

---

⁵⁵ Tokol, “Türk Endüstri...”, s.104-105.

Öte yandan 1475 sayılı İş Kanunu, Türkiye’de ücret karşılığı çalışanların tümünü kapsamamakta olup, yasanın kapsamı dışında kalanların başında tarım işçileri gelmektedir⁵⁶.

4.1.4.5.9. Dernekler Kanunu

Cumhuriyetin 2. Dernekler Yasası 78 maddeden oluşmakta idi. Bu yasa 1983’de kaldırılarak yerine başka bir yasa getirilmiştir. 12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi’nin ürünü olarak, demokratik bir düzen içinde yeri olmayan düzenleme ve yasaklarla doludur. Sendikalar Kanununda hüküm bulunmayan hallerde de uygulanan Dernekler Kanunu konumu bakımından önem taşımaktadır.

Yasanın 2. maddesine göre yurttaşlık haklarını kullanma ehliyetinde olan ve 18 yaşını bitirmiş bulunan herkesin, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkı vardır. Ancak kazanç paylaşma dışında, belirli bir ortak amacı gerçekleştirmek için en az yedi kişinin bilgi ve çalışmalarını sürekli olarak birleştirmeleri gerekir. Bu yedi kişinin her birinin beş yıldan çok hapis cezasına uğramamış olması ve yüz kızartıcı suçlardan biri ile hüküm giymemiş bulunması zorunludur.

Yasada belirlenen bu koşullara sahip olunsa bile, kimi derneklerin kurulması 4. madde ile yasaklanmıştır. Bunlar şunlardır: 1) Türk devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, 2) dil, ırk, sınıf, din, mezhep ayrımına dayanarak cumhuriyeti ortadan kaldırmak, 3) insan hak ve özgürlüklerini yok etmek, 4) yasalara, kamu düzeni veya genel ahlaka aykırı faaliyette bulunmak, 5) bölge, ırk, sınıf, din veya mezhep esasına veya adına dayanarak herhangi bir bölgenin veya ırkın, ya da sınıfın, yahut din veya mezhep mensuplarının ötekilere egemen olmasını sağlamak, 6) sosyal bir sınıfın öteki sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini kurmak ... ve devletin siyasal ve tüzel düzenlerini yok etmek, 7) devletin sosyal, ekonomik, tüzel düzenini kısmen de olsa din kurallarına dayandırmak, 8) devrim yasalarını kaldırmak, değiştirmek ve bu yasalarla yasaklanan hususları yeniden kurmak, 9) Atatürk’ün şahsiyeti ve faaliyetlerini ya da hatırasını kötülemek veya küçük düşürmek, 10) belli bir siyasi partiyi desteklemek ya da aleyhinde çalışmak, 11) Türkiye devletinin şahsiyetini kötülemek ve küçültmek, 12) suç

---

⁵⁶ Metin **Kutal**, “1475 Sayılı İş Kanunu”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, Birinci Cilt, İstanbul 1996, s.178.

işlemek ya da suç işlemeyi özendirmek. Bu amaçları güden ya da amacı birden çok olan derneklerin kurulması yasaklanmıştır. Bunlar son derece geniş kapsamlı yasaklar olup çoğu o dönemdeki Türk Ceza Kanunu'nun 141, 142 ve 163. maddeleri ile bağlantılıdır.

Felsefesinde özgürlükçü olmayan, örgütlenmenin her çeşidinden kuşku duyan ve kurulabilen dernekleri sıkı denetim altında tutmayı gerekli ve yararlı gören bir anlayışın ürünü olan İkinci Dernekler Yasası daha bir dizi yasaklarla donatılmıştır. “Yasak faaliyetler” başlığını taşıyan 35. maddesine göre dernekler,

1) Amaçları dışında herhangi bir faaliyette bulunamazlar. İyi niyetli olmayan yönetimler, bir derneğin, faaliyetlerinde amaç dışına çıktığını ileri sürüp kolaylıkla kapatılması için mahkemeye başvurabilir.

2) Rejim, doktrin veya ideolojileri itibariyle yasaların yasakladığı amaç ve faaliyetleri benimseyen bir devleti, bir partiyi, bir tüzel kişiliği, topluluğu veya bu amaç ve faaliyetleri benimseyen ölü veya yaşayan kişileri övmek maksadıyla toplantı ve yayın yapamazlar. Örneğin büyük bir filozof ve sosyal bilimci olan Karl Marks ile ilgili bir toplantı düzenleme, burada Marks'ın düşüncelerini tartışma olanağı yoktur.

3) Dernek yöneticileri, derneği temsilen dernek amaçlarına uymayan toplantı ve gösteri yürüyüşlerine katılamaz veya bulunamazlar; dernek mensuplarını bu yolda hareket etmeye özendirmezler.

4) Öğrenci dernekleri, her ne biçimde olursa olsun, siyasal amaçlarla kurulamazlar. Öğrenci dernekleri, öğrencilerin beden ve ruh sağlıklarının korunması, beslenme, çalışma, dinlenme ve boş zamanlarının değerlendirilmesi gibi sosyal ya da eğitim ve öğretimle ilgili gereksinimlerini karşılamak, öğrencileri kurum yönetimi ve öteki kuruluşlar nezdinde temsil etmek amacıyla kurulabilirler.

Derneklerin denetimi yasanın 40. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre, “derneklerin bütün defter, hesap ve çalışmaları İç işleri Bakanlığı'na veya derneğin bulunduğu yerin en yüksek mülki amirince her zaman denetlenebilir. Bunun yanında, derneğin amacı ile ilgili bulunan bakanlık, ya da bakanlıklar tarafından da denetleme yapılabilir. Derneklerin hesapları ayrıca en az üç yılda bir maliye Müfettişleri veya yerel mülki amir tarafından görevlendirilecek memurlar tarafından denetlenir”. Görüldüğü gibi, bir üçlü denetleme söz konusudur. Hükümetler bu yoldan derneklerin özgür çalışmalarına

kolaylıkla engel olabilirler. İyi niyetli olmayan hükümetlerin elinden yasada öngörülen bu türlü denetimin kötüye kullanılması tehlikesi her zaman vardır.

Görüldüğü üzere, bir bütün olarak değerlendirildiğinde 1972 tarihli Dernekler Yasası, 12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi'nin derin ve ağır etkilerini taşıyan, yani sınırlayıcı, kuşkucu ve özgürlükçü demokrasi ile bağdaşması güç niteliklerle doludur⁵⁷.

4.1.5. Değerlendirme

Ekonomide planlı döneme geçildiği bu dönemde Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana uygulanmakta olan devletçilik politikası uygulanmaya devam edilmiş; bu bağlamda kamu yatırımları ekonomideki ağırlığını korumuştur. Bununla birlikte kalkınma planlarında özel sektöre uygulanan destekler ve teşvikler sonucu, 1950'lerde güçlenmeye başlayan özel sektör yatırımları bu dönemde de montaj sanayii de olsa güçlenmesini sürdürmüştür. Gene 1950'li yıllarda ekonomik gelişme nedeniyle başlayan köyden kente göç ve gecekondulaşma bu dönemde de artan nüfus ve ekonomik gelişme sonucu tabii ki devam etmiştir. Bu gelişmelerin sonucu olarak gittikçe artan sayıda bir emek arzı oluşmuştur.

Diğer yandan 1961 Anayasası'yla gelen özgürlük ortamı, 274 ve 275 sayılı kanunların sendikalaşmayı düzenlemesi ve toplu iş sözleşmesi, grev ve lokavtı serbest bırakması sonucu sendikal örgütlenme ivme kazanmış, sendikalı işçi sayısı önemli ölçüde artış göstermiş, işçi hareketleri Türkiye İşçi Partisi'nin kurulmasıyla siyasal zemin de kazanarak genişlemiştir. İşçi hareketleriyle, öğrenci eylemlerinin giderek yayılması 12 Mart 1971 Askeri Müdahalesini hazırlamıştır.

12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi'nde bütün özgürlükler kesintiye uğramış, dönemin kendine özgü yasaları ile sendikalaşma ve işçi hareketlerinde bir kırılma yaşanmıştır.

12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi'nden sonra ekonomide uygulanan politikalarla ekonomi rayından çıkmış, siyasal ortam ise iyice çalkantılı bir döneme sürüklenmiştir.

Bu dönemde artan işçi hareketleri ve öğrenci eylemleri sonucu ülke bir iç savaşın eşiğine gelmiştir.

---

⁵⁷ Talas, "Türkiye'nin Açıklamalı...", s.218-219-220-221-222.

Bu kötü gidişe rağmen yurtdışına giden işçilerin gönderdikleri dövizlerin dolaylı etkisiyle reel ücretlerde dönem başlarından beri (1963'ten beri) süregelen artış, bu dönemde de (12 Mart Sonrası Dönem) devam etmiş, ücretler fiyatların önünde seyretmiştir.

Görüldüğü gibi 1960-1980 Döneminde gerçekleşen toplumsal değişme bağlamında sosyo-ekonomik gelişmeler sonucu ve yaratılan demokrasi ortamında işçi örgütlenmeleri giderek güç kazanmıştır (1971-1973 dönemi hariç). 1980'e gelindiğinde sendikalı işçi sayısı tavana vurmuş idi.

Ancak 1980 Askeri Darbesi ile sendikalaşma önemli ölçüde zayıflatılmıştır. Bunu, bir sonraki bölümde ele alacağız.

4.2. 1980 ASKERİ DARBESİ'NDEN GÜNÜMÜZE KADAR OLAN DÖNEMİN TOPLUMSAL ANALİZİ

4.2.1. Siyasal ve Toplumsal Değişimler

4.2.1.1. Askeri Rejim Dönemi (1980-1983)

12 Eylül 1980 sabahı başlayan ve “Bayrak Harekatı” adı verilen müdahale ile Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) yönetime el koydu. Müdahale, herhangi bir direnmeyle karşılaşmadan amacına ulaştı. Darbe, emir ve komuta zinciri içinde, yukardan aşağı, yani hiyerarşik bir düzen içinde gerçekleşmişti. Bu yönüyle de, orta rütbeli subay çoğunluğuna dayalı ve hiyerarşi dışı, hatta ona karşı bir nitelik göstermiş olan 27 Mayıs 1960 Müdahalesinden farklıydı. Asıl temel farklılık ise, her iki müdahalenin itici güçleri ve programları açısından ortaya çıkacaktı.

12 Eylül'ü gerçekleştiren üst komutanlar grubu kendilerine Milli Güvenlik Konseyi (MGK) ve üyeleri sıfatını verdiler⁵⁸.

MGK, 13 Eylül günü, darbe lideri Evren Paşa'ya “Devlet Başkanı” unvanını verdi⁵⁹. Bu arada 12 Eylül günü ülkeden çıkışlar kısıtlandı. Siyasal partilerin, Türk Hava Kurumu ve Kızılay dışındaki bütün derneklerin, DİSK ve MİSK'in faaliyetleri durduruldu ve bu iki işçi sendikasının yöneticileri TSK'nın “güvencesi altına” alındılar. Emniyet Genel Müdürlüğü de Jandarma Genel Komutanlığı'nın emrine verildi.

⁵⁸ Bülent **Tanör**, “Türkiye Tarihi 5 Bugünkü Türkiye 1980-1995”. 3. Basım Cem yayınevi, İstanbul Şubat 2000, s. 26.

⁵⁹ Emin **Çölaşan**, “12 Eylül Özal Ekonomisinin Perde Arkası”, 3. Baskı, İstanbul Nisan 1984, s. 53.

Yasama ve yürütme yetkilerini üstlenen MGK ilk ağızda toplum ve çalışma yaşamının değişik kesimlerini ilgilendiren önemli kararlar aldı. Grev ve lokavtlar ertelendi; toplu iş sözleşmesi yapılan işyerlerinde işçilere %70 oranında ve avans olarak ek ödeme yapılması kararlaştırıldı; çalışanlara işbaşı yaptırıldı. DİSK, MİSK ve HAK-İŞ'in paraları bloke edildi. Faaliyetleri durdurulan bu kuruluşlara bağlı 84 sendikanın adları Çalışma Bakanlığı'nın bir tebliğiyle açıklandı. Türk-İş'e bağlı sendikalar ise faaliyetlerine devam edebileceklerdi.

12 Eylül askeri rejimi altında MGK karar, yasa ve bildirimleri ile, sıkıyönetim komutanlıkları kararları eliyle kamu özgürlükleri ve temel haklar da kısıntıya uğramıştır. Basın organları zor koşullar altında ve çok zaman da kendi kendini sansür ederek çalışmak zorunda kalmışlardır. Toplantı ve gösteri yürüyüşleri izne bağlanmıştır. Dernek faaliyetlerine de önemli yasaklar getirilmiştir. İşçi hakları ve özellikle sendikal faaliyet özgürlüğü ile grev hakkı da aynı sonuçlarla karşılaşmıştır. Bu dönemde iş uyuşmazlıkları önce bir defaya özgü merkezi bir ücret artırımını ile, sonra da Yüksek Hakem Kurulu'nun uyulması zorunlu kararlarıyla çözülmeye çalışılmıştır.

MGK'nın ülkeyi yeniden yapılandırma projesinin en önemli aracı kuşkusuz yeni bir Anayasa idi. Bu araçla ilkin Kurucu Meclis Hakkında Kanun çıkarıldı. Kurucu Meclis'in görevi, ülkeyi yeni düzenine taşıyacak anayasal ve yasal çatıyı kurmak, Anayasa'yı ve temel esasları yapmak, TBMM'nin oluşmasına kadar yasama yetkisini kullanmaktı.

Kurucu Meclis, Milli Güvenlik Konseyi (MGK) ve Danışma Meclisi (DM) olarak iki kanattan oluşmaktaydı. Ancak kanatlar arasında eşitlik değil, ast-üst ilişkisi vardı. DM üyelerini MGK belirlediği gibi, bunlar birer "danışman" durumundaydılar. Yasa ve anayasa yapımında son söz hakkı ve hükümeti denetleme yetkisi de yalnızca MGK'nındı.

Yeni yapılan Anayasa 07.11.1982 tarihinde halk oylamasına sunuldu ve yüzde 91,27 evet oyuyla kabul edildi. Evren de Cumhurbaşkanı sıfatını kazanmış sayıldı⁶⁰.

Bu arada 17 Eylül 1980'de Deniz Kuvvetleri Komutanlığı görevinden emekli olan Oramiral Bülent Ulusu MGK tarafından başbakanlığa getirilmişti⁶¹.

---

⁶⁰ **Tanör**, "Türkiye Tarihi...", s. 26-42.

⁶¹ **Çölaşan**, "12 Eylül...", s. 74.

Milletvekili Genel Seçimleri 6 Kasım 1983 günü yapıldı. Milletvekillikleri yeni kurulan Anavatan Partisi (211), Halkçı parti (117), Milliyetçi Demokrasi Partisi (71) ve Bağımsızlar (0) arasında paylaşıldı.

24 Kasım 1983 tarihinde askeri yönetimin hükümeti olan Bülent Ulusu başkanlığındaki Bakanlar Kurulu Cumhurbaşkanına istifasını verdi.

ANAP (Anavatan Partisi) Genel Başkanı Turgut Özal yeni Bakanlar Kurulunu kurmakla görevlendirildi.

Turgut Özal Hükümeti 115 olumsuz, 65 çekimser oya karşılık 213 oyla güvenoyu aldı.

4.2.1.2. Demokrasiye Geçiş Dönemi (1983-1994)

Askeri rejim önce partileri feshetmiş, sonra da yenilerinin kurulmasına izin vermişti. Bu yüzden yeni partiler köksüz ağaç gibiydiler. 1983 genel seçimlerinin hemen ertesinde eski Adalet Partisi çizgisindeki kişiler Doğruyol Partisi'nde (DYP) toplanmaya başladılar. Seçimlere katılması engellenen Sosyal Demokrasi Partisi'nin (SODEP) başkanlığına da Erdal İnönü seçildi.

25 Mart 1984 yerel yönetim seçimlerinde ANAP 54 İl'de belediye başkanlığı kazandı. Yerel seçimlerde HP %8'lik, MDP %6,5'lik oranlarıyla erimekte olduklarını gösterdiler. Buna karşılık SODEP %22 oyla ikinci DYP %13 oyla üçüncü parti durumuna yükseldiler.

Daha sonra parlamento dışı siyasal hayatta da partiler düzeyinde yeni oluşumlar yaşandı. Demokratik Sol Parti (DSP) kuruldu (23.11.1985). Sağda da yeni oluşumlar kendini gösterdi. Muhafazakar Parti, Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) adlı bir partiye dönüştü ve daha çok eski MHP'nin çizgisine sahip çıkmayı kendine görev edindi (30.11.1985). Sağda gene yeni bir kuruluş: İslahatçı Demokrasi Partisi.

28 Eylül 1986 milletvekili ara seçimlerinde ANAP %10'luk oy kaybına uğradı.

6 Eylül 1987 günü siyasi yasaklar halkoylamasına sunuldu. Bu, 1961 ve 1982 Anayasaları için yapılanlardan sonra Türkiye'deki üçüncü halkoylamasıdır. Sonuçta "evet"

oyları kıl payı bir farkla “hayır” oylarından fazla çıktı. (%50,16 evet, %49,84 hayır)⁶². Böylelikle 12 Eylül öncesinin siyasi liderleri tekrar politikaya döndüler.

29 Kasım 1987 günü yapılan milletvekili genel seçimlerinde ANAP (292), DYP (59), SHP (-Sosyal Demokrat Halkçı Parti- 99) milletvekilliği elde ettiler.

Yeni hükümeti gene Turgut Özal kurdu.

Yerel seçimler 26 Mart 1989 günü yapıldı. Bundan SHP birinci parti olarak çıktı. Onu DYP ve ANAP izledi. İktidar partisi “üçüncü parti” durumuna düşmüştü. Buna rağmen Turgut Özal istifa etmedi.

Diğer taraftan 1982 Anayasa oylamasıyla “Cumhurbaşkanlığı Sıfatı”nı kazanmış olan Kenan Evren bu makama 7 yıl için getirilmişti ve Anayasa’ya göre bir defa daha cumhurbaşkanı seçilemezdi. Evren’in süresi 6 Kasım 1989’da son buluyordu. Bu arada Özal’ın adaylığı konuşulmaya başlandı. Muhalefetin aleyhte tutumuna karşılık Özal Cumhurbaşkanlığına adaylığını koydu ve 31.10.1989’da 285 milletvekilinden 263’ünün oylarını alarak salt çoğunlukla Türkiye’nin 8. Cumhurbaşkanı seçildi.

Turgut Özal Cumhurbaşkanı sıfatıyla ant içtikten ve görevi Kenan Evren’den devraldıktan sonra, ANAP kongresine bir hafta kala Yıldırım Akbulut’u yeni hükümeti kurmakla görevlendirdi, başbakan olarak atadı.

1982 Anayasası, eski anayasalarımıza oranla Cumhurbaşkanlarına birtakım yeni ve önemli yetkiler tanımış olmakla birlikte yine de kuvvetlerin yumuşak ayrılığına ve denkliliğine dayalı parlamenter bir rejim öngörmüştü. 1989 yılı ise bu açıdan önemli değişmelerin yaşandığı bir dönem oldu. Bunun odak noktası Cumhurbaşkanlığı makamı olarak belirlendi.

Akbulut hükümeti döneminde kendini gösteren bu değişmeler, Türkiye’de fiilen bir başkanlık ya da yarı-başkanlık rejimine kayıldığı yolundaki görüşleri hayli yaygınlaştırdı. Aslında Anayasa’ya göre sorumsuz bir makam olan Cumhurbaşkanlığı, Turgut Özal’ın elinde merkezi bir karar organı durumuna geliyordu. Yükselen Cumhurbaşkanlığına karşılık, yürütmenin asıl kanadı olan Bakanlar Kurulu ile yasama organı (parlamento) sönükleşiyordu.

---

⁶² Tanör, “Türkiye Tarihi...”, s. 42-69.

Mesut Yılmaz, ANAP'ın yeni genel başkanı oldu ve yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi. Bakanlar Kurulunu atadı (23.06.1991).

20 Ekim 1991 milletvekili genel seçimlerinden DYP birinci parti olarak çıktı. %27 oyuna karşılık parlamentoda %39,56'lık bir temsil gücü elde etmişti. ANAP (115), DSP (7), DYP (178), RP (-Refah Partisi- 62), SHP (88) milletvekilliği elde etmişlerdi.

Seçimlerin siyasal anlamı büyüktü. 8 yıllık ANAP iktidarı son bulmuş, ama hiçbir parti tek başına parlamentoda çoğunluk elde edememişti. Böylece 1982 Anayasası döneminde ilk karma hükümetin kurulması kaçınılmaz hale geldi. Bir başka ilginç ve önemli nokta da, 12 Eylül 1980 öncesi liderlerinin 11 yıl sonra yine tam kadro TBMM'de yerlerini almalarıydı: Demirel, Ecevit, Erbakan, Türkeş.

Yeni hükümet Süleyman Demirel başkanlığında kuruldu. Bu kabine Süleyman Demirel'in 7. hükümetiydi SHP genel başkanı Erdal İnönü de Başbakan Yardımcılığı görevini almıştı.

1993'te 17 Nisan'da Turgut Özal'ın ani ölümü ile boşalan Cumhurbaşkanlığı'na, TBMM'deki üçüncü turda 244 oyla Süleyman Demirel seçildi (16.05.1993).

13 Haziran'da yapılan DYP olağanüstü kongresinde genel başkanlığa Prof. Dr. Tansu Çiller seçildi ve yeni hükümeti oluşturmakla görevlendirildi.

Tansu Çiller kabinesi DYP-SHP karma hükümetiydi (25.06.1993). Bakanlar Kurulu oluşturulup Cumhurbaşkanlığı tarafından atandı⁶³.

Yeni hükümeti zora sokan ilk olay; 37 kişinin yaşamını yitirdiği Sivas'daki Madımak Oteli'nin yakıldığı gericiilik olayıydı. Hükümet, Sivas Valisi ve Belediye Başkanı ile birlikte olaya müdahale etmekte gecikmiş ve olayın facia ile sonuçlanmasını önleyememişti.

Hükümet ekonomi alanında da beklemediği olumsuz gelişmelerle karşılaştı. Önce Dünya Bankası'nın Türkiye hakkındaki olumsuz raporu geldi. Raporda KİT'lerin Özelleştirilmediği ya da kapatıldığı takdirde, Türkiye'nin 1970'lerin sonunda yaşadığı türden bir krizle karşılaşabileceği uyarısı yapılıyordu.

PKK, 1993 Ekim ayında terör eylemlerini arttırdı. Terör olaylarının artması koalisyon hükümetini bu konuda yeni önlemler almaya itti.

---

⁶³ **Tanör**, "Türkiye Tarihi 5...", s. 69-90.

1993 sona ererken ekonomideki olumsuz sinyaller dikkat çekmeye başladı. 26 Ocak 1994 günü ilk devalüasyon geldi⁶⁴.

4.2.1.3. Krizler Dönemi (1994- ...)

Hükümet, ekonomideki kriz ortamını aşmaya çalışırken siyasi partiler yerel seçime odaklanmışlardı. 26 Mart'ta yapılan yerel seçimlerde RP (Refah Partisi) oylarını büyük oranda arttırdı ve başta SHP (Sosyal Demokrat Halkçı Parti) olmak üzere sol partiler de oy kaybetti. Başbakan Çiller ve Başbakan Yardımcısı Karayalçın 5 Nisan 1994'te % 40-100'e varan zamlar getiren ekonomik istikrar önlemleri paketini birlikte açıkladılar.

1995'in ilk aylarında koalisyonun SHP kanadında önemli gelişmeler yaşanıyordu. 18 Şubat 1995 günü yapılan birleşme kurultayında SHP ile CHP, CHP adı altında birleştiler.

DYP-CHP koalisyon Hükümeti dış politikada atağa geçti ve 6 Mart 1995 günü Avrupa Topluluğuyla Gümrük Birliği Anlaşması imzalandı. Türkiye AB'ye katılmadan böyle önemli bir anlaşmayı imzalayan ilk ülke oluyordu⁶⁵.

23 Mart'ta ise DYP Genel Başkanı Çiller ile CHP Genel Başkanı Çetin, DYP-CHP koalisyon protokolünü imzalayarak, koalisyona devamda kararlı olduklarını gösterdiler.

Yenilenen DYP-CHP Hükümeti'nin başardığı en önemli iş, TBMM'den 21 maddelik ilk sivil anayasa paketini geçirmesi oldu. Anayasa'nın başlangıç kısmındaki 12 Eylül 1980 darbesi ile ilgili ibareler kaldırıldı. Derneklerin, sendikaların siyaset yapmasını engelleyen maddeler değiştirildi. Memurlara sendika kurma hakkı verildi. Seçmen yaşı 18'e indirildi. Bu reform, Anayasa'daki ara rejimden kalma izlerin silinmesi, Türkiye'nin demokratikleşmesi yönündeki önemli adımlardanandı.

24 Aralık 1995 günü gerçekleşen erken genel seçimlerde RP (Refah Partisi), en çok oyu alarak 158 milletvekilliği kazandı. 3 Mart 1996 günü Mesut Yılmaz ile Tansu Çiller, ANAYOL (ANAP-DYP) koalisyon hükümetinin koalisyon protokolünü

---

⁶⁴ Nedim **Yalansız**, "Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri 1961-2002". Buke Kitapları, 1. Baskı, İstanbul Nisan 2006, s. 458-463.

⁶⁵ **Yalansız**, s. 463.

imzaladılar. Ancak 6 Haziran 1996 günü Mesut Yılmaz Cumhurbaşkanı'na hükümetin istifasını verdi.

9. Cumhurbaşkanı Demirel, Hükümeti kurma görevini RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan'a verdi. RP-DYP (REFAHYOL) koalisyon hükümeti 28 Haziran 1996'da Necmettin Erbakan'ın başbakanlığında kuruldu.

REFAHYOL Koalisyon Hükümeti'nin bazı anti-laik tutumları Silahlı Kuvvetler'i harekete geçirdi. Sincan'dan tankların geçmesi, yeni bir askeri müdahalenin ilk sinyali olarak nitelendirildi. Nitekim, 28 Şubat 1997 günü, "28 Şubat Kararları" adı verilen 20 maddelik tavsiye kararları, MGK tarafından hükümete sunuldu. Türkiye Esnaf ve Sanatkarları konfederasyonu, Türk-İş ve DİSK gibi sivil toplum kuruluşları MGK'nın 28 Şubat kararlarına tam destek verdiklerini açıkladılar. Bunu takibeden gelişmeler sonucu REFAHYOL koalisyon hükümetinin Başbakanı ve RP Genel Başkanı Erbakan 18 Haziran'da hükümetin istifasını Cumhurbaşkanı Demirel'e sundu⁶⁶.

30 Haziran 1997'de ANAP-DSP ve (DYP'den ayrılan Hüsamet Cindoruk'un kurduğu Demokrat Türkiye Partisi) DTP ile ANASOL-D hükümeti kuruldu⁶⁷.

ANAP-DSP-DTP hükümetinin koalisyon protokolünde 28 Şubat sürecinin izleri açıkça görülüyordu. Hükümetin önde gelen hedefi; "milletin vazgeçilmez değerleriyle devletin değiştirilemez ve değiştirilmemesi gereken nitelikleri arasında birlikteliği sağlamak ve sürdürmek" olarak belirtilmişti. Laik-demokratik Cumhuriyet ve sosyal hukuk devlet ilkelerinin korunmasına vurgu yapılmış; din ve vicdan, düşünce ve girişim özgürlüklerinin toplumsal yaşamın vazgeçilmez ilkeleri kabul edildiği belirtilmişti.

Koalisyon Hükümeti'nin ilk uygulamalarından biri 8 yıllık kesintisiz eğitim kanununun 15 Şubat 1997'de TBMM'de kabul edilmesi oldu. Bu ANASOL-D'nin 28 Şubat kararlarını uyguladığının bir göstergesiydi.

30 Temmuz 1998'de TBMM'de yapılan oylamayla, genel ve yerel seçimlerin 18 Nisan 1999 Pazar günü yapılması kararı alındı. 25 Kasım 1998 günü Başbakan Mesut Yılmaz başkanlığındaki 55. hükümet düşürüldü.

---

⁶⁶ **Yalansız**, s. 463-474.

⁶⁷ Cüneyt **Arcayürek**, "Bir Özgürlük Tutkunu Bülent Ecevit". Detay Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul Kasım 2006, s. 338.

17 Ocak 1999'da Bülent Ecevit DSP Azınlık Hükümeti'ni kurdu. 15 Şubat 1999'da PKK elebaşı Abdullah Öcalan Türk yetkililere teslim edildi. Öcalan'ın yakalanması, 1974 Kıbrıs Barış Harekati sonrasında kadar olmasa da Ecevit'e büyük prestij kazandırdı. Yaklaşık 15 yıldır devam eden PKK terörünün örgütün lideri tarafından sonlandırılmasının, Ecevit'in DSP'sinin ve özellikle şehit cenazelerine katılan başlıca parti olan MHP'nin 18 Nisan seçimlerindeki oylarını arttırmasında büyük etkisi olacaktı⁶⁸.

18 Nisan 1999 seçimlerinde DSP % 21,7 oy aldı ve birinci parti oldu. MHP yüzde 18,03 oy alarak DSP'nin hemen arkasında ikinci parti oldu. Fazilet üçüncü, ANAP dördüncü DYP beşinci parti oldular. CHP ise barajı aşamadı⁶⁹.

28 Mayıs 1999 tarihinde 57. Hükümet'in Koalisyon Protokolü, DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit, MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli ve ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz tarafından imzalandı.

Bu dönemde 10 Aralık 1999'da Helsinki'de AB, Türkiye'yi 27. aday ülke olarak ilan etti. Başbakan Ecevit, 1963 Ankara Antlaşmasından 36 yıl sonra Avrupa fotoğrafında Türkiye'yi temsil ediyordu.

5 Mayıs 2000 tarihinde Ahmet Necdet Sezer Türkiye'nin 10. Cumhurbaşkanı seçildi.

2000 yılının son aylarında banka hortumlamalarıyla ilgili operasyonlar dikkati çekmekteydi. İş adamlarının kendi bankalarını hortumladıkları delilleriyle ortaya çıkarıldı.

DSP-MHP-ANAP Hükümeti'nin IMF ile yapılan stand-by anlaşması gereğince ve enflasyonla mücadele hedefiyle 2000 yılının başlarında uygulamaya koyduğu yeni mali program, TL'yi cazip hale getirip, faizleri düşürürken, dövizin ucuzlaması ithalatın patlamasına neden oluyordu. Hükümetin uygulamaya koyduğu program mali yapıyı düzeltmiş gibi görünürken, kamu bankaları sistemindeki çöküntü göz ardı edilmekteydi. Hükümet, kamu bankaları konusunda yapması gerekenleri zamanında yapamamıştı. Bu çok kötü sonuçlar doğuracaktı. Hükümetin 2000 yılının son aylarındaki hortumlamalarla ilgili operasyonları belki kamu bankalarındaki sorunlara neşter vurmak içindi, ama Kasım ayın ortalarından itibaren ortaya çıkan "likidite" sıkışıklığı mali piyasaları sarstı.

---

⁶⁸ **Yalansız**, s. 474-478.

⁶⁹ **Arcayürek**, s. 345.

Hortumlamalarla ilgili operasyonlar, piyasalardaki güvensizliği arttırdı. Ekim-Kasım 2000'de bazı banka patronlarının tutuklanması panik havasını körükledi.

Başbakan Bülent Ecevit'in IMF'den 10,4 milyar dolar geleceğini açıkladığı 6 Aralık 2000 gününü takibeden 28 Aralık'ta 2,8 milyar dolar kredi Hazine hesaplarına geçti.

Bundan sonra Şubat 2001'de Cumhuriyet tarihinin en ağır ekonomik krizi yaşandı. 21 Şubat 2001 günü Başbakanlık'ta Hükümet yetkililerinin ve ekonomi bürokratlarının katıldığı bir kriz toplantısı yapıldı. Toplantının ardından IMF'nin isteği ile dalgalı kura geçildi. DSP-MHP-ANP hükümeti ekonomik programın titizlikle sürdürüleceğini açıkladı. Dalgalı kura geçişle birlikte, doların fiyatı ilk anda 689 bin liradan 964 bin liraya çıktı. Gecelik faizler, ilk anda yüzde 5.200'leri gördü, ardından 7.500'lere yükseldi.

Hükümet Türkiye'de yeni programı yürütmesi için, Dünya Bankası'nda Başkan Yardımcısı Kemal Derviş'i Türkiye'ye çağırdı.

Derviş, 14 Mart 2001 günü Ekonomik Program çerçevesinde alınması gerekli öncelikli önlemleri açıkladı.

Koalisyon Hükümeti, 2001 yılı sonunda yeni ekonomik programa destek konusunda IMF ile anlaştı. IMF 4 Şubat 2002 günü yeni niyet mektubu ve 19. Stand By Anlaşmasını onayladı. 19. Stand By Anlaşması'na göre, Türkiye'ye 16,2 milyar dolar dış kaynak sağlanacaktı⁷⁰.

Bu arada Başbakan Ecevit'in sağlığı bozuldu. Haziran ayından itibaren Ecevit'in sağlığının artık düzelmeyeceği anlaşılmıştı. İlan edilen resmi toplantılara katılmıyor, çoğu zaman, bulunacağı açıklanan kimi toplantılara gelemeyeceği bildiriliyordu.

Diğer taraftan Derviş'in Türkiye'de "kurtarıcı" gibi karşılanması, adı etrafında giderek yoğunlaşan temenniden de öteye kimi istekler, bir yandan parti içinde, bir yandan da parti dışında Ecevit'siz bir hükümet arayışlarını güçlendirdi. Başbakan'ın düzeleceğine giderek artan hastalığı -hiç kuşkusuz- bu arayışları körüklüyordu. Çeşitli baskılar Ecevit'in üzerindeydi. DSP'ye bir lider arayanlar Kemal Derviş'i gözlerine kestirmişlerdi.

Önce Hüsamettin Özkan DSP'den istifa etti. Ardından 7 Temmuz 2002'de İsmail Cem hem dışişleri bakanlığından hem de DSP'den istifa ettiğini açıkladı. Özkan'ın istifası

---

⁷⁰ **Yalansız**, s. 478-496.

duyulur duyulmaz yarım saat içinde DSP'den 22 milletvekili istifa etti. İstifa olayları hızla gelişti. DSP grubunun sayısı 128'den 84'e düştü.

Bu gelişmelerden sonra Özkan-Cem-Derviş bir araya gelmeye karar verdiler ve 63 milletvekiliyle Yeni Türkiye Partisi kuruldu.

30 Temmuz'da TBMM erken seçimin 3 Kasım 2002'de yapılmasını kabul etti.

3 Kasım 2002 Seçimleri'nde AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi), yüzde 34,43 oyla birinci parti oldu. Geçen seçimlerde parlamento dışı kalan CHP ise, DSP'nin ve diğer ortakların düşüşünden yararlanarak, yüzde 19,41 oy alarak ikinci parti oldu. Bir önceki seçimde yüzde 21,7 oy alan DSP, yüzde 1,22 oyla dibe vurdu. DYP yüzde 9,54; MHP yüzde 8,35 oyla -DSP- ile parlamento dışı kaldı.

Genç Parti bunalımların, ekonomik krizlerin kaymağını toplayan parti oldu. Kısa zaman önce kurulmasına karşın yüzde 7,25 oy aldı.

DEHAP, (Kürt Partisi) yüzde 6,14 oyla bölgesel bir parti olduğunu kanıtladı.

ANAP, DEHAP'ın bile gerisine düştü. Yüzde 5,11⁷¹.

Fazilet Partisi'nin kapatılmasından sonra, Milli Görüş'ün yenilikçi kanadı tarafından kurulan AKP tek parti olarak iktidara geliyordu. Meclis muhalefet görevini ise bir önceki seçimde Meclis'e giremeyen CHP'ye veriyordu. Türk siyasal yaşamında yeni bir dönem başlıyor, koalisyon hükümetleri dönemi "şimdilik" sona eriyordu⁷².

4.2.2. Ekonomik Değişimler

4.2.2.1 İstikrar Programları Dönemi (1980-1989)

Bu bölümdeki ekonomik değişimleri incelemeye başlarken Türkiye'nin 24 Ocak 1980 gününe kadar ekonomide yaşadıklarını gözden geçirmek istiyoruz.

1977 yılından 24 Ocak 1980 gününe kadar Türkiye'de tam beş adet "istikrar programı" hazırlanmıştır.

1- 1977 Ağustos ayında Demirel hükümeti tarafından uygulanmaya konulan "Enflasyona Karşı Mücadele Paketi".

---

⁷¹ Arcayürek, s. 345-398.

⁷² Yalansız, s. 502.

2- 1978 yılı Mart ayında Ecevit hükümetinin “Yapısal Değişim” programı.

3- Aynı yılın Eylül ayında Ecevit hükümeti tarafından yürürlüğe konulan “Para Kredi Tedbirleri” paketi,

4- 1979 Mart ayında yine Ecevit hükümeti tarafından getirilen “Ekonomiyi Güçlendirme” programı,

5- 1980 yılı Ocak ayında Demirel hükümeti tarafından alınan “24 Ocak” kararları.

Bunlar içinde en “ciddi” bir biçimde uygulanan ve ömrü en uzun olan “24 Ocak Kararları” olmuştur. Bunun dışında kalan diğer “paket ve programların” bunları hazırlayan kadrolar tarafından bile fazla ciddiye alınmadığını söylemek mümkündür.

Bu paket ve programların en büyük özelliği büyük ölçüde zamlara ve “kur ayarlamalarına” dayanmaları olmuş, böylece dış kredi çevrelerinin hoşnut kalmaları ve Türkiye’ye yeni dış krediler ve borç erteleme olanakları sağlaması amaçlanmıştır.

Buna karşın, kibar adıyla “kur ayarlaması” ve gerçek adıyla devalüasyonlar yeterince dış kredi yada döviz bulunmadan yapılmış ve bu tür uygulamaların ekonomiye ne getirip ne götürdüğü uzun uzun tartışılmıştır. Sonuçta, yani bu beş ayrı “ekonomik paket”in ardından, Türk lirasının dolar karşısındaki değeri yaklaşık 19 liradan, 29 Ocak kararlarıyla birlikte 70 liraya kadar düşmüş, aynı 2,5 yıllık süre içerisinde enflasyon toplam artışı yüzde 240 dolaylarında gerçekleşmiştir.

Türk ekonomisi 1970’li yılların başında açmaza girmeye başlarken, bu sorunun çaresi hep yabancı ülkelere ve uluslararası kuruluşlardan aranmıştır. Bunun sonucu olarak karşımıza OECD, IMF, Dünya Bankası, yabancı bankalar gibi kuruluşlar çıkmıştır. Özellikle 1974 yılından sonra başlayan koalisyonlar döneminde hiçbir hükümet Türkiye’nin ekonomik sorunlarının üzerine ciddi bir biçimde gidememiş ve ekonomi 1977 yılının Şubat ayında döviz transferlerinin yapılamaz duruma gelmesiyle birlikte resmen tıkanmıştır.

Bu tıkanma olayı ve olumsuz ekonomik göstergeler her geçen gün biraz daha artmış ve Türkiye yavaş yavaş uluslararası kuruluşların kucağına iyice düşmeye başlamıştır. Bu süreç içerisinde dış borçlar da hızla artmış, akla gelebilecek her kaynaktan borç aranmıştır.

Türkiye’den uluslararası kuruluşların isteği her zaman aynı olmuştur. Bunların ana hatları şöyledir:

1- Enflasyonu yavaşlatmak için sıkı para politikası uygulayın ve KİT sorununa çözüm bulun. Kamuda ve özel sektörde ücret artışlarını denetim altına alın.

2- Devalüasyon yapın ve paranızın dış değerini gerçekçi bir düzeyde korumasını bilin,

3- Yatırımlara bu kadar fazla kaynak ayırmayın ve kalkınma hızını düşürün,

4- Bize inanın ve güvenin. Darboğazdan çıkış için bizden başka hiç kimsenin yardımcı olamayacağını bilin. Ekonomik bunalımdan çıkışın reçeteleri sadece bizdedir⁷³.

Bu bağlamda iki kutuplu dünyanın henüz geçerli olduğu, Batı’nın SSCB’yi ve Doğu Bloku’nu çözmek için Yeşil Kuşak kuramından yola çıkarak dinsel öğelerle, Yıldız Savaşları projesinden kalkarak teknolojiyle yoğun bir mücadeleye giriştiği 1980’li yılların başında, Türkiye’nin NATO çerçevesinde jeo-stratejik önemi henüz büyüktü. Bu nedenle Türkiye sadece IMF ve Dünya Bankası değil, aynı zamanda OECD ve diğer kurumların (İslâm Kalkınma Bankası, Avrupa İskan Fonu gibi) kredileriyle desteklendi. IMF’nin denetim-gözetim işleri 1985 yılına kadar sürdü. Bu sürede Türkiye hem borç ertelemesi, hem yeni-taze krediler için borçlandı.

Bu büyük kaynaklar Türkiye’nin içindeki ve komşularındaki olumlu koşullara eklendi; böylece ülke borç krizine düşen diğer ülkelerden farklı olarak, dünyada 1980-1983 yıllarında süren bunalımdan görece daha kolay sıyrılabilirdi. Tabii, bu dönemi, askeri rejimin askıya aldığı (toplu sözleşme, grev, lokavt gibi) sosyal haklar, kimseden ses çıkmadan uygulanabilen çeşitli baskılar tamamladı. Bunlar da uluslararası kredi kurumlarına yapılan taahhütlerin görece olarak uygulanabilmesini sağladı. Her ne kadar yarattığı toplumsal baskı çok büyük olsa da, büyük tepkiler ortaya çıkmadı.

24 Ocak Programının ilk aşaması tipik bir istikrar programı niteliğindedir; askeri rejimin denetimi altında 1980-1983 arasında uygulandı. İkinci aşaması, genelde ekonomiyi ve özelde mal ithalatını serbestleştirmenin devreye girmesiydi; bu süreç 1984’ten itibaren demokrasiye geçişle birlikte yürürlüğe girdi. Üçüncü aşaması ise TL’nin konvertibilitesi ve

---

⁷³ **Çölaşan**, “24 Ocak Bir Dönemin Perde arkası”, 6. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul Ocak 1984, s. 7-8-9.

mali piyasaların serbestleşmesi, özelleştirme ve küreselleşmeyle 1989'dan itibaren bu tabloyu tamamladı. Ancak bu dönemlemenin biraz yapay olduğu, her dönemin diğerindeki birçok ögeyi de içerdiğini belirtmek gerekiyor⁷⁴.

Dönem boyunca yukarıdaki çerçevede içinde uygulanan politikalar temelde şu amaçlara yönelik oldu:

- Dış ticaretin geliştirilmesi ve serbestleştirilmesi: Reel devalüasyonlar ve mali desteklerle ihracatın artırılması.

İthalatın giderek yasaklar ve miktar kısıtlamalarından arındırılarak serbestleştirilmesi.

Beklenti Türkiye'nin ihracat yoluyla dış sermaye çevrelerinin güvenini kazanıp tekrar uluslararası finans piyasalarından borçlanabilir duruma gelmesiydi. Böylece sermaye ithalatı serbestleşirken ithalat da kısıntısız artabilecekti.

- Döviz piyasasının ve sermaye girişlerinde serbestleşmenin başlatılması: Hükümet döviz fiyatının belirlenmesini TC Merkez Bankası'na bıraktı; günlük kur uygulamasına geçildi (Mayıs 1981). Sermaye Piyasası Kanunu çıkarıldı; serbest bölgelerin kurulmasına başlandı. Döviz tevdiat hesaplarının serbestleşmesi 1985'te oldu. Mali piyasaların tam serbestleşmesi 1989'da konvertibiliteye geçişi bekledi.

- İç fiyatların piyasa denge fiyatını yansıtması: Bu amaçla iç fiyatların bir kısmı üzerindeki denetim, bir bölümüne verilen mali destekler giderek kaldırıldı; KİT'lere yapılan mali destek yerini KİT fiyatlarına sürekli zam yapmaya bıraktı.

- Para miktarının denetlenmesi, sermaye üzerindeki vergilerin hafifletilmesi ve iç borçlanmaya geçiş: 1985'e kadar süren IMF denetimi enflasyonu düşürmek için para miktarının belirlenmesiyle ilgiliydi ve kamu kesiminin TCMB'den alabileceği kredilerin kısıtlanmasına dayandı. Sermaye üzerindeki vergiler hafifleyince hesapça vergi gelirleri artacaktı. Bu politika, vergi kaçakçılığını ve vergiden kaçınmayı kolaylaştıran uygulamalarla kamu açıklarını süregelenleştirdi. 1985'ten itibaren ağırlık kazanan iç borçlanma politikası içeride reel faizlerin giderek yükselmeye geçişine ve devlet bütçesi harcama kaleminde payı giderek artan faiz ödemelerine kaynaklık etti.

---

⁷⁴ Gülten **Kazgan**, "Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi". Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Ocak 2004, s. 127.

- Faiz hadlerinin serbestleşmesi ve reel pozitif düzeye yükselmesi: Beklentiyeye göre bu yoldan tasarruflar artacak, kurulacak sermaye piyasası yoluyla yatırımcılara aktarılacak ve artan sabit sermaye yatırımlarıyla ekonomi gelişecekti. Ancak zaman içinde bu beklentinin tam tersi gerçekleşti; Yüksek nominal ve reel faizler enflasyon beklentilerini besleyen başlıca nedenlerden birine dönüştü.

- Devlet kesiminin küçülmesi, KİT'lerin özelleştirilmesi ve kamu dengesi: Piyasa her alanda serbestleşirken, devletin de girişimcilikten ayrılması, özel girişime ivme verecek; ekonomi giderek dünya fiyatlarının egemenliğine girerken, özel kesim kararlarını rekabet koşullarına göre alacaktı; kamu gelirleri artarken giderleri ve kamu açıkları azalacaktı. Oysa izleyen yıllarda özelleştirme hukuksal ve toplumsal sorunların kaynağı olmaya ve kamu açıkları patlamaya başladı.

- Reel ücretlerin-maaşların düşürülmesi, tarım fiyatlarının baskı altında tutulması: IMF ve Dünya Bankası gibi istikrar programını finanse eden kredi kurumlarına yapılan taahhütler arasında ücretlerin denetleneceği, geçmiş değil beklenen enflasyona göre ayarlanacağı, aynı politikanın tarım ürünlerinde izleneceği de vardı. Bu politika reel ücretlerin dönem boyunca sürekli düşmesi ve 1988'de dibe vurmasıyla sonuçlandı. Genelde reel ücretler, 1988'e gelindiğinde (1977=100) 1977'deki düzeyinden yüzde 55, imalat sanayinde ise yüzde 20 oranında değer kaybetmişti.

Tarım ürünleri iç ticaret hadleriye sürekli geriledi; 1977-1978 dönemine oranla 1988'de yarılanmıştı. Burada, dünya ticaret hadlerindeki bozulmanın iç piyasaya yansımaları yanında tarım destekleme politikasında getirilen değişiklikler etkili oldu. Bir yandan kapsanan ürün sayısı azaltıldı; bir yandan kamu kurumlarınca satın alınan ürünler için ödemeler büyük gecikmelerle gerçekleştirildi; öyle ki enflasyon ödenen tutarın reel satın alma gücünü düşürmüştü; bir yandan kimyasal gübre dışındaki girdi fiyatları serbest bırakıldı⁷⁵.

4.2.2.2. Neo-Liberal Politikalar (Küreselleşme) Dönemi (1989-1993)

Bu dönemin belirleyici özellikleri, bir yandan bölüşüm politikalarında popülizme zorunlu bir dönüş; öte yandan da dışa dönük liberalleşmede yeni ve cüretli adımlar olarak

---

⁷⁵ **Kazgan** Gülten, "Tanzimat'tan...", s. 128-130.

gösterilebilir. Bu iki yöneliş kısmen birbiriyle ilişkilidir ve sonuçta Türkiye ekonomisini 1994 krizine sürükleyen koşulları da oluşturmuştur.

Bölüşüm politikalarında dönüm noktası, bir yandan 1989 yılının işçi eylemleri, öte yandan da aynı yılın Mart ayında ANAP'ın yerel seçimlerde çok ağır bir yenilgiye uğramasıdır. Kamu sektörü işçilerinin başı çektiği (ve “bahar eylemleri” adını alacak olan) protesto hareketleri; bunlara nihayet uzun süren kış uykusundan uyanarak katılan sendikalar; kamuoyundan sempati ile karşılanan demir-çelik, SEKA ve Zonguldak grevleri; iki referandum yenilgisi ile büyük bir seçim hezimetinin üst üste binmesi, ANAP'ı popülizme gönülsüzce de olsa dönmeye zorladı: 1989 yılında kamu sektörü işçilerine %42'lik bir zam verildi; bunu memur zamları izledi. Özel sektördeki toplu sözleşmeler aynı oranlarda olmamakla birlikte, aynı doğrultuda anlamlı ücret artışlarıyla sonuçlandı. Destekleme alımlarına ayrılan kaynaklar da görece olarak 1980'li yıllarda ilk kez 1989'da arttırıldı ve bu artış, 1992'ye kadar kesintisiz olarak sürdürüldü. Böylece Türkiye toplumunun tüm emekçi sınıfları, on yıllık bir olumsuz konjonktürü 1989 yılında kendi lehlerine çevirebildiler.

Ne var ki, ücret-maaşlarda meydana gelen ilerlemeleri telafi edecek kimi mekanizmalar da işletildi: Özel sektörde işten çıkarma ve sendikasızlaştırma ve iş yasalarının uygulanamayacağı istihdam biçimleri yaygınlaştı. Toplam kayıtlı istihdamda, 1988'i izleyen yıllarda daralmalar gerçekleşti. Sendikal harekette gözlenen canlanma iki yıl içinde işsizlik tehdidinin katkısı ile duraladı; hatta özel sektörde sendikalaşma oranları geriledi. Kamu kesiminde ise, artan ücret-maaş maliyetleri artın vergi hasılatı ile karşılanamadığı için kamu açıkları yükseldi. Bu, KİT'lerde mali krizin derinleşmesine yol açarak özelleştirme taraftarlarına ek gerekçeler sağladı. Öte yandan kimi kamu kuruluşları da taşeronlaşma gibi “esnek” uygulamaları yaygınlaştırarak, işgücü maliyetlerindeki artışın etkilerini hafifletmeye çalıştılar. Bütün bunların sonunda, özellikle kamu kesiminde toplu sözleşme düzeninde kalan işçilerin durumunda belirgin bir düzelme sağlanırken; 1993 yılına gelindiğinde sendikal hareketin gücü ve etkisi ciddi biçimde aşınmış olacaktır⁷⁶.

Finansal sistemde bu yılların en çarpıcı yeniliği, Ağustos 1989'da kabul edilen 32 sayılı Karar sonunda dış dünya ile Türkiye arasındaki sermaye hareketlerinin serbest

---

⁷⁶ Korkut **Boratav**, “Türkiye Tarihi 5 Bugünkü Türkiye 1980-1995”, Cem Yayınevi, 3. Basım İstanbul Şubat 2000, s. 167-168.

bırakılması; farklı bir ifadeyle öncelikle sermaye kaçılışlarını önlemeye dönük kambiyo kontrollerinin kaldırılması olmuştur.

1989 sonrasında vergi sisteminde herhangi bir iyileştirme yapılmamasına rağmen, yükselen ücret ve maaşlar gelir vergisi hasılatına yüksek oranda yansımış ve bu sayede vergi hasılatında bir ilerleme sağlanmıştır.

1991 yılında KİT sistemini esas olarak ıslah etme amacını izleyen; özerkleşmeyi ön plana çıkaran ve özelleştirmeyi bu hedefe dönük araçlardan sadece biri olarak gören DYP-SHP hükümet programı, uygulamada reform ve ıslah hedeflerini terk etmiş; giderek artan sayıda KİT ve bağlı kuruluş, özelleştirilecek konuma getirilerek Kamu Ortaklığı İdaresi'ne devredilmiştir.

Dışa dönük politikalar, büyük ölçüde yukarıda değinilen 32 sayılı kararın etkisi altında belirlenecektir. Döviz kurunun ucuz (TL'nin yapay olarak değerli) tutulması kısa vadeli sermaye girişlerini canlandırmış; bu durum, genişleme konjonktürü ile birleşince 1993 yılında Cumhuriyet tarihinin en büyük dış ticaret ve cari işlem açıkları gerçekleşmiştir.

1981-1993 dönemini bir bütün olarak ele alırsak, iktisat politikalarının “yapısal uyum” diye adlandırılan serbestleşme boyutunda bir süreklilik vardır. Dönemin ilk on yılına Turgut Özal'ın çeşitli konumlarda damgasını vurmuş olması bu sürekliliğe katkı yapmış; 1991'de iktidara gelen DYP-SHP iktidarı ise, kısa bir duraksama sonunda ve özellikle Çiller'in başkanlığından sonra, aynı politikalara bağınazlıkla bağlanmıştır.

İstikrar politikaları bakımından ise büyük bir fiyasko söz konusudur. Neo-liberal politikaların istikrar boyutu zaman zaman ihmal edilmiş; ayrıca, dış kaynaklı reçetelerin Türkiye'de fiyat ve denge bakımından istikrarı sağlamaya yeterli olmadığı ortaya çıkmıştır. Uluslararası finans çevreleri, yapısal uyum politikalarına, yani ekonomik liberalizme monetarist istikrar programlarından daha fazla değer verdikleri için, dönemin büyük bir bölümünde Türkiye gelişme yolundaki ülkelere neo-liberal politikaların bir başarı örneği olarak gösterilmiştir.

On yılı aşan emek aleyhtarı politikaların uygulanması 1989'dan itibaren imkansızlaşınca, popülizmle ultra liberalizmi birleştirmeye çalışan yönelişler Türkiye

ekonomisini farklı bir sorunlar kümesine ve sonunda 1994 bunalımına doğru sürüklenmiştir⁷⁷.

Bu arada 1989'da Türkiye içine düştüğü krizi henüz tam atlatamamışken dışarıda Berlin Duvarı yıkılıyor ve Doğu Bloğu parçalanıyordu. Bunu 1991'de SSCB'nin dağılması ve tarihe karışması izledi. Bu iki olay dünyada ve dünyadan Türkiye'ye yansıyan ekonomi anlayışında ve politikalarında çok köklü dönüşümler yarattı. Artık dünyada iki süper-devlet yoktu; dolayısıyla her süper-devletin kendi kampına daha çok üye çekmek, ya da büyüme yarışında onlara destek verip kampını cazip göstermek kaygısı yoktu; dolayısıyla batı kampı (daha doğrusu kapitalizm) açısından komünizmin yayılmasını engellemek için yoksul ve güçsüz ülkelere/kitlelere taviz verme gereği yoktu. Bu köklü dönüşüm ekonomi düzlemine de köklü dönüşümleri taşıdı: "Rekabet" ve sermayenin küreselleşmesi "sosyal devlet"i tahtından indirdi. Türkiye de kaçınılmaz olarak bunun etkileri altında kaldı. 1990'lı yıllar bu nedenle geçmişten çok farklı yeni bir sayfanın açılması demek olmuştur⁷⁸.

Şimdi birazda bu döneme ait ekonomik göstergeleri belirten tablolar vermek istiyoruz.

Aşağıdaki tabloda 1970-1993 arasında Türkiye ekonomisine ilişkin göstergeler belirtilmektedir.

Tablo 59: Türkiye Ekonomisine İlişkin Temel Göstergeler: 1970-1993

Yıllar	Reel GSMH artış hızı (%)	GSMH içindeki pay (%)			GSMH deflatörü artış hızı (%)	Bütçe Açığı / GSMH (%)	
		S	I	S – I		KB	Faiz Dışı KB
1970-1973	7,2	21,5	20,78	0,67	17,2	-	-
1974-1977	6,8	20,5	22,75	- 2,22	21,5	(-) 2,6	(-) 2,1
1978-1980	0,3	16,2	21,06	- 4,83	72,9	(-) 3,2	(-) 2,6 **
1981-1983	4,0	17,3	18,77	- 1,47	32,5	(-) 2,1	(-) 0,8
1984-1987	6,7	20,4	21,25	- 0,90	40,9	(-) 4,1	(-) 1,0
1988	3,6	26,3	24,0	2,3	65,7	(-) 4,0	1,0
1989	1,9	23,3	22,3	1,0	66,3	(-) 4,5	0,3
1990	9,2	22,6	23,8	- 1,2	54,4	(-) 4,2	0,7
1991	0,5	22,4	22,6	- 0,2	56,7	(-) 7,4	- 2,1

⁷⁷ Boratav, "Türkiye Tarihi 5...", s. 168-169.

⁷⁸ Kazgan, s. 153

1988-1991	3,8	23,9	22,83	1,07	60,8	(-) 5,3	0
1992	5,9	20,0	21,6	- 1,6	62,6		
1993*	7,9	15,3	22,4	- 7,1	66,8		

Kaynak: Gülten **Kazgan**, “Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye’nin Yeri”. Altın Kitaplar, 1. Basım, Ağustos 1994, s. 283.

GSMH ve onunla ilgili oranlar 1968 fiyatlarıyla hazırlanmış serilerdir; S tasarruf, I yatırım, KB konsolide bütçe.

(*) Gerçekleşme tahminleridir

(**) 1975-1977

Reel GSMH artış hızı 1978-1980 döneminde en düşük değerinde. Yani 24 Ocak öncesi tasarruf-yatırım (- 4,83) mertebesinde; yatırımlar tasarruflardan fazla, kriz dönemi ekonomik göstergeler bir hayli sapsmış. Aynı durum 1991 ve 1993 için de geçerli. 1993’te S-I= - 7,1 iken reel GSMH artış hızı yani büyüme 7,9. 1994 krizi öncesi, sağlıklı ve suni bir büyüme var.

Aşağıdaki tabloda 1980-1989 arası Amerikan Dolarının TL cinsinden değerleri verilmektedir.

Tablo 60: 1980-1989 ABD Dolarının TL Cinsinden Değerleri

<u>Yıllar</u>	<u>1 ABD Doları = TL</u>
24.01.1980	47,10 TL
25.01.1980	71,40 TL
31.12.1980	89,25 TL
31.12.1981	132,30 TL
31.12.1982	184,90 TL
31.12.1983	280,00 TL
31.12.1984	444,30 TL
31.12.1985	574,00 TL
31.12.1986	754,53 TL
31.12.1987	1.018,35 TL
31.12.1988	1.815,98 TL
31.12.1989	2.311,37 TL

Kaynak: **Şevki Çobanoğlu**, “Türkiye’de Ekonomi Politikaları ve İşsizlik Meselesi”. 2.Baskı, Uğur Yayınları İstanbul, 1992, s.56.

Tablodan doların 10 yıl içinde TL karşısında yaklaşık 50 kat değer kazandığını gözlüyoruz.

Aşağıdaki tabloda 1980-1989 yılları arasında ülkemizdeki enflasyon oranları belirtilmektedir.

Tablo 61: 1980-1989 Arasında Türkiye'deki Enflasyon Oranları

<u>Yıllar</u>	<u>Enflasyon Oranı %</u>
1980	107,2
1981	36,8
1982	27,0
1983	30,5
1984	50,3
1985	43,2
1986	29,6
1987	32,0
1988	80,2
1989	69,6

Kaynak: **Çobanoğlu**, 1992, s.53.

Tabloda enflasyondaki vahim gidişi gözlüyoruz. En yüksek oran 1980 yılında.

Aşağıdaki tabloda 1980-1988 yılları arasında Türkiye'nin ihracat, ithalat ve dış ticaret açıkları gösterilmektedir.

Tablo 62: 1980-1988 Yılları Arasında Türkiye Dış Ticareti

<u>Yıllar</u>	<u>İhracat</u> (Milyar Dolar)	<u>İthalat</u> (Milyar Dolar)	<u>Dış Ticaret Açığı</u> (Milyar Dolar)
1980	2.910,1	7.909,4	4.999,3
1981	4.702,9	8.933,4	4.230,5
1982	5.746,0	8.842,7	3.096,7
1983	5.727,8	9.235,0	3.507,2
1984	7.133,6	10.756,9	3.623,3
1985	7.958,0	11.343,4	3.385,4
1986	7.456,7	11.104,8	3.648,1
1987	10.190,0	14.157,8	3.967,8
1988	11.662,1	14.339,7	2.677,6

Kaynak: **Çobanoğlu**, 1992, s.57

1980'den 1988'e kadar ihracatın da ithalatın da önemli ölçüde artış göstermiş olduğunu gözlüyoruz. Dış ticaret açığı da yarı yarıya bir azalma kaydetmiş.

Aşağıdaki tabloda 1980-1989 yılları arasında fert başına düşen milli gelir değerleri gösterilmektedir.

Tablo 63: 1980-1989 Türkiye’de Fert Başına Düşen Milli Gelir

<u>Yıllar</u>	<u>Fert Başına Düşen GSMH (Dolar)</u>
1980	1.287
1981	1.012
1982	1.132
1983	1.047
1984	998
1985	1.045
1986	1.121
1987	1.270
1988	1.300
1989	1.434

Kaynak: **Çobanoğlu**, 1992, s.58

Yukarıdaki tablodan 1980 ile 1989 arasında milli gelirden pek fazla bir değişiklik olmadığını gözlemliyoruz.

Diğer taraftan ortalama yıllık büyüme hızı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi’nde %6,6, II. Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi’nde %7,1, III. Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi’nde %6,4 iken, IV. Plan Dönemi’nde (1979-1983) %2,1’e düşmüştür. V. Plana geçişte ara yılı olan 1984’de büyüme hızı %5,9’a yükselmiş ise de bu hız yine de I., II. ve III. Plan dönemlerinde gerçekleştirilen ortalamanın altında bulunmaktadır⁷⁹.

4.2.2.3. Ekonomik Krizler Dönemi (1994- ...)

1994 Ekonomik Kriz’ine geçmeden önce “Finansal Kriz”in nasıl oluştuğu üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Krizlerin patlaması Türkiye’de “döviz darboğaz”ına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Döviz darboğazının nedeniyse makro ekonomik dengelerin korunamamasıdır: İçeride kaynak dengesi açığı etkisiyle süren enflasyon, sabit kur rejiminde, TL’yi aşırı değerlenmiş duruma getiriyor, hükümetlerse devalüasyon yapmak istemiyorlar. Buna diğer

⁷⁹ Öztin **Akgüç**, “1985 Yılı Başlarında Türkiye Ekonomisi”. Türkiye Denizciler Sendikası Çalışma Raporu 1983-1989, s. 93.

etkenler (aleyhe dönen dış ticaret hadleri, üst üste gelen kötü ürün yılları v.b.) de karşılabiliyordu. İhracat duraklarken, ithalat patlıyor, arada geçen sürede ithalat kısa vadeli borçlanmayla karşılanıyordu. Tabii bu sürdürülemez bir durumdu: Kredi verenler borçların ödenemeyeceği kuşkusuna düşmeye başlarken içeridekiler de devalüasyon beklentisine girince ihracatı geciktiriyor, ithalata ivme veriyordu. Borç alma bitip, geri ödeme baskısı başlığında ipin kopması olağandı. Borçların faizleri ödenemez olduğunda kriz patlıyordu⁸⁰.

Bu bağlamda, 1993 yılının sonlarına doğru, dış ticaret ve cari işlemler açığının rekor düzeylere çıkması yabancı finans çevrelerinde açığın fazla sürdürülemeyeceği izlenimini doğurmaya başlamıştır. Aralık 1993'te Türkiye'nin rezervlerinde 1 milyar dolara yaklaşan bir erimenin meydana gelmesi, finansal bunalımın hem nedeni, hem de belirtisi olmuştur. Yabancı rantiyelerden bir bölümünün TL plasmanlarını tasfiye etmeleri rezervlerde azalmaya yol açmış; rezerv hareketlerini gözleyen diğer yatırımcılar aynı davranışa yönelmişler; yabancı bankalar ise Türk bankalarının vadesi gelen kredileri uzatmaktan kaçınmaya başlamışlardır. Döviz fiyatlarında hızlı bir tırmanmaya yol açan bu olgular, iki uluslararası "rating" kuruluşunun Türkiye'nin kredi itibarı notunu düşürmesi ile noktalanmış; finansal kriz 1994 yılının Ocak ayında patlak vermiştir.

Finansal bunalımın, kabaca 1994 ortalarında son bulduğu söylenebilir. Bu, Çiller hükümetinin, finans kapitale ve rantiyeye çıkarlarına teslim olması ile gerçekleşti. Ocak ve Nisan devalüasyonlarını izleyerek Merkez Bankası döviz rezervinin üçte ikisini eriterek döviz kurunu korumaya çalıştı. 1994 yılı Mayısında üç aylık % 50 net faizli Hazine bonolarının sunulması ve aynı tarihlerde banka mevduatının tamamının Hazine güvencesi altına alınması, TL.'na dönük talebi tekrar artırabildi. Ne var ki bu istikrar, likit durumu uygun olan ve krizin ilk şokunu atlatabilmiş olan bankalara ve finans çevrelerine kamu kaynaklarından olağanüstü rantlar aktararak gerçekleşebildi.

Kısacası, 1994 krizinin ana nedeni olan dışa dönük finansal serbestiden kriz yönetimi boyunca vazgeçilmemiştir. Bu, gelir dağılımında emek gelirleri aleyhine ve rant gelirleri lehine olağanüstü bir bozulma, milli gelirden % 6'luk bir daralma ve buna bağlı yoksullaşma pahasına sağlanan bir istikrar anlamına gelmiştir. 1994 yılı, milli gelirdeki % 6'luk küçülmenin yanı sıra, dış dünyaya en azından 6,5 milyar dolarlık bir net kaynak aktarımının da gerçekleştiği bir yıldır. Bu meblağ da GSMH'nin kabaca % 5'ine tekabül

---

⁸⁰ Kazgan, s. 277-278.

etmektedir. Böylece Türkiye halkı, ortalama olarak, 1994 yılında % 11 oranında yoksullaşmıştır. Bu yoksullaşmanın, ilk bunalımı ayakta atlatabilen büyük sermayeye ve finans kapitale yansımadığını biliyoruz. Aksine, bu yıl, Merkez Bankası ve Hazine tarafından dağıtılan yüksek faiz/rant gelirlerine ulaşabilen sermaye çevreleri için altın bir yıl olmuştur. Buna karşılık, hızla artan işsizlik ve ortalama % 35 dolaylarında gerçekleşen reel ücret/maaş aşınmaları sonunda ücretli katmanlar bunalımın yükünü öncelikle üstlenmişlerdir⁸¹.

Bundan sonraki 1998-2002 arasındaki olumsuz gidişte, yaşanan iki derin krizli yıllarda, dışsal etkenler fakat bundan da öte IMF stand-by anlaşmasının hataları başrolü oynadı. Dış etkenler daha çok 1999 yılındaki GSMH çöküşü ve borç tablosu ağırlaşmasında rol oynadılar; stand-by anlaşmasının öngörü hatası yüklü politikalarıyla, 2000'in son çeyreği ve 2001 yılındaki büyük çöküşün sorumlusu oldular. Aynı zamanda, bu iki yılın hikayesi, dış rizikoların çok arttığı bir ortamda finansal dengesizlikleri büyük ve yapısı zayıf bir ekonomide serbest sermaye hareketlerinin nasıl yıkıcı darbeler vurabildiğini, zayıflıkları tasfiyeye götürdüğünü ortaya koydu.

1999 krizinde çok sayıda dışsal etken rol oynadı: Yirmi binden fazla kişinin ölümüne ve sanayi ile ticaretin yoğunlaştığı Marmara Bölgesi'nde büyük yıkıma yol açan iki deprem bunların başında geldi. Asya Krizi sonrası "gelişen piyasalar"dan hızla kaçan sermaye Türkiye'yi hem doğrudan, hem de 1992 sonrası yıllarda ticaretin hızla yöneldiği Rusya ekonomisindeki çöküş yoluyla etkiledi. Portföy yatırımlarından 1998'de 6,7 milyar dolar sermaye çıkışına (toplam sermaye hareketlerinde 840 milyon dolar çıkış) ihracattaki gerileme eklenmişti. 1999 başında Abdullah Öcalan'ın yakalanması üzerine Avrupa basınının "Türkiye'ye gitmeyin" kampanyasına depremler eklenince, duraklayan ihracata 1999'da turizm gelirinde 2 milyar dolardan fazla düşüş katıldı. Bu olumsuz etkenlere rağmen Cari İşlemler Bilançosu (CİB) açığı (1,4 milyar dolar kadar) sınırlı kaldı, fakat kamu borç yükünde ciddi bir sıçrama oldu. 1999'da yaşanan GSMH çöküşünde bu dışsal etkenlerin ağırlıklı payı yanında, hükümetin enflasyonu dizginleme yolunda uyguladığı daraltıcı politikalar da rol oynadı. Nitekim yaşanan bu olumsuzluklara rağmen, TEFE'de yaklaşık 20 puanlık bir düşüş oldu (Tablo 64).

---

⁸¹ Boratav, s. 200-201.

Aralık 1999’da yeni koalisyon hükümeti iktidara geldiğinde, enflasyonu düşürme programıyla birlikte gerilemiş üretim, büyümüş borç yükünü de devralmıştı; fakat CİB dengesi sorunlu değildi, kaçan sermaye geri dönmüş, olumsuz dış etkenlerse zayıflamıştı. Önceki hükümetin IMF ile yaptığı “yakın izleme” programını yeni hükümet yeterli görmedi, bir stand-by anlaşması yapma yoluna gitti. 2000 yılında devreye giren istikrar programı politikaları, işte 2001’deki büyük çöküşün baş sorumlusu oldular.

İmzalanan 17. stand-by anlaşması üç yıllık sürede 7,5 milyarı “ek rezerv kolaylığı”, 2,9 milyarı “stand-by” için olmak üzere 10,4 milyar dolar sağlıyor, yılda yüzde 5 büyüme öngörüyordu. Programın bir boyutu makroekonomiyle, diğeri “yapısal reformlar”la ilgiliydi.

Programın mekroekonomik istikrara ilişkin iki aleti bulunuyordu: Birincisi döviz fiyatındaki artışın beklenen fiyat artışının altında tutulması, böylece TL. döviz piyasasında aşırı değerlenirken enflasyona karşı bir “çapa” vazifesi görmesiydi. 2000 yılı için beklenen enflasyon (TEFE) yüzde 20, döviz fiyatı 623 bir TL/dolar olarak saptandı⁸².

Ucuz dolar dışarıda yatırım yapmayı cazip kılarken buna içeride faizlerdeki beklenmedik düşüşlerin etkisi eklendi. Hazine borçlanmasında ortalama faiz enflasyonun altına düştü; ticari bankaların vadesiz ticari ve tasarruf mevduatı faiziyse (1998’de yüzde 30) yüzde 6,8 ile dibe vurdu.

Kısacası, dolar çapası ucuz dolarla dış yatırımı, halk katında dolarizasyonu, ticarete de bol borçlanmayı getirdi. Programın ana amacı enflasyonu dizginlemektir; sınırlı olsa da bu oran bir düşüş (yüzde 53,1’den 51,4’e) gösterdi. Bir önceki yılın son aylarında devreye sokulan bir dizi yeni vergi ve diğer önlemlerle, kamu finansal dengesinde önemli iyileşmeler sağlamıştı (Tablo 64).

Ancak bazı göstergelerdeki iyileşme, 22 Kasım 2000’de bir para krizinin patlamasını engelleyemedi: Sonbahar başlarken döviz talebi, açık pozisyonları kapama telaşındaki bankaların ve devalüasyon beklentisindeki sermaye ile, dönemsel olarak yükselen harcamaların etkisiyle arttı, döviz talebi eş-anlı olarak TL talebinin de artması demekti. Ancak IMF Programı gereği, TCMB kasasına döviz girmeden TL arzını arttıramazdı; TL arzı artırılmayınca piyasada yaşanan sıkışıklık faizleri fırlattı. Bunu gören

---

⁸² Kazgan, s. 446-447.

yabancı alacaklı bankalar vadesi gelmeyen kredileri geri çekmeye geçince, hem döviz hem TL piyasası biraz daha sıkıştı, gecelik faizler göklere tırmandı. Bu arada iki büyük özel bankanın Türkiye'nin en büyük on bankası arasında yer alan Demirbank'ı sıkıştırması ve sarsması, para piyasasında yaşanan bunalıma yeni bir sayfa ekledi; bu, bankalarda yaşanmaya başlanan sarsıntıydı.

Artan döviz talebi ve TL sıkışıklığına güven sarsan öğeler eklendi: Yılın ortasında, Ziraat Bankası, Halk Bankası gibi kamu bankalarının tarım ve esnaf/zanaatkârlara destekleri “görev zararları” diye kaydettiği; bütçeye yansıtılmayarak bütçe açığını ve iç borcu küçük gösterebildiği ortaya çıktı. Buna, siyasetçilerin desteğiyle işadamlarının bu bankalardan ve özellikle Emlakbank'tan alıp geri ödemediği krediler ekleniyordu. O günkü kura göre bunların toplam 15 milyar dolardı. Güven sarsıntısında CİB açıklarının her dönem artışı yıl sonu için beklentinin on milyar dolara varması bir diğer öğeydi, devalüasyonu kaçınılmaz kılıyordu. Sekiz ticari bankanın kasaları boş, borçlarının dağ gibi olması ve TMSF'ye devredilmeleri; yıl ortasında patlayan güven sarsıcı bir diğer öğeydi; bunlara 3 diğer bankanın eklenmesiyle sayı kısa sürede 11'e çıktı. Bu bankalar sonbahar aylarında, (göreve başlayan) Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu'na (BDDK) devredildiler. Kurulun bunları iflas ettirmeden ya da bankacılık izinlerini kaldırmadan TMSF'ye devretmesiyle, bütün mevduat ve kredilerle ilgili yükün devlete/halka bindirilmesi anlamına geldi. 22 Kasım 2000 günü, Türkiye kriz tarihine “Kara Çarşamba” olarak girdi.

BDDK'nın batan bankaları (tasfiye etmek) yerine kamu kaynaklarından fonlaması, kamu borçlanmasını ve faizleri tekrar fırlattı. 2001 girerken, finans alanındaki krizin reel kesimi de vurduğu ortaya çıktı.

İmalat sanayii, özellikle ihracatçı kesimi, artan petrol fiyatları ve aşırı değerli kur nedeniyle, 2000'de darbe yerken, ihracat yapamazken, bir de ucuz TL fiyatla gelen rakip ithal mallarına iç piyasayı kaptırmıştı; ekonomi büyürken dahi özel kesimde kapasite kullanımı yüzde 74 kadardı. Buna, Kasım kriziyle artan faizler ve ödeme güçlüğüne giren bankaların vadesi dolmayan kredileri geri çağırması, tüketici kredilerinin kesilmesiyle, iç pazarın biraz daha daralması eklendi; imalat başta, şirketler haciz yoluyla bankalara geçmeye, yüzlercesi kapanmaya ve çalışanları sokağa dökülmeye başladı. Etibank'ın çöküşüyle birlikte, kriz medyaya (radyo, basın, TV) da yansıdı, bu kesimde çalışanlar da

kendisini sokakta bulmaya başladı. En vasıflı emeğin çalıştığı bankacılık, medya ve imalat, tabii bunlarla bağlantılı pek çok imalat ve hizmet firması daralıyor ya da batıyordu.

Devalüasyonun artık kaçınılmaz olduğu herkesçe görülse de, zamanı kestirilemiyordu. Nitekim Şubat'ta 3,5 milyar dolar net sermaye çıkışıyla döviz fiyatları ve faizler tırmanışa geçti. Kriz öncesi 670 bin TL/dolar iken önce 738 bin, Martta 966 bin, Nisan'da 1,161 bin oldu. Gelen yeni serbest dalgalı kur sisteminde döviz fiyatları tırmanışa geçti. IMF'nin programı böylece çökmüştü; yeni arayış içinde (Türkiye kökenli) Dünya Bankası başkan yardımcılarında ünlü bir iktisatçı (Kemal Derviş) Türkiye'ye davet edildi (Daha önce de belirtmiştik). TCMB brüt döviz rezervleri yılın başında 24,8 milyar dolardan Mart'a gelindiğinde 18,5 milyar dolara inmiş, kritik bir noktaya gelmişti; rezervdeki azalış döviz piyasasına müdahale gücünü sınırlıyordu. Ancak hızlanan dolarizasyon, nasıl olsa "kur çapası" var beklentisiyle bol bol dış borç alan ticari bankaların açık pozisyonlarını kapama, şirketlerin döviz borçlarını ödeme gayretleri döviz fiyatlarını sürekli tırmandırılıyordu. Buna yabancı bankaların spekülatif alımları ağırlıkla eklendiğinde bu kez TL talebi artışı faizleri tırmandırılıyordu.

Hazine ihalelerinde faizler dövizdeki artışa paralel bir beyir izled, Mart-Nisan aylarında yüzde 125 ile yüzde 82 arasında değişti; bir ay vadeli banka tasarruf mevduatında Şubat'ta yüzde 344'e kadar fırladı, pozisyon kapama telaşındaki bankalar para toplamak için ne yapacaklarını bilemiyor, faizleri tırmandırılıyordu. Bu kriz devleti de, halkı da gırtlığına kadar dolarizasyona sürükledi. Bir yandan da bankaların, şirketlerin, devletin nesi var nesi yoksa, her şey "satılık" oldu.

Kamu kesimi mali yüküne ilişkin bütün göstergeler krizle birlikte hızla kötüleşti, üstelik enflasyon da hızla yükseldi (Tablo 64). Makroekonomiye ilişkin bütün göstergeler müthiş bir bozulma sürecine girdi (Tablo 64).

Hükümet IMF Programı'nın geçerliliğini hiç sorgulamadan, mali piyasaları denetlemeyi tartışmaya dahi gerek görmeden tekrar bir yeni (18.) stand-by anlaşmasını imzaladı. Kur çapası terk edildi, dalgalı kur sistemine geçildi. Yeni tavizler karşılığında Türkiye 9 milyar dolar daha alabilecekti.

19 Şubat 2001 kriziyle reel kesime olumsuz etkiler, katlanarak arttı. Bir kere, banka çöktüleri arttı; daha yılın ilk yarısında TMSF'ye devredilen banka sayısı 18'e vardı. Çok ortaklı, KOBİ'lere yönelik çalışan, tarım, dokuma-giyim sanayii gibi ihracat yapan

kesimleri finanse eden EGS Bank, Tarihbank ile Kentbank, Bayındırbank, Sitebank gibi (hortumladığı söylenen) bankalar da artık batık kuyruğuna eklenmişti. Yılın ilk yarısında kapanan işyeri sayısı 52.800'dü. Yalnız bankacılıkta sarsıntının sokağa bıraktığı işsiz sayısı ilk tahminde 11 bin, son tahminde 80 bindi. Ayakta kalan bankalar da yabancı ortak arayışına girmişti.

Krizin en acı ve en acıtan sonuçları, hızla yükselen işsizlik ve derinleşirken yayılan yoksullaşma oldu. işsizlik oranı yüzde 6,6'dan (2000) yüzde 8,5'a çıkarken atıl işgücü oranıyla birlikte yüzde 14,5'e vardı; en az bir milyon kişi işsiz kaldı (Tablo 65).

19 Şubat 2001 krizini izleyerek devreye "Güçlü Ekonomi'ye Geçiş Programı" sokuldu. IMF ve Dünya Bankası'nın Türkiye'ye dayatmak istediği ne varsa bu programa tikiştirilmiş, buna bir dizi mali politika eklenmişti. Programın en çarpıcı yanı, 15 günde TBMM tarafından çıkarılması gerektiği belirtilen 15 yasada toplanmıştı. Tanzimat ile Osmanlı'nın verdiği en büyük kapitülasyonu dahi gölgeliyordu.

Program, Türkiye'nin mali piyasalarının serbestleşmesi, temel ekonomi kurumlarının ve politikalarının küreselleşme adına terk edilmesiyle başlayan hastalığına karşı, aynı politikaları, dozları artırılarak dayatıyordu.

Diğer yandan Program reel ekonomide yükselişi klasik IMF-DB ilkeleriyle birlikte ihracat ve turizm gelirleri artışına bağlamıştır; yine THY, TELEKOM ya da Ziraat Bankası gibi büyük boyutlu kamu varlıklarının özelleştirilmesi; bütçe giderlerini şişirdiği gerekçesiyle tarım destek politikalarının tasfiyesi vb...; piyasa ekonomisinin her alanda egemenliğini sağlayarak, yabancı sermaye davet ederek devletin klasik görevlerine çekilmesi vardır⁸³.

Aşağıdaki tabloda 1998-2002 yıllarındaki temel ekonomik göstergeler belirtilmektedir.

Tablo 64: Temel Ekonomik Göstergeler (1998-2002)

	1998	1999	2000	2001	2002
1) Büyüme hızı (%)					
GSYİH	3,1	-4,7	7,4	-7,5	8,1
GSMH	3,9	-6,1	6,3	-9,5	7,4

⁸³ GSMHKazgan, s. 448-459.

GS Yatırım/GSYİH (%)	29,1	25,7	28,0	20,7	19,1
2) Sivil istihdam (milyon kişi)	20,9	21,4	20,6	20,4	20,4
Tarım	8,5	8,9	7,2	7,2	6,9
Tarımdışı	12,4	12,5	13,4	13,2	13,4
3) CİB dengesi (milyar USD)	2,0	-1,4	-9,8	3,4	-1,8
4) Dış borç stoku/GSMH	47,4	55,4	59,4	80,0	70,6
5) Kamu kesimi temel göstergeleri (%)					
KKGB/GSMH	9,4	15,6	11,9	16,5	12,6
İç borç stoku/GSMH	21,7	29,3	29,0	69,2	55,2
Toplam GS kamu borç Stoku/GSMH**	41,3	51,8	53,2	101,3	87,8
Faiz dışı bütçe dengesi/GSMH	4,3	1,8	5,3	6,4	4,4
6) Faiz/GSMH (%)	11,5	13,6	16,2	22,2	15,2*
7) TEFE (yıllık ortalama) (%)	71,8	53,1	51,4	88,6	30,8
8) Kişi başına ortalama gelir (USD)	3255	2879	2986	2123	2584

Not: Sivil istihdama kamu güvenlik güçleri (emniyet, jandarma, asker) dahil değildir.

(*) Tahmin

(**) Kısa vadeli borçlar hariç

Kaynak: **Kazgan**, 2004; s. 443.

Tabloda uygulanan politikalar sonucu tarım istihdamındaki düşüş, dış borç stoku/GSMH oranındaki artış, keza iş borç stoku/GSMH'daki artış, enflasyondaki artış, kişi başına ortalama gelirdeki düşüş bir hayli belirgin.

Aşağıdaki tabloda 1997-2002 yıllarındaki işsizlik oranı ve imalat sanayiindeki istihdam koşulları gösterilmektedir.

Tablo 65: İşsizlik Oranı, İmalat Sanayiinde İstihdam Koşulları (1997-2002)

Yıllar	Atıl İşgücü (%)*		İmalat Sanayii (1997=100)			
	İşsizlik	Eksik İstihdam	Toplam	İstihdam	Üretkenlik	Birim Ücret***
1997	6,7	6,1	12,8	100	100	100
1998	6,8	6,2	13,0	101,6	98,5	108,4
1999	7,7	8,9	16,6	91,7	104,5	113,5

2000	6,6	6,9	13,5	90,3	116,5	103,2
2001	8,5	6,0	14,5	82,6	113,0	71,2
2002	10,4**	5,6**	16,0**	84,1	125,2	72,0

Not: DİE üç aylık anket döneminde; herhangi bir işte(1) gün çalışanı, iş aramayanı, ücretsiz aile işçilerini istihdam ediliyor saydığı için “işsiz” rakamları gerçeği yansıtmaz; eksik istihdam sınıfına düzenli bir işi olmadığı için iş arayanlar girer. Bu nedenle işsizlik artı eksik istihdam gerçek işsizliğe daha yakındır.

(*) 2000 öncesi rakamları Nisan ve Ekim ayları, 2000 ve sonrası rakamları yılın dört dönemi ortalamalarıdır.

(**) İlk üç dönemin ortalamalarıdır.

(***) Dolar değerinin endeksidir.

Kaynak: **Kazgan**, 2004; s. 445.

Tabloda 2001-2002 yıllarında işsizlik oranındaki artış ve ücretlerdeki düşüş çok çarpıcı.

4.2.3. Demografik Değişimler

4.2.3.1. İç Göçler

1927-1990 arasında Türkiye nüfusunda büyük artış kaydedilmiştir. 63 yıl içinde toplam nüfus 1927’de 13.648.000’den 1990’da 56.473.000’e çıkmıştır. 1945’den sonra toplam nüfusun artış hızı %2 dolaylarında olmuştur. 1940-1945 arası en düşük değerde seyretmiş (%1,6), 1985-1990 arasında ise %2,2 olarak gerçekleşmiştir.

Doğduğu yeri terk etmek Türkiye’de bugün 1930’lardan daha rastlanırlı bir durumdur. Doğduğu yerde yaşayanların 1935’deki oranı %92 idi. Bu oran 1985’de %79 olmuştur. Yani 1985’de her beş kişiden bir kişi doğduğu yeri terk ediyor idi.

1927’de ve 1950’de köylerde ve kırsal bölgelerde yaşayanlar toplam nüfusun %75’i idi. Bu oran yavaş yavaş azaldı 1985’de %47’ye, 1990’da ise %41’e ulaşmıştır. Bu oranlar Türkiye’de 1950’den sonra gerçekleşen kentleşmeyi çok açık bir biçimde ifade etmektedir.

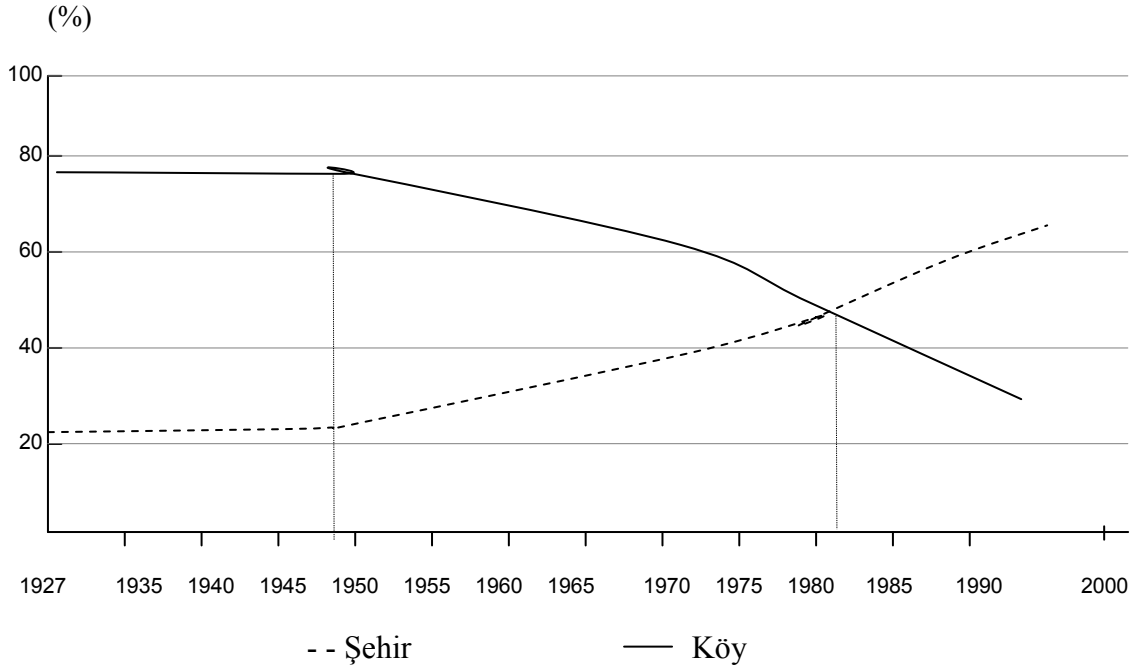
Sonuç olarak, şehirlerin büyüme hızı genel olarak toplam nüfusun büyüme hızından önemli ölçüde yüksektir. Genel kentleşme oranları % 5 civarındadır.

Üç büyük şehir (İstanbul, Ankara, İzmir) ve İstanbul'a komşu şehirler (Bursa, Kocaeli gibi) en çok göç alan şehirlerdir. Gene güneydeki Adana, Antalya, İçel ikinci derecede göç alan şehirlerdir.

İstanbul'a 1975-1980 arasında 559.326 kişi göç etmiş, 1980-1985 arasında ise 578.380 kişi göç etmiştir. Nüfusun artış hızı 1985-1990 arası İstanbul'da %25.09 iken Ankara için bu oran %11,23'tür⁸⁴.

Aşağıdaki şekilde 1927'den 2000 yılına şehir ve köy nüfuslarının toplam nüfus içindeki oranı gösterilmektedir.

Şekil: Şehir ve Köy Nüfuslarının Toplam İçindeki Oranı

Kaynak: İstatistik Göstergeler 1923-2002; s. 3.

Şekilde, 1950'lerde kırılma yaşandığı, 1927'de toplam nüfusun % 20'si dolaylarında olan şehir nüfusunun 2000'lere gelindiğinde % 70'lere dayandığı gözlenmektedir.

⁸⁴ Tuncer **Bulutay**, "Employment, Unemployment and Wages in Turkey", State Institute of Statistics Ankara 1995, s. 117-118.

4.2.3.2. Dış Göçler

4.2.3.2.1. Türkiye'den Yurtdışına Göç

1973 yılından sonra Türkiye'den yurtdışına göç aşağıdaki karakteristikler çerçevesinde gerçekleşmiştir: a) Göçler Avrupa ülkelerinden Arap ülkelere kaymıştır. b) Yurtdışına işçi akışında önemli bir düşüş gerçekleşmiştir. c) Avrupa'daki işçi sayısında küçük artışlar kaydedilmiştir. d) Aynı şekilde Avrupa'da yaşayan Türk nüfusunda küçük artışlar kaydedilmiştir. e) Sonuç olarak Avrupa'daki toplam Türk nüfusundaki işçi payında bir düşüş yaşanmıştır. f) Avrupa'dan geri dönen göçmenlerin sayısında artışlar yaşanmıştır.

Arap ülkelere işçi göçü proje bağlantılı olarak cereyan etmiştir. Süre sözleşmenin bitimiyle sınırlıdır. Bu yönüyle Avrupa ülkelere işçi göçünden farklıdır⁸⁵.

Şimdi bu konu ile ilgili tablolar vereceğiz.

Aşağıdaki tabloda 1960-1990 Yılları arasında Almanya'ya göç belirtilmektedir.

Tablo 66: 1960-1990 Yılları Arasında Almanya'ya Göç (Bin)

<u>Yıllar</u>	<u>İçeriye Türk İşçisi Akışı</u>	<u>İçeriye Türk Nüfusu Akışı</u>	<u>Dışarıya Türk Nüfusu Akışı</u>	<u>Mevcut Türk Nüfusu</u>	<u>Mevcut Türk İşçisi</u>
1960	-	-	-	3,3	2,5
1961	7,1	10,2	6,8	6,7	5,1
1962	15,3	22,0	4,1	24,6	18,6
1963	27,9	40,2	21,2	43,6	33,0
1964	62,9	90,6	21,7	112,5	85,2
1965	59,8	86,1	23,3	175,3	132,8
1966	43,5	62,6	25,4	212,5	161,0
1967	14,8	21,3	60,5	173,3	131,3
1968	62,4	89,9	61,4	201,8	152,9
1969	121,5	175,0	54,4	322,4	244,3
1970	123,6	178,0	43,0	469,2	353,9
1971	112,1	188,0	61,0	652,8	453,1
1972	96,2	185,0	75,0	712,3	511,1

⁸⁵ Bulutay, "Employment, Unemployment...", s. 137.

1973	118,0	249,7	87,1	893,6	605,0
1974	1,2	160,6	110,8	1027,8	606,8
1975	0,6	98,6	148,5	1077,1	543,3
1976	2,1	105,8	130,4	1079,3	521,0
1977	3,3	114,5	113,5	1118,0	517,5
1978	1,5	131,0	88,1	1165,1	536,3
1979	5,7	171,9	66,3	1268,3	569,4
1980	29,2	212,3	70,6	1462,4	624,9
1981	3,6	84,0	70,9	1546,3	654,0
1982	0,4	42,7	86,8	1580,7	660,0
1983	0,3	27,8	100,4	1552,3	652,0
1984	0,4	34,4	213,5	1425,8	590,3
1985	0,6	47,5	60,6	1400,4	589,0
1986	0,6	62,1	51,9	1425,7	604,3
1987	0,8	66,3	45,7	1481,4	622,5
1988	1,2	78,4	39,9	1523,7	638,5
1989	-	-	-	1613,0	638,1
1990	-	-	-	1612,6	661,4

Kaynak: **Bulutay**, 1995, s.152-153

Tablodan 1988'den sonra Almanya'ya işçi göçünün durduğunu gözliyoruz. 1990 yılında 1.600.000 civarında Türk nüfus ve 660.000 civarında Türk işçisi mevcut.

Aşağıdaki tabloda 1974-1990 yılları arasında Arap ülkelerine gerçekleşen işçi göçü gösterilmektedir.

Tablo 67: Türkiye'den Arap Ülkelerine Göç (Bin)

<u>Yıllar</u>	<u>Irak+Libya Arap Jamakariya + Suudi Arabistan</u>	<u>Toplam Türk Göçmen</u>	<u>Toplam Göç İçinde Arap Ülkelerine Göçün (%) olarak payı</u>
1960'lar	0	-	-
1974	1,0	20,2	5
1975	2,4	4,4	55
1976	5,9	10,6	56
1977	14,0	19,1	73

1978	14,0	18,9	79
1979	20,5	23,6	87
1980	24,0	28,5	84
1981	55,4	58,8	94
1982	47,9	49,4	97
1983	50,9	52,5	97
1984	44,8	45,8	98
1985	46,4	47,4	98
1986	34,4	35,7	96
1987	39,7	40,8	97
1988	51,5	53,0	97
1989	47,5	49,9	95
1990	43,0	47,7	90

Kaynak: **Bulutay**, 1995, s.156

1974 yılında toplam göçte Arap Ülkelerinin payı %5 iken 1984'te %98'e yükseldiğini gözlemliyoruz.

Bugün yurtdışındaki nüfusumuzun % 88,7'si Batı Avrupa ülkelerinde (1,500,000), % 8,5'u (143.735) Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Arap ülkelerinde, % 0,5'i (8455) Türk Cumhuriyetlerinde, % 2,3'ü (38893) diğer ülkelerde yaşamaktadır. Avustralya'da 30 bin, ABD'de 130 bin Türk yaşamaktadır.

Ancak işçilerimizde kesin dönüş eğilimi giderek artmaktadır. Farklı kültüre sahip Avrupa toplumuna uyum sağlayamamaları, maruz kaldıkları baskılar, yabancılar için zorlaşan hayat şartları ve ekonomik doyum vatandaşlarımızı kesin göçe zorlamaktadır. Yaklaşık 250.000 kadarı ülkemize dönüş yapmıştır⁸⁶.

4.2.3.2.2. Yurtdışından Türkiye'ye Göç

1923-1990 yılları arasında Bulgaristan, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya Türkiye'ye göç konusunda önemli rol oynamıştır. Bulgaristan %47,37 payla 1923-1990 periyodunda Türkiye'ye göçün ana kaynağıdır.

⁸⁶ <http://bayramsekeri.blogcu.com/5497061> (18.01.2008)

Aşağıdaki tabloda 1923'ten 1990'a Türkiye'ye göç ve sığınma gösterilmektedir.

Tablo 68: 1923-1990 Arasında Türkiye'ye Göç ve Sığınma (Nüfus)

Yıllar	Göçmen + Sığınmacı	Sığınmacı	Yıllar	Göçmen + Sığınmacı	Sığınmacı
1923	196.420	-	1957	32.680	4
1924	208.886		1958	32.539	26
1925	39.634		1959	20.612	25
1926	32.852		1960	14.722	65
1927	27.172		1961	7.971	216
1928	40.570		1962	3.457	
1929	19.133		1963	2.751	75
1930	13.694		1964	1.381	13
1931	11.648		1965	2.472	162
1932	11.603		1966	3.917	170
1933	25.656		1967	4.702	1.041
1934	34.057		1968	4.836	1.249
1935	50.719		1969	8.910	4.007
1936	33.074		1970	13.355	1.496
1937	26.752		1971	11.958	1.000
1938	29.678		1972	11.302	659
1939	21.458		1973	6.079	565
1940	13.318	12.612	1974	2.607	1.057
1941	7.264		1975	1.755	1.180
1942	5.709		1976	3.259	715
1943	3.442		1977	13.139	974
1944	2.608		1978	61.404	625
1945	2.792		1979	820	619
1946	3.741		385	1980	749

1947	4.365	489	1981	1.479	1.302
1948	7.245	1881	1982	6.629	2.573
1949	3.450	912	1983	3.244	2.657
1950	52.185		1984	3.647	3.344
1951	102.240		1985	2.199	1.809
1952	1202	592	1986	3.945	3.527
1953	3309		1987	4.553	4.131
1954	12.062		1988	4.511	3.928
1955	20.076		1989	228.687	2.250
1956	35.369	3	1990	54.457	1.496
			TOPLAM	1.684.101	60.362

Kaynak: **Bulutay**, 1995, s.158-159

Yukarıdaki Tablo 68 kullanılarak Türkiye'ye göçün özellikleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

a) Türkiye 1923'ten beri göç alan bir ülke olmuştur. 1990 yılına kadar yaklaşık 1.600.000 göçmen Türkiye'ye gelmiştir.

b) Göç 1960'tan önce daha yoğun idi. Toplam göçmenin %71,49'u bu dönemde gelmiştir. Bu dönemdeki toplam göç iki alt periyotta yoğunlaşmıştır. 1923-1940 ve 1950-1960.

c) Göç 1960'tan sonra da sona ermemiş, 1978, 1989 ve 1990 yıllarında yoğunlaşmıştır. 1960'tan sonraki toplam göç içinde bu üç yılın payı %71,76'dır⁸⁷.

4.2.4. Çalışma İlişkileri

4.2.4.1. Neo-Liberal Ekonomi Politikalarının (Küreselleşme) İşgücü Piyasası Üzerindeki Etkileri

Kapitalizm 2. Dünya Savaşında 1970'lerin ortalarına kadar istikrarlı bir büyüme dönemi yaşadı. Fordist-Taylorist iş organizasyonu ve sermaye birikimi modeli ve sosyal refah devleti uygulamaları ile uyumlu endüstri ilişkileri dönemi yaşandı. Büyük

⁸⁷ **Bulutay**, "Employment, Unemployment...", s. 143.

Bunalım'ın ardından 1930'lu yıllarda ABD'de başlayan, sosyal korumayı ve devletin ekonomiye müdahalesini öngören yaklaşımlar 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde Avrupa'da geniş uygulama alanı buldu. Batılı demokrasiler, kapitalizmin yıkıcı sonuçlarından işçinin korunması için büyük baskı gördüler. Kuşkusuz bu baskılar işçi sınıfının örgütlü gücü sendikalardan geliyordu. Öte yandan SSCB ve sosyalist dünyanın yaratmış olduğu basınç da Batı'da işçi haklarının gelişmesini kolaylaştırıyordu. Böylece sosyal refah devleti döneminde sendikalar güçlendi ve çalışanların yaşama ve çalışma koşullarında önemli gelişmeler ortaya çıktı.

“Bırakınız yapsınlar” kapitalizminin iki dünya savaşı ve bir büyük kriz ile çökmesinin ardından “düzenlenmiş kapitalizm” modeli gündeme geldi. Bu model bir yandan Keynesyen makro ekonomik araçlarının uygulanmasına; devletin talep yaratması, ekonomiye müdahalesi, bizzat iktisadi bir aktör olmasına, diğer yandan savaşın sonuna doğru oluşturulan ve mali krizlerle baş etmeyi amaçlayan Bretton Woods kurumlarına (IMF ve Dünya Bankası) ve son olarak da korporatizme dayanıyordu. Korporatizm sendikaların devlet tarafından kollanması ve bir üst sıkllette dövüşmeleri anlamına geliyordu. Sendikalar hem kapitalist sisteme karşı savaşıyor hem de sistemin çalışanların yararına gelişmesi için uğraşıyorlardı. Bu dönem sendikalaşmanın sıçradığı bir dönemdi. Daha sonra “Altın Çağ” olarak adlandırılacak bu dönem özellikle Batı Avrupa'da geniş uygulama alanı buldu.

“Altın Çağ” 1970'lerin iktisadi krizi ile birlikte kapandı. Sosyal uzlaşmaya dayalı model, düzenlenmiş kapitalizm modeli terk edilmeye başlandı. Fordist birikim rejimi yerini Post Fordist sermaye birikim rejimine, Keynesyen sosyal refah devleti ve düzenlenmiş kapitalizm yerini “neo-liberalizm”e bıraktı. “Esneklik” çeşitli ülkelerde sendikaları koruyucu düzenlemelerin gevşetilmesine yol açtı. Sendikalar için düşüş başladı⁸⁸.

Bugün “Küreselleşme”nin mağdurları arasında yalnız gelişmekte olan ülkeler yer almamakta; hemen her ülkedeki ücretliler de kapitalizmin ve piyasanın küreselleşmesinin getirdiği tehditler ve baskılarla karşı karşıya kalmaktadır. Sermayenin ulus devletler karşısında artan gücü gibi, ücretliler ve sendikalar karşısında da giderek daha

---

⁸⁸ Aziz Çelik, “Yeni Sorun Alanları, Eğilimler ve Arayışlar: Sendikaların Yeni Dünyası”, “Türkiye’de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar-Derleyen: Fikret Sazak”. Cantekin Matbaası, Birinci Basım, Ankara Ocak 2007, s. 30-31.

bağımsızlaşan bir sermaye hareketliliği mevcut. Emekten istenilen tüm tavizler için öne sürülen tek gerekçe de uluslararası rekabetin artışı. Böylece artan rekabet hemen her ülkede ücretlilerin kazanılmış hakları üzerinde baskı yaratmakta ve gerilemelere yol açmakta, sonuç olarak küçük bir çekirdek işgücü dışında, tüm ücretlilerin çalışma koşullarında ciddi bir kuralsızlaşma, esnekleşme, enformelleşme, standartsızlaşma, örgütsüzleşme gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Gelişmiş ekonomilerde bile işsizlik artar ve sendikalaşma gerilerken, toplu pazarlıklarda da tavizler istenmekte ve kazanılmış hakları korumak giderek zorlaşmaktadır. Zengin ülkelerde de niteliksiz işgücünün ücretleri aşağıya inmekte, kuralsızlaşma yayılmakta, işsizlik artmakta, iş güvencesini sağlamak giderek zorlaşmakta, örgütlülük gerilemektedir⁸⁹.

1980'den bu yana işgücü piyasalarında şu temel gelişmeler göze çarpmaktadır: 1) İmalat sektörünün istihdam kapasitesi düşmektedir. 2) Hizmet sektörünün istihdam yaratmadaki payı artmaktadır ve iç gücüne olan talep mavi yakalılardan beyaz yakalılara kaymaktadır. 3) Kadın ve çocuk emeğinin emek piyasalarındaki payı artmaktadır. 4) Kayıt dışı, enformel istihdam hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde hızla yaygınlaşmaktadır. 5) Taşeronlaşma ve fason üretime bağlı olarak merkez-çevre iş gücü şeklinde ikili bir emek piyasası oluşmaktadır. 6) Tam gün çalışma giderek yerini part-time ve çağrı üzerine çalışmaya bırakmaktadır. 7) İş güvencesinden yararlanan çekirdek işçi sayısı hızla azalırken, çeperdeki işçi sayısı hızla artmakta ve iş bulabilme kaygısını sürekli duymaktadır. 7) İşsizlik tüm ülkelerde yapısallaşarak, çalışanlar üzerinde önemli bir baskı unsuruna dönüşmektedir⁹⁰.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, günümüzde üretim geniş ölçekli imalat sanayinden küçük ölçekli hizmet sektörüne ve düzenli çalışmadan atipik ve eğreti çalışmaya doğru kaymaktadır. Hizmet sektörünün toplam istihdam içinde büyümesi sendikaların geleneksel tabanını zayıflatmaktadır.

---

⁸⁹ Meryem **Koray**, “Küreselleşmeye Eleştirel Bir Bakış ve Yeni Küresel Anlayışın ve Örgütlenmenin Kaçınılmazlığı”, 2000-2003 Petrol-İş Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası, Küreselleşme Koşullarında Kapitalizm ve Sendikal Hareket, Petrol-İş Yayın:85, Sena Ofset, İstanbul Eylül 2003, s. 62-63.

⁹⁰ Yüksel **Akkaya**, ““Küreselleşme” Kıskaçında Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Temel Özellikleri”, 2000-2003 Petrol-İş Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası, Küreselleşme Koşullarında Kapitalizm ve Sendikal Hareket, Petrol-İş Yayın:85, Sena Ofset, İstanbul Eylül 2003.

Ekonomideki sektörel dönüşüm yanında işyerinin ölçeksel ve mekansal değişimi konusunda da çok önemli gelişmeler yaşanmaya başlandı. Geçmişin büyük ölçekli işletmelerinin yerini çok sayıda küçük ve orta boy işletme almış ve işletme ölçeği küçülmüştür. Büyük ölçekli ve binlerce çalışanın aynı koşullarda çalıştığı fordist iş organizasyonu sisteminin ürünü olan işyerleri ölçek ve mekansal açıdan önemli farklılaşmalar göstermeye başladı. Sadece ölçek küçülmesi değil, çok mekanlı işyerleri de gündeme gelmeye başladı.

Bütün üretimi kendi bünyesinde yapan devasa şirket yapısı yerini, küçük ölçekli şirketlere iş yaptıran onlardan hizmet satın alan çekirdek şirketlere bıraktı.

Hizmet sektörünün ekonomi içindeki yerinin büyümesi, işletme ölçeğinin küçülmesi ve mekansal olarak parçalanması ile birlikte, yukarıda da belirttiğimiz gibi, beyaz-yakalı işçilerin toplam işgücü içindeki oranı artıyor. Beyaz-yakalı işçiler mavi yakalı işçilerin tersine bir sendikaya ait olma duygusunu daha az taşıyan ve bireysel bakış açısının daha güçlü olduğu bir çalışan grubudur. Sendikaların zayıflamasına yol açan bir diğer etmen ise yeni işçilerin sendikalardan beklentilerine yöneliktir. Özellikle genç işçiler, eski kuşak işçilere göre sendikal faaliyetle daha az ilgilenmekte ve genç işçiler arasında örgütlenme oranı daha düşük kalmaktadır.

Diğer taraftan, çevresel işgücü kolayca ikame edilebileceği için sendikalaşamıyor ve genellikle kayıt dışı çalışıyor⁹¹.

Solun ve muhalif hareketlerin etkinliğinin azalması da dayanışma duygusunu azaltan bir başka faktör olarak öne çıkmaktadır. 1980'ler sonrası, değerler sisteminde yaşanan değişimin, ortak arayışlar yerine bireysel çözümlere yönelmenin, bireyci değerlerdeki artışın sendikaların gücünü ve etkinliğini azaltan önemli faktörler arasında yer aldığıın altını çizmek gerekiyor⁹².

Üretimin küreselleşmesi ile gelişmiş merkez ülkelerde ortaya çıkan bir diğer sonuç ise, işsizlik olmuştur. Daha sonra, üretimi çevre ülkelere kaydırma tehdidi işverenlerin sendikalara karşı kullandıkları en temel “silah” haline gelmiştir. Artık

---

⁹¹ Çelik, s. 32-33.

⁹² Kuvvet Lordoğlu, “Yeni Koşullarda Sendikaların Uzun Dönemli Hedef ve Stratejileri Nasıl Düzenlenebilir?”. Sendikal Arayış Konferansı (Tem. 1993), Tebliğ ve Tartışmalar, İstanbul, İstanbul Mülkiyeliler Vakfı Yayını. Tarihsiz.

sermaye, merkez ülkelerdeki işçileri, çevre ülkelerin işçileriyle rakip haline getirerek, onların ücret ve sosyal haklarını da çevre ülke işçilerinin düzeyine çekmeye başlamıştır. Böylece, merkez ülkelerin 19. yüzyıl sonlarından başlayarak elde edilen haklar birer birer ortadan kaldırılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, ücretler düşmüş, çalışma saatleri uzamaya başlamış ve sosyal haklar önemli ölçüde tırpanlanmıştır. Sonuç olarak bir dönem işçi sınıfının çok önemli bölümünü örgütlemiş olan ve ücretli çalışanların hemen tümü için çeşitli düzeylerde toplu sözleşmelere imza atan sendikalar giderek güç yitirmeye ve etkinliklerini önemli ölçüde kaybetmeye başlamışlardır⁹³.

Ayrıca sendikalar, hem iş gücü maliyetini artıran hem de işletme dayanışmasını zayıflatan örgütler olarak görülmektedir. Çekirdek iş gücü için işlevi azalan sendikalar, çevre işgücü açısından da zorlanmaktadır. Çevre işgücü için kuralsızlık ve güvencesizlik olağan hale gelse de, her yerde artan işsizlik korkusuyla bu işgücü arasında da sendikalaşma eğilimini yükseltmek pek mümkün olmamaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde gelişen enformel sektörde bırakınız sendikalaşmayı sosyal güvence bile sağlanamamaktadır. Kısacası, uzun mücadeleler sonucu kazanılan yasaların, toplu sözleşmelerin, hakların ve güvencelerin yerini değişken, güvencesiz ve işverenin tek taraflı olarak belirlediği çalışma koşulları almaktadır⁹⁴.

4.2.4.2. Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Çalışma İlişkilerindeki Gelişmeler

12 Eylül rejimi, siyasi solu ve sol sendikacılığı susturmakla işçilerin ekonomik taleplerini kovalayabilecek, istek ve sorunlarını işverenlere ve iktidara aktarabilecek tek kanal olarak (çok sınırlı bir çerçeve içinde de olsa) Türk-İş’e bağlı sendikalar ve Türk-İş’i bıraktı. İşçiler bu kanalı terk etmediler. Hatta bu kanaldan Türk-İş türü sendikacılık geleneğinin hazır olmadığı görev ve işlevler beklediler. Türk-İş ve ona bağlı sendikalar, bir süre bu beklentileri geleneksel “partiler-üstü siyaset” yöntemleriyle karşılamaya çalışmıştır. Ancak koşullar 1960’lı-1970’li yıllara göre çok daha elverişsiz idi. 12 Eylül yönetimi ve ANAP hükümetleri, sendika hareketini, tüm biçimleriyle - Türk-İş geleneğini izleyenler dahil - etkisiz bırakmakta kararlı idiler. Dolayısıyla, Türk-İş’in geleneksel “lobicilik” çabalarını karşılıksız bıraktılar. İşçi tabanının beklentilerini karşılamakta aciz

⁹³ Özgür Müftüoğlu, “Kriz ve Sendikalar”, “Türkiye’de Kriz ve Sendikal Arayışlar-Derleyen: Fikret Sazak”. Cantekin Matbaası, Birinci Basım, Ankara Ocak 2007, s. 135.

⁹⁴ Meryem Koray, “Sosyal Politika”, İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2005, s. 263.

kalan Türk-İş, 1985'ten itibaren büyük duraksamalarla ve gönülsüzce de olsa ANAP iktidarına cephe almıştır.

1987'yi izleyen yıllarda ise, Türk-İş tipi sendikacılığın eylem biçim ve geleneklerinin yetersizliği, işçileri sendikal kuruluşların sınırlarını, niyet ve yeteneklerini aşan bir dizi yeni eylem biçimine itti. 1989 bahar eylemleri, 1990-1991 Zonguldak işçi hareketi ve 1991 genel grevi işçi tabanının yarattığı, özgün biçimler içinde geliştirdiği; ancak sonuçta sendikal hareketi de peşinden sürükleyen ona ivme kazandıran önemli mücadeleler olarak görülmelidir. Açıkça görülmektedir ki, 1980'li yılların bitimiyle birlikte Türkiye işçi sınıfı, geçmiş on yılın da telafisini arayan bir “hesap sorma” mücadelesi içine girmiştir. Sonuçta, 12 Eylül ve ANAP iktidarlarının, sendikacılığın fiilen tasfiyeye uğradığı bir ekonomik yapı yaratma projesi, işçi sınıfının zaman zaman sessiz, zaman zaman etkili ve açık direnmeleri sonunda başarısızlığa uğramıştır⁹⁵.

Diğer yandan 12 Eylül döneminde grev ve lokavtlar konsey tarafından ertelenmiş, önce erteleme kapsamına giren işyerlerinde ve erteleme süresince işçinin kendi isteği ile ahlak ve iyi niyet kurallarına uymayan haller ile sağlık sebepleri dışında işten çıkarılmaları yasaklanmış, daha sonra açıklanan çeşitli kararlarla ertelemenin sadece grev ve lokavtın ertelendiği işyerleri ile sınırlı olmadığı, tüm işyerlerini içerdiği belirtilmiş ve bireysel ve toplu işten çıkarmalar için yeni yasaklayıcı esaslar getirilmiştir. İş uyuşmazlıklarının uzaması nedeni ile işçilerin ücretlerine %70 oranında zam yapılmıştır (Daha önce de belirtmiştik).

Bu düzenlemelerin yanı sıra 7 Ekim 1980 tarihinde 2319 ve 2320 sayılı yasalarla kıdem tazminatına tavan getirilmiş, tavan 10.12.1982 tarihli 2782 sayılı Yasa ile daha da genişletilmiştir. 05.05.1981 tarihli 2547 sayılı Yasa ile kıdem tazminatı konusundaki sınırlama yasayla kurulu kurum ve örgütlere ve sözleşmeli personel olarak kamu sektöründe çalışanlara uygulanmaya başlamıştır.

1402 sayılı yasada yapılan değişiklikle sıkıyönetim komutanlıklarına kamu sektöründe çalışanların işlerine son verme yetkisi tanınmış, ayrıca 10 Ocak 1981 tarihinde Ceza Yasası'nda yapılan değişiklikle memurların veya işçi niteliği taşıyan kamu hizmeti

---

⁹⁵ Korkut **Boratav**, “1980'li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm”, İmge Kitabevi 2. baskı, Ankara Eylül 2005, s. 124-125.

görevlilerinin grev niteliğindeki eylemlerine hapis cezasını da içeren cezalar uygulanması öngörülmüştür.

19.03.1981 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanan 2429 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkındaki Yasa ile tatillerde çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Ancak 20.04.1983 tarihli 2828 sayılı Yasa ile 23 Nisan yeniden tatil olarak kabul edilmiştir. 19 Nisan 1981 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanan 04.07.1956 tarihli 6772 sayılı Yasaya bir Ek Madde eklenmesi ve İşçilere Toplu Sözleşme İle Verilecek İkrariyeler Hakkındaki Yasa ile yıllık ikramiyeler sınırlanmıştır. 22.07.1981 tarihli ve 2495 sayılı Yasa ile özel güvenlik teşkilatı personelinin sendikalara üye olmaları ve görev almaları yasaklanmıştır. 06.01.1982 tarihli 2577 sayılı Yasa ile olağanüstü halin ilan edildiği bölgelerde grev erteleme halinde yürütmenin durdurulması engellenmiştir.

24.12.1980 tarihli 2364 sayılı Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Halinde Yeniden Yürürlüğe Konulması Hakkındaki Yasa ile de işçi ve işveren teşekküllerinin faaliyetlerinin durdurulduğu, grev ve lokavt yetkilerinin ertelendiği veya askıya alındığı hal ve yerlerde yürürlük süresi sona eren iş kolu ve işyeri sözleşmelerini gerekli gördüğü değişikliklerle yeniden yürürlüğe koyma yetkisi Yüksek Hakem Kuruluna verilmiş, Toplu Sözleşme Koordinasyon Kurulu’nun görevi sona erdirilmiştir.

YHK, Yargıtay iş davalarına bakan daire başkanının başkanlığında işçi, işveren ve hükümet temsilcilerinden oluşmuştur. Kurulda işçi temsilcileri bulunmasına karşılık siyasi koşulların ve 24 Ocak’ta benimsenen ekonomik politikaların etkisi ile YHK kararlarında işçi kesimi fazla etkili olmamış, toplu sözleşmelere uygulanan ücret artışları enflasyon oranının gerisinde kalmıştır. Kurulun toplu sözleşmeler için kabul ettiği ilkeler, sendikaların 1963-1980 arasında elde ettiği hakların büyük bölümünü kaybetmelerine neden olmuştur⁹⁶.

4.2.4.3. İşsizlik, İşçilerin Sayısal Varlığı ve Ücretler

Aşağıdaki tabloda 1978-1990 yılları arasında işgücü, istihdam, işsiz sayısı ve işsizlik oranları gösterilmektedir.

---

⁹⁶ Aysen Tokol, “Türkiye’de Sendikal Hareket”, Ezgi Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Bursa Kasım 1994, s. 75-76.

Tablo 69: İşgücü Piyasası (1978-1990)
(15+ yaş, bin kişi)

Yıllar	İşgücü	İstihdam	İşsizlik Sayısı	İşsizlik Oranı
1978	15.158	13.976	1.182	7,8
1979	15.388	13.690	1.498	9,7
1980	15.619	13.813	1.807	11,6
1981	15.959	14.106	1.853	11,6
1982	16.306	14.393	1.913	11,7
1983	16.662	14.649	2.014	12,1
1984	17.024	15.019	2.006	11,8
1985	17.394	15.360	2.034	11,7
1986	17.708	15.843	1.866	10,5
1987	18.026	16.316	1.710	9,5
1988	18.350	16.550	1.800	9,8
1989	20.154	18.503	1.651	8,2
1988 (Ekim)	19.674	18.093	1.581	8,0
1989 (Nisan)	20.167	18.528	1.639	8,1
1989 (Ekim)	20.140	18.478	1.663	8,3
1990 (Nisan)	20.235	18.555	1.681	8,3

Kaynak: '90 Petrol-İş, Türkiye Petrol, Kimya, Lastik İşçileri Sendikası Petrol-İş Yayın-26, Melsa Yayıncılık, İstanbul 1991, s.182

Tablodan 80'li yılların ilk yarısında işsizlik oranındaki sıçramayı gözlüyoruz.

Aşağıdaki tabloda 1984 ve sonrasında Türkiye'de işçi sayıları ve sendikalaşma oranları gösterilmektedir.

Tablo 70: 1984 ve Sonrası Türkiye'de İşçi Sayıları ve Sendikalaşma

Yıllar	Sivil İstihdam	Sendika Üyeleri	Sendikalaşma Oranı (%) (1)	SSK'lılar	SSK'lılara Göre Sendikalaşma (%)	Çalışma Bakanlığı Sendikalaşma Oranları (%)
1984	15.019.000	1.422.271	9,5	2.439.016	58,3	55,7
1985	15.360.000	1.828.471	11,9	2.607.865	70,1	64,9
1986	15.843.000	1.953.892	12,3	2.815.280	69,4	63,5
1987	16.316.000	2.440.717	15,0	2.878.925	84,8	62,9
1988	16.550.000	2.227.029	13,5	3.140.071	70,9	63,9

1989	16.733.000	1.834.969	11,0	3.271.013	56,1	51,5
1990 (2)	17.118.000	1.997.564	11,7	3.446.502	58,0	56,0
1990 (3)	18.555.000	1.997.564	10,8	3.446.502	-	-

Kaynak: '90 Petrol-İş, yayın-26 1991, s.325

Notlar:

- (1) Sendikalaşma, sendika üyeliğinin sivil istihdama oranıdır.
- (2) 1990 Yıllık Ekonomik Raporda DPT, DİE tahmini
- (3) Hane Halkı İşgücü Anketi sonuçlarına göre düzenlenen tabloda DPT, DİE Tahmini, T. Temel Ekonomik Göstergeler, 1991 Nisan.

Tablodan 1990 yılında yaklaşık 3,5 milyon SSK'lı işçi olduğunu görüyoruz. Sendikalaşma oranları 80'li yılların başlarında bir hayli düşük iken 80'li yılların ortalarında bir sıçrama yapıyor, son yıllarda gene baştaki düşük seviyeyi yakalıyor.

Aşağıdaki tabloda 2002 yılında kamu ve özel işyerlerinde cinsiyet ayrımına göre işçi ve sendikalı üye sayıları gösterilmektedir.

Tablo 71: Kamu ve Özel İşyerlerinde Cinsiyet Ayrımına Göre İşçi ve Sendikalı Üye Sayıları

CİNSİYET	SEKTÖR	TOPLAM İŞÇİ SAYISI	SENDİKALI ÜYE SAYISI	SENDİKALAŞMA ORANI
ERKEK	KAMU	704.900	890.033	126,26(*)
	ÖZEL	3.046.926	1.382.542	45,37
	TOPLAM	3.751.826	2.272.575	60,57
KADIN	KAMU	64.527	86.359	133,83
	ÖZEL	756.488	322.032	42,57
	TOPLAM	821.015	408.391	49,74
TOPLAM	KAMU	769.427	976.392	126,90(*)
	ÖZEL	3.803.414	1.704.574	44,82
	TOPLAM	4.572.841	2.680.966	58,63

(*) 2821 Sayılı Sendikalar Kanunu'nun 24'üncü maddesinde; sendika üyesi işçinin geçici olarak işsiz kalması durumunda sendika üyeliğinin etkilenmeyeceği, 25'inci maddesinde ise; üyelikten çekiler işçinin sendika üyeliğinin 1 ay daha devam edeceği belirtildiğinden, işten ayrılanların sendika üyeliği sona ermemekte, bu nedenle de sendikalı işçi sayısı toplam işçi sayısından daha fazla çıkabilmektedir.

Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Hayatı İstatistikleri 2002, Temmuz 2003 Ankara; s. 141.

Tablodan görüldüğü gibi 2000’li yıllara gelindiğinde sendikalaşma oranı pek fazla değişmemiştir. 1990 yılına göre toplam işçi sayısının yaklaşık bir milyon arttığı da göz önünde tutulduğunda bu durum hiç de iç açıcı değil.

Aşağıdaki tabloda 24 Ocak dönemi ücretlerini görüyoruz.

Tablo 72: 24 Ocak Dönemi Ücretler (Günlük)

Yıllar	Kamu		Özel		Toplam		DİE Tüketici Fiyatları Endeksi
	Ücret	Gerçek Ücret	Ücret	Gerçek Ücret	Ücret	Gerçek Ücret	
1979	462,1	462,1	345,7	345,7	389,9	389,9	100
1980	805,6	383,2	563,3	268,0	654,8	311,5	210,2
1981	1.169,5	407,3	936,1	326,1	1.014,4	253,3	287,1
1982	1.461,8	394,7	1.151,3	310,8	1.252,8	338,2	370,4
1983	1.904,2	391,2	1.455,8	299,1	1.599,0	328,5	486,7
1984	2.446,9	338,8	1.920,6	265,9	2.090,5	289,4	722,3
1985	3.058,6	292,0	2.277,6	217,5	2.511,1	239,8	1.047,3
1986	3.629,0	257,4	2.714,6	192,6	2.983,0	211,6	1.409,7
1987	5.362,0	273,8	4.032,4	205,9	4.209,2	215,0	1.958,1
1988	8.011,3	233,3	6.703,9	195,2	7.041,9	205,0	3.434,5
1989 (1)	19.307,0	331,5	14.668,9	251,8	16.102,0	276,4	5.824,9
1990 (2)	39.886,0	427,2	25.991,2	278,4	29.236,4	313,1	9.337,3

Kaynak: ’90 Petrol-İş Yayın-26 1991, s.206

(1) DPT, YDK tahmini

(2) İşletmeci KİT’ler kurum içi işçilere ortalama ödeme artışı temel alınarak DPT ve YDK tahminidir.

Reel ücretlerin 1980’de hızla düşüşe geçtiğini, bu düşüşün 1990’a kadar artarak sürmüş olduğunu tablodan gözlemekteyiz.

Aşağıdaki tabloda 1983-1999 yıllarında kamu ve özel sektörde gerçek ücret endeksleri gösterilmektedir.

Tablo 73: Gerçek Ücret Endeksleri 1983-1999

	Kamu	Özel	Toplam
1983	100,0	100,0	100,0
1984	86,6	80,8	84,1
1985	74,6	71,6	73,2
1986	65,8	63,9	65,0
1987	70,0	64,2	67,5
1988	59,6	63,3	61,7
1989	82,3	69,1	76,2
1990	106,1	91,4	99,4
1991	157,2	123,6	141,3
1992	171,9	129,2	151,6
1993	184,9	130,0	157,5
1994	166,1	111,1	138,4
1995	135,7	102,8	118,4
1996	110,1	94,4	103,2
1997	128,6	97,4	111,6
1998	123,9	105,3	115,4
1999	123,3	99,6	111,3

Kaynak: '97-99 Petrol-İş, Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası, Petrol-İş-yayın-58, İstanbul Mart 2000; s. 503.

Tablodan gerçek ücretlerin 90'lı yılların başında biraz yükseldiğini daha sonra ise düşme eğilimine geçtiğini gözlüyoruz. 2001ve 2002 yıllarında ise dibe vurduğunu ekonomik değişimleri incelerken gözledik.

4.2.4.4. Sendikal Örgütlenme

1980'in ikinci yarısı ve 1990'ın ilk yarısında sendikacılık hareketi, ekonomik ve sosyal kayıpları telafi etmek için, anti-demokratik çalışma yasalarının özgür sendikacılığa olanak sağlayacak biçimde değiştirilmesi için mücadele verirken, bu mücadeleyi, zaman zaman kısmi ve dolaylı da olsa siyasi mücadele düzeyine taşımıştır. Ne var ki, 12 Eylül döneminde oluşturulan ve özgür sendikacılığı engelleyen mevzuatta istenilen değişim sağlanamamıştır. 1990'ların sonu ve 2000'li yıllar sendikacılık hareketinin kazanım ve kayıpları açısından "bir adım ileri, iki adım geri" ile betimlenebilecek bir süreçtir. Bu

durum sendikacılık hareketini, 1990'ların ikinci yarısından itibaren ve özellikle sonuna doğru geçen her sürede hattın biraz daha geriye taşındığı bir hatt-ı müdafaa durumuna düşürmüştür. Bunda yeni liberalizmin, ikinci büyük dalgası en önemli etkidir. Bu yeni dalga çok yoğun bir özelleştirme, emek piyasasının deregülasyonuna yönelik uygulamaların yoğunlaştırılmasını içermektedir ki, bu ikinci dalga, sendikaları deyim yerindeyse can evinden vuran bir dalga olmuştur. Sürekli üye kaybeden, yeni örgütlenmeleri gerçekleştiremeyen, sürekli savunma durumunda kalan ancak, kazanımlarını savunamayan, temsil yeteneği sürekli gerileyen işçi sendikaları ve uzun erimli hedefleri için enerjiyi tüketen, günlük sorunları çözme araçlarından ve istemlere yanıt vermek gücünden yoksun olan bir kamu sendikacılığı, krizin en önemli göstergeleri olarak ortaya çıkmıştır⁹⁷.

Bu dönemde sendikal örgütlenmenin zayıfladığını, sendikalı işçi sayısının azaldığını yukarıda belirttik. Bu bağlamda “sendikasızlaştırma” ve işten atılmalar da yaygınlık kazanmıştır. Sendikasızlaştırma aşağıdaki şekillerde gerçekleşmektedir:

- Sendika üyelerinin işten çıkarılmaları,
- Taşeron eliyle işçi çalıştırılmasının yaygınlaştırılması,
- Geçici-mevsimlik işçilerin giderek daha çok sayıda çalıştırılmaları,
- Kapsam dışı personel sayısının kontrol dışı sıçrama göstermesi,
- Sözleşmeli personel çalıştırılmasında ısrar ve yaygınlaştırma
- Kalite çemberleri yolu ile “çekirdek işçilerin” sendikalarından koparılmaları,
- Askerlik görevlerinin kamu işyerlerinde yaptırılması, öğrenci ve askerlerin sendikaya üye olamaması,
- Özel güvenlik görevlilerinin sendika üyeliğinin yasaklanması, dayanışma aidatı uygulaması, öğrencilerin sendika üyeliğinin engellenmesi ile sendikasız işçi sayısını artırma⁹⁸.

Diğer taraftan işten atılmalar da yaygınlaşmış olup, aşağıdaki tablo bu konudaki rakamları göstermektedir.

---

⁹⁷ Fikret **Sazak**, “Türkiye’de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar”. Cantekin Matbaası, Epos Yayınları, Birinci Basım, Ankara Ocak 2007, s. 13.

⁹⁸ **’90 Petrol-İş**, 1991, s. 331.

Tablo 74: İşten Çıkarmaların Konfederasyon ve Bağımsız Sendikalara Göre Dağılımı

	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Türk-İş	95.763	94.490	109.867	39.609	19.598	54.872
Hak-İş	794	1.103	4.074	2.409	1,273	29.737
DİSK	-	-	-	35	2.200	29.737
Bağımsızlar	3.087	3.331	4.870	2.121	1.717	-
Sendikasız veya Sendikası Bilinmeyenler	37.463	5.428	17.993	7.440	584	694.056
TOPLAM	137.107	104.352	136.804	51.614	25.372	808.402

Kaynak: '93-94 Petrol-İş Yayın-36, Mart Yayıncılık, İstanbul 1995, s.359

1989'dan 1994'e işten atılan işçi sayısı yaklaşık 6 kat artmış olması düşündürücüdür.

Bu dönemde yukarıda da belirttiğimiz gibi "özelleştirmeler" nedeniyle de sendikalı işçi sayılarında düşüşler yaşanmıştır. Burada "özelleştirme" üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Kapitalist sistemin 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadığı krizi aşmak üzere devletin ekonomiye müdahalesi öngörülmüş ve bununla birlikte üretimin, ticaretin ve hizmetlerin önemli bir bölümü devlet eliyle yürütülmeye başlanmıştır. Talep yönlü ekonomi politikalarının (Keynesyen politikalar) ve yoğun sermaye birikim sürecinin de bir parçası olarak kamu işletmeciliği, II. Dünya Savaşının ardından kapitalist ülkelerde daha da yaygınlaşmıştır (Bizde 1930'dan itibaren uygulanmaya başlanmıştı, daha önce ayrıntılı olarak üzerinde durduk). Kamu mülkiyetindeki işletmecilik, genellikle Fordizmin büyük işletme modeli içerisinde faaliyet göstermektedir. Bu nedenle de gerek merkez, gerekse çevre ülkelerde emek-gücünün çok önemli bir bölümü devlet tarafından istihdam edilmekte ve böylelikle devlet, en büyük işveren durumuna gelmektedir.

Bu bağlamda devlet, bir taraftan ucuz ara mamul ve hizmet sunarak özel sermayenin birikim elde etmesine katkı sağlarken, diğer taraftan da üretim sürecinde işçilerin katılımını teşvik eden uygulamalarda bulunmuştur. Böylece, kamu işyerlerinde sendikal temsil en üst düzeyde olmuş, çalışma koşulları ve hatta kimi işletmelerde yönetim, sendikaların katılımıyla oluşturulmuştur. Bu nedenle kamu işletmeleri, sendikaların üye

sayılarının en yüksek olduğu ve en rahat faaliyet gösterdikleri üretim ve hizmet alanları haline gelmiştir.

Yeni liberal düşünce 1970'lerin krizini çözümlerken, krizin temel etkenlerinden birinin de devletin ekonomideki konumu olduğunu öne sürmüş ve kamu işletmelerinin hızla özelleştirilmesini önermiştir. Özelleştirmenin tek gerekçesi sadece piyasa mekanizmasına uygun biçimde üretim araçları mülkiyetinin el değiştirmesi değildir. Özelleştirmenin diğer önemli bir gerekçesi de yeni üretim organizasyonlarına uygun ortamın yaratılmasıdır. Bu bağlamda, önemli bölümü büyük sermaye yatırımlarıyla oluşmuş ve geniş bir pazara sahip olan bu işletmelerin bir taraftan uluslararası sermayeye açılması, diğer taraftan da esnek üretim organizasyon modellerine uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Bu düşüncelerle başlayan özelleştirme uygulamalarında önce önemli ölçüde istihdam azaltmasına gidilmiş, daha sonra da gerek esnek uzmanlaşma, gerekse yalın üretim uygulamaları (kalite çemberleri, toplam kalite vb.) ile emek-gücü örgütsüzleştirilmiş ve emeğin üretim sürecindeki kontrolü büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır. Böylece, üye sayılarının çok önemli bölümü kamu işçilerinden oluşan sendikalar, hem örgütlenme olarak küçülmüş, hem de toplu pazarlık güçlerini önemli ölçüde kaybetmişlerdir⁹⁹. Bizde de aynı gelişmeler yaşanmıştır ve halâ da yaşanmaktadır.

Aşağıdaki tabloda 1984-1994 yılları arasında sendika ve üye sayılarının konfederasyonlara göre dağılımı gösterilmektedir.

Tablo 75: Sendika ve Üye Sayılarının Konfederasyonlara Göre Dağılımı

İstatistik Dönemi	Türk-İş		Hak-İş		DSİK		Bağımsız		Diğer (Tasfiye Olanlar)		TOPLAM	
	Üye Bild. Sen. Sayısı	Üye İşçi Sayısı	Üye Bild. Sen. Sayısı	Üye İşçi Sayısı	Üye Bild. Sen. Sayısı	Üye İşçi Sayısı	Üye Bild. Sen. Sayısı	Üye İşçi Sayısı	Üye Bild. Sen. Sayısı	Üye İşçi Sayısı	Üye Bild. Sen. Sayısı	Üye İşçi Sayısı
Ocak 1984	34	996.355	7	104.524			48	143.723	4	3.142	93	1.247.744
Temmuz 1984	32	1.147.749	7	105.858			45	166.612	6	7.052	90	1.427.271
Ocak 1985	32	1.274.429	7	117.022			46	192.176	15	10.950	100	1.594.577

⁹⁹ Müftüoğlu, s. 138-139.

Temmuz 1985	32	1.355.528	6	129.206			37	204.064	10	139.673	85	1.828.471
Ocak 1986	32	1.439.037	6	145.737			37	210.428	10	141.918	85	1.937.120
Temmuz 1986	32	1.438.475	6	149.158			36	223.519	10	142.740	84	1.953.892
Ocak 1987	32	1.457.604	6	155.810			36	223.906	9	139.746	83	1.977.066
Temmuz 1987	32	1.513.317	6	162.313			33	228.997	9	140.170	80	2.044.797
Ocak 1988	32	1.584.577	6	172.420			31	247.921	6	115.749	75	2.120.667
Temmuz 1988	32	1.670.897	6	180.557			28	259.841	6	115.734	72	2.227.029
Ocak 1989	32	1.726.009	6	205.852			29	294.233	4	51.804	71	2.277.898
Temmuz 1989	32	1.421.257	7	166.597			32	245.088	4	2.027	75	1.834.969
Ocak 1990	32	1.493.143	7	186.280			33	241.288	4	730	76	1.921.441
Temmuz 1990	32	1.567.501	7	189.090			33	240.253	4	720	76	1.997.584
Ocak 1991	32	1.636.297	7	199.072			30	241.310			69	2.076.679
Temmuz 1991	32	1.675.301	7	249.637			30	205.873			69	2.130.811
Ocak 1992	32	1.723.988	8	330.579			28	138.225			68	2.192.792
Temmuz 1992	32	1.766.535	7	268.035	2	19.378	32	200.323			73	2.254.271
Ocak 1993	32	1.784.642	7	269.153	28	81.020	32	207.164			100	2.341.979
Temmuz 1993	32	1.815.271	7	272.338	28	208.266	32	189.806			99	2.485.681
Ocak 1994	32	1.862.095	7	278.751	28	330.179	34	138.944			101	2.609.969
Temmuz 1994	33	1.967.260	7	283.292	26	334.765	29	53.141			97	2.644.417

Kaynak: '93-94 Petrol-İş Yayın-36, İstanbul 1995, s.352

Ocak 1989'dan Temmuz 1989'a toplam üye sayısında yaklaşık 400 bin düşme gözleniyor. Temmuz 1992'ye kadar üye sayısı tedricen artmış ve Temmuz 1992'de yaklaşık Ocak 1989'daki değeri yakalamış görünüyor.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 2002 yılı Çalışma Hayatı İstatistiklerine göre 1998'de 783 bin, 1999'da 1 milyon 400 bin, 2000'de 1 milyon 600 bin, 2001'de 1 milyon 400 bin ve 2002'de gene 1 milyon 400 bin işten ayrılan olmuş¹⁰⁰.

Aşağıdaki tabloda 1963-1993 yılları arasında işçi ve işveren sendikaları ve konfederasyonlarının sayıları gösterilmektedir.

Tablo 76: İşçi ve İşveren Sendikaları ve Konfederasyonları (1963-1993)

Yıllar	İşçi Sendikası	İşveren Sendikası	Konfederasyon Sayısı	
			İşçi	İşveren
1963	565	78	1	-
1964	595	92	2	1
1965	668	95	2	1
1966	704	104	2	1
1967	798	108	3	1
1968	755	104	3	1
1969	797	110	5	1
1970	737	120	6	1
1971	631	109	5	1
1972	642	98	3	1
1973	637	104	3	1
1974	675	101	3	1
1975	781	107	4	1
1976	800	106	6	1
1977	863	118	6	1
1978	912	116	7	1
1979	750	104	7	1
1980	733	106	7	1
1981	721	104	7	1

¹⁰⁰ T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 2002 Çalışma Hayatı İstatistikleri, s. 154.

1982	676	102	2	1
1983	676	102	2	1
1984	138	60	3	1
1985	99	48	3	1
1986	97	46	3	1
1987	91	48	3	1
1988	80	49	3	1
1989	82	49	3	1
1990	81	49	3	1
1991	98	52	4	1
1992	106	51	3	1
1993	116	54	3	1

- Tasfiye halindeki sendikalar 1992 yılından itibaren istatistiklerde yer almamıştır.

Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Çalışma Hayatı İstatistikleri, Haziran 1994, s.87.

1978 yılında işçi sendikası sayısının tavana vurduğunu gözlüyoruz. Aynı yıllarda işveren sendikası sayısı da maksimumda.

Aşağıdaki tabloda Ocak 2000 ile Ocak 2008 arasında işçi sayıları ve sendikalaşma oranları belirtilmiştir.

Tablo 77: Toplam İşçi Sayısı, Sendikalı İşçi Sayısı ve Sendikalaşma Oranları
(Ocak 2000 - Ocak 2008)

YAYIM DÖNEMİ	TOPLAM İŞÇİ SAYISI	SENDİKALI İŞÇİ SAYISI	SENDİKALAŞMA ORANI (%)
OCAK 2000	4.508.529	3.086.302	68,45
TEMMUZ 2000	4.521.081	2.468.591	54,60
OCAK 2001	4.537.544	2.580.927	56,88
TEMMUZ 2001	4.562.454	2.609.672	57,20
OCAK 2002	4.564.164	2.648.847	58,04
TEMMUZ 2002	4.572.841	2.680.966	58,63
OCAK 2003	4.686.618	2.717.326	57,98

TEMMUZ 2003	4.781.958	2.755.191	57,62
OCAK 2004	4.857.792	2.806.927	57,78
TEMMUZ 2004	4.916.421	2.854.059	58,05
OCAK 2005	4.970.784	2.901.943	58,37
TEMMUZ 2005	5.022.584	2.945.929	58,65
OCAK 2006	5.088.515	2.987.431	58,70
TEMMUZ 2006	5.154.948	3.001.027	58,21
OCAK 2007	5.210.046	3.043.732	58,42
TEMMUZ 2007	5.154.948	3.001.027	58,21
OCAK 2008	5.349.828	3.137.819	58,65

Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Her Yıl Ocak ve Temmuz Aylarında Yayımlanan İstatistikler. <http://www.calisma.gov.tr>, 26.03.2008

Tabloda sendikalaşma oranının son yıllarda % 58 civarında seyrettiğini gözlüyoruz. Ancak gerçek rakamın %11, %12 civarında olduğu bilinmektedir¹⁰¹.

4.2.4.5. Toplu Pazarlık

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 24 Aralık 1980 tarihli ve 2364 sayılı yasa, yürürlükte olan toplu sözleşmelerin, zorunluluk halinde yeniden düzenlenmesini öngörüyor, 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nda önemli değişiklikler getiriyordu. Böylece 1984 yılı sonuna kadar geçerli olacak, serbest toplu pazarlık hakkını ortadan kaldıran, zorunlu tahkim sistemini getiren, toplu pazarlık hakkını sendikaların elinden alıp Yüksek Hakem Kurulu'na devreden düzen yürürlüğe girdi.

Sadece faaliyetleri durdurulan sendikalar değil, açık sendikalar da grev ve lokavt haklarının kaldırılmış olması nedeni ile toplu pazarlık masasına oturma haklarını yitiriyor, hükümet temsilcileri ağırlıklı, TİSK ve Türk-İş'in de temsilci soktuğu Yüksek Hakem Kurulu işçi ve işveren tarafları adına toplu sözleşmeleri yenileme hakkını alıyordu.

Söz konusu yasa hükümlerine göre Yüksek Hakem Kurulu yeniden sözleşme yapmıyor, sadece yürürlükte olan ve süresi dolmuş sözleşmelerin, yeni ücret artışı

¹⁰¹ Kuvvet **Lordoğlu**, "Türkiye'de Sendikal Örgütlenmenin Önündeki Ekonomik ve Sosyal Engeller". Türkiye'de Sendikal Örgütlenmenin Önündeki Engeller Semineri, 27-29 Mayıs İstanbul, TÜRK-İŞ, Ankara, Mayıs 2006, s. 36.

belirlemesi ile yürürlüğe girmesini sağlamakla yükümlü bulunuyordu. Ancak büyük ölçüde hükümet-işveren ağırlıklı Yüksek Hakem Kurulu, uygulamada sözleşmelerin ücretler yanında çalışma koşulları ve sosyal haklara ilişkin bütün hükümlerine el attı. Yıllar içinde toplu pazarlık düzeninde kazanılmış ve sözleşmelere yerleşmiş pek çok önemli işçi hakkı, Yüksek Hakem Kurulu'nda yenilenme yapılırken sözleşme metinlerinden çıkarıldı. Toplu sözleşmeler sadece işçilerin gerçek ücretlerinin önemli ölçüde aşağıya çekilmesini, işçilerin yoksullaştırılmasını getirmedir. Sosyal haklara ve çalışma koşullarına, işçinin yönetime katılmasına, iş güvencesine ilişkin ne kadar hüküm varsa sözleşme metinlerinden ayıklanarak, koşullar en asgari ölçülere, yasal sınırlara doğru aşağı çekildi¹⁰².

Diğer taraftan kamuda sınırlı ücret artış politikasının yürütülebilmesi için 06.06.1984 tarihli ve 1984/12 sayılı ve 05.07.1984 tarihli 1984/15 sayılı genelgelerle Kamu Toplu İş Sözleşmeleri Koordinasyon Kurulu oluşturulmuş; kurul bir devlet bakanının başkanlığında ÇSGB müsteşarı dahil olmak üzere 8 kişiden meydana gelmiş, kurulda 1 DPT, 3 kamu işveren sendikası, 2 kamu sektörü temsilcisi yer almıştır. Hiçbir yasal dayanağı olmamasına rağmen kurula kamu sektörü pazarlıklarında etkin görevler verilmiştir.

Kurul, belirlediği ilkeler ışığında yıllık ücretli izin, hafta tatili, haftalık çalışma süresi, kıdem tazminatı, yönetici ve temsilci teminatı gibi konularda yasanın üzerinde haklar sağlanmaması, yönetim hakkına müdahale edici nitelikte hükümlere yer verilmemesi, var olanların çıkarılması, sosyal yardım niteliğinde yeni ödeme alanları açılmamasına özen göstermiş, ücret artışlarında önceden belirlenen sınırlı artışların üzerine çıkılmaması için direnmiştir.

Siyasi iktidarın kurul aracılığıyla kamu sektöründe toplu pazarlık sistemini etkilemesi yoğun biçimde eleştirilince 1986 yılında yasada yer alan hüküm uyarınca az sayıda ancak büyük ve çeşitli işkollarını içeren kamu işverenleri sendikaları kurulmuştur. Kamu işverenleri sendikaları oluşturulmasına rağmen toplu pazarlıklarda son anlaşmalar yetkili taraflar aşarak bakanlar ve başbakan düzeyinde sonuçlandırılmaya devam edilmiş, işçilere sınırlı haklar verilmesi uygulaması sürdürülmüştür¹⁰³.

---

¹⁰² Şükran **Soner**, “12 Eylül Döneminde İşçi Hareketi”, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı yayını, İkinci Cilt, İstanbul 1996, s. 457.

¹⁰³ **Tokol** “1994...”, s. 97-98.

Şimdi bu dönemdeki toplu sözleşmelerle ilgili bazı tablolar verelim.

Aşağıdaki tabloda 1985 yılında kamu ve özel işyerlerinde işletme ve işyeri düzeyinde akdedilen toplu iş sözleşmeleri ile ilgili işyeri ve işçi sayısı gösterilmektedir.

Tablo 78: Kamu ve Özel İşyerlerinde İşletme ve İşyeri Düzeyinde Akdedilen Toplu İş Sözleşmelerinin İşyeri ve İşçi Sayısı 1985

İşyeri	Yetki Düzeyi	Akdedilen Toplu İş Sözleşmesi		
		Sözleşme Sayısı	İşyeri Sayısı	İşçi Sayısı
KAMU	İşyeri	189	212	22.755
	İşletme	446	9.407	624.827
	TOPLAM	635	9.619	647.582
ÖZEL	İşyeri	2.038	2.608	244.678
	İşletme	48	475	27.550
	TOPLAM	2.086	3.083	272.228
TOPLAM	İşyeri	2.227	2.820	267.433
	İşletme	494	9.882	652.377
	TOPLAM	2.721	12.702	919.810

Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Hayatı İstatistikleri, Ekim 1986, s.27

1985 yılında kamuda yaklaşık 650 bin, özel sektörde de yaklaşık 300 bin olmak üzere toplam 900 küsur bin işçi toplu sözleşme kapsamında.

Aşağıdaki tabloda 1963-1991 yılları arasında kamu ve özel işyerlerinde imzalanan toplu iş sözleşmeleri ve işçi sayıları gösterilmektedir.

Tablo 79: Kamu ve Özel İşyerlerinde Bağıtlanan Toplu İş Sözleşmelerinin ve İşçi Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı (1963-01.07.1991)

Yıllar	Toplu İş Sözleşmesi Sayısı	İşçi Sayısı (000) Kişi		
		Kamu	Özel	Toplam
1963	96	3	6	9
1964	1.078	264	173	437
1965	872	122	50	172

1966	1.152	159	175	334
1967	2.339	110	79	189
1968	1.332	254	164	418
1969	1.429	108	136	244
1970	1.516	335	216	551
1971	1.443	189	154	343
1972	1.603	278	148	426
1973	1.921	250	193	443
1974	1.724	427	175	602
1975	1.893	91	209	300
1976	2.408	221	255	476
1977	2.173	369	221	590
1978	2.225	280	204	484
1979	2.913	266	48	314
1980	1.813	237	93	330
1981	647	358	108	466
1982	3.221	728	442	1.170
1983	991	174	87	261
1984	1.185	147	193	340
1985	2.721	648	272	920
1986	2.667	349	358	707
1987	2.343	641	282	923
1988	2.454	248	391	629
1989	2.725	631	198	829
1990	1.954	279	205	484
01.07.1991	4.008	158	363	521

Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Hayatı İstatistikleri, Ekim 1991, s.32

1988-1989'daki işçi sayısında azalmaya paralel olarak toplu iş sözleşmesi yapan işçilerin sayısında da büyük düşüşler görülmekte. 1990'daki toplu sözleşme kapsamındaki işçi sayısı aşağı yukarı 1964'tekine eşit.

Aşağıdaki tabloda ise 2000'li yıllara gelindiğinde kamu ve özel işyerlerinde işletme ve işyeri düzeyinde bağtlanan toplu iş sözleşmeleri gösterilmektedir.

Tablo 80: Kamu ve Özel İşyerlerinde İşletme ve İşyeri Düzeyinde Bağitlanan Toplu İş Sözleşmeleri

2001

SEKTÖR	YETKİ DÜZEYİ	SÖZLEŞME SAYISI	KAPSADIĞI İŞYERİ SAYISI	KAPSADIĞI İŞÇİ SAYISI
KAMU	İŞYERİ	644	644	20.099
	İŞLETME	549	8.934	453.746
	TOPLAM	1.193	9.578	473.845
ÖZEL	İŞYERİ	3.065	3.065	168.703
	İŞLETME	196	1.568	132.930
	TOPLAM	3.261	4.633	301.633
TOPLAM	İŞYERİ	3.709	3.709	188.802
	İŞLETME	745	10.502	586.676
	TOPLAM	4.454	14.211	775.478

Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 2002 Çalışma Hayatı İstatistikleri, Ankara Temmuz 2003; s. 36.

Aşağıdaki tabloda 2002 yılında kamu ve özel işyerlerinde işletme ve işyeri düzeyinde bağitlanan toplu iş sözleşmeleri gösterilmektedir.

Tablo 81: Kamu ve Özel İşyerlerinde İşletme ve İşyeri Düzeyinde Bağitlanan Toplu İş Sözleşmeleri

2002

SEKTÖR	YETKİ DÜZEYİ	SÖZLEŞME SAYISI	KAPSADIĞI İŞYERİ SAYISI	KAPSADIĞI İŞÇİ SAYISI
KAMU	İŞYERİ	733	733	27.472
	İŞLETME	380	4.008	104.380
	TOPLAM	1.113	4.741	131.852
ÖZEL	İŞYERİ	536	536	49.716
	İŞLETME	124	2.176	73.491
	TOPLAM	660	2.712	123.207
TOPLAM	İŞYERİ	1.269	1.269	77.188
	İŞLETME	504	6.184	177.871
	TOPLAM	1.773	7.453	255.059

Kaynak: T.C. Ç.S.G.B. 2002 Çalışma Hayatı İstatistikleri, İstanbul 2003; s. 35.

Toplu iş sözleşmesi dönemlerinin şaşırtmalı olduğu göz önüne alındığında 2000’li yılların başlarında toplu iş sözleşmelerinde kapsanan toplam işçi sayısının 255.+775 yaklaşık olarak 1 milyon olduğunu söyleyebiliriz.

Aşağıdaki tabloda yıllar itibarıyla bağitlanan toplu iş sözleşmeleri gösterilmektedir.

Tablo 82: Yıllar İtibarıyla Bağitlanan Toplu İş Sözleşmeleri (2003-2006)

YILLAR	SEKTÖR	T.İ.S. SAYISI	KAPSADIĞI İŞYERİ SAYISI	KAPSADIĞI İŞÇİ SAYISI
2003	KAMU	793	5.800	391.526
	ÖZEL	814	2.006	237.714
	TOPLAM	1.607	7.806	629.240
2004	KAMU	849	3.093	122.018
	ÖZEL	633	4.829	203.368
	TOPLAM	1.482	7.922	325.386
2005	KAMU	1.176	10.302	382.992
	ÖZEL	2.801	4.086	204.464
	TOPLAM	3.977	14.388	587.456
2006	KAMU	1.133	3.309	117.377
	ÖZEL	571	2.147	187.015
	TOPLAM	1.704	5.456	304.392

Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Hayatı İstatistikleri 2006, Ankara Temmuz 2007, s. 42.

Tablodan 2000’li yılların ortalarında da toplu iş sözleşmelerinde kapsanan işçi sayısının 2000’li yılların başlarına göre pek fazla değişmediğini gözluyoruz. Kamu işletmelerindeki özelleştirmeler nedeniyle kamudaki t.i.s.lerinde kapsanan işçi sayısı ile özel sektördeki t.i.s.lerinde kapsanan işçi sayısının neredeyse başa baş geldiğini gözleyebiliyoruz.

4.2.4.6. Grevler

1984’ten sonra grev yapmaktan çekinen sendikalar yasal düzenlemeler, siyasi iktidar ve işverenlerin benzer tavırları nedeniyle 1987 yılından itibaren tutumlarını değiştirmişlerdir. Buna bağlı olarak 1985-1986 yıllarında özel sektörde ve sınırlı düzeyde

yapılan grev ve eylemler 1987 yılında özellikle öze sektörde büyük artış göstermiş, ancak artan mücadelelere rağmen 1987’de toplu sözleşmelerde sağlanan ücret artışları işçileri tatmin etmekten uzak kalmıştır.

Toplu iş mücadeleleri yanında Türk-İş seçimlerde hükümete karşı 1986’da başlattığı tavrı sürdürmüş, Eylül 1987’de yapılan halk oylamasında eski siyasilere siyaset yapma yasağı getiren anayasanın geçici 4.maddesinin değiştirilmesini onaylayan bir tavır sergilemiştir. Konfederasyon 29 Kasım 1987 tarihinde yapılan erken genel seçimde de ANAP’a oy verilmemesi kampanyasını sürdürmüş, ancak partinin yeniden iktidar olmasını engelleyememiştir. Seçimler sonrası yapılan yüksek oranda zam nedeniyle hükümet ve işverenler çevrelerinde işçilere ek zam verilmesi gündeme gelmiş, sonuçta işçilere ek zamlar yapılmıştır.

1988 yılında özel sektörde grev sayısı azalırken kamuda artmış, eylemler yayılmıştır. Eylemler süre, katılım ve biçim bakımından çeşitlenmiş, siyah çelenk bırakma, çocukları okula göndermeme, bıyık ve sakalın yarısını kesme, akıl hastanesine başvurma, toplu telgraf çekme, servis otobüslerine binmeme, sakal bırakma, vezne önünde bekleme gibi ilginç eylemler yapılmıştır. 1988 yılının en yaygın eylemi Türk-İş’in çağrısı ile 11 Mart tarihinde yapılan yemek boykotu olmuş, boykota Hak-İş ve bağımsız sendikalara üye işçiler de katılmışlardır.

1989 yılında kamu sektöründe çok sayıda işyerinde greve ve eyleme gidilmiş 600.000 kamu işçisinin toplu sözleşme görüşmeleri sırasında işçilerin Mart, Nisan ve Mayıs aylarında sendikalardan destek almadan sendikaları aşan boyutta yaptıkları eylemler 1989 yılına damgasını vurmuştur. “Bahar Eylemleri” olarak adlandırılan eylemler tabandan kaynaklanmış, siyasi iktidarı, işverenleri ve sendikaları önemli ölçüde etkilemiştir. Kamuoyunun desteğini de alan eylemler sonucunda işçilere %140'lara ulaşan artışlar sağlanmıştır.

Sendikalar 1990 ve 1991 yıllarında yoğun grev ve eylemlerle geçmişteki ücret kayıplarını telafi etmişlerdir. 1991 yılında Türk-İş ilk defa üye sendikalardan gelen baskı sonucu genel eylem kararı almış, bu karar sonucunda 3 Ocak’ta tüm ülkede işe gitmeme eylemi yapılmış, eyleme Hak-İş yöneticileri de destek vermişlerdir.

Bu eylemin yanı sıra 30 Kasım 1990 tarihinde greve çıkan Genel Maden-İş üyesi Zonguldak maden işçileri 4-8 Ocak günleri arasında Ankara’ya yürüyüşe geçmişler,

kamuoyu ve sendikaların destek verdiği yürüyüş daha sonra askeri birlikler tarafından durdurulmuştur¹⁰⁴.

Aşağıdaki tabloda 1963-1993 yılları arasında grevler, greve katılan işçi ile kaybolan işgünü sayıları verilmektedir.

Tablo 83: Yıllara Göre Grevler-Greve Katılan İşçi ile Kaybolan İşgünü Sayısı

Yıllar	Grev	Süre	Katılan İşçi	Kaybolan İşgünü
1963	8	269	1.514	19.739
1964	83	2.696	6.640	238.261
1965	46	1.730	6.593	336.836
1966	42	1.091	11.414	430.104
1967	101	4.121	9.499	350.037
1968	54	1.714	5.289	174.905
1969	77	1.354	12.601	235.134
1970	72	1.649	21.156	220.189
1971	78	2.131	10.916	476.116
1972	48	2.297	14.879	659.362
1973	55	1.209	12.286	671.135
1974	110	4.104	25.546	1.109.401
1975	116	5.601	13.708	668.797
1976	58	3.691	7.240	325.830
1977	59	3.622	15.682	1.397.124
1978	87	4.457	9.748	426.127
1979	126	10.529	21.011	1.147.721
1980	220	24.474	84.832	1.303.253
1981	-	-	-	-
1982	-	-	-	-
1983	-	-	-	-
1984	4	89	561	4.947
1985	21	2004	2.410	194.296
1986	21	1.605	7.926	234.940
1987	307	24.253	29.734	1.961.940
1988	156	14.242	30.057	1.892.655
1989	171	10.062	39.435	2.911.407
1990	458	12.714	166.306	3.466.550

¹⁰⁴ Tokol, s. 100-101-102-103-107.

1991	398	11.400	164.968	3.809.354
1992	98	4.463	62.189	1.153.578
1993	49	4.626	6.908	574.741

Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Hayatı İstatistikleri, Haziran 1994, s.55

Maalesef 12 Eylül öncesi 1980 yılında 220 grev gerçekleştiğini ve bu grevlere yaklaşık 85 bin işçinin katıldığını gözlüyoruz. 12 Eylül döneminde yasaklanan grevler 1984'ten itibaren tedricen artmaya başlıyor ve 1990-1991'de tekrar yoğunlaşıyor.

Aşağıdaki tabloda 01.01.1991 - 01.07.1991 arasında işkollarına göre grev uygulamaları gösterilmektedir.

Tablo 84: İşkollarına Göre Grev Uygulamaları 01.01.1991 - 01.07.1991

İşkolu No	İşkolunun Adı	Grev Sayısı	İşyeri Sayısı	İşçi Sayısı	Kaybolan İşgünü Sayısı
02	Madencilik	7	30	41.578	780.740
03	Petrol, Kimya ve Lastik	25	27	3.101	124.193
04	Gıda Sanayi	5	5	392	10.178
06	Dokuma	8	8	1.720	38.298
07	Deri	1	1	498	2.988
08	Ağaç	1	1	114	2.508
09	Kağıt	4	43	9.880	131.760
10	Basın ve Yayın	1	1	249	4.731
12	Çimento, Toprak ve Cam	22	25	11.524	447.997
13	Metal	285	390	82.417	1.698.582
17	Ticaret, Büro, Eğitim ve Güzel Sanatlar	1	1	144	7.632
18	Kara Taşımacılığı	7	8	259	11.833
21	Hava Taşımacılığı	2	63	7.909	193.636
25	Konaklama ve Eğlence Yerleri	2	2	22	378
26	Milli Savunma	2	12	46	921
28	Genel İşler	4	18	1.780	23.075
TOPLAM		377	635	161.633	3.479.450

Not: Diğer işkollarında grev uygulamasına gidilmemiştir.

Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Hayatı İstatistikleri, Ekim 1991, s.42.

Grevlerin yoğun olarak yaşandığı 1991 yılının ilk yarısında 16 işkolunda grev gerçekleştiğini gözlüyoruz. En fazla işgücü kaybı Madencilik ve Metal işkollarında gerçekleşmiş. Grevlere toplam 161.633 işçi katılmış. Bu işçilerin yaklaşık yarısının Metal iş kolunda olduğu gözleniyor.

Aşağıdaki tabloda 1994-2002 yılları arasında grev uygulamaları gösterilmektedir.

Tablo 85: Yıllar İtibariyle Grev Uygulamaları (1994 - 2002)

YILLAR	SEKTÖR	GREV SAYISI	İŞYERİ SAYISI	GREVE KATILAN İŞÇİ SAYISI	KAYBOLAN İŞGÜNÜ SAYISI
1994	KAMU	12	129	2.718	30.553
	ÖZEL	24	37	2.064	212.036
	TOPLAM	36	166	4.782	242.589
1995	KAMU	70	3.266	178.539	4.249.920
	ÖZEL	50	103	21.328	588.321
	TOPLAM	120	3.369	199.867	4.838.241
1996	KAMU	7	26	3.434	79.251
	ÖZEL	31	32	2.027	195.071
	TOPLAM	38	58	5.461	274.322
1997	KAMU	3	16	3.362	60.061
	ÖZEL	34	41	3.683	121.852
	TOPLAM	37	57	7.045	181.913
1998	KAMU	7	40	4.111	60.035
	ÖZEL	37	78	7.371	222.603
	TOPLAM	44	118	11.482	282.638
1999	KAMU	2	3	67	1.917
	ÖZEL	32	53	3.196	227.908
	TOPLAM	34	56	3.263	229.825
2000	KAMU	19	187	11.879	132.990
	ÖZEL	33	46	6.826	235.485
	TOPLAM	52	233	18.705	368.475

2001	KAMU	4	14	737	18.617
	ÖZEL	31	52	9.174	267.398
	TOPLAM	35	66	9.911	286.015
2002	KAMU	8	37	2.735	15.450
	ÖZEL	19	25	1.883	28.435
	TOPLAM	27	62	4.618	43.885

Kaynak: T.C. Ç.S.G.B. 2002 Çalışma Hayatı İst. 2003; s. 64.

Tabloda 1994 krizinden sonra 1995’de grev sayısındaki artışı ve dolayısıyla greve katılan işçi ve kaybolan işgünü sayısındaki artışı gözlüyoruz. Bunun dışında grevler 70’li yıllara ve 80’li yılların ikinci yarısına göre bir hayli azalmış durumda.

Aşağıdaki tabloda yıllar itibarıyla grev uygulamaları gösterilmektedir.

Tablo 86: Yıllar İtibarıyla Grev Uygulamaları (2003 - 2006)

YILLAR	SEKTÖR	GREV SAYISI	İŞYERİ SAYISI	GREVE KATILAN İŞÇİ SAYISI	KAYBOLAN İŞGÜNÜ SAYISI
2003	KAMU	2	3	8	184
	ÖZEL	21	27	1.527	144.588
	TOPLAM	23	30	1.535	144.772
2004	KAMU	1	3	283	1.981
	ÖZEL	29	44	3.274	91.180
	TOPLAM	30	47	3.557	93.161
2005	KAMU	1	12	437	874
	ÖZEL	33	45	3.092	175.950
	TOPLAM	34	57	3.529	176.824
2006	KAMU	4	15	948	2.394
	ÖZEL	22	29	1.113	163.272
	TOPLAM	26	44	2.061	165.666

Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Hayatı İstatistikleri 2006, Ankara Temmuz 2007, s. 69.

Tablodan son yıllarda grev sayısının oldukça azalmış olduğunu gözlemekteyiz. Grev sayısındaki azalma özellikle kamu sektöründe bir hayli çarpıcı. Bu konuda şu tespite burada yer vermemiz yerinde olur düşüncesindeyiz. Başka etkenlerin yanı sıra sistematik

grev ertelemeleri ve grev hakkını kullanılamaz hale getiren Anayasal ve yasal düzenlemeler yüzünden son yıllarda “yalancı bir çalışma barışı” yaşanmaktadır. 1985-2000 yılları arasında yılda ortalama 47 bin işçi greve giderken ve grevlerde yılda ortalama 1,4 milyon gün geçerken 2001-2005 döneminde yaprak kıpırdamamaktadır. Çalışanların devasa sorunlarla karşı karşıya bulunduğu bir ülkede grevden bu derece ciddi bir kaçışın yaşanması sendikaların işlevlerini yerine getiremediğinin en önemli göstergelerinden biridir¹⁰⁵.

4.2.4.7. Çalışma İlişkileri ile İlgili Hukuki Düzenlemeler

4.2.4.7.1. 1982 Anayasası

Anayasalar genel olarak devletin siyasal, sosyal, ekonomik ve ideolojik alanda düzenini kurarlar. Bunlara ilişkin kurallar getirirler. Anayasalar çoğu kez yeni devletlerin, bağımsızlıklarına yeni kavuşan toplum ve ülkelerin doğuş ve kuruluşlarında ya da devrimlerin ve askeri müdahalelerin sonunda oluşurlar. Bu durumların istisnaları da olabilir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk anayasası (1876), iç ve dış etkenlerin bir sentezi olarak gün ışığına çıkmıştır.

1980 Askeri müdahalesi ile kaldırılan 1961 Anayasası'nın yerine konacak yeni Anayasa'nın nasıl bir felsefeden yola çıkılarak oluşacağını işaretleri verilmiştir. Devleti güçlendirmek; kişi haklarını olabildiğince sınırlayarak denetim altında tutmak, sosyal olanın önüne geçmek ve en önemlisi de devlette kutsal nitelik görmek, bu dönem felsefesinin en önemli öğelerini oluşturmuştur.

1982 Anayasası'na, sermaye kesimi ile onun siyasal yaşamdaki örgütü ve temsilcisi milliyetçi-muhafazakar kurumlar sahip çıkmıştır. Bunun nedenlerinin başında, kuşkusuz devlet gücünü geleneksel olarak ve genellikle ellerinde tutabilmiş olmaları ile işçi hak ve özgürlüklerine getirilen, çağımızın demokrasi anlayışına ters düşen yeni düzenlemeler gelir. Gerçi, 1982 Anayasası da “Sosyal Devlet” ilkesini (md. 2) benimsemiştir. İkinci bölümünü “Temel Hak ve Özgürlükler”, üçüncü bölümünü de “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler”e ayırmıştır. Böyle olmakla birlikte, 1982

---

¹⁰⁵ Çelik, s. 50.

Anayasası ile sosyal devletten uzaklaştığı ve sağlıklı bir demokrasinin gerçekleşmeyeceği düşüncesi yaygındır.

Atamalı bir meclis tarafından (Danışma Meclisi) hazırlanıp, Milli Güvenlik Kurulu tarafından gözden geçirilip son biçimi ve içeriği saptanan anayasa tasarısı son derece antidemokratik bir yöntem içinde halkın onayına sunulmuş ve kabul olunarak 2709 sayılı yasa ile 07.11.1982 tarihinde yürürlüğe girmiştir¹⁰⁶.

1961 Anayasası ile karşılaştırıldığında ise; 1961 Anayasası “insan haklarına dayalı” olduğu halde, 1982 Anayasası, “insan haklarına saygılı”dır. Yani 61 Anayasasının temeli insan haklarıdır, bu Anayasaya göre hiçbir şey insan haklarına aykırı olamaz; ama 1982 Anayasası aslında başka bir temele dayalıdır ve bu arada da insan haklarına sadece saygı duyar.

Bir başka önemli ayrılık, sosyal devletin tanımından doğan gerekleri yerine getirme mekanizmalarına ilişkindir.

Sosyal devlet, insanına hem sosyal ve ekonomik imkanlar sağlayan, hem de bu imkanları ve diğer haklarını, insanların ve grupların kendilerinin savunmalarına ve yönetimi etkilemelerine olanak sağlayan devlettir. Yani işçiler, sendikalar ve diğer gruplar ve temsilcileri, serbestçe örgütlenebilmeli, siyasete karışabilmeli ve kendi haklarını kendileri koruyabilmeli ve geliştirebilmelidir. Sosyal devletin temel ayırıcı vasfı budur.

1982 Anayasası, bu açıdan çok ciddi sınırlamalar getirmiştir. Bir maddesinde “sosyal devlet”ten ismen söz etmesi yeterli değildir, sosyal devletin ayrılmaz vasfı olan bu mekanizmaları sınırlamakla kendi sosyal devlet olma vasfını da sınırlamıştır¹⁰⁷.

1982 Anayasası “Başlangıç” hükümleriyle birlikte birinci kısımda “Genel Esaslar” başlığı altında devlet anlayışını ortaya koyan bir takım ilkeler kabul edilmiştir.

Bu temel ilkeler a) Cumhuriyet ve tek devlet ilkesi, b) Toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet ilkesi, c) İnsan haklarına saygılı devlet ilkesi, d) Atatürk

---

¹⁰⁶ Cahit **Talas**, “Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi”, Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Şubat 1992, s. 231-232-233.

¹⁰⁷ Mümtaz **Soysal**, Sosyal Adalet ve Sosyal Devlet Sempozyumu Tebliği, Türkiye Denizciler Sendikası 1983-1989 Çalışma Raporu, s. 209.

milliyetçiliğine bağlı devlet ilkesi, e) Sosyal devlet ilkesi, h) Hukuk devleti ilkesi, i) Ulusal egemenlik ilkesi; olarak sıralanmaktadır¹⁰⁸.

Biz burada konumuzla ilgisi açısından 1982 Anayasası'nda yer alan "Çalışma Yaşamı'na İlişkin Kurallar" üzerinde durmak istiyoruz.

Anayasamızda yer alan çalışma yaşamına ilişkin kurallar iki grupta toplanabilir. Birinci grupta, bireysel çalışma ilişkilerini düzenleyen kurallar yer almaktadır. Çalışma hakkı ve ödevi, çalışma koşulları ve dinlenme hakkı, ücrette adalet sağlanması bunlar arasındadır. İkinci grupta ise, toplu çalışma ilişkilerini düzenleyen kurallar bulunmaktadır. Sendika ve toplu iş sözleşmesi hakları, grev hakkı ve lokavt gibi...

a) Bireysel Çalışma İlişkilerini Düzenleyen Kurallar

Bireysel çalışma ilişkilerini düzenleyen kuralların başında, "çalışma hakkı ve ödevi" gelmektedir. Bu hak çalışma ile ilgili diğer bütün hakların da temelini oluşturur (md. 49). Çünkü bu hak gerçekleşmeden ücret ve dinlenme hakları ile sendika ve toplu sözleşme haklarından yararlanma olanağı bulunmamaktadır. Öyleyse "çalışma, herkesin hakkı ve ödevi" olmak gerekir. Çalışma hakkının muhatabı Devlet, çalışma ödevinin muhatabı da bireydir. Devlet, her şeyden önce "çalışmayı desteklemek ve işsizliği önlemeye elverişli ekonomik bir ortam yaratmak için gerekli tedbirleri" alacaktır. Birey de, çalışmayı ahlaki bir ödev kabul ederek, çalışması ile topluma yük olmaktan kurtularak kendisine ve topluma karşı saygısını koruyacaktır.

Ayrıca çalışanların korunması da gerekmektedir. Çalışanların korunması her şeyden önce çocukların ve kadınların korunması ile başlamıştır. Bu nedenle "kimse yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz". Bu amaçla "küçükler ve kadınlar ile bedeni ve ruhi yetersizliği olanlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar." Bunda başka, "özel olarak korunma" dışında çalışanların "genel olarak korunma"ya da ihtiyaçları olduğu bir gerçektir. İşveren karşısında işçinin ekonomik bakımdan zayıflığı onun genel olarak korunmasında devletin desteğini zorunlu kılmıştır. Bu yüzden devlet, çıkaracağı yasalarla çalışanlara "ücretli bayram ve hafta tatili ile ücretli yıllık izin haklarını" tanıyacaktır (md. 50). Bu destek, çalışanların yaşam düzeylerinin yükseltilmesi

---

¹⁰⁸ Fevzi **Demir**, "Anayasa Hukukuna Giriş-Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku", 6. Bası, İzmir 2005, s. 211.

için de gereklidir. “Devlet çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri ve diğer sosyal yardımlardan yararlanmaları için gerekli tedbirleri” alacaktır (md. 55)¹⁰⁹.

b) Toplu İş İlişkilerini Düzenleyen Kurallar

Toplu iş ilişkilerini düzenleyen kuralların başında “sendika kurma hakkı” ile “sendikal faaliyet” gelmektedir. Anayasa’nın sendika kurma hakkı ile ilgili 51.maddesi “işçilerin ve işverenlerin ancak üyelerinin çalışma ilişkilerinde ekonomik ve sosyal menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almadan sendika kurmalarına izin vermiş, sendikaların ve üst örgütlerin kurulabilmesi için “belgelerin yetkili mercie verilmesini” öngörmüştür. Bu bilgi ve belgelerin yasaya aykırılığı halinde yetkili makamın sendika ve üst örgütün faaliyetinin durdurulması veya kapatılması için mahkemeye başvurması hükme bağlanmıştır.

Bireysel sendika özgürlüğünü teminat altına alan Anayasa, sendika ve üst örgütlerde yönetici olabilmek için on yıl, bilfiil çalışma koşulu getirmiştir. Sendika ve üst örgütlerin tüzükleri, yönetim ve işleyişlerinin Anayasa’da belirtilen Cumhuriyetin niteliklerine ve demokratik esaslara aykırı olması yasaklanmıştır.

Anayasa’nın 52. maddesi sendikaların Anayasa’nın 13. maddesine aykırı hareket etmelerini yasaklamış, siyasi yasakları ayrıntılı şekilde ele almıştır. Sendikaların siyasi amaç gütmeleri, siyasi faaliyette bulunmaları, siyasi partilerden destek görmeleri, onlara destek olmaları, derneklerle, kamu kurumu niteliğindeki meslek örgütleri ile vakıflarla bu amaçla ortak hareket etmeleri engellenmiştir. “Sendikaların gelirlerini amaçları dışında kullanmaları yasaklanmış, gelirlerini devlet bankalarına yatırmaları” öngörülmüştür. “İşyerinde sendikal faaliyette bulunmanın çalışmamayı haklı gösteremeyeceği” belirtilmiştir.

Anayasa’nın 53. maddesinde toplu sözleşme hakkına yer verilmiş, “işçi ve işverenlerin karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma koşullarını düzenlemek amacı ile toplu sözleşme hakkına sahip oldukları” belirtilmiştir. “Aynı işyerinde aynı dönemde birden fazla sözleşme yapılması yasaklanmış”tır.

54. maddede grev hakkı düzenlenmiş, “greve toplu sözleşmenin yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması halinde izin verilmiş”tir. “Grev hakkının ve lokavtın iyi niyet

---

¹⁰⁹ Demir, “Anayasa...”, s. 252.

kurallarına aykırı tarzda toplum zararına ve milli serveti tahrip edecek şekilde kullanılması yasaklanmış”tır.

“Greve katılan işçilerin ve sendikaların kasıtlı ve kusurlu hareketleri sonucunda grev uygulanan işyerinde ortaya çıkabilecek zarardan sendika sorumlu tutulmuş”tur. Anayasa ile “YHK’na geniş yetkiler verilmiş, grev ve lokavtın yasaklandığı veya ertelendiği hallerde erteleme sonunda uyuşmazlığın YHK tarafından çözümlenmesi” öngörülmüş, “kurulun özel hakem olarak da faaliyet gösterebileceği” belirtilmiştir. “YHK kararlarının toplu sözleşme hükmünde olduğu” kabul edilmiştir. Yasal olmayan grev ve lokavt türleri sayılmış, “siyasi amaçlı, dayanışma, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer eylemler yasaklanmıştır”. Ayrıca “gevre katılmayan işçilerin çalışma özgürlüğü Anayasa güvencesine kavuşturulmuş”tur¹¹⁰.

Diğer taraftan 1961 Anayasası’na konulduğu gibi (md. 53) 1982 Anayasası’na da “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda, Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerini, amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek, mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir” hükmü eklenmiştir (md. 65).

1982 Anayasası’nda Cumhuriyet’in temel organları A. Yasama Organı (TBMM), B. Yürütme Organı (1. Cumhurbaşkanı, 2. Bakanlar Kurulu), C. Yargı Organı olarak belirtilmiştir¹¹¹.

4.2.4.7.2. 2821 Sayılı Sendikalar Kanunu

15.07.1963 tarihinde kabul edilen 274 sayılı Sendikalar Kanunu’nun yerini alan ve Türkiye’de sendikalar hukukunu 1983’ten beri düzenleyen yasadır.

05.05.1983 tarihinde Milli Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilen ve 07.05.1983 tarih ve 18040 No.lu Resmi Gazetede yayınlanan bu yasa, 5018 ve 274 sayılı yasalardan sonra üçüncü sendikalar yasası olarak bilinir.

2821 sayılı Sendikalar Kanunu, 12 Eylül döneminde, doğrudan doğruya Milli Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilen yasalardan biridir. 1982 Anayasası’nda sendikalarla ilgili yeni düzenlemelerin yer alması (md. 51, 52, 53, 54), yeni bir sendikalar yasasının çıkarılmasını gerektirmiştir.

---

¹¹⁰ Tokol, s. 78-79.

¹¹¹ Demir, “Anayasa...”, s. 257-274.

Yasa, Milli Güvenlik Konseyi'nin özel gündeminde yer aldığından, Danışma Meclisi'nde hiç görüşülmemiş, Konsey kararıyla yasalaşmıştır¹¹².

Sendikalar Yasası (1983) içeride ve dışarıda çok tartışılan ve sendika hakkına önemli sınırlamalar, yasaklar getiren, son derece ayrıntılı bürokratik düzenlemeleri ile caydırıcılığa yönelmiş nitelikler taşıyan bir metin olarak değerlendirilmeli ve tartışılmalıdır. Yasayı olduğu gibi benimseyen ve tartışmayan sanırız, yalnız işveren kesimidir.

Bir bütün olarak Sendikalar Yasası özgür sendikacılıkla bağdaşmayan düzenlemeler içermektedir. Sendikaların hem klasik, hem de toplumsal yaşama dönük işlevlerini sınırlamaktadır. Sendikayı, başka bir deyişle örgütlenme özgürlüğünü daraltmaktadır. Meslek ve işyeri esasına göre sendika kurulmasını yasakladığı gibi, Türk sendikacılık hareketi tarihi içinde ve 1960 öncesi dönemde önemli bir yeri bulunan sendika birliklerinin kurulmasını yasaklamaktadır. Yalnız işkolu esasına göre sendikalar kurulabileceğini öngörmektedir. Doğru ve yaygın örgütlenme biçimi bu olmakla birlikte, konunun bir yasa hükmü olarak kurallaşması sendika özgürlüğü açısından uluslararası normlarla bağdaşırılık içinde olmadığı da açıktır¹¹³.

2821 sayılı Sendikalar Yasası altı bölümden oluşmaktadır.

1. Yasanın ilk bölümünde amaç ve tanımlara yer verilmiştir. Bu kısımda “işçi”, “işveren”, “işveren vekili”, “işyeri”, “sendika” ve “konfederasyon” kavramları tanımlanmış, ayrıca sendikaların kuruluş esasları düzenlenmiştir.

2821 sayılı yasaya göre, işçi sendikaları işkolu esasına göre ve Türkiye çapında faaliyette bulunmak amacı ile örgütlenebileceklerdir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi meslek ya da işyeri esasına göre sendika kurulamayacaktır (md. 3/3).

Sendika ve konfederasyonların idarenin ön iznine bağlı olmaksızın kurulabileceğini Anayasa hükmü uyarınca kabul eden 2821 sayılı Yasa (md. 6/1), sendikaların tüzüklerinin Cumhuriyet'in Anayasa'da belirlenen niteliklerine ve demokratik esaslara aykırı olamayacağını öngörmüştür. Tüzükte yer alan bilgi ve belgelerin yasalara

---

¹¹² Metin **Kutal**, “2821 Sayılı Sendikalar Kanunu”, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İkinci Cilt, İstanbul 1996, s. 17.

¹¹³ **Talas**, “Türkiye'nin... 1992”, s. 250-251.

aykırılığı halinde, idarenin sendikanın faaliyetinin durdurulması ya da kapatılması için iş mahkemesine başvurabileceği yasada belirtilmiştir (md. 6/7).

2821 sayılı Yasada, sendikanın organları ve iç işleyişi ile ilgili ayrıntılı hükümler vardır. Özellikle sendikaların genel kurallarının oluşması, görevleri, toplantı zamanı, karar nisabı ve seçimlerde uyulacak esaslar ayrıntılı hükümlerle düzenlenmiştir (md. 11, 12, 13, 14). Amaç yasa koyucuya göre, sendika içi demokrasinin korunması ve sendikanın iç işleyişinde etkinliğin sağlanmasıdır¹¹⁴.

2. 2821 sayılı Yasanın ikinci bölümü “üyelik” başlığını taşımaktadır. İşçi ve işveren niteliklerine sahip olanların ayrı ayrı örgütlenebileceklerini kabul eden Yasa, kimlerin sendika üyesi olamayacağını da belirtmiştir (md. 21). Bu hükme göre işçi ve işveren sendikalarına, 1) askeri şahıslar, 2) genel ve katma bütçeli idarelerle mahalli idareler ve bunlara bağlı sabit ve döner sermayeli kurumlar, sermayesinin tamamı devlet tarafından verilmek suretiyle kurulan iktisadi kuruluş ve kurumlarla sermayelerinde devletin katılımı bulunan bankalar, sigorta şirketleri, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları dahil olmak üzere yasalarla kurulan bankalar ve kuruluşlar, 3) yukarıda iki sayılı bentte sözü geçen idare, kuruluş ve bankalar tarafından ödenmiş sermayesinin en az yarısına katılmak suretiyle kurulan kuruluşlarda çalışan müfettişler, denetmenler ile müdürler ve üst düzey yöneticiler üye olamazlar. Bunu gibi özel öğretim kurumlarında öğretmenlik yapanlar da sendika kuramaz ve sendikaya üye olamazlar¹¹⁵.

2821 Sayılı Sendikalar Kanunu’nda üyelik sıfatının kazanılması (md. 22) ve üyelikten çekilme (md. 25/2) noter huzurunda yapılan bir işleme bağlanmıştır. Amaç, sendikaya üye olanları sağlıklı biçimde saptamak ve yetki işlemlerini kolaylaştırmaktır.

2821 sayılı Yasa sendika üyeliğine (md. 31), temsilciliğine (md. 30) ve yöneticiliğine (md. 29) bazı güvenceler getirmektedir. İşçiler, sendikaya üye olmaları ya da sendikal bir faaliyette bulunmaları nedeniyle farklı bir işleme tabi tutulmayacak, işten çıkarılmayacaklardır. Sendika özgürlüğünü güvence altına alan bu hükme aykırı hareket, işçiye bir yıllık güvence tutarından az olmayan bir tazminatın ödenmesini gerektirecektir (md. 31/6).

---

¹¹⁴ **Kutal**, “2821 Sayılı Sendikalar...”, s. 17.

¹¹⁵ **Talas**, “Türkiye’nin... 1992”, s. 262-263.

Buna karşılık işyeri sendika temsilcilerine, yargı kararı ile işe dönme olanağı sağlanmıştır (md. 30). Profesyonel sendika yöneticileri de, yöneticilik görevinden sonra başvuruda bulunma koşulu ile eski işyerlerine dönme olanağına sahiptirler (md. 29).

3. Yasanın üçüncü bölümü sendikaların faaliyetine ayrılmıştır. Yasada önce işkolu sendikalarına özgü faaliyet alanı çizilmiş (md. 32), daha sonra sendika ve konfederasyonlara tanınan sosyal faaliyet alanları (md. 33) sıralanmıştır. Böylece işkolu sendikalarına konfederasyonlara nazaran daha geniş bir faaliyet alanı tanınmıştır. Örneğin toplu pazarlık, grev ve lokavt hakları sadece işkolu sendikaları için öngörülmüştür (md. 32). “Sosyal Faaliyetler” başlığı altında, tüm işkolu sendikalarına ve konfederasyonlara oldukça geniş bir faaliyet alanı çizilmiştir. Örneğin sendikaların, üyelerine adli yardımda bulunmaları, ulusal ve uluslararası kuruluşlara temsilci göndermeleri, eğitim yapmaları, sosyal amaçlı sandıklara kredi vermeleri, nakit mevcudunun yüzde 40’ından fazla olmamak kaydı ile sınai ve iktisadi teşebbüslere yatırım yapabilmeleri (md. 33) olanağı sağlanmıştır.

İşyerinde işçilerin temsili, dilek ve şikayetlerin çözüme bağlanması yetkisi, sendika mevzuatında işyeri sendika temsilcilerine tanınmıştır (md. 35). 2821 sayılı Yasa sendika temsilciliği dışında sendika işçi temsilciliğine yer vermemektedir¹¹⁶.

Yasanın 37. maddesinin başlığı “Temel Yasaklar” adını taşımaktadır. Maddenin birinci fıkrası Anayasa’nın 14. maddesinde belirlenen genel yasakları anımsattıktan sonra ikinci fıkrasında uzun bir yasaklama listesi ortaya koyuyor. Deniliyor ki, sendika ve konfederasyonlar siyasi amaç güdemezler, siyasi faaliyette bulunamazlar, siyasi partilerle ilişki kuramaz ve işbirliği yapamazlar ve bunlarla hiçbir konuda, hiçbir şekilde müşterek hareket edemezler, siyasi partilerden destek göremezler ve onlara destek olamazlar, bunlardan yardım ve bağış alamazlar, bunlara yardım ve bağışta bulunamazlar.

Bunların yanında, sendika ve konfederasyonların dernekler dahil, öteki kitle örgütleri ile, herhangi bir konuda birlikte hareket edemeyeceklerini açıkladıktan sonra da üyelerinin yalnız ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini savunmak için faaliyette bulunabileceklerini söylemektedir. Bu faaliyetlerin siyasi faaliyet sayılmayacağını açıklamaktadır. Sendika yöneticilerinin siyasi bir partinin organlarında herhangi bir

---

¹¹⁶ Kutal, “2821 Sayılı Sendikalar...”, s. 17.

biçimde görev alamayacakları da ayrıca belirtilmektedir. Yasaklar genel olarak siyasi faaliyetler deyimi içinde odaklaşmaktadır. Bu yasaklarla işçi sınıfı ve onların örgütü olan sendikaların siyasi partilerle ilişki kurmalarına engel olma isteği vardır. Aslında bu, örgütlenmiş işçi sınıfının siyasal ve toplumsal hayattan soyutlanması anlamına gelmektedir¹¹⁷.

4. 2821 sayılı Yasanın 4. bölümü sendikaların gelir ve giderlerine ayrılmıştır. Sendikaların en önemli gelir kaynağı üyelik aidatıdır. Yasada üyelik aidatının miktarı ve tahsil yöntemi belirtilmiştir. Buna göre işçi sendikaları, üyelerinden en fazla ayda bir günlük ücret tutarında aidat alabilirler. İşveren sendikaları ise üye işverenin işçilerine ödediği bir günlük çıplak ücretin toplamı kadar aidat isteyebilir. Bu miktarların altındaki üye aidatları tüzüklerle saptanabilecektir.

Sendika mevzuatına 274 sayılı Yasa ile giren üyelik aidatının işçinin ücretinden kaynaktan kesilmesi uygulaması (check-off), 2821 sayılı Yasa'da da değişik bazı koşullarla kabul edilmiştir (md. 61)¹¹⁸.

Sendikaların ticaretle uğraşmaları, elde edecekleri gelirleri üyeleri ve mensupları arasında dağıtmaları yasaklanmıştır. Sendikaların gelir kaynakları üyelik aidatı, dayanışma aidatı, bağışlar, yasaya göre yapılacak faaliyetler ile eğlence, konser gibi faaliyetlerden sağlanan gelirler, mal varlığı gelirleri olarak belirtilmiş, bağışlarla ilgili önemli kısıtlamalar getirilmiştir (md. 40). Gelirlerin elde edildiği tarihten itibaren 30 gün içinde sermayesinin yarısından fazlası devlete ait bir bankaya yatırılması hükme bağlanmış, sendikaların giderleri hakkında ayrıntılı hükümlere yer verilmiştir (md. 43).

Beşinci bölümde yasa ile idari ve mali denetim getirilmiş, sendika ve konfederasyonların yılda bir kere Çalışma ve Maliye Bakanlığınca yerinde birlikte veya ayrı ayrı gerek görüldüğünde birden fazla denetlenmesi öngörülmüştür. Ayrıca konfederasyon, sendika ve şube yöneticilerinin kendilerine ailelerine ait mal varlığı bildirimini göreve seçildikten sonra 3 ay içinde notere verme zorunluluğu getirilmiştir.

Sendikaların örgütü sırasında yasaya aykırılık ve eksiklik ortaya çıkması, dış kaynaklardan Bakanlar Kurulu'nun izni olmadan yardım ve bağış kabul etmesi, sendika

---

¹¹⁷ **Talas**, "Türkiye'nin... 1992", s. 270.

¹¹⁸ **Kutal**, "2821 Sayılı Sendikalar...", s. 18.

şube ve konfederasyon organlarında kurucularla ilgili olarak yasada belirtilen suçlardan birinden mahkum olan bir kişiye görev verilmesi hallerinde sendikaların faaliyetlerinin durdurulması öngörülmüştür (md. 56).

Sendika ve konfederasyonların anayasa ve yasalardan kaynaklanan genel nitelikte yasaklara aykırı hareket etmeleri, siyasi yasaklara, cumhuriyetin temel niteliklerine ve demokratik esaslara, Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Yasası 70. maddesi uyarınca yasama, yürütme ve yargı organlarının kararlarını etkilemek ve protesto etmek amacı ile yasa dışı grev veya lokavta katılmaları, sendika ve konfederasyon yöneticilerinin faaliyet ve görevleri sonucunda ve bu faaliyet ve görevler nedeni ile Türk Ceza Yasası'nın bazı maddelerine aykırı hareket etmeleri nedeni ile mahkum olmaları hallerinde sendikaların kapatılması öngörülmüştür (md. 58). Kapatılan sendika ve konfederasyonların para ve mal varlığının hazineye devredilmesi kabul edilmiştir¹¹⁹.

4.2.4.7.3. 2822 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu

7 Mayıs 1983 tarihinde yürürlüğe giren ve 275 sayılı yasanın yerini alarak Türkiye'de toplu sözleşme, grev ve lokavtın yasal temellerini 1983'ten beri düzenleyen, halen yürürlükte olan toplu iş sözleşmesi grev ve lokavt yasasıdır.

12 Eylül 1980'deki askeri müdahale döneminde Milli Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilen ve Resmi Gazete'nin 7 Mayıs 1983 tarihli ve 18040 No.lu sayısında yayımlanarak yürürlüğe giren yasa, 275 sayılı Yasa'dan sonra ikinci toplu iş sözleşmesi grev ve lokavt yasasıdır. 1982 Anayasası'nın 53. ve 54.maddeleri uyarınca çıkarılmıştır. Anayasa'nın bu maddeleri toplu sözleşmenin yapılması, uyuşmazlık durumları ve grevle lokavta ilişkin genel kuralları içermektedir. Kanunun uygulamadaki ayrıntılarına yanıt vermek amacıyla bu konuda bir yasal düzenleme yapılması hem pratikte gerekli, hem de anayasal anlamda zorunlu hale gelmiş ve 2822 sayılı Yasa düzenlenmiştir.

1982 Anayasası'ndan bir yıl sonra yürürlüğe giren 2822 sayılı Yasa 19.06.1986 tarihli 3299 sayılı Yasa ile ve 02.06.1988 tarihli 3451 sayılı yasa ile değişikliğe uğramıştır.

---

¹¹⁹ Tokol, 1994, s. 86-87.

2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu, tıpkı 2821 sayılı Sendikalar Kanunu gibi, MGK'nin özel gündemine alınmadan ve Danışma Meclisi'nde görüşülmeksizin Milli Güvenlik Konseyi'nin onayıyla yasalaşmıştır¹²⁰.

Toplu pazarlık, toplu iş sözleşmeleri kurumunun Türkiye'de kısa bir geçmişi vardır. Ne siyasal düzeni, ne de ekonomisinin yapısal niteliği toplu iş sözleşmeciliği için elverişli olmuştur. Siyasal düzeni 1961 Anayasası ile yoluna girdiği ve dünyada benimsenen klasik standartlarına ulaştığı halde 1971'de askeri bir müdahale ile yolundan alıkonulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte bir sarsıntı geçirerek devam edebilmiştir. Fakat 1980 müdahalesi ile askıya alınmış ve 1980-1983 rejiminin ana felsefesine yani göstermelik demokrasi anlayışına bağlı bir sivil kadro gerçek bir demokrasiye dönmeyi hep savsaklamıştır. Öte yandan özgür sendikacılık hareketine 1980 askeri müdahalesinden sonra hep karşı olduğu için toplu pazarlık - toplu iş sözleşmeciliği yaygınlık kazanma yoluna girememiştir¹²¹.

Toplam dört kısımda düzenlenen 2822 sayılı Yasa'nın 1. kısmı "Toplu İş Sözleşmesi" başlığını taşımaktadır. Kendi içinde üç bölümden oluşan birinci kısımda 1-11. maddeleri kapsayan ilk bölüm "Genel Hükümler" başlıklıdır. İkinci bölüm "Toplu İş Sözleşmesi Yapılması" başlığıyla 12.-20. maddeleri kapsamaktadır. "Uyuşmazlık ve Arabuluculuk" başlıklı üçüncü bölüme 21.-24. maddeler girmektedir.

1. Yasaya göre bir toplu iş sözleşmesi aynı iş kolunda bir veya birden çok işyerini kapsayabilir, aynı tüzel kişiliğe sahip bir işletmede, adına işletme toplu iş sözleşmesi denen sadece bir toplu iş sözleşmesi yapılabilir (md. 3). Toplu sözleşmeye konulamayacak hükümlerin sıralandığı 5. maddede, "Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğüne, Cumhuriyete, milli güvenliğe, kamu düzenine, genel asayişe, genel ahlaka ve genel sağlığa aykırı hükümlerle, kanunlarda suç sayılan fiilleri teşvik, tahrik ve himaye eden veya kanun veya tüzüklerin emredici hükümlerine aykırı" kuralların toplu sözleşmelere konulamayacağı belirtilmektedir. Yasada şekil şartına önem verilerek, sözleşmelerin yazılı yapılmadıkça geçerli olamayacağı vurgulanmıştır (md. 4).

---

¹²⁰ Filiz Aslan, "2822 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu", Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İkinci Cilt, İstanbul 1996, s. 18.

¹²¹ Talas, "Türkiye'nin... 92", s. 282.

2822 sayılı Yasa Anayasa'nın 53. maddesinin III. Fıkrasını aynen tekrar ederek, “bir işyerinde aynı dönem için birden fazla toplu iş sözleşmesi yapılamaz ve uygulanamaz” denilmektedir (md. 3/son).

Toplu iş sözleşmesinin süresi ve sona ermesi konusunda bir yıldan az ve üç yıldan uzun süreli sözleşme yapılamayacağı (md. 7/I) ve faaliyeti bir yıldan az süren işlerde sürenin bir yıldan az olabileceği (md. 7/II) hükmü getirilmiştir.

Toplu iş sözleşmesinin yürürlük tarihiyle ilgili sorunları gidermek amacıyla sözleşmenin imzası tarihinde taraf sendikaya üye olanların yürürlük tarihinden, imzadan sonra üye olanların ise üyeliklerinin işverene bildirildiği tarihten başlayarak sözleşmeden yararlanacakları belirtilmektedir (md. 9/II). Sözleşmenin yürürlüğünün geriye götürülmesinden kimlerin nasıl yararlanacağı da yasada belirtilmektedir.

Sözleşmelerin yasal süresi konusunda tarafların süreyi uzatamayacağı, kısaltamayacağı ve sözleşmenin süresinden önce sona erdirilemeyeceği konusunda vurgu yapılmaktadır.

Bağatlanmış bir toplu iş sözleşmesi bulunan işçilerin mağdur duruma düşmesine engel olmak yaklaşımıyla yasada, “toplu iş sözleşmesine taraf olan sendikanın feshi veya infisahı veya faaliyetten men edilmiş olması veyahut yetkiyi kaybetmiş olması veya toplu iş sözleşmesinin uygulandığı işyerlerinde işverenin değişmesi, toplu iş sözleşmesini sona erdirmez” denilmektedir (md. 8).

6. maddeye göre toplu sözleşmelerin hizmet akitlerine aykırılık taşıması halinde hizmet akdinin işçi lehine olan hükümleri geçerli olacaktır. Aynı maddede işverenin çalıştırdığı kişilere toplu sözleşmenin üzerinde haklar sağlayabileceği de belirtilmektedir. Yasanın 6. maddesinin son fıkrasında “Her ne sebeple olursa olsun sona eren toplu iş sözleşmesinin hizmet akdine ilişkin hükümleri devam eder” denilerek işçilerin sözleşme dışında çalışmaya zorlanmasının önüne geçilmek istenmiştir. Süresi sona eren bir sözleşme, yenisi yürürlüğe girinceye kadar geçerli olacaktır.

2822 sayılı Kanun, Anayasa'nın 53. maddesinde sıralanan yasaklar doğrultusunda, bir işyerinde aynı dönem için yeni bir sözleşme yapılamayacağı ilkesini getirmekte (md. 7/II), yapılmış bir sözleşmenin aynı anda birden çok işyerini kapsayabileceğini açıkça belirtmektedir.

Yasada, 275 sayılı Yasada olduğu gibi toplu iş sözleşmesine taraf sendikaya üye olmayan işçilerin dayanışma aidatı ödeyerek sözleşmeden yararlanmalarına olanak verilmektedir. Ancak eski uygulamadan farklı olarak dayanışma aidatı ödeyerek sözleşmeden yararlanmak isteyenlerin işçi sendikasının onayını almak hükmü kaldırılmıştır (md. 9/II). Dayanışma aidatının miktarı sendikalara saptanacak üyelik aidatının üçte ikisi kadardır (md. 9/IV)¹²².

2. Yasa ile teşmil yeni esaslara bağlanmış, bu konuda Bakanlar Kuruluna geniş yetkiler tanınmıştır. Bir işkolunda çalışan işçilerin en az %10'unu temsil eden işçi sendikasıdan en fazla üyeye sahip sendikanın yapmış olduğu sözleşmenin Bakanlar Kurulu'nca o işkolundaki işçi ve işveren sendikaları veya ilgili işverenlerin veya Çalışma Bakanlığı'nın talebi üzerine YHK'nın görüşü alındıktan, tamamen veya kısmen veya gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra o işkolunda toplu sözleşmesi bulunmayan işyerlerine veya bir kısmına teşmil edilmesi öngörülmüştür (md. 11/1).

Toplu sözleşme yapma ehliyeti işçi sendikasına tanınmış (md. 12), sendikanın toplu sözleşme yetkisine sahip olabilmesi için kurulu bulunduğu işkolunda çalışan işçilerin en az %10'una, toplu sözleşme yapmak istediği işyeri ve işyerlerinin her birinde çalışan işçilerin yarısından fazlasına sahip olması hükme bağlanmıştır. İşveren tarafından da sendika üyesi olmayan işverenle, işveren sendikası yetkili olarak belirlenmiştir¹²³.

Yetki saptanması için işçi sendikasının, işveren sendikasının veya işverenin başvurusu, yetki itirazı, yetki belgesi, toplu görüşmeye çağrı, görevli makam, toplu görüşmenin başlaması gibi bürokratik işlemler yerine getirilince ve görüşmeler anlaşma ile sonuçlanınca, toplu iş sözleşmesi imzalanarak yürürlüğe konur. Süresi bitinceye kadar yürürlükte kalır. Böylece sendikal hak ve özgürlüklerin bu ikinci ayağının kendisinden beklenen işlevi yaşama geçer.

3. 2822 sayılı Yasa, Çalışma Bakanlığı'na bağlı bir resmi arabuluculuk kurumu oluşturmuştur. Uzman kişilerden oluşan bu arabuluculuk kurumu, uyuşmazlıkların grev ya da lokavta dönüşmemesi için önemli bir görev üstlenmiştir. Arabulucular bir ücret karşılığı bu görevi yaparlar. Arabulucuların görevleri yasaya göre şunlardır: Arabulucu tarafların

---

¹²² **Aslan**, "2822 Sayılı...", s. 19.

¹²³ **Tokol**, 1994; s. 88.

anlaşmaya varması için her türlü çabayı harcar ve ilgililere önerilerde bulunur. Tarafların anlaşmaya varmasını sağlarsa toplu iş sözleşmesi doğar. Varılan anlaşmanın hükümlerini, taraf temsilcilerinin imzalarını içeren ve beş örnek olarak hazırlanan bir yazılı belgeden birer örnek taraflara, üç örnek de ilgili makama ulaştırılır. Bu işlemin altı işgünü içinde gerçekleştirilmesi gerekir.

Arabuluculuk görevi 15 gün sürmektedir. Bu süre içinde anlaşma sağlanamazsa arabulucu üç gün içinde uyuşmazlığı belirleyen bir tutanak hazırlar ve bunu ilgili makama sunar. Görevli makam bu tutanağı en geç altı işgünü içinde taraflara yollar (md. 23).

4. 2822 sayılı Yasa'da 25. maddede grevin tanımı yapılmakta; siyasi amaçlı grev genel grev ve dayanışma grevi kanundışı grev olarak belirtilmekte ve yasaklanmakta ve bunlarla birlikte, işyeri işgali, iş yavaşlatma, verimi düşürme ve diğer direnişler yasadışı grevin yaptırımları içine alınmaktadır. 26. maddede de lokavtın tanımı yapılmakta, yasal ve yasal olmayan lokavt belirlenmektedir.

Bütün bu olumsuz düzenlemelerin yanında grev hakkına ayrıca geniş yasaklar getirilmiştir. Bunlar, 1) grev yapılamayacak işler, 2) grev yapılamayacak yerler adı altında sayılmıştır. Yasanın 29. maddesine göre 1) can ve mal kurtarma işlerinde, 2) cenaze ve tekfin işlerinde, 3) su, elektrik, havagazı, kömür, tabii gaz ve petrol sondajı üretimi, tasfiyesi ve dağıtım işlerinde, 4) banka ve noterlik hizmetlerinde, 5) kamu kuruluşlarınca yürütülen itfaiye, temizlik işleri ve şehir içi deniz, kara ve demiryolu ve diğer raylı toplu yolcu ulaştırma hizmetlerinde grev ve lokavt yapılamayacaktır. Bunun gibi aşağıdaki yerlerde de grev ve lokavt yasaktır:

1) İlaç imal eden işyerleri hariç olmak üzere, aşı ve serum imal eden müesseselerde, hastane, klinik, sanatoryum, prevantoryum, dispanser ve eczane gibi sağlıkla ilgili işyerlerinde, 2) eğitim ve öğretim kurumlarında, çocuk bakım yerlerinde ve huzurevlerinde, 3) mezarlıklarda, 4) Milli Savunma Bakanlığı ile Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı'nca doğrudan işletilen işyerlerinde.

Bunlardan başka beklenmeyen geçici nitelikli birçok işlerde ve yerlerde grev yasağı durumu Yasa'nın 31.maddesinde yer almıştır. Örneğin savaş durumunda, seferberlik süresince ve yangın, sel, deprem gibi felaket durumlarında grev hakkı geçici olarak Bakanlar Kurulu kararı ile yasaklanabilir.

Grev hakkının sınırlanmasına, kimi yasaklamalara ek olarak, grevin ertelenmesi de yasada yer almaktadır. Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası'nın 53. maddesine göre, karar verilmiş veya başlamış olan yasal bir grev genel sağlığı veya milli güvenliği bozucu nitelikte ise, Bakanlar Kurulu bu grevi, bir kararnameyle altmış gün erteleyebilmektedir. Erteleme kararlarına karşı Danıştay'da iptal davası açılabilir ve yürütmenin durdurulması istenebilir. Sınırlama ve yasaklamalarla birlikte ertelemelerin doğurduğu durumlarda bir çözüm yoluna ulaşmak için Yüksek Hakem Kurulu'na başvurulur. Buna ilişkin düzenleme ise Yasa'nın 32.maddesindedir. Başvurmayı, uyuşmazlık durumlarında taraflardan biri, erteleme durumlarında ise Çalışma Bakanlığı yapar¹²⁴. Daha açık bir şekilde ifade edersek; grev ve lokavtın yapılamayacağı, sendikaların faaliyetlerinin durdurulacağı, grev ve lokavtın ertelenebileceği veya askıya alınabileceği durumlarda YHK'na yürürlük süresi sona eren toplu iş sözleşmelerini ilgililerin başvurusu üzerine gerekli değişiklikleri yaparak yeniden yürürlüğe koyma yetkisi verilmiştir¹²⁵.

Her grev hareketinin kimi sonuçları vardır. Grevlerin yasal ve yasal olmayan biçiminde bir ayırım yapılmıca, bu sonuçlar işçiler açısından önem kazanmaktadır. Yasa, yasal sayılan grevlerde işçinin iş bağıntını korumakta, greve katılmayıp da işveren tarafından çalıştırılmayan işçilerin haklarını sürdürmektedir. Buna karşılık, grev ve lokavt süresince sözleşmeleri askıda kalan işçilerin, işverence sosyal yardımları ödenmemekte, kıdem tazminatı hesabında grevde geçen süre dikkate alınmamaktadır. Bununla birlikte yasal bir greve ve lokavta katılan işçilerin yerine başka işçi alınması yasaklanmıştır. İşçiler de başka iş tutamazlar (md. 43). Bunun yanında doksan gün süre ile işçilerin işveren tarafından sağlanmış konutlarda oturma hakkı saklı tutulmuştur (md. 44).

Yasal olmayan grevlerin sonuçlarına gelince, bu konuda Yasa son derece ağır hükümler içermektedir. Şöyle ki, yasadışı grev yapılması durumunda greve katılan, bu grevi özendirilen ve devamını isteyen işçilerin iş sözleşmeleri işveren tarafından ihbarsız ve herhangi bir tazminat ödenmeksizin feshedilebilir. Bunun yanında, grev kararı veren sendika, işverenin bile uğrayabileceği zararları karşılamak zorundadır. Yasadışı grev, sendika kararı olmaksızın doğrudan işçiler tarafından başlatılmış ise, doğabilecek zararı

---

¹²⁴ **Talas**, "Türkiye'nin...", s. 289-290, 292-293.

¹²⁵ **Tokol**, s. 94.

işçilerin ödemeleri zorunluluğu öngörülmüştür. Yasadığı lokavt için de benzer hükümler getirilmiştir (md. 45)¹²⁶.

2822 sayılı Yasa'da grev yada lokavtın kötüye kullanılmasının yarattığı sonuçlar üzerinde de durulmaktadır. Buna göre, Anayasa'da belirtildiği üzere iyi niyet kurallarına aykırı tarzda, toplum zararına ve milli serveti tahrip edecek şekilde grev ve lokavt yapılamayacağı belirtildikten sonra, bu koşula aykırı biçimde uygulanan grev ve lokavtın, görevli iş mahkemesi kararıyla durdurulacağı söylenmiştir (md. 47/1).

2822 sayılı Yasa'da grev yasaklarına uyulmamasının tüm yaptırımları sendikaya yüklenmektedir. Öyle ki sendika tüzel kişilik olarak kasıtlı veya kusurlu hareketleri nedeniyle olduğu kadar greve katılan işçilerin kasıtlı ve kusurlu davranışları sonucu da işyerinde ortaya çıkan maddi zarardan sorumlu olacaktır (md. 47/son).

Yasal bir grev ya da lokavt buna karar veren tarafın aldığı kararla sona erdirilebilir. Ayrıca işçi sendikasının kapatılması, feshedilmesi veya faaliyetlerinin durdurulması halinde ya da sendikanın üyelerinin dörtte üçünün üyelikten ayrılması halinde mahkemenin verdiği kararla grevin sona ermesi sağlanır (md. 51).

2822 sayılı Yasa'nın 3. kısmı "Toplu İş Uyuşmazlıklarının Barışçı Yollarda Çözümü" başlığı altındadır. 52.-57. maddeler arasındaki ilk bölümde "Yüksek Hakem Kurulu'na Başvurma Esasları", 58.-59. maddeleri kapsayan ikinci bölümde "Özel Hakeme ve Arabulucuya Başvurma", 60. ve 61. maddelerin yer aldığı üçüncü bölüm "Toplu Hak Uyuşmazlıkları", 62.-67. maddeleri kapsayan dördüncü bölüm "Çeşitli Hükümler" başlıklıdır. Birinci bölümde Yüksek Hakem Kurulu'na başvurulması, kurulun oluşumu üzerinde durulmaktadır. 2822 sayılı Yasa'ya göre görev alan genişletilen Yüksek Hakem Kurulu'ndaki sekiz kişiden yalnızca ikisinin işçi tarafını temsil etmesi sendikalarca eleştirilmiştir. Kurulun uyuşmazlıkları inceleme biçimi, kararların niteliği ve işçi-işveren temsilcilerinde aranacak özellikler de bu bölümde ele alınmıştır.

3. kısmın 3. bölümünde toplu hak uyuşmazlıkları ve mahkemeye başvurulması açıklanmıştır. Bunlardan biri, uygulanmakta olan bir toplu iş sözleşmesinin yorumundan doğan uyuşmazlıklarda yetkili iş mahkemesine başvurularak tespit davası açılmasıdır (md. 60). Bu dava sonucunda mahkum olan taraf temerrüt tarihinden itibaren bankalarca

---

¹²⁶ **Talas**, "Türkiye'nin...", s. 294.

uygulanan en yüksek işletme kredisi faizi üzerinden temerrüt faizi ödemeye mahkum edilir (md. 61/1).

2. Bölümde belirlene çerçeveye göre söz konusu uyuşmazlık konularının çözümü amacıyla taraflar aralarında anlaşarak toplu hak veya menfaat uyuşmazlıklarının her aşamasında “Özel Hakem”e başvurabileceklerdir (md. 58/I).

2822 sayılı Yasa'nın dördüncü kısmı, “Müeyyideler ve Son Hükümler” başlıklıdır. Bu kısmın ilk bölümünde ceza hükümleri üzerinde durularak, toplu iş sözleşmelerine, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, milli egemenliğe, Cumhuriyete, milli güvenliğe aykırı hükümler ve kanunlarda suç sayılan fiilleri koruyan hükümleri koyanların 6 aydan 1 yıla kadar hapisle cezalandırılacağı belirtilmiştir (md. 68). Resmi arabulucuların görevlerini yapmamaları nedeniyle para cezasına uğraması ve kanun dışı grev ve lokavt kararı verenler yada zorlayanların, uygulayanların, yasak hallerinde grev ve lokavt kararı verenlerin, erteleme kararına uymayanların, grev oylamasında hile, tehdit ve zor kullananların, işyerinden ayrılma koşuluna uymayanların, grev gözcülerini yasaya aykırı biçimde görevlendirenlerin para ve hapis cezalarına uğratılması öngörülmüştür (md. 69-81). Bu bölümdeki para ve hapis cezaları yasanın grev hakkına bakışındaki sınırlama ve engellemelerin açık göstergesidir ¹²⁷.

4.2.4.7.4. 2821 Sayılı Sendikalar Kanunu'nda Yapılan Değişiklikler

Sendikalar Kanunu'nda yapılan değişikliklerden en önemlilerini buraya alıyoruz.

Kanunda, sendika üyesi olamayacaklar arasında Milli Savunma Bakanlığı ile Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı'na bağlı işyerlerinde bu kanun anlamında “işçi olarak çalışanlar hariç” sadece “askeri şahıslar” bırakılmıştır (Sendikalar Kanunu md. 21/1).

Bunun dışında, 2495 Sayılı “Bazı Kurum ve Kuruluşların Korunması ve Güvenliklerinin Sağlanması Hakkında Kanun” kapsamına aldığı işyerlerinde kurulan “özel güvenlik teşkilatı” mensubu işçilerin de sendika üyesi olamayacaklarını hükme bağlamıştır.

Nihayet bu konuda daha önce “din ve ibadet işlerinde çalışanlar” ile “öğrenciler” hakkında getirilen sendika üyelik yasaklarının 3449 Sayılı Kanunla kaldırılmasını (1988),

---

¹²⁷ Aslan, “2822 sayılı...”, s. 22.

kamu kurum ve kuruluşları ile banka ve sigorta şirketlerinde çalışan “müfettiş, kontrolör, müdür ve bunlara eşit ve üstünde bulunan yöneticiler” ile “özel öğretim kurumları kanununa tabi kurumlarda öğretmenlik yapanlara” getirilen sendika üyelik yasaklarının 4101 Sayılı Kanunla kaldırılması (1995) izlemiştir. Bununla birlikte, 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunundaki 32. maddede bir değişiklik yapılmadığı için “Özel okul öğretmenleri” hakkındaki sendikalara üyelik yasağı halen devam etmektedir¹²⁸.

9.2.2002 tarihli 4773 sayılı Kanunla Sendikalar Kanunu madde 31/6’daki değişikliğe göre ise “işçilerin hizmet sözleşmelerini feshetmeksizin sendikal nedenlerle onlar arasında “ayırım yapan” veya onları “farklı muameleye tabi tutan” işverenler hakkında, Kanunda “işçinin bir yıllık ücretinden az olmamak üzere bir tazminata hükmedileceği” belirtilmiştir.

4773 sayılı Kanunla getirilen bir diğer değişiklik, ister belirli süreli, ister belirsiz süreli iş sözleşmesiyle çalışıyor olsun “yazılı rızası alınmadıkça” bir işyeri sendika temsilcisinin “işyerinin değiştirilmesi” veya “işinde esaslı tarzda değişiklik yapılması” mümkün olamayacaktır (md. 30/3). Aksi halde değişiklik geçersiz sayılacaktır¹²⁹.

2821 sayılı Kanununun 37. maddesinde düzenlenen Yasak Faaliyetler 26.6.1997 tarihli ve 4277 sayılı Yasa ile yumuşatılmış ve “sendika ve konfederasyonlar, amaçları dışında faaliyette bulunamazlar, siyasi partilerin ad, amblem, rumuz veya işaretlerini kullanamazlar” hükmü getirilmiştir.

Öyleyse sendika ve konfederasyonlar mesleki faaliyetlerini korkusuzca ve hiçbir baskı altında kalmadan yerine getirebilecekler; hükümetlerin veya siyasi partilerin izledikleri politikaların, sendika ve konfederasyonların amacı olan “işçilerin hak ve menfaatlerinin korunması ve geliştirilmesine” ne derece uygunu serbestçe değerlendirebilecekler, ücretler, istihdam, milli gelir dağılımı, sosyal güvenlik, işçi sağlığı ve iş güvenliği ile benzeri çalışma koşullarının düzeltilmesi konularında her türlü görüş bildirebilecek ve toplantılar yapabilecekler, hatta gerektiğinde kendi görüş ve amaçları doğrultusunda herhangi bir hükümeti veya siyasi partiyi “seçimlerde” desteklemek veya desteklememek kararını serbestçe verebilecekler, kuruluşlarında siyasi partilerin ad,

---

¹²⁸ Fevzi **Demir**, “Yargıtay Kararları Işığında İş Hukuku ve Uygulaması”. Dokuz Eylül Üniversitesi, 3. Baskı, Eylül 2003 İzmir, s. 224-225.

¹²⁹ **Demir**, s. 253.

amblem ve rumuzlarını kullanmadıkları sürece, demokratik bir “sivil toplum örgütü”, bir “baskı grubu” olarak siyasete ağırlıklarını istedikleri gibi koyabileceklerdir¹³⁰.

4.2.4.7.5. 1983 Tarihli Dernekler Kanunu

1983 tarihli Dernekler Yasası 12 Eylül askeri müdahalesinin ürünüdür. Bu dönem yasalarının temel nitelikleri yani antidemokratik, anti sosyal, tutucu ve çağına yabancı olma, bu yasaya da bütünüyle yansımıştır.

Yasanın 1. maddesi, kısaca derneği tanımlamaktadır. Buna göre, “kazanç paylaşma dışındaki, kanunlarla yasaklanmamış belirli ve ortak bir amacı gerçekleştirmek üzere en az yedi gerçek kişinin bilgi ve çalışmalarını sürekli olarak birleştirmeleri suretiyle oluşturdukları kuruluşlara dernek denir.”

Dernek kurma hakkı yasanın 4. maddesinde belirlenmiştir. Buna göre, “medeni hakları kullanma ehliyetine sahip ve on sekiz yaşını bitirmiş olan herkes önceden izin almaksızın dernek kurabilir.”

Dernekler Yasası genel bir ilke olarak herkese dernek kurma hakkını tanıdıktan sonra aynı zamanda bir dizi yasaklar da getirmektedir. Bu yasaklar iki demet içinde toplanmakta. Biri, kişilerin çalışma statüsünden ve kişisel eylemin doğurduğu kimi durumlardan, öteki de kimi ilkelere karşı olunamayacağı düzenlemesinden kaynaklanıyor.

Kişisel çalışma statüsünden kaynaklanan yasaklar: Dernekler Yasası’nın herkese dernek kurma hakkını belirleyen 4. maddesine göre:

1) Yüksek Mahkeme üyeleri, hakim ve savcılar, Sayıştay ve meslek mensupları ile savcılar ve yardımcıları, Türk Silahlı Kuvvetleri ile genel ve özel kolluk kuvvetleri mensupları, resmi ve özel ilkökul, ortaokul, lise ve dengi okullar öğretmen ve yöneticileri, Milli Eğitim Bakanlığı merkez ve il kuruluşunda çalışan öğretmenler ile diğer personeli ve özel kanunlarında dernek kuramayacakları belirtilen kamu hizmeti görevlileri ile resmi ve özel ortaokul ve ortaöğretim öğrencileri dernek kuramaz ve bunlara üye olamazlar. Bunun yanında 2) Yüz kızartıcı, kaçakçılık, resmi ihale, alım satımlara fesat karıştırmak suçları işleyenler, Türk Ceza Kanununun 312. maddesinde yazılı halkı sınıf, ırk, dil, mezhep veya bölge farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığı açıkça tahrik edenler, kalpazanlık yapanlar, ağır hapis cezası ile beş yıl ve daha fazla hapis cezasına mahkum olanlar, kurulması

¹³⁰ Demir, 2003, s. 271.

yasaklanmış dernekler kuranlar ve yönetenler dernek kuramazlar. Bundan başka bir siyasi partinin kapatılmasına sebep olan parti üyeleri de beş yıl geçmeden dernek kurma hakkından mahrum tutulmuşlardır.

Karşı olunamayacak ilkelere gelince: Dernekler Yasası'nın 5. maddesi Anayasa'nın "Başlangıç" bölümünde belirlenen temel ilkelere aykırı dernek kurulamayacağına hükme bağlamıştır. Onun yanında 1) Türk ulusunun bütünlüğünü bozmak, 2) dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayrılığına dayanılarak Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek veya ortadan kaldırmak, 3) Anayasa'daki temel hak ve hürriyetleri yok etmek, 4) yasalara, ulusal egemenliğe, ulusal güvenliğe, kamu düzenine ve genel asayişe, kamu yararına, genel ahlaka ve genel sağlığın korunmasına aykırı faaliyette bulunmak, 5) bölge, ırk, sosyal sınıf, din ve mezhep esasına dayalı faaliyet göstermek, 6) ülkede ırk, din, mezhep, kültür veya dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri sürmek veya Türkçe'den veya Türk kültüründen ayrı dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak suretiyle ayrılık yaratmak, 7) sosyal bir sınıfın öteki sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak, 8) devletin bir kişi veya bir zümre tarafından yönetilmesini amaçlamak, 9) ekonomik ve sosyal düzeni değiştirmek, 10) devletin siyasal ve hukuksal düzenini yok etmek, 11) devletin ekonomik, sosyal ve hukuksal düzenini din esaslarına dayandırmaya dönük çalışmalarda bulunmak, 12) Anayasa'da sayılmış olan devrim yasalarını kaldırmaya ve değiştirmeye girişmek, 13) Atatürk'ün kişiliğini, ilkelerini çalışmalarını ve anılarını kötülemek ve küçük düşürmek, 14) belli bir siyasi partiyi desteklemek veya aleyhine çalışmak, 15) devletin manevi kişiliğini kötülemek ve küçültmek, 16) suç işlemek veya suç işlemeyi özendirmek amacı ile dernek kurulması yasaklanmıştır. Görülüyor ki, dernek kurma hakkı ve özgürlüğü çok çeşitli yarlardan geniş ölçüde kısıtlanmış, hatta yasaklanmıştır¹³¹.

4.2.4.7.6. İşsizlik Sigortası Kanunu (1999)

25.8.1999 günü TBMM'de kabul edilen 4447 sayılı Kanun ülkemizde ilk kez işsizlik sigortasını kuran kanun olma özelliğini taşımaktadır. Kanunun yürürlüğe girme başlangıcı 1.6.2000 tarihine bırakılmıştır.

---

¹³¹ Talas, "Türkiye'nin...", s. 297-298.

Yasa işsizlik sigortasını “Bir işyerinde çalışırken, çalışma istek, yetenek, sağlık ve yeterliliğinde olmasına rağmen herhangi bir kasıt ve kusuru olmaksızın işini kaybeden sigortalılara işsiz kalmaları nedeniyle uğradıkları gelir kaybını belli bir süre ve ölçüde karşılayan, sigortacılık tekniği ile faaliyet gösteren zorunlu sigorta” olarak tanımlamaktadır (mr. 47/c). Demek oluyor ki 4447 sayılı Kanun zorunlu fakat dar kapsamlı bir işsizlik sigortası getirmiş olmaktadır.

Kanun kapsamına ağırlıklı olarak 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu’nun 2. maddesine göre bir hizmet akdine dayanarak bir veya birkaç işverene tabi olarak çalışan sigortalılar girmektedir.

İşsizlik sigortasının gerektirdiği ödemeleri, yönetim ve hizmet giderlerini karşılamak üzere sigortalı, işveren ve Devletin prim ödemesi esası getirilmiştir. 4447 sayılı Kanunun, 5234 sayılı Kanunla değişik 49. madde birinci fıkrasına göre, işsizlik sigortası priminin oranı, sigortalının Sosyal Sigortalar Kanunu md. 77 ve 78’e göre belirlenen prime esas aylık brüt kazancının, sigortalı için % 1’i, işveren için % 2’si ve Devlet için % 1’idir.

4447 sayılı Kanunun 48. maddesine göre sigortalı işsizlere Türkiye İş Kurumu’nca yapılacak ödemeler ve hizmetler, “işsizlik ödeneği, hastalık ve analık sigorta primleri, yeni bir iş bulma, meslek edindirme, geliştirme ve yetiştirme hizmetleri” olarak sıralanmaktadır.

“İşsizlik ödeneği” Kanunda sigortalı işsizlere belirtilen süre ve tutarda yapılan parasal ödemeyi ifade etmektedir (md. 47/h).

İşsizlik ödeneğine hak kazanma koşullarından en başta geleni, “bu Kanuna göre sigortalı olarak çalışan kişinin iş sözleşmesinin sona ermesinden önceki son üç yıl içinde en az 600 gün sigortalı olarak çalışıp işsizlik sigortası primi ödemiş ve işten ayrılmadan önceki son 120 gün kesintisiz çalışarak ve prim ödeyerek geçirmiş olması gerekir” koşuludur. Diğer bir koşul, “hizmet akdinin işveren tarafından bildirim önellerine uygun olarak feshedilmiş olması”dır. Son koşul ise, “işsizlik ödeneğinden yararlanabilmek için hizmet akdinin sona erdiği tarihi izleyen 30 gün içinde sigortalının işverenden alınacak işten ayrılma bildirgesi ile İş ve İşçi Bulma Kurumu’na şahsen başvurması gerektiği”dir.

İşsizlik ödeneği günlük olarak belirlenir. Günlük işsizlik ödeneği ise sigortalının son 4 aylık prime esas kazançları dikkate alınarak hesaplanan günlük ortalama net

kazancının % 50'sidir. Ancak, bu suretle hesaplanan işsizlik ödeneği miktarı, yürürlükteki aylık asgari ücretin (16 yaşından büyük işçilerin) netini geçemez (md. 50/1).

İşsizlik ödeneğinin verilme süresi prim ödeme gün sayısı ile orantılı olarak belirlenmiştir. Bu husus md. 50/2 ile düzenlenmiştir¹³².

4.2.4.7.7. Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu (2001)

4688 sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu 25.6.2001 tarihinde TBMM'nde kabul edilmiştir. Bu Kanunun amacı, kamu görevlilerinin ortak ekonomik, sosyal ve mesleki hak ve menfaatlerinin korunması ve geliştirilmesi için oluşturdukları sendika ve konfederasyonların kuruluşu, organları, yetkileri ve faaliyetleri ile sendika ve konfederasyonlarda görev alacak kamu görevlilerinin hak ve sorumluluklarını belirlemek ve her hizmet kolunda yetkili kamu görevlileri sendikaları ve bunların bağlı buldukları konfederasyonlar ile Kamu İşveren Kurulu arasında yürütülecek toplu görüşmelere ilişkin esasları düzenlemektir.

Kanun kapsamına işçi statüsü dışında çalışan kamu görevlileri girmektedir.

Kanuna göre “sendikalar hizmet kolu esasına göre, Türkiye çapında faaliyette bulunmak amacıyla bir hizmet kolundaki kamu işyerlerinde çalışan kamu görevlileri tarafından kurulur”. Kanunda 11 adet hizmet kolu yer almaktadır (md. 5)¹³³.

Kanun, “sendikalara üye olma” gibi, her üyenin “sendikadan çekilmesinin” de “serbestçe” olacağını hükme bağlamış bulunmaktadır (md. 14/1, 18/2).

Kamu görevlileri sendikaları da Kanuna göre, istedikleri bir konfederasyona “serbestçe” üye olabilecekleri gibi, yine serbestçe üyelikten çekilebilirler (KGSK md. 17/1,2). Bunun gibi, “işyeri sendika temsilcileri” aracılığı ile faaliyetlerini işyeri düzeyinde sürdüren kamu görevlileri sendikaları (KGSK md. 23), ülke düzeyinde sürdürdükleri “toplular görüşme” ve “uzlaştırma kuruluna başvuru” haklarına karşılık (KGSK md. 28-35), henüz bir “toplular iş sözleşmesi” hakkına sahip olmadıkları gibi, “grev” hakkına da sahip değildirler¹³⁴.

¹³² A. Can **Tuncay**, Ömer **Ekmekçi**, “Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri”. Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş. Güncelleştirilmiş 11. Bası, İstanbul Şubat 2005, s. 385-397.

¹³³ http://www.alomaliye.com/4688_sayili_kanun.htm (05.02.2008)

¹³⁴ Fevzi **Demir**, “En Son Yargıtay Kararları Işığında İş Hukuku ve Uygulaması”. Dokuz Eylül Üniversitesi. 4. Baskı, İzmir Ekim 2005, s. 340-341.

Kamu görevlileri sendikası üyelik yasakları oldukça geniş tutulmuştur. Yasaklar TBMM, Cumhurbaşkanlığı ve MGK Genel Sekreterliğinden yargı organlarının hakim ve savcılarına, müsteşar ve genel müdürlerden daire başkan ve yardımcılara, mülki idare amirlerinden silahlı kuvvetler mensuplarına, MİT ve emniyet teşkilatından ceza ve infaz kurumlarında çalışanlara kadar geniş bir yelpazeyi içine almaktadır.

Kanuna göre, “kamu görevinden ayrılanlar (istifa edenler) ile farklı bir hizmet koluna giren kuruma atananların kamu görevlileri sendikadaki üyelikleri de sona ermektedir” (md. 16/5).

Kamu görevlileri arasında sendika üyesi olmalarından veya olmamalarından dolayı bir ayırım yapılamamakta, bu ayırım yasağı, işin sevk ve dağıtımından (atamalardan), işe son vermeye kadar işverenin her türlü işlemini kapsamaktadır (KGSK md. 18/2, 4). Ayrıca sendika üyesi olmaksızın bile “sendikanın faaliyetine” katılan kamu görevlilerinin “farklı bir işleme tabi tutulamayacağı” ve “görevine son verilemeyeceği” açıkça belirtilmiştir (md. 18/1).

Kanuna göre sayıları belirlenen kamu görevlileri sendikaları işyeri temsilcileri üyelerin “işveren veya işyeri ile ilgili sorunlarını dinlemek, ilgili yerlere iletmek ve sendika ile işveren arasında iletişim sağlamak amacıyla” görev yaparlar (KGSK md. 23/2).

Kanuna göre, “kamu görevlileri sendika ve konfederasyonları üyeleri ve ailelerinin yararlanmaları için hizmet aracıyla eğitim ve sağlık tesisleri, dinlenme yerleri, spor alanları ve benzeri yerler ile kitaplık, kreş, yuva ve huzur evleri kurmak gibi faaliyetlerde bulunabilmektedirler. Ayrıca kamu görevlileri sendikaları da gelirlerinin en az yüzde onunu üyelerinin mesleki bilgi ve tecrübelerini artırmak için kullanmak zorundadır” (KGSK md. 19/g, 26/2).

Bunun yanında “kamu görevlileri sendikaları ve konfederasyonları yardımlaşma sandıklarını bizzat kurabilecekleri gibi onları “yönetmek” hakkına da sahiptirler”.

Kanuna göre, “sendika ve konfederasyonların tüzükleri gibi faaliyetleri de Anayasa’da belirlenen Cumhuriyetin niteliklerine ve demokratik esaslara aykırı olamaz” (KGSK md. 20/1). Ayrıca sendika ve konfederasyonlar kamu makamlarından maddi yardım kabul edemez, siyasi partilerden yardım alamaz ve onlara maddi yardımda bulunamazlar” (KGSK md. 20/2).

4688 sayılı Kanunda hüküm bulunmayan hallerde 2821 sayılı Sendikalar Kanunu, 2908 sayılı Dernekler Kanunu, 743 sayılı Türk Medeni Kanunu hükümleri uygulanır (KGSK md. 43)¹³⁵.

4.2.4.7.8. 4857 Sayılı İş Kanunu (2003)

4857 Sayılı İş Kanunu 22.5.2003 tarihinde TBMM’de kabul edilmiştir. Kanunda 1475 sayılı İş Kanunu’na göre birtakım yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bunlardan birisi esnek iş sözleşmeleridir. İş sözleşmeleri, uygulamada genellikle görüldüğü gibi işyerinde sürdürülen haftalık (45 saat) ve günlük (7,5 saat) çalışma sürelerine uygun olarak tam süreli (full-time) yapılabileceği gibi, işyerinde uygulanan çalışma sürelerinin altında kısmi bir çalışma süresini (part-time) konu alabilecek biçimde de yapılabilir. İş Kanunu, işçinin “normal haftalık çalışma süresinin” tam süreli iş sözleşmesiyle çalışan “emsal işçiye” göre “önemli ölçüde” daha az belirlenmesi durumunda “sözleşme kısmi süreli iş sözleşmesidir” demektedir (İşK. md. 13/1).

Kısmi süreli iş sözleşmesiyle çalışanlara yaygın bir örnek “çağrı üzerine çalışanlar”la ilgilidir. Genellikle otellerde, restoranlarda ve gazinolarda görülen bu tür çalışmalarda, işçilerin ücretleri bu kanuna konulan özel bir hükümlerle koruma altına alınmıştır. Buna göre “yazılı olarak” işçinin kendisine ihtiyaç duyuldukça iş görme edimini yerine getireceğinin kararlaştırıldığı çağrı üzerine çalışmaya dayalı kısmi süreli iş sözleşmeleri, hafta, ay veya yıl gibi bir zaman dilimi içinde işçinin ne kadar süreyle çalışacağını belirlemediği takdirde haftalık çalışma süresi yirmi saat olarak kararlaştırılmış sayılır”. Bu süre içinde “işçi çalıştırılsın veya çalıştırılmasın ücrete hak kazanır” (md. 14/1, 2).

Sözleşmede günlük çalışma süresi kararlaştırılmamış ise, işveren her çağrıda işçiyi günde en az dört saat üst üste çalıştırmak zorundadır (md. 14/3).

Bunun yanında, son yıllarda meydana gelen teknolojik, ekonomik ve sosyal gelişmeler uygulamada karşılaşılan bir devir şeklini karşımıza çıkarmaktadır. Batı ülkelerinde sıkça karşılaşılan; hatta Fransa gibi ülkelerde kanuni düzenleme konusu yapılan ve sırf bu iş için kurulmuş büroları bulunan “ödünç işçilik”, 4857 sayılı İş Kanunu’nda “geçici iş ilişkisi” (sözleşmesi) deyimini ile yer almıştır (md. 7). Bunun anlamı, bir işverenin

---

¹³⁵ Demir, “İş Hukuku ve Uygulaması 2005”. s. 339-406.

kendisine iş sözleşmesiyle bağlı olan işçisinin iş görme edimini onun da rızasını almak koşuluyla belirli ve geçici bir süre için diğer bir işverenin emrine vermesidir.

Süresi “altı ayı geçmemek” üzere ve “yazılı” olarak yapılması gereken geçici (ödünç) iş sözleşmesi, “gerektiğinde en fazla iki defa yenilenecek” birbuçuk yıla kadar uzatılabilir (md. 7/2). Ancak uzatmaların her defasında “işçinin rızasının” alınması suretiyle yapılması şarttır.

4857 sayılı İş Kanununun radikal sayılabilecek değişikliklerinden en önemlisi hiç kuşkusuz iş sürelerinin ayarlanarak “yoğunlaştırılmış” ve “denkleştirilmiş” iş haftaları şeklinde düzenlenebilmesidir. Gerçekten, Kanuna göre “genel bakımdan çalışma süresi haftada en çok kırkbeş saat” olmakla birlikte; “ tarafların anlaşması ile haftalık normal çalışma süresi, işyerlerinde haftanın çalışılan günlerine günde onbir saati aşmamak koşulu ile farklı şekilde dağıtılabilir. Bu halde, iki aylık süre içinde işçinin haftalık ortalama çalışma süresi, normal haftalık çalışma süresini aşamaz. Denkleştirme süresi toplu iş sözleşmeleri ile dört aya kadar arttırılabilir” (md. 63/2). Görüldüğü gibi, işçilerin sağlıklarının da korunması amacıyla, Avrupa Birliği’nin değişik 23 Kasım 1993 tarih ve 93/104 sayılı Direktifine uygun olarak, 24 saat içinde işçiye kesintisiz 12 saatlik bir dinlenme olanağı sağlayacak şekilde günlük çalışma süresi ara dinlenmeleri hariç bir işçi için en fazla 11 saat olarak kararlaştırılabilecektir.

4857 sayılı İş Kanununun getirdiği yeniliklerden biri de “telafi çalışması” konusundadır. Buna göre, “zorunlu nedenlerle işin durması, ulusal bayram ve genel tatillerden önce veya sonra işyerinin tatil edilmesi veya benzer nedenlerle işyerinde normal çalışma süresinin önemli ölçüde altında çalışılması veya tamamen tatil edilmesi ya da işçinin talebi ile kendisine izin verilmesi hallerinde, işveren iki ay içinde çalışılmayan süreler için telafi çalışması yaptırabilir. Bu çalışmalar fazla çalışma veya fazla sürelerle çalışma sayılmaz” (md. 64/1).

4857 sayılı İş Kanununun getirdiği önemli yeniliklerden bir diğeri “kısa çalışmalar” ve kısa çalışmalar sırasında işçiye ödenecek “kısa çalışma ödeneği” konusundadır. Genel ekonomik kriz dönemlerinde özellikle sendikalar ile işverenler arasında karşılıklı anlaşmalarla uygulamaya konulan “kısa süreli çalışmalar” ve “ücretsiz izinler”, işyerlerinde hem toplu işçi çıkarmaların önüne geçmiş hem de işyerlerinin faaliyetinin devamını sağlamıştır.

Gerçekten, “genel ekonomik kriz ve zorlayıcı sebeplerle işyerindeki haftalık çalışma sürelerini geçici olarak önemli ölçüde azaltan veya işyerinde faaliyeti tamamen veya kısmen geçici olarak durduran işveren, durumu derhal gerekçeleri ile birlikte Türkiye İş Kurumu’na, varsa toplu iş sözleşmesi tarafı sendikaya bir yazı ile bildirir. Talebin uygunluğunun tespiti Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nca yapılır. Bunun usul ve esasları bir yönetmelikle belirlenir (md. 65/1). İşverenin aldığı kararın “uygunluğunun” Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından tespit edilmesi halinde, faaliyeti durdurulduğu için kendilerine en az dört hafta ücretsiz izin verilen işçiler işsizlik sigortasından “kısa çalışma ödeneği” almaya hak kazanacaklardır¹³⁶.

Diğer taraftan 4857 sayılı İş Kanunu ile “iş güvencesi” konusunda getirilen en önemli yeniliklerden biri, işveren tarafından “yazılı” olarak yapılması şart kılınan fesih bildiriminin de, aynı zamanda “geçerli bir sebebin” de “açık ve kesin bir şekilde” yer alması zorunluluğudur. İş Kanunu bu zorunluluğu işyerlerinde sadece “otuz veya daha fazla sayıda işçi” çalıştıran işverenler için öngörmüştür (İşK. md. 18/1). Ayrıca, “otuz veya daha fazla işçi” çalıştıran işyeri işverenleri, bu sebep belirtme zorunluluğunu, “en az altı ay kıdemi” olan ve “belirsiz süreli iş sözleşmesiyle” çalışan işçilerini işten çıkarırken yerine getirmek zorundadır.

Bundan başka Kanun, altı aydan az kıdemi olan belirsiz süreli iş sözleşmesiyle çalışan işçilere, kıdemi ne olursa olsun “işletmenin bütününe sevk ve idare eden işveren vekili ve yardımcıları” ile “işyerinin bütününe sevk ve idare eden” ve “işçiyi işe alma ve çıkarma yetkisi bulunan işveren vekillerini” de ilave etmiştir (İşK. md. 18/5).

İş Kanunu ile “iş güvencesi” konusunda hukukumuza getirilen yeniliğe göre yukarıdaki özellikleri taşıması halinde:

- İşveren işçiye fesih bildirimini “yazılı” yapmamışsa,
- Yazılı bildirim yapmakla birlikte hizmet sözleşmesinin fesih “sebebini” belirtmemişse,
- Fesih sebebini belirtmekle birlikte “geçerli bir sebebe” dayanmıyorsa,
- Fesih sebebi geçerli olsa bile işveren bunu ispat edemiyorsa,

---

¹³⁶ Demir, 2003; s. 105-109.

İşçi mahkemeye başvurarak “feshin geçersizliğini” (işe iadesini) talep edebilecektir (İşK. md. 18, 19, 20, 21)¹³⁷.

4.2.4.7.9. 4748 Sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun (26.3.2002 Uyum Yasaları)

Bu Kanunun 5. maddesi 6.10.1983 tarihli ve 2908 sayılı Dernekler Kanununun 4’üncü maddesini şekilde değiştirmektedir. Bu değişikliğe göre, “fiil ehliyetine sahip ve onsekiz yaşını doldurmuş olan herkes, önceden izin almaksızın dernek kurmak hakkına sahiptir. Ancak, 1) Türk Silahlı Kuvvetleri ile genel ve özel kolluk kuvvetleri mensupları ve özel kanunlarında dernek kuramayacakları belirtilen memur statüsündeki kamu hizmeti görevlileri, 2) Affa uğramış olsalar bile; a) Türk Ceza Kanununun İkinci Kitabının birinci babında yazılı suçlardan mahkum olanlar, b) Basit ve nitelikli zimmet, irtikap, rüşvet, hırsızlık, dolandırıcılık, sahtecilik, inancı kötüye kullanma, dolanlı iflas gibi yüz kızartıcı suçlar, istimal istihlak kaçakçılığı dışında kalan kaçakçılık suçları ve resmi ihale ve alım satımlara fesat karıştırma suçlarından biriyle mahkum olanlar, c) Türk Ceza Kanunu’nun 316, 317 ve 318’inci maddelerinde yazılı suçlardan biriyle mahkum olanlar, sürekli olarak;

3.a) Türk Ceza Kanunu’nun 312’inci maddesinin ikinci fıkrasında yazılı suçtan mahkum olanlar hükmün kesinleştiği, b) Kurulması yasaklanmış dernekleri kuranlar ve yönetenler ile dernek için yasaklanmış faaliyetlerde bulunmaları sebebiyle mahkemece kapatılmasına karar verilen derneklerin yöneticileri kapatma kararının kesinleştiği tarihten itibaren 5 yıl süre ile dernek kuramazlar” denilmektedir.

Gene Dernekler Kanunu’nun 6’ıncı maddesi değiştirilerek, “Derneklerin, mevcut veya kapatılmış bir siyasi partinin, bir sendikanın veya üst kuruluşun, bu Kanun hükümlerine göre mahkemece kapatılmasına karar verilen bir dernek veya üst kuruluşun adını, amblemini, rumuzunu, rozetini ve benzeri işaretleri ya da daha önce kurulmuş Türk devletlerine ait topluma mal olmuş bayram, amblem ve flamaları kullanmaları yasaktır, dernekler, resmi işlemlerinde Türkçe kullanırlar” denilmektedir¹³⁸.

¹³⁷ Demir, 2003; s. 148.

¹³⁸ <http://www.belgenet.com/yasa/k4748.html> (18.01.2008)

**4.2.4.7.10. 4778 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun
(2.1.2003, Uyum Yasaları)**

Bu Kanununun 17. maddesi 6.10.1983 tarihli ve 2908 sayılı Dernekler Kanunu'nun 5'inci maddesinin kapsamını daraltmaktadır. Bu hükme göre; “Anayasa’da belirtilen Cumhuriyetin temel nitelikleri ile 174’üncü maddesinde belirtilen inkılap kanunlarının korunması hükümlerine, milli güvenliğe ve kamu düzenine, genel sağlık ve genel ahlaka aykırı olarak; Türkiye Cumhuriyetinde ırk, din, mezhep ve bölge farklılığı veya bunlara dayanarak azınlık yaratacak ve Türkiye Cumhuriyetinin üniter devlet yapısını bozmak; Atatürk’ün kişiliğini, ilkelerini, çalışmalarını veya anılarını kötülemek veya küçük düşürmek ya da başkalarının hürriyetlerini kısıtlamak amacıyla, dernek kurulamaz”¹³⁹.

4.2.5. Değerlendirme

1960’lı yıllarda izlenen planlı ekonomi politikalarının 70’li yıllarda terk edilmesiyle planlama göstermelik olmaktan öteye gidememiş, ülke bu yıllarda borç batağına sürüklenmiştir. Bu yıllarda uygulanan yanlış ekonomi politikaları 24 Ocak Kararları’nı hazırlamış, diğer yandan iyice bozulan siyasal durum yanı sıra, vatandaşların can ve mal güvenliğinin kalmaması, anarşi ortamı da 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi’ni hazırlamıştır.

24 Ocak Kararlarıyla belirlenen neo-liberal ekonomi politikaları ancak baskıcı 12 Eylül Askeri Yönetimi tarafından uygulanabilmiş; ülkede zaten kötü olan ekonomik durum bu politikaların uygulanmasıyla dibe vurmuştur.

Küreselleşmenin getirdiği acımasız rekabet ortamında ürün maliyetlerinin minimuma indirilmesi için işçi ücretlerinin düşürülmesi tek çıkar yol olarak görüldüğünden, politikalar işçi ücretlerini mümkün olduğunca düşük tutmak üzerinde yoğunlaşmıştır.

Gene uygulanan neo-liberal politikalarla devletin tarıma desteği alabildiğince azaltılmış, bu nedenle memleketinde işsiz kalan köylü şehirlere göç etmek durumunda kalmıştır. Buna paralel olarak enformel sektör alabildiğince gelişmiştir.

---

¹³⁹ <http://www.belgenet.com/yasa/k4778.html> (18.01.2008)

Diğer taraftan 12 Eylül döneminde konulan yasaklar nedeniyle çalışma ilişkilerinde önemli ölçüde kırılma yaşanmıştır. Bu bağlamda 1980-83 arası grev ve lokavt yasaklanmış, 1982 Anayasası ve 1983'te kabul edilen 2821 ve 2822 sayılı Kanunlarla da çalışma ilişkilerine çeşitli yasaklamalar getirilmiştir.

Gene uygulanan neo-liberal ekonomi politikalarıyla bu dönemde başlayan ve dönem boyunca hız kazanan özelleştirmeler, işten atmalar, ekonomik krizlerde kapanan işyerleri ve sendikasızlaştırma uygulamaları sonucu sendikalı işçi sayısında önemli düşüşler gerçekleşmiştir.

Bu politikalar gereği devletin ekonomiden çekilmesiyle devlet yatırımları durma noktasına gelmiş, olanlar da özelleştirmeler yoluyla elden çıkarılmıştır.

Yani bu dönemde önemli ölçüde emek arzı gerçekleşmiş ancak gerek kamu, gerek özel sektör tarafından ekonomi dibe vurduğu için bu emek arzını absorbe edebilecek bir emek talebi meydana gelmemiştir. Çalışma ilişkilerinin iyiden iyiye bozulduğu, örgütlenmenin gerilediği bu dönemi soysa-ekonomik değişmelerin yaşandığı, ancak bu değişmelerin “gelişme” şeklinde değil, gerileme şeklinde gerçekleştiği bir dönem olarak nitelendirebiliriz diye düşünüyoruz.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye’de “toplumsal değişim”i incelemek için “toplumsal değişim”i analiz etmekle başladığımız çalışmamızı 1839 Tanzimat Fermanı’ndan günümüze kadar getirmiş bulunmaktayız. Osmanlı’dan buyana Türk toplumunun geçirdiği değişimi adım adım inceledik; bu değişimin çalışma ilişkileri üzerindeki etkilerini belirledik. Aslında dönem sonlarında yaptığımız değerlendirmeler ilgili dönemler için “sonuç” niteliğini taşımaktadır diyebiliriz. Ancak burada konuyu toplu olarak da ele alacağız.

Osmanlı İmparatorluğu’nda İngiltere ile yapılan 1838 Ticaret Anlaşması, daha sonra diğer Avrupa ülkeleri ile yapılan ticaret anlaşmaları ve Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile sosyal ve ekonomik alanlarda Batı etkisi görülmeye başlamıştır. Bu bağlamda Osmanlı iç pazarı Avrupa’dan ithal edilen mallara açılıyordu. Zaten cılız olan Osmanlı sanayisi bu darbe ile tamamen silinmeye yüz tutmuştur. Özellikle dokumacılık ağır bir darbeye maruz kalmıştır. 19. yüzyılda Osmanlı sanayisi, Devletin askeri gereksinimleri karşılamak için açtığı ileri teknoloji kullanan fabrikalar, gayri Müslim Osmanlı girişimcilerin kurdukları işletmeler, mahalli diyebileceğimiz dokuma atelyelerinden ibaretti. 19. yüzyılın sonlarına doğru ülkeye Batı sermayesinin girmesiyle hizmet sektöründe (demiryolu taşımacılığı, banka sigorta, eğitim sağlık, liman işletmeciliği, su sağlanması) bir canlanma görülmüştür.

Bu bağlamda işçi sayısı çok sınırlı ve bir sınıf teşkil etmekten oldukça uzaktı. Devlet işletmelerinin birçoğu zaten bir süre sonra iyi işletilemedikleri için kapandılar. İşçiler sadece gayri Müslim Osmanlıların işletmelerinde ve yabancı girişimcilerin yer aldığı kamusal hizmet sektöründe faaliyet gösteriyorlardı.

Ülkede kapital birikimi sağlayacak sanayileşme ya da ileri derecede dış ülkelerle ticaret hacminin genişlemesi anlamında bir ekonomik gelişme yaşanmadığı için, ekonomik gelişme paralelindeki sosyo-ekonomik değişimler de yaşanmamıştır diyebiliriz,

1908’den önceki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda çok düşük ücretlere rastlanılmamaktadır. Bu durumun, bir çevre ülkesi olarak dünya pazarları ile bütünleşmekte olan Osmanlı İmparatorluğu’nda fiyat hareketlerinin dünyayı izlemesi sonucu gerçekleştiğini düşünüyoruz.

Örgütlenmeler genelde kamudaki hizmet sektöründe yabancı girişimcilerin işletmelerinde çalışan işçiler arasında yaygındı. İşçi hareketleri ve grevler de 19. yüzyılın

sonunda bu işletmelerde yaygınlaşmıştır. 1876'da Birinci Meşrutiyet'in ilanı ile oluşan görece özgürlük ortamında grevler yoğunluk kazanmıştır.

Bu çerçevede bu dönemdeki işçi örgütlenmelerini ve grevleri toplumsal değişme bağlamında sosyo-ekonomik değişimlerin bir sonucu olarak değil, daha çok yabancı sermayeye başkaldırı olarak düşünüyoruz.

1908 İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan dönemin başlarında İttihat ve Terakki'nin "milli iktisat" politikaları uygulanmıştır. Bu bağlamda milli girişimci yetiştirme ve yerli girişimcilerde kapital birikiminin sağlanması hedeflendi. Ancak başarılı olunamadı. Devam eden savaşlar ile ekonomi gittikçe kötüleşti. Dolayısıyla 1908'den önceki ekonomik tablo bu dönemde de pek değişmedi.

Bu dönemde yaşanan savaşlar nedeniyle önemli bir işgücü kaybı meydana gelmiştir.

İşçiler bu dönemde de daha çok yabancı girişimcilerin yer aldığı kamusal hizmet sektöründe faaliyet gösterdiler. Gayri Müslim Osmanlıların işletmelerinde de bir miktar işçi çalıştırılmakta idi.

1908'deki İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile meydana gelen görece özgürlük ortamında grevler hızla arttı. Ancak 1909'daki Tatil-i Eşgal Kanunu ile kamu kesiminde sendikalaşma yasaklanıyordu, grev özgürlüğüne de sınırlamalar getiriliyordu. Bununla birlikte kamu sektöründeki işçiler gene 1909'da çıkarılan Cemiyetler Kanunu'na göre örgütlenerek bu yasağı aşmaya çalışmışlardır.

1914'de başlayan Birinci Cihan Savaşıyla örgütlenmelere ve grevlere ara verilmiş oldu. Ancak savaşın bitiminden sonra mütareke döneminde örgütlenmeler ve grevler tekrar hız kazanmıştır.

1920-1923 Dönemi siyaseten çok yoğun olarak yaşanmış, gerek T.B.M.M.'nin kuruluşu, gerekse bağımsızlık savaşları ülke tarihinde Cumhuriyet'e bağlanan süreçte bir dönüm noktası oluşturmuştur. Dönemin sonlarında yeralan ve T.B.M.M.'nin diplomatik başarısı konumunda olup, bugünkü sınırlarımızı belirleyen ve bağımsızlığımızı tescil eden Lozan Antlaşması da siyaseten bu döneme damgasını vuran bir olaydır.

Ekonomik tabloya gelince; ekonomik açıdan bu kısa dönemde İmparatorluk'daki mevcut iktisadi durum muhafaza edilmiş, bir dönüm noktası olarak kabul edilmese de

bundan sonraki Liberal Ekonomi Dönemi'nin (1923-1929) iktisat politikasında belirleyici olacak olan İzmir İktisat Kongresi (Türkiye İktisat Kongresi) gerçekleşmiştir. İzmir İktisat Kongresi işçiler açısından da önemli kararların alındığı bir platform olmuştur. Ancak bu kararlar birer temenniden öteye geçememiştir.

1920-1923 arasında, gördüğümüz gibi, toplumsal değişim bağlamında sosyo-ekonomik değişimler yaşanmamıştır. Bununla birlikte işçi örgütlenmeleri ve işçi hareketleri imparatorluğun her tarafında (grevler daha çok İstanbul'da) yaşanmıştır. Bunun nedeninin ise 1917 Bolşevik İhtilali ile birlikte oluşan sosyalist fikirlerin işçiler arasında yayılması ve 1914-1918 arasında 1. Dünya Savaşı nedeniyle yavaşlayan işçi hareketlerinin 1918'den sonra tekrar canlılık kazanmasıdır diyebiliriz. Bunun yanında grevlerde yabancı sermayeye karşı mücadele siyasi bir biçime de bürünüyordu. Grevler ve gösteriler işgalcilere karşı bir kuvvet gösterisine dönüşmüştür.

Çalışma ilişkileri ile ilgili yasal düzenlemeler açısından dönem, çok önem arz etmektedir. Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği günlerde T.B.M.M.'nin madenlerde çalışan işçiler için önemli sosyal politika önlemlerini kapsayan 114 ve 151 sayılı Kanunları çıkarmış olması gerçekten üzerinde durulması gereken bir durumdur. Madenlerdeki işverenlerin yabancı olması açısından (birçok işverenin olduğu gibi) bu olayı Ankara Hükümeti'nin iktisaden de yabancılara başkaldırması olarak düşünebiliriz.

Bu dönemde 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu uygulamaya konmuştur. Yeni devletin ilk Anayasası olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu dönemin siyasi konjonktürü nedeniyle pek tabiidir ki hak ve özgürlüklere yer verememiştir.

1920-1923 dönemindeki yoğun çalışma ilişkileri 1923'ten sonra da devam etmiştir. Mustafa Kemal'in bu dönemde işçilere yaklaşımı oldukça yapıcıdır. Ancak 1925'deki demokrasi deneyimi (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması) ve eşzamanlı olarak Doğu'daki Şeyh Sait İsyanı sonucu çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile dernek kurmanın yasaklanmasıyla bu olumlu dönem sona ermiştir.

Bu bağlamda Liberal Ekonomi Dönemi'nde (1923-1929) işçi örgütlenmeleri çok zayıf olup, grevler de çok az sayıda gerçekleşmiştir.

Devletçi Ekonomi Dönemi'nde (1930-1938) devlet işçi örgütlenmelerini güdümüne almış, işçi örgütlenmeleri devlet güdümünde gerçekleşmiştir. Devlet güdümü dışındaki örgütlenmeler çeşitli cezai yaptırımlarla karşılaşmıştır. Daha sonra getirilen yasal

düzenlemeler (İş Kanunu, Cemiyetler Kanunu) örgütlenmeleri ve grevi zaten yasaklıyordu (1936 Tarihli 3008 Sayılı İş Kanunu örgütlenmeden söz etmiyor, grevi yasaklıyordu, 1938 Tarihli Cemiyetler Kanunu ise sınıf esasına dayalı dernek kurmayı yasaklıyordu.).

Savaş Dönemi'nde (1939-1946) savaş ekonomisi uygulandığını görüyoruz. Savaşın getirdiği negatif koşullar çalışma ilişkilerini de negatif yönde etkilemiştir. Cemiyetler Kanunu ile 1938'de konulan sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı bu dönemde de devam etti. Ayrıca Milli Korunma Kanunu ile işçilere getirilen negatif uygulamalar (iş mükellefiyeti vb.) ve savaş ekonomisinin getirdiği negatif koşullar (reel ücretlerin düşmesi, yüksek enflasyon, ...) işçilerin durumunu önemli ölçüde kötüleştirmiştir. Bu durum 1946'da Cemiyetler Kanunu'nun değiştirilip sınıf esasına dayalı cemiyet kurmanın serbest bırakılmasına ve aynı zamanda da savaşın bitimine kadar devam etmiştir.

Toplumsal değişim açısından baktığımızda; Cumhuriyetin ilanını takibeden dönemde (Liberal Ekonomi Dönemi) milli girişimcilerin yetişmesi için sarfedilen çabalar sonuçsuz kalmış, bir kapital birikimi sağlanamamıştır. Bu dönemdeki Kemalist Devrimler üst yapı devrimleri olup, meydana gelen toplumsal değişimler sosyo-ekonomik gelişme sonucu oluşmamıştır. Yani Liberal Ekonomi Dönemi'nde toplumsal değişim bağlamında sosyo-ekonomik değişim yaşanmamıştır diyebiliriz.

Devletçi Ekonomi Dönemi'nde devlet ekonomiyeye öncülük edip işletmeci olmuş, ekonomi rayına oturmuş, dış ticaret fazla vermiş, kapital birikimi sağlanmış, güdümlü de olsa bir işçi kitlesi oluşmuştur. Yani bu dönemde Türkiye'de ilk defa sosyo-ekonomik değişimler görülmeye başlanmıştır diyebiliriz. Ancak örgütlenmeler ve işçi hareketleri yukarıda da belirttiğimiz gibi çeşitli cezai yaptırımlarla ve daha sonra yasal düzenlemelerle engellenmiştir.

Savaş Ekonomisi Dönemi'nde ise savaşın getirdiği olağanüstü koşullarda (karaborsa, istifçilik, ...) savaş zenginleri türemiş, özellikle Varlık Vergisi uygulamalarında vergisini ödeyemeyip malını mülkünü satan gayri Müslimlerin mallarını ucuza kapatan Türklerde önemli ölçüde kapital birikimi oluşmuştur. Bir önceki dönemden devam ettirilen politikalarla gene devlet işletmelerinde önemli ölçüde işçi kitlesi mevcuttur. Özel teşebbüste de yukarıda belirttiğimiz gibi kapital birikimi olmuş, buna paralel olarak da önemli miktarda bir işçi kitlesi varlığını duyurmaya başlamıştır. Yani bu

dönem, toplumsal değişim bağlamında sosyo-ekonomik değişim açısından oldukça hareketlidir diyebiliriz. Ancak daha önce ve savaş döneminde getirilen yasal düzenlemeler nedeniyle örgütlenmeler ve işçi hareketleri yasaklanmış, bu durum ve savaşın getirdiği negatif koşullar işçi kesiminde oldukça önemli ölçüde bir birikime yol açmıştır.

Savaşın bitmesi ve 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda değişiklik yapılarak sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağının kaldırılması ile 1946 yılı "1946 Sendikacılığı" da denilen çok yoğun sendikalaşma hareketlerine sahne olmuştur. Ancak 1946 yılı sonunda sendikalaşma tekrar Örfi İdare Kanunu ile yasaklanmıştır. 1947'de kabul edilen 5018 sayılı Sendikalar Kanunu ile nihayet sendikalaşma serbest bırakılmıştır.

Demokrat Parti, seçim propagandalarında işçilere olan vaatleri çerçevesinde işçilerin büyük desteğiyle iktidara gelmesi sonucu 1950-1960 arasında çalışma ilişkileri alanında sosyal güvenlik uygulamalarını da içeren birçok yasal düzenleme yapmıştır. Böylelikle oluşan görece özgürlük ortamında sendikalaşma faaliyetleri hızlandı ve 1952'de TÜRK-İŞ Konfederasyonu kuruldu.

Demokratikleşme hareketleri yanında, II. Dünya Savaşı yıllarında uygulanan ekonomik politikalar sonucu Türk girişimcilerin ellerinde önemli bir kapital birikimi sağlanmıştı. Devlet elinde de bu ve önceki dönemde (Savaş Dönemi ve Devletçilik Dönemi) fazla veren dış ticaret sonucu önemli ölçüde bir kapital birikimi mevcuttu. Buna 1948'den itibaren Amerika'dan alınmaya başlayan yardımlar da eklenince ülkede sanayileşme için gerekli olan alt yapı nispeten oluşmuş oluyordu. Bu çerçevede, bu dönemde sanayi, özel sektörde ve devlet sektöründe hızlanma sürecine girmiştir.

Diğer yandan uygulanan ekonomi politikalarıyla, tarıma desteğin artması sonucu tarım büyük ölçüde makineleşmiş, bunun sonucu köyünde işsiz kalan köylü kesim kentlere göç etmiştir. Bu göçmenler, dış göçlerin ülkeye getirdiği göçmenlerle birleşince kentlerde emek arzının büyük bölümünü oluşturacak bir göçmen kitlesi meydana gelmiştir.

Bu arada 1950-1960 arası hayat pahalılığı önemli ölçüde artmış, maaş ve ücretlerdeki artışlar ise bu hayat pahalılığının yükseliş temposuna göre geride kalmıştır.

Bu dönemde uygulanan siyasi ve ekonomik politikalar sonucu oluşan toplumsal değişimler çalışma ilişkilerinin çok yoğun yaşanmasına yol açmış ve bu bağlamda özellikle örgütlenmeler ciddi anlamda yaygınlık kazanmıştır diye düşünüyoruz. Ancak grev yasağı bu dönemde de devam etmiştir.

1960 Askeri Darbesi'nden sonra ekonomide planlı döneme geçildiğini, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana uygulanmakta olan devletçilik politikasının uygulanmaya devam edildiğini görüyoruz. Bu bağlamda bu dönemde de kamu yatırımları ekonomideki ağırlığını korumuştur. Bununla birlikte kalkınma planlarında özel sektöre uygulanan destekler ve teşvikler sonucu, 1950'lerde güçlenmeye başlayan özel sektör yatırımları bu dönemde de, montaj sanayii de olsa güçlenmesini sürdürmüştür. Gene 1950'li yıllarda ekonomik gelişme nedeniyle başlayan köyden kente göç ve gecekondulaşma, bu dönemde de artan nüfus ve ekonomik gelişme sonucu tabii ki devam etmiştir. Bu gelişmelerin sonucu olarak özellikle kentlerde gittikçe artan sayıda emek arzı oluşmuştur. Bu emek arzının bir kısmı yurtdışına işçi göçü suretiyle drene edilmiştir.

Diğer yandan 1961 Anayasası'yla gelen özgürlük ortamı, 274 ve 275 sayılı Kanunların sendikalaşmayı düzenlemesi ve toplu iş sözleşmesi grev ve lokavtı serbest bırakması sonucu sendikal örgütlenme ivme kazanmış, sendikalı işçi sayısı önemli ölçüde artış göstermiş, işçi hareketleri Türkiye İşçi Partisi'nin kurulmasıyla yasal zemin yanında siyasal zemin de kazanarak genişlemiştir. İşçi hareketleriyle, öğrenci eylemlerinin giderek yayılması 12 Mart 1971 Askeri Müdahalesini hazırlamıştır.

12 Mart 1971 Askeri Müdahalesinde bütün özgürlükler kesintiye uğramış, dönemin kendine özgü yasaları ile sendikalaşma ve işçi hareketlerinde bir kırılma yaşanmıştır.

12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi'nden sonra ekonomide uygulanan politikalarla ekonomi rayından çıkmış, siyasal ortam ise iyice çalkantılı bir döneme sürüklenmiştir.

Bu dönemde artan işçi hareketleri ve öğrenci eylemleri sonucu ülke bir iç savaşın eşiğine gelmiştir.

Bu kötü gidişe rağmen, yurt dışına göç eden işçilerin gönderdikleri dövizlerin dolaylı etkisiyle reel ücretlerde dönem başlarından beri (1963'ten beri) süregelen artış, bu dönemde de (12 Mart sonrası dönem) devam etmiş, ücretler fiyatların önünde seyretmiştir.

1960-1980 Dönemi'nde gerçekleşen toplumsal değişim bağlamında sosyo-ekonomik değişimler sonucu ve yaratılan demokrasi ortamında işçilerde sınıf bilinci oluşmaya başlamış, işçi örgütlenmeleri giderek güç kazanmıştır (1971-1973 dönemi hariç). 1980'e gelindiğinde sendikalı işçi sayısı tavana vurmuş idi.

12 Eylül 1980'de Türk Silahlı Kuvvetleri yönetime el koydu.

1960'lı yıllarda izlenen planlı ekonomi politikalarının 70'li yıllarda terk edilmesiyle planlama göstermelik olmaktan öteye gidememiş, ülke bu yıllarda borç batağına sürüklenmiştir. Bu yıllarda uygulanan yanlış ekonomi politikaları 24 Ocak Kararları'nı hazırlamış, diğer yandan iyice bozulan siyasi durum yanı sıra vatandaşların can ve mal güvenliğinin kalmaması, anarşi ortamı da 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi'ni hazırlamıştır.

24 Ocak Kararları'yla belirlenen neo-liberal ekonomi politikaları ancak baskıcı 12 Eylül Askeri Yönetimi tarafından uygulanabilmiş; ülkede zaten kötü olan ekonomik durum bu politikaların uygulanmasıyla dibe vurmuş, ülkede 1990'lı yıllardan itibaren ekonomik krizler meydana gelmiştir.

Küreselleşmenin getirdiği acımasız rekabet ortamında üretim maliyetlerinin minimuma indirilmesi için işçi ücretlerinin düşürülmesi tek çıkar yol olarak görüldüğünden, politikalar işçi ücretlerini mümkün olduğunca düşük tutmak üzerinde yoğunlaşmıştır.

Gene uygulanan neo-liberal politikalarla devletin tarıma desteği alabildiğince azaltılmış, bu nedenle memleketinde işsiz kalan köylü şehirlere göç etmek durumunda kalmış, şehirlerde enformel sektör büyümüştür.

Diğer taraftan 12 Eylül Dönemi'nde konulan yasaklar nedeniyle çalışma ilişkilerinde önemli ölçüde kırılma yaşanmıştır. Bu bağlamda 1980-1983 arasında grev ve lokavt yasaklanmış, 1982 Anayasasıyla ve 1983'te kabul edilen 2821 ve 2822 sayılı Kanunlarla da çalışma ilişkilerine önemli sınırlamalar getirilmiştir.

Gene uygulanan neo-liberal ekonomi politikalarıyla bu dönemde başlayan ve dönem boyunca hız kazanan özelleştirmeler, işten atmalar ve sendikasızlaştırma uygulamaları ekonomik krizlerde kapanan işyerleri sonucu sendikalı işçi sayısında önemli ölçüde düşüşler gerçekleşmiştir.

Bu politikalar gereği, devletin ekonomiden çekilmesiyle devlet yatırımları durma noktasına gelmiş, olanlar da özelleştirmeler yoluyla elden çıkarılmıştır.

Bu dönemde getirilen bir diğer uygulama işgücü piyasasının esnekleştirilmesi, kuralsızlaştırılması uygulamalarıdır. Bu uygulamalar da sendikalı işçi sayısında düşümlere yol açmıştır.

Yani bu dönemde önemli ölçüde emek arzı gerçekleşmiştir, ancak gerek kamu, gerek özel sektör tarafından, ekonomi dibe vurduğu için, bu emek arzını absorbe edebilecek bir emek talebi meydana gelmemiştir. Çalışma ilişkilerinin iyiden iyiye bozulduğu, örgütlenmenin gerilediği bu dönemi sosyo-ekonomik değişimlerin yaşandığı, ancak bu değişimlerin “gelişme” şeklinde değil, gerileme şeklinde gerçekleştiği bir dönem olarak nitelendirebiliriz.

Özet olarak ifade etmek gerekirse; Türkiye’de toplumsal değişim bağlamında sosyo-ekonomik değişimin 1930’lu yıllarda başladığını, bu yıllardaki sosyo-ekonomik değişimin “gelişme” şeklinde olduğunu, bir işçi kitlesi oluşmaya başladığını, çalışma ilişkilerinin canlandığını çalışmamızda saptamış bulunmaktayız. 1950’li yıllarda sosyo-ekonomik değişimin gene “gelişme” şeklinde ivme kazandığını, buna paralel olarak örgütlenmelerin yaygınlaştığını belirledik. 1960’lı yıllarda çalışma ilişkilerini özgürleştiren yasal düzenlemeler (1961 Anayasası, 274 ve 275 Sayılı Yasalar) desteğiyle sosyo-ekonomik değişimin “gelişme” şeklinde daha da ivme kazandığını ve bu bağlamda çalışma ilişkilerinin canlılığıyla birlikte, işçilerde bir sınıf bilincinin de oluşmaya başladığını söylemek yanlış olmaz diye düşünüyoruz. 1970’li yıllarda özgürlükler ortamı kısıtlansa, ekonomi kötüye gitse de bu dönemin daha önceki istikrarlı dönemin bir uzantısı olması nedeniyle ve ilave ekonomik girdilerle (yurtdışından gönderilen işçi dövizleri) ekonominin ayakta kalabildiği, bu çerçevede reel ücretlerin arttığı, sendikalı işçi sayısında görülmemiş bir artış yaşandığını görüyoruz. Yani 70’li yıllarda da toplumsal değişim bağlamında sosyo-ekonomik gelişme devam etmiştir diyebiliriz. Ancak, 70’lerin sonunda ülkenin neredeyse bir iç savaşa sürüklenmesi ve ekonominin dibe vurması ile bu olumlu dönem sona ermiş ve 1980 Askeri Müdahalesiyle gelen kısıtlamalar ve bu yöndeki çalışma ilişkilerini sınırlayıcı yasal düzenlemeler (1982 Anayasası 2821 ve 2822 Sayılı Yasalar), beraberinde de ekonomik durumunun iyice kötüleşmesi, sosyo-ekonomik değişimin “gerileme” şekline dönüşmesine yol açmıştır. Günümüze kadar uzanan bu dönemde sosyo-ekonomik değişimin “gerileme” şekline dönüşmesi sonucu çalışma ilişkilerinin zayıfladığını bu bağlamda örgütlenmelerin de zayıfladığını düşünmekteyiz. Yani sonuç olarak; toplumsal değişim bağlamında sosyo-ekonomik değişimin “gelişme” şeklinde olduğunda çalışma ilişkilerini olumlu yönde etkilediğini, “gerileme” şeklinde olduğunda ise çalışma ilişkilerini zayıflattığını söylemek yanlış olmaz diye düşünüyoruz.

Bu çerçevede Türkiye’de 1930’lu yıllardan itibaren uygulanmış olan ve 1980’den itibaren uygulanmasından vazgeçilen ekonomik politikaların uygulanmasına devam edilmesinin çalışma ilişkilerini olumlu yönde etkileyeceğini, bu bağlamda istihdamın da genişleyeceğini savunuyoruz. II. Dünya Savaşı’ndan sonra başta ABD olmak üzere dünya genelinde gelişmiş ülkelerde uygulanmaya başlayan Keynesyen (ekonomide devlet müdahalesini öngören) ekonomi politikalarının bu ülkelerde çalışma ilişkilerini canlandırdığı, işçilerin yaşam düzeylerini yükselttiği, örgütlenmeyi arttırdığı bilinmektedir. Bizde de 1930’lu yıllardan itibaren devletin ekonomiye müdahalesi ile (örgütlenme ve grev yasak olsa da) çalışma ilişkileri canlanmış, bir işçi kitlesi oluşmuştur. 1950’li yıllarda özel sektör de güçlenmeye başlamış ancak ekonomideki kamu iktisadi teşebbüslerinin ağırlığı korunmuştur. 1960’lı yıllarda da ekonomide planlı dönem ve bu bağlamda özel teşebbüse verilen devlet teşvikleriyle “karma ekonomi” başarıyla uygulanmış, özel sektör önemli ölçüde gelişmiştir. Bunun sonucu olarak, anayasal ve yasal düzenlemelerin de desteğiyle çalışma ilişkileri gelişmiş, istihdam artmış, işçilerin yaşam düzeyleri yükselmiş, örgütlenme yaygınlaşmış, toplu sözleşme ve grev hakkı yürürlüğe girmiştir.

Türkiye’de 1950’li yıllardan itibaren uygulanmaya başlayan “karma ekonomi” politikalarının 1930’lu yıllardan itibaren gerçekleşen toplumsal değişmeyi hızlandırdığını ve bu bağlamda çalışma ilişkilerini olumlu yönde etkilediğini savunuyoruz. Bu nedenle neo-liberal ekonomi politikalarının terkedilerek ekonomide devlet müdahalesini öngören ekonomi politikalarına tekrar dönülmesi gerektiği düşüncesindeyiz.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- AĞRALI Sedat, Günümüze Kadar Belgelerle TÜRK SENDİKACILIĞI". Son Telgraf Matbaası, İstanbul 1967.
- AKŞİN Sina, "Türkiye'nin Yakın Tarihi". İkinci Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara 1996.
- AKŞİN Sina, "Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti (1600-1908)". Cm Yayınevi, 7. Basım, İstanbul Ekim 2002.
- AKŞİN Sina, "Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980". Cem Yayınevi, 7. Basım, İstanbul Ekim 2002.
- ARCA YÜREK Cüneyt, "Bir Özgürlük Tutkunu Bülent Ecevit". Detay Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul Kasım 2006.
- ATATÜRK Mustafa Kemal, "Nutuk". Uğur Matbaası, İstanbul. (Tarihsiz)
- AVCIOĞLU Doğan, "Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın". Birinci Kitap, Tekin Kitabevi, Onüçüncü Basım, İstanbul 1979.
- AYDEMİR Şevket Süreyya, "Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa Cilt II 1908-1914". Remzi Kitabevi, İstanbul 1971.
- AYDEMİR Şevket Süreyya, "Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa Cilt III 1914-1922". Remzi Kitabevi, İstanbul 1972.
- AYDEMİR Şevket Süreyya, "Tek Adam Mustafa Kemal 3. Cilt 1922-1938", Beşinci Baskı, Yükselen Matbaacılık Limited Şirketi, İstanbul 1975.
- AYDEMİR Şevket Süreyya, "İkinci Adam 1. Cilt 1884-1938". Remzi Kitabevi, Dokuzuncu Basım, İstanbul Ocak 2001.
- AYDEMİR Şevket Süreyya, "İkinci Adam III. Cilt 1950-1964". Remzi Kitabevi, 6. Basım, İstanbul Kasım 2000.

- BORATAV Korkut, “Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985.” Üçüncü Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul Ekim 2002.
- BORATAV Korkut, “Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980”. Cem Yayınevi, 7. Basım, İstanbul Ekim 2002.
- BORATAV Korkut, “1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm”. İmge Kitabevi, 2. Basım, Ankara Eylül 2005.
- BOZKURT Veysel, “Değişen Dünya’da Sosyoloji”. Ekin Kitabevi, Bursa 2006.
- BULUTAY Tuncer, “Employment, Unemployment and Wages in Turkey”. State Institute of Statistics, Ankara 1995.
- BROOM Leonard-SELZNICK Philip, “Sociology”. Harper&Row Publishers, Third Edition, New York 1963.
- CHINOY Ely, “Society”. Published in New York, Second Edition 1967.
- ÇAVDAR Tefvik, “Milli Mücadele’ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm I”, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti., İstanbul Mayıs 2001.
- ÇOBANOĞLU Şevki, “Türkiye’de Ekonomi Politikaları ve İşsizlik Meselesi”. 2. Baskı, Uhad Yayınları, İstanbul 1992.
- ÇÖLAŞAN Emin, “24 Ocak Bir Dönemin Perde Arkası”. 6. Baskı, İstanbul Ocak 1984.
- ÇÖLAŞAN Emin, “12 Eylül Özal Ekonomisinin Perde Arkası”. 3. Baskı, İstanbul Nisan 1984.
- DEMİR Fevzi, “Yargıtay Kararları Işığında İş Hukuku ve Uygulaması”. Dokuz Eylül Üniversitesi, 3. Bası, İzmir Eylül 2003.
- DEMİR Fevzi, “Anayasa Hukukuna Giriş”. Dokuz Eylül Üniversitesi, 6. Bası, İzmir Mart 2005.
- DEMİR Fevzi, “En Son Yargıtay Kararları Işığında İş Hukuku ve Uygulaması”. Dokuz Eylül Üniversitesi, 4. Baskı, İzmir Ekim 2005.
- DERELİ Toker, “The Development of Turkish Trade Unionism-A Study of Legislative and Socio-Political Dimensions”. Sermet Matbaası İstanbul 1968.

- EKİN Nusret, “İşgücü ve Ekonomik Gelişme”. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1968.
- EKİN Nusret, “Endüstri İlişkileri”. Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1. Bası, Eylül İstanbul 1994.
- ELDEM Vedat, “Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik”. İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- ERİŞÇİ Lütfü, “Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi”. Kutulmuş Basımevi, İstanbul 1951.
- ERKAN Hüsnü, “Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme”. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993.
- ERKAN Hüsnü, “Bilgi Uygarlığı İçin Yeniden Yapılanma-Cumhuriyetten Günümüze Değişim Süreci”. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara Nisan 2000.
- ERKAN Hüsnü, “Ekonomi Sosyolojisi”. Tümüyle Yenilenmiş 5. Baskı, Barış Yayınları, Fakülteler Kitabevi, İzmir 2004.
- ERÖZ Mehmet, “İktisat Sosyolojisine Başlangıç”. 2. Bası, Fakülteler Matbaası İstanbul 1977.
- GİRİTLİ İsmet, “Fifty Years of Turkish Political Development 1919-1969”. Fakülteler Matbaası, İstanbul 1969.
- GÜLMEZ Mesut, “Türkiye’de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)”, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 2. Bası Ankara 1991.
- GÜZEL M. Şehmus, “Türkiye’de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler)”. Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1993.
- İBNİ Haldun, “Mukaddime I”. (Çev.) Zakir Kadiri Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul 1954.
- İNSEL Ahmet, “Türkiye Toplumunun Bunalımı”. 4. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul 2002.
- KARAKIŞLA Yavuz Selim, “Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’si’ne İşçiler (1839-1950)” (Derleyenler: D. Quataert & E. J. Zürcher). İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1998.

- KARAMAN Hayrettin, “Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi”. İrfan Yayınevi, İstanbul. (Tarihsiz)
- KARASAR, Niyazi, “Bilimsel Araştırma Yöntemi”. 14. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara Şubat 2005.
- KARPAT Kemal H., “Türk Demokrasi Tarihi”. İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.
- KAZGAN Gülten, “Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye’nin Yeri”. Altın Kitaplar Yayınevi, 1. Basım, İstanbul Ağustos 1994.
- KAZGAN Gülten, “Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi”. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul Ocak 2004.
- KEPENEK Yakup, “Türkiye Ekonomisi”. Teori Yayınları, Ankara 1987.
- KIRAY B. Mübeccel, “Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme”. Birinci Basım, Kardeşler Matbaası, İstanbul Kasım 1999.
- KIVILCIMLI Hikmet, “Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı”. Birinci Kitap: Sayı, Topografya, Kadın ve Çocuk, İstanbul Bozkurt Matbaası, İstanbul 1935.
- KOÇAK Cemil, “Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980”. Cem Yayınevi, 7. Basım, İstanbul 2002.
- KONGAR Emre, “Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği”. Remzi Kitabevi 10. Basım, İstanbul Mayıs 2004.
- KORAY Meryem, “Endüstri İlişkileri”. İzmir Kasım 1996.
- KORAY Meryem, “Sosyal Politika”. İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 2005.
- LUNDBERG George A., “SHRAG Clarence C., LARSEN Otto N., “Sociology”. (Çev.) Özer Ozankaya, Türk Siyasal İlimler Derneği Yayınları, No: 19, Ankara 1970.
- MAKAL Ahmet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920”. İmge Yayınları, 1. Baskı, Ankara Mayıs 1997.
- MAKAL Ahmet, “Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946”, İmge Kitabevi, Ankara, Aralık 1999.

- MAKAL, Ahmet, “Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri, 1946-1963”. İmge Kitabevi, Ankara Ekim 2002.
- ÖLÇEN Ali Nejat, “1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”. Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1982.
- ÖZDEMİR Hikmet, “Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980”. Cem Yayınevi, 7.Basım İstanbul, Ekim 2002.
- ROSEN Sumner M., “Labor in Developing Economics”. Edited by Walter Galenson, University of California, Berkeley Los Angeles, 1962.
- SENCER (BAYDAR) Oya, “Türkiye’de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı”. Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul 1969.
- SÜLKER Kemal, “Türkiye Sendikacılık Tarihi 1”. Bilim Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul Ocak 1987.
- SÜZEK Sarper, “İş Hukuku”. Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1. Baskı, İstanbul Eylül 2002.
- TALAS Cahit, “Sosyal Güvenlik ve Türk İşçi Sigortaları”. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1953.
- TALAS Cahit, “Sosyal Politika”. Yenilenmiş Üçüncü Bası, Sevinç Matbaası, Ankara 1967.
- TALAS Cahit, “Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi”, Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Ankara Şubat 1992.
- TANÖR Bülent, “Türkiye Tarihi 5 Bugünkü Türkiye 1980-1995”, Cem Yayınevi, 3. Basım, İstanbul Şubat 2000.
- TEZEL Yahya Sezai, “Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi”. İkinci Basım, Yurt Yayınları, Ankara 1986.
- TİMUR Taner, “Türkiye’de Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş”. İletişim yayınları, İstanbul 1991.
- TOKOL Aysen, “Türkiye’de Sendikal Hareket”. Ezgi Kitabevi, Bursa 1994.

- TOKOL Aysen, “Türk Endüstri İlişkileri Sistemi”. Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1997.
- TOPRAK Zafer, “Türkiye’de “Milli İktisat” 1908-1918”. Yurt Yayıncılık A.Ş., Ankara 1982.
- TOPRAK Zafer, “Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908”. Cem Yayınevi, 7. Basım, İstanbul Ekim 2002.
- TUNCAY A. Can, EKMEKÇİ Ömer, “Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri”. Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., Güncelleştirilmiş 11 Bası, İstanbul Şubat 2005.
- TUNÇAY Mete, Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)” BDS Yayınları, Çetin Matbaası, 1. Basım, İstanbul 1991.
- TUNÇAY Mete, “T.C.’de Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)”, 3. Basım, Doğan Ofset, İstanbul 1992.
- TÜMERTEKİN Erol, “Türkiye’de İç Göçler”. İstanbul Üniversitesi Yayınları, Taş Matbaası, İstanbul 1968.
- TÜTENGİL C. Orhan, “Az Gelişmenin Sosyolojisi” İstanbul 1970.
- ULUATAM Özkan, TAN Turgut; “Türk İktisat Politikasının Hukuki Çerçevesi”. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1982.
- ÜLGENER Sabri F., “Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi”. İstanbul 1951.
- YALANSIZ Nedim, “Türkiye’de Koalisyon Hükümetleri 1961-2002”, Buke Kitapları, 1. Baskı, Nisan 2004.

MAKALELER

- AKGÜÇ Öztin, “1985 yılı Başlarında Türkiye Ekonomisi”. Türkiye Denizciler Sendikası 1983-1989 Çalışma Raporu İstanbul.
- AKKAYA Yüksel, ALTIOK Metin; “Çukurova’da İşçi Hareketi ve Sendikacılık”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Türk Tarih Vakfı Yayını, Birinci Cilt, İstanbul 1996.

- AKKAYA Yüksel, “Küreselleşme Kıskaçında Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Temel Özellikleri”. Petrol-İş Yayın:85, Sena Ofset, İstanbul Eylül 2003.
- ARIYÖRÜK Mehmet Y, “Türkiye’nin İktisadi Yönden Nüfus Siyaseti Stratejisi”. İktisat ve Çalışma Hayatı, Milliyetçiler III. Büyük İlmî Kurultayı Tebliğler/Açıklamalar/ Müzakereler. Aydınlar Ocağı Yayını, Özal Matbaası 1980.
- ASLAN Filiz, “2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İkinci Cilt, İstanbul 1966.
- BORATAV Korkut, ÖKÇÜN Gündüz, PAMUK Şevket, “Osmanlı Ücretleri ve Dünya Ekonomisi 1839-1913”. Yapıt, Sayı 49-4, Nisan-Mayıs 1984.
- CENTEL Tankut, “Atatürk Dönemi Çalışma Politikası”. HFM, Ayrı Basım İstanbul 1982.
- ÇELİK Aziz, “Yeni Sorun Alanları, Eğilimler ve Arayışlar: Sendikaların Yeni Dünyası”, “Türkiye’de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar-Düzenleyen: Fikret Sazak”. Cantekin Matbaası, Epos Yayınları, Birinci Basım, Ankara Ocak 2007.
- DEMİR Fevzi, “Sosyal Politikanın Araçlarından Biri Olarak İş Hukuku: 1936 Tarih ve 3008 Sayılı İş Yasasının 70. Yılında Ekonomik ve Sosyal Boyutlarıyla İş Yasalarımız”. Sosyal Devlet ve Sosyal Politika Semineri 19-21 Mayıs 2006, TÜRK-İŞ Ankara Mayıs 2007.
- ELDEM Vedat, “Devlet Hizmetinde Çalışanların Refah Seviyesinde Husule Gelen Değişiklikler”. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Onüçüncü Cilt, Ekim 1951-Temmuz 1952, No: 1-4.
- ERKER Turhan, “Dış Ülkelere İşgücü Akımı ve İş ve İşçi Bulma Kurumu”. Sosyal Siyaset Konferansları Onsekizinci Kitap, Sermet Matbaası, İstanbul 1966.
- GEVGİLİLİ Ali, “Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar”. Sosyal Siyaset Konferansları, Yirmidördüncü Kitap, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1972.
- GÜNGÖR Fatih, “1946-1960 Döneminde Türkiye’de Sendikacılık Hareketi ve Demokrasi”, “Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının

Gelişimi-Hazırlayan: Alpaslan Işıklı”. İkinci Baskı, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara 1994.

- GÜZEL M. Şehmus, “Cumhuriyet Türkiye’inde İşçi Hareketleri”. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 7. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1984.
- IŞIKLI Alpaslan, “Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi”. T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 2. Baskı, Ankara 2002.
- KORAY Meryem, “Küreselleşmeye Eleştirel Bir Bakış ve Yeni Bir Küresel Anlayışın ve Örgütlenmenin Kaçınılmazlığı”. 2000-2003 Petrol-İş, Petrol, Kimya, Lastik İşçileri Sendikası, Küreselleşme Koşullarında Kapitalizm ve Sendikal Hareket, Petrol-İş Yayın: 85, Sena Ofset, İstanbul Eylül 2003.
- KUTAL Metin, “274 Sayılı Sendikalar Kanunu”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İkinci Cilt, İstanbul 1996.
- KUTAL Metin, “931 Sayılı İş Kanunu”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, Birinci Cilt, İstanbul 1996.
- KUTAL Metin, “1475 Sayılı İş Kanunu”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, Birinci Cilt, İstanbul 1996.
- KUTAL Metin, “2821 Sayılı Sendikalar Kanunu”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İkinci Cilt, İstanbul 1996.
- LORDOĞLU Kuvvet, “Yeni Koşullarda Sendikaların Uzun Dönemli Hedef ve Stratejileri Nasıl Düzenlenebilir?”. Sendikal Arayış Konferansı (Tem. 1993), Tebliğler ve Tartışmalar, İstanbul, İstanbul Mülkiyeliler Vakfı Yayını, (Tarihsiz).
- LORDOĞLU Kuvvet, “Türkiye’de Sendikal Örgütlenmenin Önündeki Ekonomik ve Sosyal Engeller”. Türkiye’de Sendikal Örgütlenmenin Önündeki Engeller Semineri, 27-29 Mayıs İstanbul, TÜRK-İŞ, Ankara Mayıs 2006.
- MÜFTÜOĞLU Özgür, “Kriz ve Sendikalar”, “Türkiye’de Kriz ve Sendikal Arayışlar-Derleyen: Fikret Sazak”. Cantekin Matbaası, Epos Yayınları, Birinci Basım, Ankara Ocak 2007.

- ÖZTÜRK Osman, “1946 Sendikacılığı”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, Birinci Cilt, İstanbul, 1996.
- ÖZUĞURLU Metin, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e: Örgütlü İşçi Hareketi ve Demokratikleşme Süreci”, “Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi-Hazırlayan: Alpaslan Işıklı”. T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, İkinci Baskı, Ankara 1994.
- SAZAK Fikret, “Türkiye’de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar”. Cantekin Matbaası, Epos Yayınları, Birinci Basım, Ankara Ocak 2007.
- SONER Şükran, “12 Eylül Döneminde İşçi Hareketi”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İkinci Cilt, İstanbul 1996.
- SOYSAL Mümtaz, Sosyal Adalet ve Sosyal Devlet Sempozyumu Tebliği. Türkiye Denizciler sendikası 1983-1989 Çalışma Raporu, İstanbul.
- TALAS Cahit, “Gelişme Halindeki Ekonomilerde Toplu Müzakere Politikası Türkiye”. İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti Tarafından 4-24 Ağustos 1963 Tarihinde Yapılan Milletlerarası Konferansta Verilmiş Tebliğler, İstanbul 1963.
- TOPKAR İsmail, “Türkiye’de Sendikalizmin Gelişmesi ve İktisadi Hayata Tesiri”. İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri, 4-24 Ağustos 1963 tarihinde yapılan Milletlerarası Konferansta Verilmiş Tebliğler, İstanbul 1963.
- TUNA Orhan, “Türk İşçi Sendikalarının Gelişme Seyri ve Fonksiyonları”. İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri, 4-24 Ağustos 1963 tarihinde yapılan Milletlerarası Konferansta Verilmiş Tebliğler, İstanbul, 1963.
- TUNA Orhan, “Batı Memleketlerine İşgücü Akımı Yönünden Doğu ve Kuzeydoğu Bölgesinde Bir Araştırma”. Sosyal Siyaset Konferansları, Onyedinci Kitap, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1966.
- VARLIK M. Bülent, “İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği”. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İkinci Cilt, İstanbul 1998.

DERGİLER

- '90 Petrol-İş, Türkiye Petrol, Kimya, Lastik İşçileri Sendikası, Petrol-İş Yayın-26, Melsa Yayıncılık, İstanbul 1991
- '93-94 Petrol-İş, Türkiye Petrol, Kimya, Lastik İşçileri Sendikası, Petrol-İş Yayın-36, Mart Yayıncılık, İstanbul 1995
- Gümrük Birliği'nin Soysa-Ekonomik Etkileri ve Türk Çalışma Hayatı, TİSK, No: 143, Ankara Mayıs 1995.
- TDS/Türkiye Denizciler Sendikası Eğitim Yayınları/Belge Dizisi/1999-İstanbul.
- '97-99 Petrol-İş, Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası, Petrol-İş Yayın-58, İstanbul Mart 2000.

İSTATİSTİKLER

- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, İş İstatistikleri 1945.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İşçi Ücretleri Anketi, Aralık 1956.
- Economic and Social Indicators-TURKEY United States Agency for International Development, Ankara Turkey August 1974.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Hayatı İstatistikleri, Ekim 1986.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Hayatı İstatistikleri, Ekim 1991.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Hayatı İstatistikleri, Haziran 1994.
- "İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler". Hazırlayan Şevket PAMUK. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara Aralık 2000.
- İstatistik Göstergeler 1923-2002. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara Aralık 2003.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 2002 Çalışma Hayatı İstatistikleri, Ankara Temmuz 2003.

- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 2006 Çalışma Hayatı İstatistikleri, Ankara Temmuz 2007.

İNTERNET SİTELERİ

- <http://www.belgenet.com/yasa/K4748.html> (18.01.2008)
- <http://www.belgenet.com/yasa/K4778.html> (18.01.2008)
- <http://www.bayramsekeri.blogcu.com/5497061> (18.01.2008)
- Ali Arayıcı -http://www.turkpolitika.com/index.php?option=com_content&task=view&id=483&Itemid=1 (30.01.2008)
- http://www.alomaliye.com/4688_sayili_kanun.htm (05.02.2008)
- <http://www.calisma.gov.tr>. (26.03.2008)